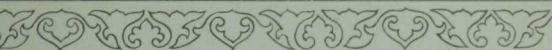

КАЗАН УТЛАРЫ

3.1995

Матурлыкның әллә соң Сез һәйкәлеме,
Назлы гөлме Бәхет бакчасында үскән?!
Бу дөньяның бар аклыгы, сихри яме,
Әйтерсең лә, Сезнең күңелләргә күчкән!

Сезне күрер өчен килә жиргә язлар —
Мәжнүннәрне гашыйк итәр Ләйләме Сез?!
Сезнең өчен балкып туа алсу таңнар —
Туган жирең көтеп алган Бәйрәме Сез!

Шәһинур Әхмәтсафа

КАЗАН УГЛАРЫ

АЙЛЫК ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ ИҖТИМАГЫЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

ОЕШТЫРУЧЫЛАРЫ:

ТАТАРСТАН
ХӨКҮМӘТЕ,
ТАТАРСТАН
ЯЗУЧЫЛАР
БЕРЛЕГЕ,
РЕДАКЦИЯНЕН
ХЕЗМӘТ
КОЛЛЕКТИВЫ

1922 ЕЛНЫҢ
МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

3

(869)

1995

КАЗАН

Бу санда

чәчмә әсәрләр һәм шигърият

Х. ӘЮП. Кол Гали. <i>Шигърьләр</i>	3
Х. КАМАЛОВ. Түләймәгән күз яше. <i>Роман</i>	9
Г. ЗӘЙНАШЕВА. Су буенда тал бөгелә. <i>Шигърьләр</i>	73
Н. САФИНА. Сина да, мина да. <i>Шигърьләр</i>	77
Ф. МӨСЛИМОВА. Россам истәлегә. <i>Шигърьләр</i>	79
Р. ВӘЛИЕВА. Ник әриетә һаман ул моннар. <i>Шигърьләр</i>	82
Д. БУЛГАКОВА. Күңел капкагызны шакыйм. <i>Шигърьләр</i>	83
Р. ӘХТӘМОВА. Ай тулган төн. <i>Шигърьләр</i>	84
Ә. РӘШИТ. Шомырт чәчәкләре. <i>Хикәя</i>	86

ӘДХӘТ СИНУТЫЛГА 60 ЯШЬ

Р. ГАТАШ. Котлау сүзе	94
Ә. СИНУТЫЛ. Көзгә бакча. <i>Шигърьләр</i>	95

ОСТАХАНӘ

Н. ГАМБӨР. «Мин сәнгатьне тулысынча сөям...»	100
Р. ШАҖИЕВА. «Татар ретросы». <i>Шигърьләр</i>	101

ДУСЛАР ЖЫРЫ

И. ЛЯПИН. Тауларга килсен иминлек. <i>Шигърьләр</i>	107
---	-----

ПУБЛИЦИСТИКА

БАТУЛЛА. Төркиядә төрекләр яши	110
--------------------------------------	-----

ӘДӘБИ ТӘНҚЫЙТ

Ф. ИБРАҖИМОВА. Гаяз Исхакый турында замандашлары	142
--	-----

МӘДӘНИ МИРАС

Т. ӘЙДИ. Күренекле шәхесләребезнең берсе	147
Г. БАТТАЛ. Казан төркиләре	151

КИТАП КҮЗӘТҮ

М. ВӘЛИ. Безнең урамварның байрәме	185
--	-----

Безнең календарь	189
ИҖТИМАГЫЙ-мәдәни тормышыбыздан	190

Баш мөхәррир

Равил Фәйзуллин

Редколлегия

Гариф Ахунев

**Гүзәл Вәлиева-
Сөләйманова**

Тәлгат Галиуллин

Аяз Гыйләжөв

Салих Маннанов

Зиннур Мансуров

Рөстәм Мингалимов

Мингалир Минһажев

Мөхәммәт Мәһдиев

Ринат Мөхәммәдиев

Рашат Низамиев

(баш мөхәррир урынбасары)

Индус Таһиров

Наис Гамбаров

(жаваплы сәркатип)

Тәүфик Әйди

(бүлек мөхәррире)

Марсель Әхмәтжанов

Безнең адрес: 420066,
Казан, Декабристлар ур., 2.

Телефоннар:
баш мөхәррир — 49-36-60,
баш мөхәррир урынбасары —
49-36-09,
жаваплы сәркатип — 53-36-12,

бүлекләр:

ингъизият, фән,
сангаты — 49-36-61,
чачма-өсәрләр, хатлар,
төпкыйт — 49-36-63,
корректорлар — 49-36-65.

В НАШЕМ НОМЕРЕ

«Проза и поэзия»: окончание романа Х. КАМАЛОВА «Нера оплаченные слезы», рассказ А. РАШИТА «Цветы черемухи»; стихи Г. ЗАЙНАШЕВОЙ, Н. САФИНОЙ, Ф. МУСЛИМОВОЙ, Р. ВАЛИЕВОЙ, Д. БУЛГАКОВОЙ, Р. АХТЯМОВОЙ, Р. ШАГЕЕВОЙ, И. ЛЯПИНА.

«К 60-летию А. Синутыла»: предисловие Р. ГАТАША и стихи А. СИНУТЫЛА.

«Публицистика», повествование о путешествии Р. БАТУЛЛЫ «В Турции живут турки».

«Литературная критика»: статья Ф. ИБРАГИМОВОЙ «Современники о Газе Исхаки».

«Культурное наследие»: статья Т. АЙДИ об одном из выдающихся личностей — Г. Баттал; статья Г. БАТТАЛА «Казанские турки».

«Книжное обозрение»: М. ВАЛИЕВ рецензирует сборник стихов Л. Шакирзяновой. Наш календарь.

Дневник общественно-культурной жизни.

«На наших обложках»: «Трагедия Арала» — картина художника К. МУЛЛАШЕВА; группа татарских писателей.

IN OUR ISSUE

«Prose and Poetry»: the sequel of Kh. Kamalov's story «Unpaid Tears», A. Rashit's story «Bird Cheri Tree Flowers», the verses of G. Zainasheva, N. Saphina, Ph. Muslyumova, R. Valieva, D. Bulgakova, R. Akhtyamova, R. Shageeva, I. Lyapina.

«To the 60 th Anniversary of A. Sinugila»: R. Gatash's preface and A. Sinugila's verses.

«Publicism»: R. Batulla's story about his trip «Turki Lives in Turkey».

«Literary Critique»: Ph. Ibragimov's article «Contemporaries about Gayaz Iskhaki».

«Cultural Heritage»: T. Aidi's article about the eminent person G. Battal, G. Battal's article «Kazan Turki».

«Book Review»: M. Valiev's review of L. Shakirzyanova's collection of verses.

«Our Calendar».

«The Diary of Social and Cultural Life».

In our covers: K. Mullashev's picture «The Tragedy of Aral», the group of Tatar writers.

● Авторлар фикере редакция фикере белән туры килеп бетмәскә дә мөмкин.

● Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләрни һәм кире кайтарылмый.

● Журналда басылган язмаларны күчереп басканда, «Казан утлары»ннан алынганлыгын күрсәтү мөһбүри.

Мөхәррирләр: Мансур Вәлиев, Марсель Галиев, Рәдиф Гатауллин, Шамиль Маннанов, Шәһинур Мостафин.

Техник мөхәррир: Тәслимә Сибгатуллина.

Корректорлар: Гөлзәдә Моратова, Лилия Гатауллина.

Машинисткалар: Флера Сабирова, Гөлнәз Хөснетдинова.

Производства бирелде 1 02 95 ел. Басарга кул куелды 15 03 95 ел. Офсет ысулы белән басылды. Кәгазь форматы 70 × 108 1/4. Учети-изд. табак 14.2. Басма табак 12 (16,8).

Тираж 10 955. Заказ Д-48.

Журнал Татарстан Республикасының Мәгълүмат һәм матбугат министрлыгында теркәлгән. Теркәлү таныклыгы № 7.

Татарстан газета һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе.
Казан, Декабристлар урамы, 2.

© «Казан утлары», 1995 ел.

Харрас

Әюп

Кол Гали

Үткәннәрдән киләчәккә чаклы
Халкы белән болай кем барган? —
И Кол Гали, бөек замандашым,
Казаннарға күчтең Болгардан.

Күпме башлар юлда югалмады —
Милләтенең асыл ирләре?!
Заманнарға күчтең...
Авыл саен
Көтеп алды татар өйләре.

Боекларның илдә яшен сөрттән,
Телгәләнгән жанны сыйпадың.
Күктән иңгән дога урынына
Ятладылар «Йосыф китабы»н.

Китап белән бергә йөри икән
Горезф-гадәт, акыл, тел-сөйләм...
Илгә күчте Йосыф-Зөләйхалар —
Синең кебек болай кем сөйгән?!

И Кол Гали, бөек замандашым,
Салсалар да безне кога,
Калдырмассың кое төпләрендә —
Коткарысың кебек тоела.

Өйдән-өйгә йөреп хәл беләсен —
Халкы белән болай кем барган?

Афәтләрне күтәрешер өчен
Калыккансың икән чорлардан...

Син һаман яланаяк

Авызың белән кош тотма,
Барасы юлыңа бак:
Замана — кроссовкадан,
Син һаман яланаяк.

Чәчкәннәр,
Кая карама —
Пыяла ватыклары.
Гомернең шулар өстеннән
Йөгәрер вакытлары.

Син һаман шулай беркатлы,
Кемнәргә ышанасың?
Ничә кат канга тузгыган
Халкыңа охшагансың.

Күрә белгәнгә — күренә:
Үткәннәр — кара маяк.
Кайларга ашкынасындыр
Син шулай яланаяк?!

Ятып аунарысың микәнни,
Чирәмнәр түгел бит ул! —
Ярчык-ярчык чөрдәкләнгән
Безнең бу гомерлек юл.

Ак бәхет ватыкларыдыр
Алдыңа тезелгәнә.
Йөрәкнең шулар өстеннән
Йөгәрер мизгелләре...

Дисбе

Кич утырып дисбе тездән
«Мәрһәм-ана күз яше»ннән¹...

...Барсын белеп тора бит ул,
Тәңрәдән кем яшергән:
Тама күздән,
Бөтенесен
Булмый икән эчкә йотып! —
Аларны да син ул кичтә
Тезгәнсеңдер энә тотып....

¹ Дисбе тезә торган жимеш төшенен «Мәрһәм-ана күз яше» икәнлеген әйтә торган иде әнкәй.

Туксан тугыз яшь бөртеге...
Өтә сыман кулларымны.
Челтер-челтер сөйли дисбе
Бу дөньяда булганынны.

Челтер-челтер...
Көзгә жилләр
Төрөзәмә яңгыр сылый.
Тик син генә беләсендер:
Заманалар нигә елый?

Туксан тугыз яшь бөртеге
Дөверләрнең арасында, —
Шул дисбене тартасыдыр
Жирдә адәм баласына...

Юләрлек

Юләрлекләр биргән миңа ходай,
Әллә нинди шигъри юләрлек:
Ятлап алып аны,
Гомер буе
Дөньяларга чыгып сөйләрлек.

Сөйләмәс тә иден, —
Язлар саен
Ул барыбер моңлы кош була:
Жандагыны үзеңнән дә алда
Урманнарға чыгып кычкыра...

Әле көзгә жилгә әйләнә ул...
Без күрәсен жирдә кем күрсен! —
Сөеклемә әйтәсемне минем
Жилләр ничек әйтеп бетерсен?!

Ятлап алып күптән сөйләп йөрим —
Үзем генә бары сөйләрлек:
Юләрлекләр биргән миңа ходай,
Әллә нинди монсу юләрлек...

* * *

Әйләнешләр бер карасаң —
Еллар бар да тамгалы.
Тамгалы шул:
Кая китсен
Бәгырьләрдән тамганы?!

Табасың икән аларны,
Хәтердән кичерәсен:
Ни гомерләр аркылы да
Сызасың, киселәсен...

Бүтәннәр тамгасы түгел,
Барысы да үзеңнеке;
Бирсә бирер икән ходай
Елларга түземлекне!..

* * *

Аягында йөгөргәне шунда,
Талпыныры, күктә очары,
Дәрәя төпләрендә айкалыры —
Барсына да — шушы Жир шары.

Бу дөньяга нигә килгәнеңне
Белмисендер... Мин дә белмәдем:
Жире-күге, оймах-төмуглары —
Барсына да — шушы йөрөгем...

Түр Инеш

Урман түрләрәннән агып чыккан...
Шуңа исем тапмый тор имеш —
Тормыш үзе исем кушкан ана
Гади генә итеп: «Түр Инеш»...

Тора-бара «Түреш» булып киткән...
Яшел ярға авыл төпләнгән.
Шул ярларга кайтып,
Көмеш судан
Сабый чагын эзли күп бәндәң.

Табалмыйлар...
Мин дә табалмадым.
Сулар үрли һаман түргәрәк —
Хәтерләрнең ерак түренәрәк...
Авылдашлар белән бергәләп
Барып керәм урман түрләрәнә.
Түр Инештә яфрак тирбәлә:
Үз-үзеңне таный алмас булсаң,
Ул чакларга кереп йөрмә дә...

Яфрак булып кабат агып киләм.
Инеш кала —

түрдә, эчкәре,
Аның суларында юынганның
Бу тормышта түбән төшмәде.

Бабайлар ук күңел түрләрәнә
Салып куйган: ансыз торылмас...
Гомер буйларына агып яткан
Инеше бар күңел — корымас!..

Гөлләргә туган идем...

Көзләрен саргаямын да,
Язларын яшәрәмен.
Гөлләргә туган идем дә —
Гөл кебек яшәмәдем.

Туганы идем гөлләрнең,
Кырларга чыга идем...
Мин дә тирбәләр идем бит,
Мин дә бит чыдар идем.

Ачы язмышлардан узмыш
Юк икән — узалмадым:
Аерды юллар, аерды, —
Мин гөлләр булалмадым.

Ялгыз саргаям көзләрен,
Кышларга ялгыз керәм.
Бик кыен булыр иде шул
Гөлләргә минем белән.

Үзең дә белмәс хәленне
И, ничек аңласыңнар! —
Утларда йөрисең бит син,
Көлләргә каласың бар...

Гөлләргә туган идем лә,
Тик бергә булалмадым.
Саргаям ялгызым гына,
Кичерсен туганнарым...

Кар да ярый

Белеп явадырмы, белмичәме —
Иртә таңнан мамык кар ява.
Күп кирәкми сиңа,
Кар да ярый
Заманалар салган ярана.

Кар да сихәт безнең ишеләргә,
Карлар булса чыгып аунарлык.
Кардан башка,
Янгырлардан башка
Кем бар монда сине аңларлык?!

Авылда да явадыр бу карлар.
Көрт басадыр капка төпләрен.
Көриләрдер,
Көтми торганнардыр
Капкаларны каплап киткәнен.

Минем генә, ничә еллар инде,
Көрәгем юк, карлар көрәмим.

Ул карлардан башка, ничек итеп
Яши алсын минем йөрәгем?!

Бездә генә явадырмы шулай,
Ява микән әллә бар төштә? —
Кайчагында жанга кар да ярый.
Иман кебек якты кар төшә...

* * *

Син — дөньяны серле монга төргән
Кошкайларның әллә берсеме?
Эндәшергә кыймый карап торам —
Куркытырмын кебек мин сине.

Куркытырмын...
Очып китәрсең дә,
Гомерлеккә кошсыз калырмын.
Кемгә карармын да,
Жаннарыма
Ул моннарны каян алырмын?!

Син, мөгаен, кошлар затыннандыр...
Үрсәләнә күнел әллә ник.
Телсез калып карап торам сина
Мин үзем дә кошка әйләнәп...

Алмалар

Алмалар белән сөйләшәм,
Сорыйсы сүзем калган.
Шунсыз мин алма битләренең
Серләрен аңлый алмам.

Алланып чыгалар икән,
Эндәшсәң алмаларга:
Бары алсу жил генә бит,
Жил генә араларда.

Жырга әйләнергә тора
Исенә алган саен —
Сандугач моңы тамгандыр
Бу якта алма саен.

Яшермә алмаларыңны,
Алда, гомер, алда!
...Таңнарда төшә алсулык —
Алмалар бардыр алда,
Алмалар бардыр алда!..

Хисам
Камалов

ТҮЛЭНМЭГЭН КҮЗ ЯШЕ

РОМАН

...Көнчыгыш Пруссия. Фашистларның ташып чыккан жире. Ангербург шәһәре. Бер йорты да жимерелмәгән кечкенә, матур, чиста шәһәр. Шәһәрнең урманга тоташкан башында зур пәһлеван костел бар. Кызыл кирпечтән сырлап, нәкышләп эшләнгән, кызыл калай белән япкан түбәсендә яшел калайдан тавис койрыклы әтәч тора. Костел янында тагы берничә кечерәк бина. Ихата тимер рәшәткәле биек койма белән әйләндереп алынган. Тикшереләсе урын шул иде. Билгеле, беренче чиратта безне костелның кононигы кызыксындыра. Аның белән ничек элемтәгә керергә? Житәкчебез майор Зимин миңа роль өйрәтте, биография мистификациясен ышандырырлык итеп шәрехләде. Мин — латыш, католик, Митава шәһәрәндә байтак яшәгәнмен, кайбер руханилар белән аралашканмын...

— Кононик белән танышу юлы болай... — дип, телефонга тотынды ул һәм кемнеләр дәште. Озак та үтми, бүлмәгә кече лейтенант дәрәжәсендәге бер кыз килеп керде. Түгәрәк көрән битле, калку күкрәкле, тыйнак хәрәкәтле, житди карашлы, әмма һәр жиреннән үзе өчен тора белгәнлек, ихтыяр сизелә иде. Өстендә яшыкелт төстәге инглиз гимнастеркасы, портуяеясе ике күкрәк калкымы чокрыннан төшеп бил каешына тоташкан, шундый ук яшыкелт юбка, хром итек кигән. Чөчләре кыска итеп киселгән, арттан муенын каплап тора. Мин аны офицерлар ашханәсендә күргәли идем. Майор безне таныштырды, кыз Зария исемле икән. Аңа да роль өйрәтелгән... «Менә сез икегез, яшерен никахлаштыруны сорاپ, кононикка барасыз, ялынасыз. Сез инде ничек сөйләшәргә икәннен беләсез. Нинди шартта ничек — шартларга карабрак инде. Хәзер барыгыз, әзерләнегез, егет белән көләш роленә керә төшегез, ике сәгать вакыт. Уникедә кононик каршына барып басарсыз...»

Без чыктык. Торак ике катлы озын таш бинада иде. Туалетлары, душлары эшли. Хатын-кызлар беренче катта. Зария үзенә бүлмәсенә алып керде. Өч кыз яшиләр икән. Бик куе хушбуй исе борынны

кытыклай. Боларга ир-ат трофей хушбуйны күп ташыйдыр, ахры. Өйдө берүү дә юк. Зария мине тумбочка янындагы бердәнбер урындыкка утыртты, үзе караватына сөялде. Сөйлөшөбөз. Бик рәсми, эшлекле төстө. Чөнки бик жаваплы, куркыныч операциягә барабыз. Кем белгән, бөлки безне сагалап торалардыр... Мин бераз латышча сөйлөшә алуымны өйттем. Ул исә немецчә өйрәнгән икән. Разведка мәктәбендә укыган. Димәк, ул тегенди-мондый гына түгел, ышанычлы. Зария, мендәр астыннан кечкенә дамский кольт алып сорый:

— Алыргамы, юкмы? — ди.

— Миндә бар, шул житәр, — дим.

Шул арада трофей сумка күтәрәп, майор керде.

— Менә, — диде, сумканы ачып — кононик янына буш кул белән барып булмый, күчтәнәч, диарсез...

Сукада ике банка тушенка, бер шешә ром һәм бөтен ипи иде.

Без киттек. Костелга юл башта түбән табарак, анда кечкенә елга аша киң күпер. Чыгу белән үргә күтөрелә башлыйсың. Ә үрнең түбә жирендә матур костел тирә-юньгә ямь биреп утыра.

Капка сакчысына Зария немецчә аңлатты, ярыйсы ук сукалый икән. Капкачы безне эчкә уздырды, кая юнәлەرگә кирәклеке кулы белән күрсәтте. Ниһаять, нәкышлы бер тимер ишек каршына килеп туктадык. Мин кнопканы бастым. Бераз көттереп ишек ачылды, безнең алда көрән калын битле, зур башлы, таза гәүдәле кононик үзе тора. Аның фотолары белән безне таныштырганнар иде. Хәрбине хатын-кыз белән бергә күргәч, кононикның өнәмәс йөзендә өз генә йомшаганлык шөүләсе беленде. Зария немецчә ни өчен килүбезне аңлатты. Кононик астыртын елмайган итте һәм бүлмәсенә чакырды. Ул русча сөйлөшә иде. Минем йөрәк киеренкелектән дөп-дөп тибә. Үз-үземә ачуым килеп китте. Бүлмәдә гөмбөз аяклы озынча өстәл, венский урындыклар. Бүлмәдән эчкә үтә торган ике ишек барлыгы ничектер эчкә шом төшерде. Зария каушап калмады, өстәлгә тиз генә газеталар жәеп, ромны, икмәкне, консерваларны чыгарып тезде. Бу ризыклар һәртөрле сүзләрдән аңлаешлырак иде. Кононикның берни үткөрмәс каты карашлы чыраенда кешечәнлек сызыклары сизелде. Ул эчкәре бүлмәдән кашык, рюмкалар алып чыкты. Мин шешәне ачтым да рюмкаларны тутырдым, консерваның берсен пәке белән ачып куйдым. «Танышу хөрмәтенә, изге ата, күтәрик», — дидем. Теге карышмады, бетереп эчте. Зария иренен генә тигезеп алды, шуңардан да битләренә алысулык таплары йөгәрде. Икенчесен күтәрәп куйгач, сөйлөшә башладык. Дөрөсрәге, мин сораулар бирәм, кононик бик кыска итеп жавап өйтә. Ул бездән ярыйсы гына шүрли шикелле иде. Табигый хәл. Мин Митава шәһәрәндә бераз гомер яшәвемне телгә алып, андагы борыңгы паркларны, костелларны мактап ташладым. Зария астан күзәтә кенә утыра, минем дә күз кырыем кононикта гына. Ул сүзләренә теш арасыннан гына чыгарып өйтә. Безгә ышанмыйча карый шикелле. Мин Митавадагы таныш кононик Ворсломей хакында сөйлим. Митава зур елга белән икегә бүленгән. Елганың теге ягында аның сөяркәсе булган. Ул бала тапкан. Ләкин Ворсолмей аны үзенеке итеп танырга курыккан. Ә малайны үлеп яраткан ул. Шулай ике ут арасында гомер кичергән. Кызыллар килгәч, үз хөжрәсендә атылып үлгән... Бу сүзләрдән кононикның күзләре жанлангандай булды.

— Сөз аны белә идегезмени? — дип куйды. — Аны кызыллар аткан дип ишеткән идем?..

— Юк, үзе, — дидем мин. — Аның сөяркәсен дә белә идем.

— Сөз ничек анда пәйда булдыгыз?

— Мин Прускне консерв заводында эшләдем.

Минем сүзләргә өз генә ышанычы төенләнә башлады шикелле. Йөзе дә бераз ачыла төште. Чыраендагы ачулы кара сызыклар хәзер алай ук дөһшәтле, баш бирмәс тоелмый иде. Тагы берәр рюмка салгач, мин никахлашу кагыйдәләре турында сораштым. Бу да аның күнеленә ятты

сыман. Ул үзенә зарын бик сак кына әйтеп алды. Бу инде бер-беребезгә ниндидер ышаныч туа башлаганны белгертә иде. Яңа комендантны бик каты дип әйтәләр, нәрсә эшләтер инде, дип кайгысын белдерде. Нигә сөз көнбатышка качмадыгыз, дип сорарга теләм кычытса да, мин тыелып калдым. Курыккан өстенә тагын куркытырга ярамый иде. Ана карыйм да уйлыйм: безгә дошманлыгы өстен чыгармы, әллә хәлләргә ярашуы жинәрме? Әнә, безне хәтәр күрәлмәвен эчтән баса төшеп, безгә жайлашу ягына таба борыла башлый түгелмени? Ул уйлы кеше, жайлашырга тиеш. Кайберәүләр гомерен саклап калу өчен бар нәрсәне дә корбан итә. Патриотлыгын да, илен дә, телен дә үз мәнфәгатен саклауга сарыф итә.

Мин аның яңа коменданттан шүрләп борчылуына дикъкат иттем һәм, майор Костров минем дустым, дидем. Риганы алгач танышкан идек, хәзер үзенә эшкә чакырып йөри, мин әйтәм. Хөрмәтле ата, комендантка әллә берәр гозерегез бармы?

Кононик, ышаныргамы-юкмы дигәндәй, миңа карап торды, уе ышану ягына борылды һәм йөзөндә яктылык галәмәте пәйда булды.

— Ул русмы, яһүдме? — дип куйды кызыксынып.

— Чын, киң күңелле рус кешесе! Гозерегез бармы?

— Эш шунда, — диде кононик, Зариягә карый-карий, уңайсызлангандай. — Безнең өч монахиняны кызылармеецлар көчләп киткәннәр.

— Ә-ә, Костров сөйләгән иде, — дидем шаярулы тон белән. — Монахинялар шуның өчен компенсация сорاپ, комендантка барганнар. Комендант аларның үтенечен канәгәтләндергән: ит консервалары, икмәк биреп жибергән...

— Тьфү, канальялар, компенсация алганнар дигән, ә? Мин исә теге көчлөүчеләргә жәза таләп итмәкче идем... — Ул, беркемгә ышаныч юк дигән ым белән, кулын селтәде.

— Костров көлә-көлә сөйләде: бер чибәр генә хатын мөһерле көгазь белән килгән. Анда турыдан-туры: мин фрау Луиза белән бер атна тордым, дип язылган. Һәм түгәрәк мөһер сугылган. Тик андагы часть номерын танырлык түгел, ди. Хатын шулай ук компенсация таләп иткән...

— Канальялар, — диде калын тавыш белән кононик чыраен сытып. — Адәм заты зинага бик бирелә. Бу — сугыш шикелле үк шөхәснә жимере торган нәрсә. Йа хода, йа хода!

Рюмкаларны күтәрәп куйгач, мин никахлашу хакында тагы сүз куштым.

— Фрау нигә бер сүз дә эндәшми? — диде кононик нәрсәдер сизенгәндәй. Зария аңа карап елмайды, әзрәк иркәләнгәндәй, башын минем якка кыйшайта төшеп, әнә ул бит, дигән сыман итеп, миңа мәгънәле карашын төбәп торды. Мин тезгенне үз кулыма алырга ашыктым.

— Кияүгә чыгу уен түгел, начальнигыңнан курка, — дидем мин, Зариягә гашыйк кешедәй карап.

— Әгәр мин сезне яшертен генә никахласам, ул начальник мине стенага терәп! — диде кононик, баш тартырга жай чыкканга канәгәтләнеп. Мин ялгыш ычкындырганымны аңлап алдым, әмма соң иде, ышанычка керер өчен артык ачык булып тапшавым кире нәтижә бирде. Шунда Зария, йөзен күтәрә төшеп, кононикка карады һәм нурлы итеп елмайды.

— Без никахлашкач та икенче частька күчәбез, начальник өйлөнешү-ебезне белми дә калыр... — Зария күкрәк өстендәге португея каешын як-якка шудыргалады. — Әллә сөз безгә ышанмыйсызмы?

— Хөрмәтле ата, сезгә энә очы кадәр дә зыян булмайчак! — дип сүзне куәтләдем мин.

— Минем урында сөз нишләп идегез? — Ул безгә кашларын, маңгаен жыерып, карап-карап куйды. — Яңа кеше — яңа власть бит ул! Иске комендант белән бераз аңлаша идек. Яңасы — караңгы төн! — Чыраена сөз миңа комачау итәсез, дигән битарафлык төсә чыкты. Без Зария белән күз

сирпелешләрә аша сөйләшәп алдык та китөргә кузгалдык. Ул безне жанлы һәм жылы озатты. Тагы килөргә чакырды...

«Әллә безнең гамәлне сизендеме, шайтан?» — дигән уй башымнан чагылып үтте. Коры кул белән генә ала торган кеше булмавы көн кебек ачык иде. Безгә бик нык шикләнеп қарый.

Кайтып майорға барысы турында бәйнә-бәйнә сөйләдек. Әмма аны бу канәгәтлөндөрмәде. Аннан тыш, безгә иярәп кайткан күзәтүләребезне суырып чығара торган тагы бик күп сорауларына җавап бирдек.

Бер көн әзерлөнгәннән соң, без тагы кононик янына киттек. Никах-лашуга начальник биргән рөхсәт язуын күрсәттек. Ашарға-эчәргә алып барган идек, өстәлгә табын әзерләдек. Кононик бүген салкын, арткы уйлы иде. Кәгазьләрне дә битараф қарады. Бер-бер артлы рәттән өч рюмка ром эчкөч кенә, берәз җанлана төшкөндәй итте, гозеребезне үтөүдән качу өченме, безне сынамакчы булыпмы, фәлсәфәгә биреләп сөйлөнде:

— Язмыш юк ул, сәясәт кенә бар, — диде, зур учы белән кызғылт чөчләрән сыпыра-сыпыра. — Сәясәтне хәзер язмыш, диләр. Сәясәт ир белән хатын ятагына хәтле үтеп керде. Кешеләр курчаклар, өстәгеләр жеплөрәннән тарткач кына, хәрәкәткә киләләр. Хатын — ир өстеннән күзәтүче... Әйдәгез, костел хужалыгын күрсәтәм...

Ул кузгалып, өстәл тартмасыннан — бер кушучы булыр — ачыклар алды, безгә үз артыннан иярергә ымлады... Ни өчен болай итә? — дигән сорау уйны бимазалый. Бүген килүнең максаты костелның эче белән танышырга омытылу иде. Әллә шуны чамаладымы? Әллә хакимияткә яраклашырга кирәк дигән нияткә килгәнме? Әгәр ул биредән качмаса, хакимият белән уртак тел табарга тырышыр. Кононик яшерен хәйләле, җиде кат үлчәп, бер кат кисә торганнардан күренә.

Иң элек ярымподвалга төштек, анда анатомик бүлмә икән. Шкафлар-да самавыр зурлыгындагы бутыйльләр. Эчлөрөндә анадан гарип туган бала мәетләре иде. Кызғылт төстәге пластмассадан ясалган курчаклар шикелле. Ләкин кайсының ике кулы юк, кайсының бер аягы, бер кулы урынында әллә нинди имәнгөч төерләр укмашкан. Ике бала бергә кушылып үскән... Коточкыч күренеш. Аркалар кымыржый, тәнгә чиркану бөрчөкләре тула. Йөрәккә салкын шыксызлык киләп бөрелә... Зария куркудан минем беләгемә чытырдап ябышты.

— Алкоголиклардан туган балалар, — дип аңлата кононик.

Без ни әйтергә белмибез. Зиһен таралган. «Нигә безгә моны күрсәтә икән?» — дигән сорау башта бөтерелә.

— Алкоголикларны үзлөрөнә «продукцияләрен» қарарға алып киләм. Аһ итәләр. Файдасы тия. — Кононикның тавышы сүрелгөндәй булды. Тамагына төер утырган сыман, тамак кыргалап торды. Юк, бу — башлы кононик. Бездә өзме эчү, өзме гарип туган балалар. Әйе, адәм балалары кайда да бер. Эчүдә, өшөкелек эшлөүдә чаманы белмиләр.

— Беркөн рус солдатлары мине арестовать итеп бүлмәгә бикләделәр, — дип, тыныштан соң бик төшенке генә давам итте кононик. — Шулар арада ремонт мастерское бутыйльлөрдәге спиртне машина частен юарға алып бөтергән. — Ул безгә таба сузылып, авыр тәэсирле куркынычрак чырае белән кадалып сөйли. Әһә, менә эчендәге дошманлыгы тагы тышка бөрәп чыкты. Сөз — варварлар, дигәнне белгертәсе килә инде. Ә үзлөрөнә монарчы дөньяда күрелмәгән фашистлар икәннән нигәдер онытып җибәрә. Аның Освенцим хакында ишетмәве мөмкин түгел. Ярар, юкка үртәлмәк өле.

Ул ишеккә таба атлады. Без ана иярдек. Нәрсә булыр дип, эчтән пошынып йөрәк леперди дә леперди. Юк, кононик безгә ул-бу эшләмәскә тиеш. Башы ике түгел. Аның көч, таянычларына балта чабылган.

Бүлмәдән чыккач, ул кнопкага басты, ут кабынды һәм күрдәк: өч-дүрт баскыч түбәндә зур туннель кебек нәрсә шөйләнә, аннан килгән салкынча

жил биткә бәрелә. Тирән караңгылыкта әллә нинди күкле-яшелле ут нокталары, утлы пулялар шикелле, караңгылыкны кызыл сызыklar телгәли. Жир астыннан гөрселдәгән, ташлар ишелгән тонык, желеккә үтә торган авазлар килә иде. Нәрсә бу? Үзе куркыныч. Югыйсә аның чын түгел икәннен белеп торасын, шулай да арка кан тамырларында курку чымыр-чымыр килеп йөгөрешә. Баш миенә менеп, жанны бимазалый.

Төштөк. Тимер юл рельслары шәйләнә. Рельслар өстендә дүрт тәгәрмәчле машина. Вокзалда посылка ташый торган электрокарь шикелдерәк. Бортлары эчендә дүрт урындык. Кононик бортны ачып, машинага керде. Кечкенә лампочкаларны яндырды. Безгә кулы белән кереп утырырга ым ясады. Зария минем беләккә чат ябышкан, артка тарта, утырмаска куша. Куркамы, әллә бу безнең программада каралмаган, дип әйтәмә? Мин, төвәккәлләп, аны эчкә таба өстерим. Беләген кысып, шуны аңлатам.

— Мин сезгә хәзер тәмуг күрсәтәм, курыкмагыз, — диде кононик, безнең тоткарланудан нидер чамалап. — Әйткән идем бит кичә: подвалда күргәзмә тәмуг бар, дип. Ышанмаган булгансыз икән! — Кононикның тавышы, чырае бик киеренке, нигәдер, берәз нервылана да шикелле. Бу нәрсә мине борчый, хәтта куркыта. Үземнең сиземләүләремне Зариягә кулым аша аңлатам: беләген кысам, бармакларым белән уч төбенә төрткәләп алам. Ул барысын да аңлап житми, чөнки шартлы билгеләр турында алдан килешмәгән идек.

— Хөрмәтле ата, озаккамы? — дип төбәлдем мин ана. — Юкса, сәгать икедән соң безне эзли киләчәкләр?! — Аны кисәтү һәм үзбезне хәвефхәтәрдән саклау өчен шулай әйттем. Әмма аның йөзе берни сиздермәде, биредә ярым караңгы, әллә ни чамалап та булмый.

— Курыкмагыз! — дип кабатлады ул, утырырга ымлап. Без кереп урнаштык. Зария миңа бик нык ябышты.

Ниндидер кнопкага бармагы тиюгә, машина кузгалды һәм шугандай әкрән, шым гына бара башлады. Алда — шомлы караңгылык, уң ягыбызда юлдан өч-дүрт метр эчтә төрле ут көлтәләре гөлт-гөлт кабынып китә, кинәт сүнә. Һәм ачыргаланып каравыл кычкырган кеше авазлары колакны ярып керә. Йөрәккә барып кагыла. Үзегнең джунгли урманындагы ерткычлар арасында калгандай тоясың. Уч төпләре юешләнә, мангайга салкын тир тибеп чыга.

Машина туктый. Кононик уч якка ымлап:

— Менә тәмугның бер бүлгә, — диде, безгә таба каерылып башын сузды. — Монда иленә, кавеменә хыянәт иткән гөнаһкярлар жәзалана!

Шундый күренеш: шәрә тәнле берничә адәм затын таш идәнгә сузып салганнар. Чын, тере — аксыл йомры гөүдәләр шәйләнә. Башлары, аркалары, аяклары. Ниндидер ялангач жәлладлар утлы гөрзи тотып, тегеләренң башларына, аркаларына сугалар. Дөп! Дөп! Адәмнәр үлем ачысы белән кычкыралар, уфылдыйлар. Бәгырьгә үтәрлек итеп ыңгырашу йөрәкне кисеп-кисеп алгандай итә. Гөнаһкярлар кымшана алмый, аяк-куллары чылбырлар белән бәйләп куелган. Утлы гөрзиләр караңгыда утлы сызык ясап төшәләр. «У-у-у, у-у-у, аһ, аһ, аһ, уф! Ый-ый-ый-ый!» — ди-ди елаган авазлар йөрәкне тагы да ныграк бимазалый, кисә... Без, үзбездә сизмәстән, учларыбыз белән йөрәк турың уа, массажый башлаганбыз. Кононик, шуны күреп, машинаны алгарак алып китте һәм туктатты. Мин исемне жыеп кызыксындым:

— Хәлләр хыянәткә этәрсә, кеше гөнаһлы буламы?

— Барыбер гөнаһлы була, — дип, кононик Зариягә шырпы кабы кебек бер шешә сузды һәм иснәргә ым ясады. Зариянең йөзе акшар төсле булган иде. Шешәнең бөкесен ачып иснәде дә иснәде. Нашатырлы спирт исе таралды... Берәз хәл алгач, Зария шешәне кононикка сузды. Мин беләген кысып, хәлен сорадым. Син нәрсә инде, йомшак нервылы, үзегне кулга ал, дигәнне аңлаттым. Әйе, тәмугны бик куркыныч итеп эшләгәннәр. Бу илләр техникадан бик нык алга киткәннәр шул. Яктылык, күлгә,

тавыш хикмәтләре белән, хәлләрне чын итеп күрсәтәләр. Ә тәэсире — чын хәлне үзгәрткәннән дә көчләрәк.

Машина алга төгәрәде. Берәздән күрәбез: бездән ике-өч адымда гына, чокыр бер мәшһәт зур уяк яна. Чып-чып уяк. Төтөннәре борынны яра, күзнә яшьләндрә. Ә дөрләп янган уяк эчендә, янып бетмәгән кисәүләр кебек, кеше гәүдәләре. Алар кара күмер булып беткәннәр, әмма зәгыйфь бала слаган нечкә аваз тараталар, сыйлар. Шулар нечкә слаган тавыш йөрәккә килеп кагыла, лезвие тиеп киткән кебек, сискәндереп жибәрә. Үзгәрткән сизмәстән, уяк белән йөрәк турында тотынасың. Менә жәлләд уякка яна утын яркалары китереп салды. Йөрәкне өзгәрткән: «И-и-и-и, чи-и-и», — дигән авазлар тирәнә тугыды.

— Биредә әти-әнисенә кул күтәргән гәһәһләр жәзә ала, — дип аңлата кононик. — Әнә аларның тәннәре тыштан яндырыла, тик жаннары чыгып бетми, чөнки тән итләре эчтән үсә бара. Тыштан яна бара, эчтән ит үсә бара. Менә шундый мәңгә жәзәгә дучар ителәләр. Ата-ана хақы — иң изгә хак. Аны бозган бәндә кеше дигән атын югалта...

Кононик тынып калды. Мин бала чагында ишеткәнәмне хәтерләдем, Корьәндә дә тәмуғ шулайрак сурәтләнә иде шикелле.

— Ләкин тормыш мәжбүрияте ата белән баланы да бер-берсенә каршы куя. Улы атасын сатарга мөмкин... — дидем мин.

Кононикның йөзгә чытылды, кашлары тырпайды.

— Атасын саткан ул кеше түгел инде, тормыш мәжбүрияте дип бернинди аклау булуы мөмкин түгел! Чөнки бу — аяк акылга, әхлакка сыймый торган нәрсә, оланнар! — Кононик мондый хәлләрнең тормышта булуын бик яхшы белә, шуңа тавышы бик моңсу иде.

Тәмуғ эченә таба хәрәкәт иттек. Машина бер бүлек турында килеп туктады. Якында гына түшкә кебек аксыл, алсу гәүдәләр ята. Үзләре әрнүле, тирән итеп ыңгырашалар. Йөрәккә генә түгел, бөтен әгъзаларга түзеп булмаслык тәэсир итә бу авазлар. Мангай шунда ук юешләнә, култык астыннан тир агып төшкәннен сизсез.

— Биредә азчылык милләтләргә бәтерү сәясәте алып барган халыкларның патшалары жәзә ала... — Кононикның тавышы тонык һәм дәртсез чыга. Чөнки үз милләте дә аз санлы милләтләргә бәтерү белән шөгыйльләнгән. — Милләтне бәтерү өчен иң элек милләтнең телен юкка чыгаралар. Ассимиляциялиләр... Шундыйлар: Англия корольләре, Бонапарт, Бисмарк, Иван Грозный, Персия патшалары... Әнә аларның тәннәре исән, әмма барысының да телләре кисеп ташланган. Бүтәннәргә туган телен бәтерүнең нинди әрнүләр китергәннен аңласыңнар. Азчылык халыкларның бәтерү сәясәте бүген дә дәвам итә... Алманың кононикка каршы төшә: азчылык халыклар үзләре рус дәүләтенә теләп кушылалар дип әйтсә килде, әмма сөйләшәргә тавыш комачау итә.

Кононикның төссез тавышын төнгә далада бәгырьгә төшә торган шакаллар чинавына охшаган авазлар күмеп китә. Аякны килеп тешләргә шикелле тоела һәм үзгәрткән-үзгәрткән куырыласың, йомыласың. Куркыныч авазларны эчкә уздырмаса тырышасың. Үзгәрткән саклау инстинкты тышка бәрәп чыга. Әллә нинди жанга үтеп кереп бимазалый торган авазлар яныннан тизрәк ычкыну рефлексы туа һәм сина тыңгы бирми. Зария ялангәс чатнама суыкка чыккан сыман бәрәшә, дер-дер килә, тешләргә тешкә тия. Мин аны ярым кочып тынычландырам, аның тәннән килгән исерткеч елдырым дулкын миңа күчә һәм мин шуның белән тынычланам. Һәм нигәдер аз санлы милләт дигәннән этәрелеп китеп уйланам. Миңа рус телен өйрәнү нинди авыр булды, рус телен белмәү аркасында күпме уңайлы эшләрдән колак кактым. Тел белмәү чын бәхетсезлек иде.

Чираттагы бүлеккә килеп житү уйларымны бүлдә. Биредә кантар-кантар эре бозлар тулган. Шулар кантар бозлар арасында аксыл, йомры адәм гәүдәләре, алар үтә күрәнмәле боз белән капланган, тоташ боз булып катканнар...

— Өнө, бу төштө ышанычлы дустина хыянэт иткөн, бергә эшлөгән хезмәттәшен саткан бөндөләр шундый жәзага дучар. Алар эндәшә дә, жылый да алмыйлар. Жылау әзрәк жинеллек китерер иде, Алла шунардан да мәхрүм иткән...— Кононик күкрәгенә учын куеп хәл алып, уй туплап торды.— Дусның хыянәте һәркемгә бик авыр. Моңа әзер булмыйсың. Шуңа күрә бу хыянәт сиңа үтергеч тәсир итә. Хыянәттән соң кеше дөньяга ышанмый карый башлый. Кай кешенең рухы да сынуы мөмкин. Кеше инде тулы канлы була алмый, югарыга үрләргә ышанычы бетә. Дусларга, якыннарга ышанычын бетү — шәхси бәхетсезлек. Тик, шулай булуга карамастан, хөкүмәтнен кайбер функцияләре кешеләрне үз иптәшләрен, якынарын сатарга мәжбүр итә. Моңы патриотик бурыч дип бәяли. Бездә, Германиядә, тоталь күзәтчелек һәм бер-беренне сату төп сәясәткә әверелде. Бу чын вәхшилек һәм йолып бетереп булмый торган гөнаһ!..

— Хөкүмәт мәжбүр иткәч, кешеләр гаепле түгел! — дидем мин, бу үле тынлыкны бозып.

— Әйе. Әмма кайберәүләр иптәшләрен сатмыйлар. Аларны хөкүмәт жүдә дип игълан итә һәм психбольницага яба. Тормыш өнә шулай чын кешене дурак итә, ә шыр дуракны иптәшен сатканга күрә акыллылар рәтенә куя. Эш башына да шундыйлар куела. Чөнки андыйлар белән идарә итүе ансат. Бу хәлдә ниндидер хаклык бар түгелме икән? Хәер, өнә карагыз, сатлык жаннар бар төштә дә бер кыяфәттә. Үзегезне саткан кешеләрнен төсмерләрен шәйли алырсыз, бәлки...

Без, йотылып, шунда төбәлдек. Иң гажәбе, мин үземне саткан өч кешенең кыяфәтенә охшаш чырай, уен, башлар шәйләгән кебек булдым. Өнә маңгай чөче ике уем булып эчкә кергән, зур борынлы, күзлекле Шәйдуллин, өнә сыткылы битле, эчкә баткан астыртын карашын күзлек астына яшергән Азюков, өнә акай бөбөклә ертлач, әрсез маңгайлы Хатыев... Мин иңемә сыенган Зариядән пышылдап кына сорыйм:

— Сина дус, иптәшләрең хыянәт иткәннәре булдымы?

— Әллә никадәр...— Зария кулын селти.— Һәрбер кеше хыянәт итә. Син дә кемгә булса да хыянәт итми калмагансыңдыр әле?

— Дөрес сүзгә җавап юк, шайтан алгыры! — дип көлгән итеп бетерәм, унайсызлыкны киметер өчен.

Машинаның алга киткән сизми калганбыз. Бик ачыргаланып шырый-шырый кычкырган, шыңшыган авазлар сискәндереп жибәрде. Күрәбез: берничә күкшел шәрә гәүдәне ниндидер станок шикелле нәрсәгә йөзтүбән яткырганнар. Куллары, аяклары богау белән богаулап куелган. Бер жәллад шуларның аркаларына ахактай кызган тимер-жәмки китереп баса. Янган тән исә — тынга каплана торган авыр ис борынга бәрә, чыдашлы түгел. Утлы тимердән кешеләр бәргәләнәләр, кыргыйларча кычкыралар. Тагы утлы тимер баскач, аннарын жуялар, башлары үлгән кешенекә кебек янга бөгелеп төшә...

— Бу төштә ришвәт алучылар, нәфесләрен тыя алмаучылар жәзаланна, — дип сөйләп китә кононик. — Изге китапта әйтелгәнчә, кешенең күңелә — алла белән шайтан сугыша торган мәйдан. Моңы һәр кеше үзендә тоя. Бер яктан, алла нәфсене тыя, ә шайтан аздыра. Өнә, олан, сезне, бу кызны вәсвәсәләргә шайтан котырта, ә икенче яктан армия законы тыя. Күңел телі, әмма тыю жибәрми. Шулаймы?..

— Юк, хөрмәтле ата, шайтан түгел, бу кыз мине үзе вәсвәсәләде, — дидем мин шаярулы тонда.

— Булыр, булыр, — дип елмайды кононик Зариягә карап. — Һәр хатын-кызда, аның гүзәллегенә төренеп, шайтан утыра.

— Хөрмәтле ата, безне кайчан венчать итәрсез икән, ә? Шуннан соң мин аның шайтанын куа башлар идем?

— Сөзгә әйтмәдеммени әле, — диде кононик, һәр сүзенә аерым мәгънә салырга теләгән сыман. — Шул. Кичә коменданттан боерык килде, совет кешеләренә ул эш рөхсәт ителми, диелгән. Теләсәм дә, комендант фәрманын боза алмыйм, оланнар! Юк!

— Беркем белмәячәк, хөрмәтле ата?—дип ана ялварып карадым. Әмма ул карашын читкә алды. Зариянең беләген кыстым: «Син сорап кара!—дидем.—Тыңлар бәлки?» Зария нигәдер үтенәсе итмәде. Кононик, җаваптан качу өченме, машинаны алга таба алып китте.

Кононикның да бүген күргән газаплардан жилкәләре салынган, муен мускуллары ләпшәргән, күз астында битләре капчыкланып жыерчыкланганнар иде. Ул берара тукталып, ике учы белән колакларын каплап торды. Бераздан кулларын алып, янә машинага тотынды. Аны икенче юл чатына кертте дә әйтте:

— Оланнар, мин арыдым, кайтыйк булмаса.

Мин аның икенче юлга керүендә ниндидер куркыныч шәйләдем. Баядан бирле килгән ышанмаучылыгым тагы да көчәйде. Житмәсә кононик ничектер йөзен читкәрәк каерып тота. Әмма хәзер без нишли алабыз соң? Мин, үзем дә сизмәстән, култык астына яшерелгән пистолетымны тәнем белән тоеп куйдым.

Ул арада машина ярым карангы, тар гына коридор шикелле жиргә сузылган рельслардан алга таба шуыша иде. Бераздан без бая кузгалып киткән баскыч төбенең уң ягына килеп туктадык. Кононик кнопкаларга чарт-чорт басып, утларны сүндерде. Без баскычтан өскә күтәрелдек. Бер-беребезгә сүз катарлык та дәрманыбыз калмавын шунда белдек. Кононик та бик ватылган кыяфәттә иде, шунлыктан без сүрән генә саубуллаштык...

Костелдан чыккач, без үзебезнең кыйнап ташланган шикелле саннарыбызны көчкә өстерәп атлавыбызны тойдык. Ләкин Зария дә, мин дә сер бирмәдек.

Кайткач, майор безнең барча күзәтүләргә үзенә «бушаттырды». Вақыт бик соң иде. Без Зария бүлмәсендә ашык-пошык тамак ялгап чәй эчтек. Мин үз бүлмәмә икенче катка күтәрелдем. Ләкин гажәп хәл, бүлмәгә әллә нинди яна часть офицерлары кереп тулган, койкаларда, идәндә тулып йоклап яталар. Менә сиңа мә! Нәрсә бу? Энә төрттерлек тә урын юк. Иптәшләр дә күренми. Мин майор янына төштем. «Безнең частые күчерделәр,—ди.—Без өч-дүрт көнгә калдык. Бер кичкә кер миңкә»,—дигән мәгънә аңлата. Ихтиярсыздан Зария янына киттем. Ул душта коенып чыгып, йокларга жыенып йөри. Бүлмәдәге кызлар барысы да йоклылар. Караватларына трофей материядән челтәрле чыбылдық тартканнар... Мин шинелемне кидем дә идәнгә бер почмакка сузылдым. Тик Зариянең күнеле йомшады, әйдә, караватка ят, диде. Үзе стена буена кысылды, ике арага пистолетын чыгарып матраска куйды. Яттык. Бала йокысы белән кинәт изрәп киткәнмен. Зария дә кымшанып карамады... Күпме йоклаганмындыр, уянып киттем, тәнем жинеләйгән, зиһенем ачылган, бар төшемдә ниндидер дәрт тоям. Карасам, Зария минем куенга керә язган, чәчләре битемне рәхәт кытыклы, аяклары минекеләр белән буталган. Мин аның битенә тынымны өрдем, ул күзләрен ачты. Без бер-беребезгә ыргылдык. Бер-беребезне ошатуыбыз хакында бер сүз дә әйтмәгән идек, ә йөрәкләр безнең ихтиярдан тыш аңлашкан булган икән. Шулай да пышылдады: «Ант итмә, ышанмыйм!»—диде. Панталонын салмыйча интектерде. Сугышып китә яздык. Тик хисләр жинде. Ләкин миңа, икранны койма, дип каты кисәтте. Мин саклану чарасын күрдем... Аннары ул бик серле итеп әйтте: «Бер дә болай булганым юк иде, син мине әллә нишләттең»,—диде...

Ана иртәнге дүрттә шифровальныйга эшкә барырга иде.

Тиз-тиз киенде. Чыкканда колагыма кайнар пышылдады: «Иртәгә сиңа бик мөһим сүз әйтермен»,—диде. Шуның белән китте. Иртән ашханәдә дә очрата алмадым мин аны. Сорап та булмый, Зария серле шәхес иде. Өйлә житкәргә миңа приказ: «С вещами на аэродром!»

Безне Молдовиягә «ташладылар». Анда эшләгәндә үзебезнең системадагылардан мин Зариянең шушы шәһәрдә очраклы рәвештә миңага шартлап һәлак булганлыгын ишеттем...

Менә минем «смерш»та хезмәт иткәндә Зария белән булган хәлләрәм шулар иде... Әмма аңлатма язганда Зарияне катнаштырырга, исемен телгә алырга кирәкмәс. Нинди хатын, бала турында сүз булу мөмкин. Барысы да анонимщикның фантазиясе. Барысын да инкарь итәргә, безнең арада булган хәлләргә бернинди шәһит та юк бит.

Биредә хәтер аша уздырылганнарны берничә жөмлө белән теркәп үтәргә дә — бетте! Шәрехләргә минем хаҡым юк. Ант бирелгән.

Ә күнел төбенә төшеп караганда, мин Зарияне еш кына искә төшергәлим. Ритадан риза булмаганда, юкка үпкәләп, дөшми йөрөп бәгырьне сауганда. Шундый вакытларда күз алдыма Зария килә. Теге вакытта ул миңа шундый татлы минутлар бүләк итте, инде күпме еллар узуга карамастан, шул һич онытылмый. Моның нинди сере бардыр инде, белмим. Онытылмый тек онытылмый...

IX

Акташта балык авына һәвәсләр, ерак булса да, Ыкка киләләр. Балык чиртә торган яр бие, тугайлар житәрлек. Зәйнең дә Ыкта шундый почмагы бар иде. Ык ике тармакка аерыла да, сул ярга зур тугай ясап, үзәк юлына борылып китә. Биредә кайчандыр кыр станы булган. Кыш бие ашылык сукканнардыр. Хәзер зур лапасның сөяк-санагы гына калган. Быелгы печәнчеләрнең чәй кайнатып яткан эзләре дә бар.

Вахта шоферы атна саен диярлек Тымытыкка кайта. Пазикка утырып килгән һәвәсләрне авылга житкәнче үк кыр юллары белән Ык буена китерә. Балыкчылар шушы урында төшәләр. Шофер яр буйлап авылга элдерә. Ә ял көнне өйлә узуга, ул тагы килеп житә һәм иптәшләрен төяп, Акташта юл тотта. Күптән шулай көйләнгән инде. Бүген Зәй бу урынга үзе генә төште.

Зәй өйдә бер ялгызы, эче пошуга чыдый алмыйча, балыкка килде. Рамиләдән бер хәбәр юк. Бала ничек икән, шул нәрсә эчте тырнап тора. Тынгы бирми. Ике мәртәбә акча салды, алар хақында да хәбәр булмады. Рамилә акчага битараф карый әле. Ирләр: «Хатын һәр төңкәгә отчет ала, кесәләренә актарып тора», — дип зарланалар. Рамиләнең күпме аласың, кая тотасыңда бер эше юк. Әллә безнең аралар суынып бара инде? Алай булырга тиеш түгел. Безне бала тере чылбыр белән бәйләгән. Бер-беребезгә суынсак та, балага карата суыну мөмкин түгел... Зәй тирә-ягына күз салды һәм шундук жанына әллә нинди бимазалый торган бушлык сарылды. Үзен бик ялгыз һәм гажиз, мескен итеп хис итте. Болин да бушап калган, печәнне чабып, эскерткә өеп куйганныр. Анда-санда ат кузгалаклары гына, аксыл башларынанна кавык койган хәлдә, сураеп утыралар. Әле өйлә житеп кенә килә. Зәй төнне печән эскерт-ләрнен чәшесе эчендә кунарга мөмкин булуын чамалап алды һәм берәз тынычлана башлаган кебек итте. Ярдан кырын-кырын аска таба төште дә бер тал төбенә утырды. Тугайның кара кучкылланып торган тирән жире шунда иде. Кармакларны рәтләде, аларга камыр жим куеп, суга ыргытты.

Запас ял хисабына Казанга барып кайтырга күпме ыргылып карады, әмма һаман киртәләргә мангаен бәрәп калды. Жибәрмәс өчен һәрчак нигезле сәбәп табалар. Берсендә, барча киртәләренә үткәч, Тугаев үзе чакырып үтенде: «План яна, премия кыл өстендә, зинһар...» — диде. Ничек моңа каршы килә аласың. Бездәй йомшак кешеләрдән булмый ул. Тыңламансаң, фатир чиратын тагы артка чигерүләре мөмкин. Моңы Тугаев түгел, аның аппараты эшли... Ул арада авылдан әнисе чакыртып жибәргән. Тыкрык бие коймасын жил аударган, ди. Баганалары беткәндер инде. Гайсә абый унике чакрым Әлмәттә генә, әмма кайтмый. Чөнки хатыны жибәрми. Жиңгәчәйнең безгә жене катты инде. Иң күрәлмәганы — без. Безнең якка абыйның башын да бордырмый. Абый

аңа беткәнчә әсир төшкән, өй өчен берәр файда эшләргә курка. Нәрсәсә белән шул тикле үзенә беректергәндер. Ул гынамы, ялган сөйләп, мине абый белән дошманлаштыра. Зәй шулай-болай дип әйтте, дип, һич уйда булмаганны абый колагына тукый. Ялган икәннән белгән хәлдә, абый миңа кырын карый башлый. Әни белән абый арасын да шулай даими бозып тора. Авыру әнигә алган даруны жибәрттерми. Юк, мондый явыз бүтән булмас. Аны кемдер котыртып тора булса кирәк...

Чү, ике кармак та чиертә башлады! Уйлары бүленде. Кай арададыр бер калкавыч суга чумды. Зәй каушый ызып, лесканы тизрәк өскә тартты. Кулга авыр тоелган иде, уч киндигендәгә зур гына чабак кармак очында слык-слык чәбәләнә. Тиз-тиз ычкындырып алып, кармакка жим элеп, суга ыргытты. Шул мәлдә икенче калкавыч сикереп-сикереп торды да күздән югалды. Зәй кулының хәрәкәтен сизми дә калды, яр буенда кызылканат тыпырчына иде. Тамаша, икенче кармак тагы селкенергә тотынды. Сумкада балыклар күбәйгән саен, Зәйнең уйлары да канатланды: вобла итеп китерергә дә Рамилгә посылка салырга... Шул вакыт авырып яткан әнисе исенә төште. Нигә мин әнигә жинеллек китерү турында түгел, Рамилә, бала турында гына кайгыртам әле? Димәк, миңа хатыным, балам әнидән кадерлерәк булып бара? Шайтан алгыры, дөрөстән дә шулай бит. Әмма әни миңа үпкәләми, әллә сиздерми генәме? Ул Гайсә абыйга бик нык рәнжи...

Зәй, машина тавышы ишетеп, кармак сапларын тал төбенә ныгытты да ярдан күтәрелде. Брезент түбәле ГАЗ-63 машинасы килеп туктаган. Арткы ишектән чалбар кигән яшь хатын-кыз һәм балонье пальтолы ир кеше чыгып килә. Алгы кабинадан саз итекле, яшел курткалы тагы берәү төште. Ул Зәйне танып алды бугай, аңа таба атлады. Бу — Бөгелмәдәгә геология разведкасы лабораториясенә бүлек мөдире Байкин иде. Теге ир белән хатын-кыз, рюкзакларын жилкәләренә элеп китәргә иткәндә, болайга карадылар. Ир әйтте: «Без авылга барырга карар итек, иртәгә көтмәгез. Ярый, сезгә дә иптәш табылды. Хәзергә!» — һәм алар өскә агымга таба яр буйлап китеп бардылар. Байкин анлатты: «Миннән ничек котылырга белмәгәннәр иде, жай чыкты, — диде. — Балыкны сылтау итеп, мәткә белән килде. Әнә кешеләр бер дә алдатмыйлар, тормыштан барын да алып калырга ашыгалар...» Зәйнең сүзен көтмөстән, машинасы янына китте. Багажниктан балык тоту әсбапларын алды да, кабинасын бикләп, Зәй янына килде. «Ничек, чиертәме?» — дип, күзлекләре аша сынап карады. «Болай ярыйсы», — диде Зәй сүрән генә. Чөнки, һәр балыкчы кебек, үз тугаена кеше килеп утыруын теләми иде. Байкин, әллә шуны Зәйнең кыяфәтеннән сизеп, әллә кеше биләмәсенә басып керүне начарлык санап, түбән агымгарак атлады. Анда агым беленеп торган тугай бар иде. Куаклар артында шул төшнә өнәде шикелле. Зәй кармаклары янына төште. Бер калкавыч күренми иде. Ул кармак сабын алып тарта башлады. Бамбук сап сыгылды, сына язды, әмма кузгалганы сизелмәде, төпкә эләккән, ахрысы? Кармак өзелеп калыр микәнни? Икенче кулы белән лесканы тартырга тотынды. Тукта, кузгалган кебек тоелды. Тагы ныграк тартты, әйе, кузгалган, авыр төп кармакны өзмәсен дип куркып, бик сакланып үзенә таба суырды. Бермәл кинәт жеп жинеләеп китте, төптән ычкынды, ахры, дип уйлады ул. Үзенә таба суырып тартты. Шулай да кармакта ниндидер авырлык бар кебек. Менә кинәт зур гына карасу балык сырты сыман нәрсә күренде. Әйе, балык икән! Боргалана-боргалана өскә таба калка. Зәйнең йөрәге урынынан купкандай кабыргаларга дөп-дөп бәрә иде. Чынлап та, зур балык, шайтан алгыры! Нинди тырпу, үз көченә нык ышанган төстә килә. Кыяфәтендә куркыныч бер чалым бар кебек иде. Зәй, ничек тә каушамаска кирәк, дип, үз-үзен эчтән кисәтте. Әмма барыбер куллары дерелди иде. Балыкны ярга якынайта, ычкына күрмәсен дип, песи йомшаклыгы белән болайга китерә. Менә балыкның борыны ярга тиде, юк, бу сазаган чуртан түгел иде. Әллә сазанмы? Биредә андый затлылар булмый шикелле? Бу ниндидер башка

зат. Балыкны ярга тарта, нич чыгарып житкерә алмый гына. Каушады, ахры, хәерсез. Менә ярты гәүдәсе жиргә керде, ә коерыгы суда чапыр-чопыр килде. Кай төшеннән капкан? Санактан икән. Жимне йоткан булган. Балык, нидер сизенеп, бик нык сикереп куйды, Зэй кепкасын салып, аны ике куллап басканын абайламый калды. Ике кул астында балык тагы берничә тапкыр талпынып карады. Әмма эш узган иде. Судан бер-ике адым китеп, Зэй табышын кармактан ычкындырды һәм кулларында үлчәп караган итте. Юләр әйтмешли, биш кило гына булмастыр бу? Сазан түгел, чөнки тәңкәләре вак һәм әзрәк. Гәүдәсе йомры, калын, бик тыгыз, катыланып тора... Әллә жәен кисәгеме? Алай дисәң, жәен ерткыч балык, камырга эләкмәскә тиеш. Шайтан белсен нәрсә. Жэй уртасы узгач, балык киндер маена баскан камырны бик ярата. Ни өчен? Моның сере шунда булса кирәк, бу вакытта балык эченә суалчан кортлары элөгүчән. Билгеле булганча, киндер мас эчтәге кортларны чыгара торган сыйфатка ия...

Зэй тагы байтак кына кызылканат, чабаклар эләктерде. Кич булып, кояш офык артына күмелгәндә, черкиләр бик нык борчый башлады. Калкавыч та әйбәт шәйләнми, дип, ул кармакларын жыеп, ярдан күтәрелде. Машина анындарак учак хәстәрләп, ягып жибәрде. Ул арада Байкин да килеп житте. Хәзер уха пешерәбез, чистарта башла»,—диде, балык тулы саллофанын учак янына ташлап. «Кара, моның да кулы уңган икән»,—дип уйлады Зэй. Байкин машинадан чиләк, балта һәм башка кирәк-яраклар алып килде. Зэй әрчегә тотынды. Чиләк белән су да учак янына менеп утырды, таган агачлары да әзерләнде. Зэй үзеннән дә, аңардан да тигез алды балыкны. Су хакында сүз чыкты. Бу су эчәргә ярыймы, юкмы?

— Кайнаткач ниңә ярамасын,—диде Зэй.

— Пычрак су елгада агып унөч чакрым үтсә, шактый чистара, диләр белгечләр. Эчәргә ярарлык була, имеш...—Байкин да пәке чыгарып, балык чистартырга кереште. Икәүләп тотынганч, тиз булды. Зэй чистарткан балыкларны юып, газета өстенә куя барды. Балыкларны чиләккә салып суны тигезләде дә таган агачына элөп, учакның иң кызу жиренә урнаштырды. Бәрәңге, тоз, борыч, әзрәк ярма салырга Байкин өйрәтөп торды.

Байкин учак яны чирәмгә плащ-палатка китереп жәйде. Зэй куаклар арасына балта белән барып, коры-сары жыеп килде, учактагы чиләк тирәли утыннар өйде. Ут көчәйгәннән-көчәйде. Ялкыннар алтын телләре белән төннең зәңгәр юбкасын сыпырып-сыпырып ала иде. Байкин сумкасыннан бер шешә, стакан алды, ипи турады.

— Жулик булып булмады, авызын себерим,—диде шешәне ачып һәм стаканга салып.—Ә честный булып беркемгә ярый алмыйсын, бары үзгә генә зыян!—Ул тирән итеп уфылдады, плащ-палаткада аякларын сузып жибәрде.—Мә, салып куй әле!—Ул стаканны Зэйгә сузды. Зэй берәз икеләнәбрәк калды, баш тартса, әллә ни уйлавы бар. Шуның өчен карышмыйча стаканны алды да ике генә йотып, кире куйды. Байкин моңа әллә ни дикъкәть итмәде, йөзе чытык, кашлары жыерылган, чыраенда эчке борчылу шөүләсе иде. Аны ниндидер газан эчтән кимерә сыман тоела. Ул, кинәт сүзсез калып, бер ноктага төбәлә дә учак яныннан еракка киткән төс белән уйга чумып, онытылып тора. Менә ул уянгандай итте, бирегә кайтты һәм стаканга өстәп салды да эчеп куйды. Аның да яратып эчмәгәне әллә кай чалымында беленеп калды.

— Теге токым ала торган долотоны Тартакиев юри ваттырды кебек,—дип сөйләнде Байкин. Аның күзлек кысаларында учак ялкыннары уйнады.—Шуның өчен минне начальник бик каты рәнжетте. Долото турында артта берәр нәрсә ишетелмәдеме?

— Долото ватылмыйча тормый инде, Петр Захарич!—диде Зэй, утлы күмерләрне таяк очы белән чиләк төбенә өя-өя.

— Ишетсән дә әйтмисең, — дип Байкин тамак төбе белән көлгән итте һәм башын кақты. — Конфликттан кача торган кеше. Тартакиевтан да куркасың, билгеле...

— Курыкмыйча, начальник бит! — Зәй көлеп жибәрде, унайсызлыктан шулай котылмак булды.

— Без токымнарның безебез, березебез, таксация ясап, Мәскәүгә жибәрәбез. Буровойдан токым килмәгәч, жибәрә алмадык. Тегеннән чылтыраталар. Начальник астын юешли. Мәскәү хәтәр. Шуннан минем өскә очып кунды. Өстән басым ясасалар, ерткычка әйләнә. Әтисен дә сугып егар. Өстәгеләргә чамасыз ләббәйкәлек итә. Үзәккә алырга вәгъдә биргәннәр булырга кирәк... Мәскәүлеләр өчен штатта өч кыз тота. Тегеләр командировкага килеп, көеф-сафа корып китәләр. Әнә ничек яшиләр!..

Ниһаять, балык шулпасы өлгерде. Зәй чиләкне учак өстеннән алды да, кыегайтып кына, безебез, березебез, коштабакка булде. Бөтен көе пешкән балыкларны газета өстенә куйды. Шулка өстендә вак-вак өреләр йөзә. Балыклар майлы булганнар. Аш чынлап та төмле иде. Берез ипи белән каерып ашагач, Байкин эчемлекне исенә төшерде. Зәй бу юлы да баш тарта алмады, тегесеннән башы чатный иде, шулай да бер йотып куйды. Байкин да күп эчмәде. зур балык алып, сөякләреннән арындыра-арындыра ашый иде.

— Эч пошканнан килгән идем, ярый, син очрадың, — диде, әллә ашның төмеллегеннән күңеле булып, әллә ялгыз көе болай ашлар пешереп хозурлана алмас идем, дигәнне аңлатып. Зәй эндәшмәде.

— Начальник каезлады, шуның өстенә хатын ташлап китте. Бериюлы ике удар, парин! — дип сүзен ялгады ул. — Ну син аңлый алмасың...

— Кеше хәлен кеше белми, үз башына төшмәсә... — Зәй өз генә дә иптәшенә яраша белми. Бүтән булса, юк, аңлыйм, дип әйтер иде. «Хатыны киткәнгә шул тикле кайгыра микәнни?» — дип уйлады эчтән, Байкинның кара болытлы йөзенә карагач. Әйе, безнең тормыш эштә начальниктан тора, ә өйдә — хатынның нинди булуына бәйләнгән.

— Минем әти татар, Зәкәрия исемле, әни — маржа, — дип уфтанды ул. — Әни татар гаиләсенә килеп булып төшкән. Яшь чакта милли хис түгел, ярату хисе өстенлек итүчән була. Шулка хис аларны бергә кушкан, ни буласын уйламаганнар. Әти яклары кырыслар, әнине бик рәнжеткәннәр. Милли хис бик гаделсез нәрсә. Әни дә горур, шунда татарларга каны катып калган. Минем хатын — татар кызы Зария фронтта булган. Әни шунысын бигрәк өнәмәде. Бик еш ызгыш чыга башлады. Сәбәбе жыен вак нәрсә, тавык чүпләп бетермәс. Жанда яхшы теләк булмаса, төмсезләнешергә, көефне кырырга мең сәбәп табыла инде. Әни Зарияне һәрчак өйрәтә, тәрбияләмәкче була. Менә нәрсәдән китә ызгыш. Әни күнелгә тия торган сүзләр ычкындыра. Зария башта үзен яклап маташты, аннары эндәшмәс булды. Яткач яшерен генә яшен түгә. Миңа да бик авыр. Мин әнигә: «Бу очракта син хаклы түгел», дип әйтеп карыйм. Әни миңа тотына: «Әһә, сиңа хатынның арт саны кадерле. мин кирәк түгел. Баланы жаның кебек кадерләп үстерәсең, ә ул бер кәнтәйнең итәк астына керә дә бетә, әнисен дошман күрә башлый», — ди-ди сукрана. Елый. Зария дә миңа рәнжеп яшә коя. Нишләргә дә белмим. Ике ут арасы шулай була икән, дим эчемнән. Фатирга чыгып яши башладык. Әмма һаман бер-беребезне аңлап житмиз. Хатын-кыз ул бөтенләй башка планета икән...

— Кыскасы: властылы хатын? — дип аның сүзен куәтләде Зәй.

— Властыны һәр тере жан ярата, — диде Байкин. — Кырмыска да үзен бүтән кырмыскалардан өстен куярга тырыша. Адәм баласын әйткән дә юк. Ә мин хатынга буйсынуны булдыра алмыйм. Ир белән хатынны нәрсә бәйли? Бер-береңне яратумы? Ә бармы соң ул? Өйләнешкәч ярату ике-өч айда бетә бит!..

— Әнә, ярату дип киноларда күрсәтеләр, — дип куйды Зәй, үзе дә бу мәсәләдә Байкинга теләктәш булгандай.

— Кинода булур ул, ә тормышта ничек?

— Балалар булдымы? Ир белән хатынны шул чылбырлый бит инде?

— Юк, Зария бала тапмады. Әллә берәр исәп белән, әллә болай...

— Бала булмагач, аерылунын ни проблемасы?

— Хатын белән ияләнгәч, ялгыз авыр—шул гына. Ике жан бергә яшәгәч, бер-берсенә тамырлар жибәрәләр. Аерылганда шул тамыр жеп-ләре берәм-берәм өзәлә. Ә өзәлгән жирдә яра, жөй кала. Шул явыз мәче кебек, эчнә тырнап тора, тынгы бирми...

Сүз шунда өзәлдә, икесе дә балык, шулпа ашау белән булашып киттеләр. Тамаклары ачкан булган икән. Саф һава да аппетитны көчәй-тергә булышкандыр. Бер тын ризыклангач, Байкин сөйләп китте:

— Кешеләр тыштан гына бер төрлө, эчтән исә бер-берсеннән бик нык аерылалар,— диде.— Бер ише икенчәне тулысынча аңлый алмый. Арада укын бар кебек. Ир белән хатын арасы шулай. Юкка гына адәм баласын ярым фәрештә, ярым шайтан дип әйтмәгәннәр...

— Ярым фәрештә, ярым шайтан— кызык бу!— дип Зәй сүзнә куәт-ләде.— Чынлап та кешедә фәрештә чалымнары бар һәм шайтан явыз-лыклары да житәрлек...

— Шулай да гомеремдә фәрештә күк кешегә туры килдем,— диде Байкин канәгать горурлыклы төстә.— Ул мине шушы геология дөнъясы-на алып керде. Нефть һәм казылмалар буенча зур галим иде. Жир ул сер сандыгы, ана ачкыч табу гаять авыр, дип әйтә торган иде. Платон Никитич геология эшенә фанатикларча бирелгән, аз сүзлө, бик беркатлы кеше иде. Начальниклар белән сөйләшү аның өчен әжәл белән бер. Кайбер әрсөзләр ул жыйган материалларны урлап, диссертация яклады-лар. Платон Никитич шуна бер дә үртәлми. Ә минем тиремә сыймаслык булып ачу килә... Ялганны бер дә күтәрә алмый, үзә дә ялганны белми. Бу дөнъяда ялгансыз ничек яшәмәк кирәк. Һәр кеше көненә әллә ничә мәртәбә ялганлай, диләр белгечләр.

— Үзә нинди халыктан иде?— дип кызыксынды Зәй. Ул һәрчак нинди милләт кешеләре яхшырак, начаррак булуы турында белешә һәм фикер төйни иде.

— Чын белорус кешесе,— диде Байкин, һәм өстәде:— Беләсенме, явыз нацист Розенберг нәрсә әйткән? Барча славян халыклары арасында иң яхшы һәм тугрылыклысы— белоруслар, дигән. Хак әйткән, иблис. Бик тә гадел, кош табигатьлө кеше иде. Аны мәктәп баласы да алдап китә ала иде. Кирәк бит шул тиклө беркатлы булырга! Ә кешеләр хәйләкәр...

Байтак тынып торганнан соң, Зәй уфылдап сулыш алды да әйтәп куйды:

— Нигә дип дөнъяга туабыз икән, ә?

Байкин аның сүзләренә шунда ук игътибар итте.

— Син, егет, әллә «неудачник»мы?— дип ана хәерхәһ төстә төбәлдө. Зәй моңсу гына жилкәләрен селкетәп алды.

— Бер караганда шулай, ә сез?— диде.

— Мин хроник «неудачник», туганда маңгаема язылган,— дип кулын өметсез селтәдө.

Ул хакта сүз озайтасы килмәгәндәй, кузгалды да машинага таба китте.

Зәй савыт-сабаларны, ризыкларны жыештырды. Чиләк өстенә зур-зур ат кузгалагы яфраклары өзәп алып киләп япты. Аны машина янына илтте. Байкин учак янындагы плащ-палатканы алып китте дә ка-бинаның алгы утыргычларына ятырга жайлаштыра башлады. Зәй учак-ны таптый-таптый сүндөрдө. Аннары машинага киләп, арткы ишекне ачып кердө һәм йомшак урындыклар өстенә сузылды. Аякларга кысан булса да, черкидән тынычлап черемләргә мөмкин. Тан атып килгәндө, Зәйне төнгө будильнигы уятты. Ул шунда ук кармакларын алып, яр астына төштө. Тугай тын һәм, ничектер, берәз куркынычрак төелдө. Үч

иткөндөй балык нык чиртө иде. Кармак салган арада учакны тергезде, ашны жылытырга куйды. Ул арада Байкин да уянып чыкты.

— Мин Бишмунча авылы янындагы буровойдан токым алырга тиеш,— диде ул, Зэйнең нинди нияте булуын чамаларга телөп.

— Мин какраз шуңа терәлеп торган авылга, әни янына кайтам,— ике көн отгул алдым,— дип аңлатты Зэй.

— Хуп, кармак белән берәз утырыйк та — кузгалырбыз...— Байкин кармаклары белән тугайның икенче мәшенәрәк урнашты. Зэй ана үзенең жимен дә бирде. Киндер маена баскан камырга чабак чат ябыша иде.

Берәздән икесе берьюлы, житәр, һәсене төкөндөрөп булмас, дип, ярдан күтөрелделәр. Калган балык ашы белән күнелне хушландыргач, кайтырга чыктылар. Юл кукуруз, тары басулары аша уза иде. Тоташ кара кучкыл яшеллек эченнән баралар... Аннан Азнакай — Әлмәт асфальтына чыктылар.

Зэй көтүдөн торып, эшкә кереште. Көн дә әйбәт буласы төсле иде. Кораллары балта, кыскач, чүкеч. Әтисе тәгәрмәч ясаучы оста, корал-яраклары байтак иде, ләкин күрешләр алып, урлап бетергәннәр. Әнисе авыру, бернидә гәме юк. Ярый әле Зэй узган ел рөхсәт белән урманда киртәлек усақ алган иде. Дүрт якларын каезлап сәндерәгә тезде. Шылтырап киккәннәр. Рәшәткә жепсәсенә болардан әйбәт материал булмас. Крестьян хужалыгы көн саен диярлек карап-төзөтөп торуну таләп итә. Шулай эшләмәсәң, бик тиз тарала башлый ул. Әле бу, әле икенче төшө тузып жимерелә. Гәйсә абыйсы, терәлеп торган Әлмәттә генә яшәсә дә, хужалыкны бер дә килеп карамый...

Зэй авып жирдә яткан койма такталарын черек жепсәдән асырырга тотынды. Рәшәткә башларын бозмаска кирәк иде — янадан кадаклайсы бар. Кыскач белән ипләп кенә кадакларны эләктереп суыра, такталарны әйбәтләп өеп куя. Ә баганалар нык, имән, тагы берничә ел уйламый да торырык. Шуларга киртә-жепсәләренә ныгытасың да рәшәткәләренә кадакый башлайсың. Шулкач аңа кемдер дәште.

— Ә-ә, Бәгыйс, нихәл? — диде Зэй дәшүчегә борылып һәм балтасын куеп, Бәгыйснәң армиядән авырып кайтуын ишеткән иде, үзен күргәч, имәнәп китте. Йөзөндә жан нуры юк, битләре соры, күз төпләре көк касмак төсле, маңгаенда бөрчәк-бөрчәк тир тамчылары беленеп тора.

— Медпунктка барган идем, кичә генә Казаннан кайттым,— диде ул маңгаен учы белән сыпырып һәм жирдәгә киртәләргә утырды.

— Ну, ничек, берәз алга китеш бармы соң? — Зэй эшенә тотынган көе генә сөйләшә башлады.

— Миңа приговор чыккан инде,— диде Бәгыйс киккән иреннәрен тел очы белән ялашырып.— Венага плазма бирделәр...— Аның сүзләрендә бернинди арттыру юк шикелле, ләкин шуны бик тыныч, битараф әйтүе гәжәпләндерә. Нинди күндәмлеккә өйрәткәннәр безне, үзөбезгә янаган үлемгә дә исебез китми. Нәрсәдән бу? Яшәүдән туюданмы?

— Облучениең көчле булдымыни?

— Башта беләнмәде,— дип Бәгыйс, як-ягына каранып алды.— Ул хакта авыз ачмаска подпись алдылар. Ярый, сиңа гына әйтүем. Казахстанда хезмәт иткәндә безне даладагы бер объектка китерделәр. Анда землянкалар, траншеялар иде. Барча жирдә әллә нинди машиналар, зур-зур тартмаларда приборлар. Шуларны күтөрөп күчерү, урнаштыру өчен безне алып килгәннәр икән. Приборларда бары офицерлар гына, наушниклар киеп утыралар. Билгеле, бик секретлы нәрсәләр. Кухня, ун чакрымнан килеп, безне тукландырып китә иде. Бер көнне тревога булды. Офицерлар скафандр кебек киёмнәрдән траншеядагы приборлар янына бастылар. Тоник кына шартлау тавышы ишетелде, жир әллә күпме тирбәлеп торды. Землянка жимерелә язды. Без эпицентрдан ун-унбер чакрымда дигәннәре истә. Минемчә, алдаганның, якинрак булганыңдыр. Күк йөзә кара болыт белән капланды, кояшның эзе дә сизелми, төн кебек караңгы булып китте. Ә күктә кызыл ут полосалары әле монда,

әле тегендө пәйда була, ажаган шикелле. Ут полосалары бер-берсен куышып йөргән сыман иде. Жил безнең якка түгел иде. Без приборларны сүтеп күчереп, жыеп траншеяларда йөрдек. Берәү дә саклану хакында сүз әйтмәде. Нәкъ биш тәүлек бue төн кебек карангы булып торды. Аннары жил исеп, болытлар тарала, яктыра башлады. Офицерлар каядыр кителәр. Радиация булуы ихтималын беркем кисәтмәде. Без прибор-машиналарны ябык кузовларга төягәндә жил безнең якка авышты. Шул моменттамы, алты тәүлек буенамы, безне радиация чукуындырган...

Бәгыйснәң хәле бетте, ул еш-еш авыр итеп сулыш ала иде. Кесәсеннән бер дару чыгарып, тел астына салды, шуннан соң асылынып күзен каплаган шешенке кабаклары берәз күтөрелде.

— Берәр даруның файдасы тияме соң? — дип сорады Зәй һаман эшеннән аерылмыйча.

— Юк, кая ул! Япон даруы бар, дип сөйләнделәр, ләкин блат белән генә, ди.

— Радиация дәрәжәсен ничек билгелиләр?

— Канны гел алып торалар, яна кан жибәрәләр. Анализлар миндә башта утыз биш процент дигәннәр иде. Белмим, күпме, әзмә?

— Ә аракуының файдасы юкмы?

— Спирт биреп тордылар, өз генә жинел сыман тосла башта, аннары нык авырайта. Әз радиациягә файдасы бар бугай, безгә юк. Баш чатный, тамак кибә, аңкаулар каный. Хәл китә. Тәндә ит калмады. Лимон ашарга диләр, каян аласың аны?

— Сатирә Бөгелмәдән алып кайтса инде. Грузиннарда бардыр?

— Сатирә китте, — диде Бәгыйс, әллә үзеннән зәһәр келгән, әллә үртәлгән шикелле итеп.

— Ну? Кешене бәла өстендә ташламаса инде, бигрәк...

— Мин смертник бит. Әйттем: «Сиңа, Сатирә, тамчы да рәнжемим», — дидем. Төплә елап ятты да иртән жыенып китте. Дөрөс эшләде. Ул яшә, аңа тормыш итәргә кирәк.

— Йөргән кешесе булган мәллә?

— Шаяргалаганын апа ишеткәләгән. Баш авыртудан зарлана иде. Врачлар әйткәннәр, безнең дарулар килешми, сиңа ир кирәк, ир — сиңа дару, дигәннәр, имеш. Әйдә көнен күрсен, көлдә аунасын... — Бәгыйснәң тагы хәле бетте, маңгаеннан борчак-борчак тир бөртекләре тама иде. Ул тагы бер кечкенә шешәдән алып, тел астына ак сәдәф дару салды.

— Атом бомбасын шартлаттылармы, әллә водородныкынмы?

— Атом булгандыр шикелле. Шулайрак сөйләнделәр. Аңа инде алты ел узды. Һаман госпитальдән госпитальгә йөрү. Водородный унөч елда үзеннән-үзе көчен югалта икән, диде белгечләр...

— Ә атом күпмегә бара икән?

— Анысын утыз ел, диләр... — Бәгыйс маңгай жыерчыкларының кара сызыкларына тулып ага башлаган тирләрен учы белән сыпырып алып селекте. Хәле төмам беткәнән сизеп, кузгалмакчы булды, тик аякларының жөгәре юк иде, тора алмады. Кулларына таянып карады, алай да гәүдәсе тураймый иде. Зәй аны ике култыгынан күтөрөп, аягына бастырды.

— Күтәрәмгә калдым, авызын себерим, — дип мыгырданды ул. — Бер рәтле тормыш күрөп булмады. Ярый, бигайбә... — Ул, аякларын жирдән көч-хәл белән кубарып ала-ала, өкрән генә атлап китте. Аркасы бөкрәйгән, калак сөякләре беленеп тора, башы түбән төшкән, ә аяклары гүя авыр чангылар сөйрәп бара.

Гомере очлана, ахрысы, дип уйлады Зәй Бәгыйснә жәлләп. Бичара, үзе әйтмешли бер рәхәт күрмәде ул. Әтиләрен налог түли алмаган өчен мәжбүри эшкә жибәрделәр. Ул китте дә югалды. Бер хаты да килмәде. Күп тә үтми әниләре дөнья куйды. Әтиләре киткәндә урын өстендә иде. Болар өч ятим өелеп калдылар. Сугыш вакытында ачка үләргә житкән кече энеләрен балалар йортына урнаштыра алдылар. Шул да ярады.

Бәгыйс бишенче классны көчкө-көчкө тәмамлады. Эшли башлады. Хәленә кереп, атлы эшкә йөрттеләр. Ат жигеп йөргәч, акмаса да тама, дигәндәй, көжә, каз асарлык азык әзерли иде. Тырышлыгы, өз йоклавы аркасында тернәкләнде. Апасы белән икәүләп август башыннан кыргый киндер-торма жыярга керешәләр. Киртә буйларында торма котырып үсә. Урманнан йолкып алып кайталар. Аны киңтерәләр, көлтөлөргә бәйләп, суга батыралар. Судан алып, тагы киңтерәләр. Аннары талкы белән талкыйлар. Шулай сүс ясылар. Сүсенеп жепселләре нечкәрсен өчен килгә салып, саплы тукмаклар белән бик каты төяләр. Шунда талкышлары коела, үзе йомшара. Эрлөргә жайлы була. Күп жеп әзерләү өчен берничә өмә ясамыйча булмый иде. Апасы барлы-юклы каз ите-мае белән бәрәңге кыздыра, киңеттән берәр шешә сырең алып төшә. Әлләничә солдатка, ятим хатыннар, кызлар жеп эриләр. Бәгыйс төнә бучыра яндырып, өйне яктыртып утыра. Иртәнгә борын тишәкләрә кап-кара корым була.

Йомгаклардагы жепне килеп агачына сарырга кирәк. Ике метрлы киләпнең ике башында да икешәр мөгез кебек ыргаклар. Жеп саруның хәйләсе бар, бу нечкә эш. Жепнең бер мөгезгә эләктерелеп сузылганы аскы жеп, икенчесе өске жеп булырга тиеш. Өз генә бутасаң — беттең. Бәгыйс төбәктәге хужалары сөрелгән буш өйләрдән станок алып кайта. Киндер сугу кылычы да шуннан табыла. Ә көреләргә Зәй әнисеннән алып торган иде. Менә станокка килепләнгән жепләрнең бер очын беркетәләр, икенче очын көреләр аша уздыралар. Вак, алжыта торган эш бу. Көреләрдән соң жепне кылыч телләре аша уздырасың. Аннары көре, кылычларны ныклы баулар белән асылма итеп түшәмгә беркетәсен. Көреләр — жеп тизмәләрен аска, өскә йөртүче жайланма. Аларның аяк баса торган педальләре, башмаклары була. Шулар башмакларга баскач, жеп теземенеп бер өлешә өскә күтәрелә. Ара барлыкка килә. Аркау жебе куелган сосаны шулар арадан йөртәсен... Менә шулай киндер сугасың...

Алар шулай өс-башларына юнәтәләр иде. Борыннары белән боз тиштәләр, әмма үстәләр. Бик тө тырышлар, тыңлаучаннар иде. Бернидән баш тартмаслар, зарланмаслар. Тормыш рәхимсезлегә шулай өйрәткән. Өнә Бәгыйс яп-яшь көе үлеп бара, әмма моны тиеш нәрсә итеп кабул итә. Нилектән бу, дигән сорауга Зәй җавап эзли. Андрей Казан сөйләгән иде: этләр белән тәҗрибә ясаганнар. Бер төркөмне бик яхшы ашатканнар, яхшы шартларда тотканнар. Икенче төркөм ачлы-туклы һәм кыйнап тотылган. Һәм икесенә берьюлы куркыныч тудырганнар. Куркынычка таба кайсы алдан атлар? Күрәләр, аристократ этләр артка поскан, ачлы-туклы кыйналганнар куркыныч эченә беренче булып кергәннәр. Нәрсәне аңлата бу? Яхшы тәрбиядә үскән, яшәгәнгә — гомер кадерлерәк. Ә кешелексез шартларда балигъ булганнар өчен гомернең бәясе түбән. Менә хикмәт нәрсәдә. Ватан сугышында безнең солдатларның берсүзсез корбанга тәвәккәлләүләренә, батырлыкларының бер сәре шунда, имеш.

Зәй яна жепселләргә баганаларга беркетте һәм шуна бер торык рәшәткәне кадкалап бөтерә язды. Шулкаыт тыкрыкның таудан төшә торган башында колхоз рәисенә аты күренде. Минъяров тимер хуҗа шөп ат жиккән, артка каерылып, жәелеп утырган, юан таза битләре алсуланып тора, башында — биек маңгайлы ак картуз. Ул атын туктатты да, исәнләшеп төе тормаыйча, шөлтәле сүзләр сибәргә тотынды:

— Син нишләп йорт салу хәстәренә керешмисең, ә? Кара, өнә ярты авыл бура бурый. Бүрәнә пожалыста бушка, нефтьчеләр урманның иң шөп жиреннән трасса яралар. Төя дә ал! Нүжәли берничә иптәш таба алмыйсың. Ну, егетләр! — Ул картузын салып, тирләгән башын жыллатеп торды. Кызмача булуы әллә каян беленеп тора. Зәй бер каршы сүз өйтә алмый, чөнки рәис дөрес тәнкыйть итә иде.

— Нинди егет, ә авыру әниенә шулар таш базда яшәтәсең. Ул юеш базда таза кеше дә чиргә сабышыр! Бу таш алачык беләсеңме нәрсә? Бабаңның атлар өчен салынган каралтысы!

— Беләм,— дип баш какты Зәй туры карарга оялып. Дөрөс сүз күзгә төртө шул, шайтан алгыры!

— Гайсәне әйтериём, хатыны юбкасына кереп бетте,— дип шелтәсен дөвам итте Минъяров. Ана бу хәлдә яхшатлану ничектер эчкә халәтә өченме кирәк шикелле иде.— Инде хәзер син! Күрмисеңмени, синең кебек егетләр нинди йортлар сала? Әнә Чатрада гына бүрәнәләр өстенә авып тора. Трактор чанасына төя дә кайт. Биш-алты ярты куйсаң, хәзер әзерләп бирәләр! Трактор сездә күп бит! Юк, сараннар, ялкаулар сез! Позор! Әниегез, Кафия апа, утыз ике ел колхозда риясыз эшләде. Анын агач йортта, корыда яшәргә хақы юкмыни? Ә сез хатыннарыгызнын сүзеннән уза алмыйча әниегезнең үлгәнән көтеп йөрисез! Әтиегез, оста булса да, мәгънәсез әдәм иде, кесәсенә бер сум акча керсә, эчү ягын карый иде. Әниегезгә рәтле тормыш күрсәтмәде. Кафия апа нормаль шартларда яшәргә ләеклы! Сез ана йорт салып бирергә бурычлы! Андый-сыңмы, йә, нигә эндәшмисен, әллә дөрөс әйтмимме?

— Хак әйтәсең, хак сөйләсең! —дип мыгырданды Зәй һәм киртәләр өстенә чүмәште. Оятыннан битенә алыу таплар чыккан иде.

— Мин сезгә, жайны, моментны ычкындырмагыз, дим. Әйе,— дип дөвам итте ул.— Мондый уңайлык бүтән кабатланмас та. Бульдозерлар кубарып аткан агачларны кисеп кенә алып кайтасы бит. Бер тиен түлсә юк! Шомран башлар, нужәли анламыйсыз? Жаныгыз бармы сезнең, юкмы? Ә бит мин сине яратам, шайтоан алгыры! Колхоздан дизертировать итеп укырга, аннан армиягә китүенә ачуым килгән иде. Син фермада бик чисны эшләдең, әниң кебек. Риясыз хезмәт итүчеләр бик сирәк. Күбесе нефтькә китә. Менә шулар минем чәчнә агарта. Берни эшли алмыйсың. Барыш. Беләсеңме, миндә бер идея бар: әйдә, авылга кайт, мин сине үз урыныма калдырам. Чын, чын, билгеле, башта райком белән килешеп. Ә? Ну синең бер генә кимчелегәң бар, артык намуслы син. Әйе, әйе. Мин дә башта намуска таянып карадым. Юк, булмый. Минем намуслылыкка намуслылык белән кайтаралар. Тишек галошка утыртып калдыралар. Ә-ә, мин әйтәм, тукта, болай булмый икән, дим. Намус сакласаң, сине беркем яратмый. Бигрәк тә начальниклар өмет өзә. Тарта алмый башлады, дип кул селтилә. Әһә, дип эчемә салып куйдым. Каты куллы була башладым. Тоткан жирдән сындырам. Йомшаклык, либераллык күрсәтмим. Шуннан нәрсә? Минә хөрмәт итә башламасыннармы? Начальниклары да санлаша, рядовойлары да тынлый. Хәтта яраталар да! Чүпрәк булсаң, кемгә кирәк син! Чөнки чүпрәк кеше бер эш тә майтара алмый. Әйдә, кайт минем урынга, ә? Үзеннән-үзең кырысланырсың, эш мәжбүр итәр. Намуслылыгыңны барыш бәрәп чыгарыр. Ә-ә, күрәм, син куркасың! Председательне бюрога куеп, тиресен каезлылар. Тормыш — аяңны ормыш ул! Сыер бозау салса да, председателъ жаванка тартыла. Ә ни өчен бозау салганын сорамыйлар. Тикшермиләр. Әнә игеннәргә күпме мочеви́на, нитрат, гербицит сибелә. Барысы да тере организмга кире тәэсир итә! Табигатьтә бит бар нәрсә күзгә күренми торган жепләр белән бәйләнгән. Көчле агулы ашламалар табигатьнең әнә шул бер нечкә жебен өзә дә куя. Менә сыер — күндәм мал, бозау сала. Һәм председателъгә шелтә чәпәп кайтаралар. Шелтәләр генә мәсәләне хәл итсә икән! Кашаевның бар белгәне — председателъне талку һәм шелтә чәпәү... Үзе абсурд хәлләр белән килешеп яши. Әнә безнең фермадан 200 метрда гына ике көчле факел янып тора. Ә малларга су жылыту өчен шуны файдаланып булмый. Ул газ бөтен авылны жылытырга житәр иде. Кашаевка шул чакта әйтә башлаган идем, түшәмгә төртеп күрсәтә, өстән ферман юк, янәсе, өстәгеләрдән коты алынып тора. Киңәшмәгә баргач, Дәү абыйга кердем, ул да түшәмгә төрттә. Мәскәү рөхсәтеннән башка салам да селкенми биредә, ди. Мәскәүдән дер калтырап, ләббәйкә булып кына постын саклай ала... Ә факелларның бушка янганын Мәскәү күрми, белми. Ә кемгә кирәк синең фермаларыңнын нужасы? Уф, авыз кипте, зинһар, бер генә стакан чәй чыгар әле?.. — Ул

тагы картузын салып, жиллөнөргө тотынды. Зэй йөгөрөп өйгө керде һәм газетага төргөн бер стакан алып чыгып Минъяровка сузды. Газетага төрөлгәннән нәрсә икәнән ул шунда ук сизде, тик сөөнү, гажәпләнү белгертмәде. Чөнки председателънең чәй дигән шифрын һәркем белә. Газетаны ачты да стаканны бер кулына алды, икенчесе белән газетаны йөзөнә каплаган итеп, аракыны авызына чөңкәйтте.

— Ярый, беразга заправка булды,— дип, стаканны кире бирде. Аннары дилбегәсенә тотынды.— Син буралык турында уйла әле, яме. Кафиттәйне кайгыртам мин, медсестрадан бүген укол кададыңмы, дип белешеп кенә торам. Ул бит утыз ике ел ат шикелле колхозга эшләде. Әзрәк шул хакта уйларга иде. Цирроз, диләрме? Бик начар нәрсә бугай ул. Ярый...— Минъяров дилбегәсен какты, тыпырчынып торган ат шунда ук алга ыргылды, юыртып алып китте.

Нинди демагог бу Минъяров, дип, Зәйнең жаны рәнжеде. Ә бит моннан ел ярым элек Зэй ничә мәртәбә әнисен больницага салыр өчен Әлмәткә алып барып йөрде. Урын юк, дип кире бордылар. Зэй гажиз булып Минъяровка гозерләнде. Вәгъдәсен үтәмәде. Зэй райкомга мөрәжәгать итте. Анда да коры вәгъдә. Барысы да шома сүзләр белән алдау булды. Ә авыру һаман азды. Хәзер инде дөвалаудан узган, диләр. Эшкеләр! Үзләре явызлыкны булдырыр өчен барын да эшлиләр, аннары сәбәпләрен бүтәнгә сылтыйлар...

Минъяровның бура турында әйткән сүзләренә дә Зэй бик үртәлеп, эчтән ачуы бугазына күтәрелде. Аларны агач өйсез иткән кеше ул үзе бит. Кырык сигезенче елны түбән очта берәү бура сата иде. Әти шуны ишетү белән барып белеште. Үзәбезнең көжә, сарыкларны сатсак та, акча житми. Малсыз калырга ризабыз. Әти шул житмәгән сумманы тутырырга сорап, Минъяров янына барды. Эш көнебез бик күп, көз көне шактый акча тиячәк иде. Әмма Минъяров безнең хәлгә кермәде, юк, дип кырт кисте. Гомергә онытылмаслык этлек эшләде.

...Агач өй салырга, бу таш землянкадан чыгарга без күп мәртәбәләр омтылып карадык. Кыш буге райпланга йөрөп, йөз суы түгәсен. Тагы әллә ничә начальник каршына барып тезләнәсен. Озак этләшә торгач, бер язда рөхсәт белән буралык бүрәнә кистек. Каенлыктан иде. Төз булмасалар да, ярарлык. Әмма шуны алып кайтырга ат бирмиләр. Бригадирны, өлкән ат караучыны әллә ничә мәртәбә сыйладык. Шулар арада бүрәнәләргә башка авылныкылар урлап алып киткән... Бер-ике елдан тагы бер омтылыш ясадык. Бүрәнәләргә кисеп әзерләгәч, ташырга ат юллап чаптык. Юк та юк. Эчертүне инде әйтсә түгел. Без көч-хәл белән олаулар юнәтеп барсак, бүрәнәләрдән жилләр искән... Өченчесендә, мин армиядә чакта, бик әйбәт жирдән шәм кебек төз усаklar кисеп өйгәннәр. Барысы да бишәр метрлы. Нефтьчеләр килгән чак, машиналар күп. Тик прицеплы кирәк. Берничә көннән соң барсалар, бүрәнә өеме урынында машина эзләре генә ярылып ята, ди. Әти шунда күз яше түгеп елаган...

Зәйнең максаты— яна шәһәр Акташта фатир алып, әнисен шунда тарту иде. Бирегә бүтән кайтылмас мөгаен, үзеннән-үзе төп нигезне ташларга туры килер. Әллә ни кызганырлык нәрсә юк, бу нигездә ачлыктан һәм газаптан башка берни күрмәделәр...

Өйләдән соң Зэй авыл советына әнисенәң чалогларын түләргә менде. Бүлмәдә шактый кызган, ачулы сөйләшү бара иде. Өстәл артында сары тузгак чәчле, түгәрәк битле секретарь хатын утыра. (Колхозларны кушкыч, идарәне дә Нәдергә күчәргәннәр, биредә вак-төяк эшләр өчен шушы хатын калган.) Өстәлдән тегендәрәк тәрәзә буендагы урындыкларда ике карт утыра. Саргылт кыска сакаллы, жыерчыклар буразналаган йөзләсе Талибулла, икенчесе тук алсу чырайлы, юан битлесе— Афзалетдин карт. Болар авылда үлем-китем эшләрен башкарып йөрүчеләр. Мәетләргә юып, көфенләп соңгы юлга озаталар. Кичә асфальт буендагы НСУ төзелешендә эшләүче бер рус кешесе үлгән. Фатирында ике-өч көн эчеп яткан да ычкынган. Эшеннән куган булганнар, ди. Туганы, танышлары

юк. Ниндидер сукбай. Ләкин аны жирләргә кирәк. Картлар, мәселман зиратына күмәргә ярамый, диләр. Мәселман әрвахлар хозурына кяфер кертү шәригатькә сыя торган эш түгел, бик зур гөнаһ. Юк, бу гөнаһны үз өстебезгә алып, тәмуғлы буласыбыз килми, дип, аяк терәп тартышалар. Секретарь хатынның түземе беткән, юмалау сүзләре дә калмаган, турыдан суктыра.

— Бернинди кяфер юк, — диде, күзенә төшкән чәч бөртекләрен артка сыпырып. — Үлгәч, барча адәмнәр бертигез. Үлем тигезли ул. Син Талибулла абзый үзеңне кара: аракы эчәсен, дунгыз колбасасы ашыйсын, туры килгәндә хатыннар чүкүнең дә кимен куймыйсын. Йә, кай ягың кяфердән артык?

— Йә, син начальник булдың дигәч тә, картларны хурлама, үзеңнең тизәк кисәге генә икәнеңне онытып жибәрәсен! — диде Афзалетдин бер дә тавышын күтәрмичә генә.

— Әнә мукшы авылына алып барып жирләсеннәр, — дип, Талибулла тегенең каты сүзләрен йомшарткан кебек итте.

— Ә кем? Алайса икегез барыгыз да кабер казып, эшен бетереп кайтыгыз! — диде хатын, аның нечкә кашлары маңгаена бер менде, бер төште. — Бәләш ашап йөрергә яратасыз бит?

— Нигә, аларның профсоюзлары юкмыни?

— Әйтәм бит, эштән куган булганнар. Белмибез, диләр. Аны кяфер дип чыгарып атмасың бит инде. Безнең кебек үк адәм баласы! — Хатын телефон трубкасын алып колагына китерде дә: «Коммутатор, коммутатор!» — дип кычкыргалады. Жавап бирүче булмагач, трубканы куйды да картларга карады.

— Юк, мәселман әрвахларның рухын пычратырга шәригать тә кушмый, закон да тыя! — диде Талибулла, таягын идәнгә шак-шок бәрәп.

— Бәлки, ул яхшы кеше булгандыр, — диде хатын, юка иреннәрен зәһәрләтеп кысып. — Талибулла абзый, синең үзеңнең гөнаһларың баштын ашкан, хәзер бик төкәва булып кылангач та. Сугыш вакытында бригадир булган булып, барча яшъ солдаткаларны авыз итеп чыктың! Бу адәм заты нигә үзен оныта икән, билләһи!

— Житәр инде, теленә салыңма! — дип, кыза язды Афзалетдин, көрәктәй зур учын кире тибөрү хәрәкәте белән селкеп. — Ай-һай, зур башлык булган, янәмәсе! Бәйдәге эт кебек ырылдап ябышасың. Тәүфыйксыз, имансыз!..

— Ә синең үзеңнең, Афзалетдин абзый, иманың бармы соң? Бүтәнне тикшерерлеген юк. Активист, ревком булып жылы жирдә эшләдең, астангына донос яздың. Мәктәптә укучы малаен Эльбруска әйтеп яздырганыңны хәтерлә. Син чакканнар берсе дә кире әйләнеп кайтмады. Синнән дә кяфер, гөнаһлы бәндә булуы мөмкин түгел. Белмиләр дип уйлама. Синнән хәзер дә куркалар, шуңа күрә генә ашка чакыралар...

— Ә син жен хатыны, — диде Афзалетдин кара янып. — Сине биредә сельпо рәисе белән шухыр-мухыр килгәнең өчен генә тоталар. Бик яхшы беләбез.

— Миңа үз ирем дә житә, бүтәннәр белән пычранмыйм мин! — Хатын кызарып китте, ияк асты катламы бүлтәп торды да кире урынына керде.

— Барыгыз күмегез, башка чара юк! — дип хатын, торып, төрәзәгә килде. — Әнә сельпо атын жигәләр...

— Нишләргә соң? Аллага тапшырырга туры килә инде, — дип Талибулла карт таягын тукулдата-тукулдата урыныннан кузгалды.

— Юк, юк, — диде Афзалетдин зур учын кирегә тибәргәндәй итеп. — Бу эш миргә каршы, мәселман галәмә моны төсдыйк кылмаячак. Талибулла, исенә кил, шайтан коткысына биреләсен! Кяфер хатын сүзенә карап, кяферлеккә төшәргәме? Алла каршына барасың бар...

— Кяферлек чатыннан авылда синнән дә кяфер, жир күтәрмәс гөнаһлы юк, Афзалетдин абзый! Моңы әйтәм бит, барча галәм белә! — диде хатын, төрәздән картка таба борылып.

— Жөн алмаштырган, дәргаһтан сөрөлгөн нәрсә! — ди-ди, Афзалетдин карт каргана-каргана урыныннан торды да ишеккә атлады. Зәй, тиз генә бурычын түлөп, алар артыннан иярде.

Чыккач Афзалетдин тагы теге картка шырпы кадарга тотынды.

— Талибулла, нәрсә син шул кәнтәйдән шүрләдең, ә? Нәрсәдер бар монда? Нигә үз вазифаньы үтәмисең? Син бит шәригәтне сакларга куелган. Әз генә сүз булуга, чигенәсең. Бик чигенчәк әдәм икәнсең! Вәгазәндә дингә тугрылыклы булырга өндисең, ә үзең якламыйсың, тизрәк посу ягын карыйсың! Атаңа нәләт! Мин моны жомгада мөселман галәмгә житкерәчәкмен. Үпкәләмә! Сине имамлыктан тәгәрәтергә туры килер! Үзең гаепле. Әйе, Әсгатьнең үлем садакасына бирелгән сарыкны үзенә йомдың. Мәчет йортын карарга бер тиен тамызмыйсың. Симерүең житте. Властьларның һәр пүчтөгәнә ләббәйкә китәсен. Синен хәзер бер абруең калмады...

— Син, Афзалетдин, үзеңне бел,— диде Талибулла, кысылган тешләре арасыннан сүзләрен чыгарып.— Сине бит минем ярдәмче итеп органныр билгеләде. Картларны тикшереп, исәнәп, сүзләрен ташып торырга...

— Ни сөйлесең, Талибулла? — ди-ди өтәләнде теге.— Көферлеккә барасың, жаныңа гәнаһ аласың. Алла сакласын!...

Алар теге рус кешесе үлгән йортка таба киттеләр. Арттан сельпо аты жигелгән олау да шулайга юнәлде. «Бу алла, дин дип йөрүчеләрдә дә тәүфыйк-низам юк икән,— дип уйлады Зәй.— Дөньяда беркем дә буялмаган, гәнаһка батмаган килеш кала алмый. Изге китапта әйтелгәнчә, әдәм баласы гәнаһта туа, гәнаһлар уртасында яши, гәнаһлар кыла һәм гәнаһ эчендә дөнья куя...»

Зәй ташлыктан туры аскы урамга төште, инеш аша басмадан чыгып, Төбәк дип йөртелгән як тыкырыгыныннан бара башлады. Үги бабаларының өс әнә күренеп тора. Хәзер монда бүтән кешеләр яши. Зәй ачка бик интеккән чакларда, эчке ояты белән көрәшә-көрәшә, шул өйгә килә иде. Бабай үзе туры килсә, ашатып-эчертпән жибәрә, запаска берәр кыерчык та тоттыра. Әмма бабайның житкән ике кызы бик усаллар, аны капкадан ук куалар иде...

Урамның Укчәгә таба киткән жирендә берәү зур гына бозауны капкага тышкы яктан бәйләгән дә чистартып, юып маташа. Караса, бу укытучы Вафин абый икән. Зәй, туктап, исәнләште, Вафин аны танып алды һәм зарланырга тотынды:

— Хулиган малайлар бозауны нефтькә батырганнар,— диде ул хәтәр үртәлгән тавыш белән. Кулындагы чүпрәген тастагы керосинга манып ала да бозауның сыртын, янбашларын ышкый.— Белеп торам, математикадан көзгә имтиханга калдырылган малайлар эше! Асфальт янындагы тирән чокырга каяндыр агып нефть тулган. Башын гына калдырып шунда батырганнар. Ярый, тизрәк күрәп әйттеләр. Бозау әз генә кыймылдаса, башы белән чумасы икән. Сизенгәндәй тик кенә торган, мәхлук. Әйбәтләп укыйсы урында әнә шулай этлек эшләргә тартылалар. Әдәм баласының жанында яхшылык һәм явызлык янәшә, ди. Кеше шуның кайсын тыңлый, аңы шул якка омытыла. Болар явызлыкны тыңлаганнар... Берсе парторг малае, ләкин әйтеп кара син аңа!

— Бу мал рәткә килерме инде?— диде Зәй, бер сүз әйтми тору уңайсыз булганга күрә һәм калтырган бозауны жәлләп.

— Белмим, күтәрә алырмы, юкмы?...— Вафин керәчинле чүпрәген бозауның кабыргалары өстеннән сыпырып йөртә иде. Зәй сүрән генә сабуулашып, китеп барды. Шул тыкрыктан Үкличәгә — тауга күтәрелде. Ә уйлары Вафинда иде. Ул яшь чакта якын-тирә авылларда активист булып раскулачиванидә бик кансыз кыланган, диләр. Ә сугыштан ниндидер тап белән кайткан. Коерыгын кыскан. Ә раскулачивать ителгән нәрнең малайлары кайсы лейтенант, кайсы орденлы. Вафинга элеккеге әшәкелекләрен исенә төшерәләр, йөзенә бәрәләр, күзен ачырмыйлар. Аяк

атларга бирмиләр. Жыйнаулап ябырылып, авылдан китәргә мәжбүр иткәннәр. Инде ул килеп, безнең юаш, күндәм авылга оялаган...

Активист дигәннән исенә килде: кайсы класста булды икән, татар әдәбиятыннан «Безнең әйберләргә алганда» дигән хикәяне үтәләр иде. Өйгә эш: шуны сөйләргә өйрәнергә. Мин сәке йөзлегенә утырып, үземә чабата ясыым, кырыемда — ачылган китап. Бер абзацны укыйм да хәтергә сеңдерергә теләп, күнелдән кабатлыйм. Әни казан астына ут үрләтеп маташа. Әтине колхоз Урсалы әртиленә тугым бөгәргә жиһәрде. Кич булып килә. Кинәт өйгә ике егет килеп керде. Активистлар — Рәхимов белән Сәлимов. Бурыч жыю, заём компанияләрендә кешеләргә кысу, көчләүләргә белән халыкның котын алып торалар. Керү белән күзләрен ялт-йолт йөртеп караналар. Сәлимов йәлт, оялдына чыгып, шалтыр-шолтыр актарынып керде. Рәхимов эчкә баткан күзләргә белән төбәлеп ниндидер көгәз укый башлады: Фәйзов Нуретдин даими бурычын түләми. Сельсовет карар бирә: Фәйзовның әйберләрен конфисковать итәргә, шуларны сатып, бурычын капларга... Әни сәке кырыена утырган да сыны каткан, чөнки бу эшкә акыл белән аңларлык түгел. Өй эчендә сәкедән һәм мичтән башка берни юк. Кыстырмада ике агач кашык кына. Активистлар эзлиләр, капшаналар, берни таба алмыйлар. Безнең баш астына салырга гади генә меңдәләр дә юк. Мич башында ике бала авырып яталар иде. Алар өстендә ситсә почмакларын бетереп жепкә аркау итеп тезеп тукуган палас сыман нәрсә һәм әтиңең киелгән кожаны бар иде, шуларны тартып алдылар да тиз-тиз чыгып тайдылар...

Әни тавышсыз гына елады. Минем тамагыма үттәй ачы төер килеп утырды. Ул төер һаман китми иде. Төне буе йоклый алмадым. Шунда бу тормышның гадел булмавы, безнең өчендер үги итүе турында минем жанга очкын төште. Нахакка кисметелүдән йөрәк әрнәп-әрнәп типте. Яшь кенә башыма олылар уе керде. Ничек инде патша заманындагы «Безнең әйберләргә алганда» хикәясен зур гаделсезлек, кысу мисалы итеп өйрәтәләр, ә үзләре элеккеге кебек бездәй хәерченә талыйлар? Ничек куллары бара, ничек оятларына көч килми?.. Житмәсә, дәрестә укытучы миңа сөйләргә кушты. Эчтәге янган нәфрәтем булыштымы, әйбәтлән сөйләп бирдем. Хәтердә, апа «бишле» куйган иде.

Активистларның тормышлары май да бал эчендә булды. Икесе дә сельпода. Барча әйбәт киём, продукты — аларда. Сугышка бармаганныр, чит авылда житәкче эштә булганныр. Малайлары да армиягә бармады. Районда ниндидер урында, жайлы жирдә. Ә мин Себердә, салкынлык идле градуска житә торган якта стройбатта хезмәт итеп, сәләмәтлегемне бетереп кайттым. Ни хикмәт, бүтәннәргә ошәкелек эшләүчеләр — майлы-жайлы урында, властыларның ышаныч казанган кешеләр.

Ул тауда иген кыры башлана торган межага хәтле барды. Басу киртәләргә беткән икән, аның урынына буйдан-буйга тирән траншея казып чыкканнар. Моңы нефтьчеләр эшләгән, билгеле, һәрбер контор бер колхозны шефка ала һәм жәй буе берәр тракторны шунда эшләтә. Тирән чокыр буйлап үзләренә таба атлады, үкличәдә быел үлән начар, яңгырлар аз булды. Тыкрык башына борылганда иңкү жирдә траншея төбе күренде, күзе шунда чалынды. Тукта, нәрсә бу? Якынарак килеп караса, аста зур гына бер эт гәүдәсә ята. Машина астына эләккәндер, бичара. Чү, тере түгелме соң? Әнә өстәгә күз кабаклары селкенде, күз аклары төгәрәп хәрәкәтләнә. Кемдер килгәнне сизде бит. Мескен, яраланган жире дә күренми. Башына бәрдергәннәрдер, иркәгә өйрәнгән этләр өчен хәзер машиналар кинәт кенә күбәйдә шул. Колактарын да кыймылдата алмый, ә күзләрендә жан һаман чыгып бетмәгән. Әнә, күрергә азапланып, күз акларын әйләндерә... Жан соңгы көченә хәтле көрәшә, күрәсен. Каравы авыр, кызганудан күнел сыкрып башлый. Зәй тизрәк китү ягын карады.

Ул өйгә килеп керүгә имәнәп калды; әнисе бу дымлы таш базда бөрешкән көс сәкедә ята. Бер күзе меңдәргә күмелгән, икенче күзенә акларына сары йөгәргән, ачалак-йомалак киләләр. Нәкъ теге траншея

төбөндө үлөп яткан сары эт сыман тоелып китте. Саргаеп карасу төскө кERGән какча янагы да теге этне хәтерләтөп тора... Зәйнең йөрөгәнә нәрсәдер барып кадалгандай чәнчеп үтте. Үзе дә сизмәстән, кулы йөрөк турың уа иде.

— Эчәмә боз тутырган кебек,— дип аваз салды әнисе юрганың ача төшөп. Зәй миң алдындагы керосинканы кабызды, чәйнекне утыртты. Су жылыңгач, шуның белән әнисенә дарулар эчерде. Аннары чәй пешереп алды да чокырга ясап бирде. Әнисе ах-ух килеп торып утырды. Зәй иртән куырган балык кискәкләрне аның алдына куйды.

Тагың бер көннән соң иртәнге биштә торып вахтага барырга кузгалды. Көтү әле яңа жыелып килә иде. Асфальт буенда нефть чистарту заводы эшли башлаган. Акташтан шунда эшләүчеләрне вахта китерә. Чөнки завод «Акташнефть» неке. Бораулаучылар да шул вахта машинасына элгәп киләләр. Ник дисән, бу кырларда «Акташнефть» үзләштерә торган мәйданнар жәеләп китә. Зәй шул вахтадан аймыл булмыйм дип бара иде. Очраган кешеләр аңа бүгөн төнлө Бәгыйснәң үлгәнлеген әйттеләр. Кабер казышырга барсаң иде, кеше юк, диделәр. Мин вахтага шул, диде Зәй кызгану, үкенүле төстә, әгәр алыштырырга кеше булса, сүзсез барымын... Атлаганда колагына Бәгыйснәң сүзләре ишетелгән кебек булды: «Бер рәхәт күрәп булмады, малай! Ярый инде, бигайбә!» Башына төшкән барча газапларны шыңшымый күтәрәп бара торган зат иде ул. Беркемгә беркемне яманламас, беркемгә берни зарланмас, барысын эченә йомып, эчендә яндырып бетерәп бара иде... Ни кушсан, шуны карусыз эшләүчән, үзенә берни таләп итмәүчән. Ләкин бер генә дә бәхетә булмады. Язылмаган закон ахрысы: чын намуслыларның бәхетә булмый... Ул, машина йөри торган урау юлдан бармыйча, басу уртасыннан туп-туры асфальтка чыгуы көжә сукмагына төштә. Үкличәнә узып, берәз киткәч тә— эшләп ята торган скважина. Скважина нефтьне фонтанламаган, ахры, озын борынлы гигант челәнне хәтерләткән качалка куйганнар. Инструментлар тоткан ике-өч оператор нәрсәдер көйләп маташалар. Зәйгә дәштеләр:

— Тартырга юкмы?

Танышлар икән. Бер барак «әһелләре». Зәй чынлап тартмый, «пожарный случай» өчен дип кесәсендә пачка йөртә. Ул сәгатенә карап алды. Әле вакыт бар икән. Тегеләр янына килеп, ияк какты да «Беломор» сузды. Бер калка, бер иелә торган качалкага ымлап, Зәй:

— Жириң канын суыра, ә?— дип куйды.

— Суыра, суыра,— диде берсе килешеп. Икенчесе:

— Кыш көне бала авырган иде,— дип, папиросын тәмләп иреннәренә кыса-кыса, ялгап китте.— Больницада кан бирергә туры килде. Шприц белән беләктән суырталар, малай. Ике йөз грамм булганда хәлем китә башлады. Күз алдымда аклы-каралы божралар йөзеп йөри. Сер белгертсә килми. Күзнә йомдым. Ике йөз илле граммга тулганчы ачмадым. Эңнә беләктән алдылар, әмма сынны кузгатырга буыннарым бушаган. Ыргылам— юк. Сестра тиз генә шикәрле чәй китерде... Шуның шикелле, мин әйтәм, жириң канын алып бетергәч ни булыр, ә? Хәлсезләнеп калмасмы?

— Әнә нефтесен алалар да су кудыралар?

— Кан урынына су— ничек булыр ул, ярармы?

— Кешегә дә кан урынына плазма жибәрәләр бит?

— Бүтән бер илдә дә су кудыру юк, ди. Әнә газетада бәхәсләшәләр...

— Канның утыз проценты акса, адәм заты үлә. Ә жир нишли? Тамырларында йөри торган сыеклык бетсә, яшәү көчен жуймасмы? Жир өстендәгеләргә моның бер-бер көсәфәте килеп чыкмасмы? «Каны» беткәч, жириңгә тәне суыңмасмы?

— Татарстанда чыгарылган нефть миллиард тоннага якынлашып килә диме?

— Миллиард тонна жир шары өчен дә сизелерлек авырлык?

Шуннан уйланып калдылар. Зэй, орып, «Беломор»ны пачкасы белән аларга калдырды да үз юлына ашыкты. Башында уйлар йөгөреште. «Адәм заты алда үзен ни көтөсен уйламый. Алны-артны белми, алга таба чаба да чаба...»

Вахта машинасында Зэй абыйсының эше буенча таныш Ефимовны очратты. Аның шактый ямьсез хәлләре, хокук органнарыннан куылуы һәм нефтькә эшкә керүе турында ишеткән иде. Ул ярыйсы гына таушалган, кырау тигәндәй шинеп калган күрәнә. Газетада аны байтак талкыдылар. Менә нефтьтә жайлы урын тапкан. Нефть ул жыен сөрелгәнне, куылганны, эштә пычранганны, әхлакый таркалганны да үз кочагына ала. Ефимовның эше котельныйда икән. Чатра тирәсендәге берничә скважина бик нык парафинлы нефть бирә. Аны шул көе торбалардан кудырып булмый. Ул нефтьне безаз кайнатып кына торбаларга озаталар. Шул максаттан котельныйлар төзелгән...

— Абыйның эше йомылып калды инде, ә? — дип, хәл белешкәннән соң сүз кушты Зэй, әмма моңа Ефимов жылкәләрен генә сикерткәләп алды.

— Ачылмаган жинаятьләр бер ул гына түгел, — диде Ефимов, сер әйткәндәй аның колагына пышылдап.

— Ачасылары килмиме, әллә физически мөмкин түгелме?

— Гамәлдә икесе дә бар...

— Кайбер жинаятьләрне ачу властьлар мәнфәгатендә түгел, шулаймы?

— Белмим. Шунда күпме эшләп мин күп нәрсәләрне аңлый алмадым. Хәзер жаным тыныч...

— Абый эшен кабат кузгатырга микән әллә?

— Белмим, ичмаса бер генә шаһит тә юк бит! Күпме казынып маташтык, барысы да тупикка килеп терәлә... — Ефимов бер дә сөйләшсә килмичә генә сүзләрен иреннәре арасынан чыгара иде, хәзер бөтенләй чырае йомылды. Карашын икенче якка борып бара башлады. Ул нәрсәдер әйтеп бетерми. Эчәндә ниндидер сер саклана. Сөйләшсә, берәр ялгыш ым белән шул сер беленеп куймасын дип, курка шикелле. Ул орган кешесе, анарда сер күптер, билгеле. Хәер, хәзер һәркемдә нинди дә булса бүтәнгә әйтми, белгертми торган нәрсәләр бар. Беркем белән ачылып сөйләшим димә. Сер саклаучылар арасында, Андрей Казан әйтмешли, «круговая порука» яши. Секретны берәрсенә тишсәң, үзеңә начар була, дип акыл бирә Андрей Казан. Ул күпне кичергән, тормышның астын-өстен белә.

Эштән кайтышлы азык-төлек кибетенә кереп колбаса, икмәк алып, сумкасына жайлап тора иде, әллә кайдан аның янында Фалия пәйда булды. Күптән очрашканнары юк иде, икесе дә шуны бик көткәннәр шикелле йөзләре яктырды, авызлары ерылды. Зэй тыенкы булырга тырышты, Фалиянең күзләрендә очкыннар биеде. Аның белән исәнлек-саулык турында сүз алышып кына үтеп китеп булмый. Ә биредә сөйләшү урыны түгел, күзләр бик күп. Зэй Фалияне ияртеп чыкты да бинаның артына таба атлады. Анда дамбага кермичә генә инеш ярының теге ягына чыга торган туры сукмак бар иде. Шуннан төштеләр дә инеш аша атлап, ярның кырын юлынан менә башладылар.

— Мин кинога барабыз дип торам, — дип кеткелдәде Фалия. Зэй Фалиягә кужулланып беткән кулын сузды. Фалия аның учына үзенәң учын куюга:

— Абау, кулың тояк кебек каты икән! — диде шаярган итеп.

— Уч төбә сөялләнү жанны да кырысландыра, Фалия.

Зэй кеше аягы юграк жирне эзләде. Зур гына таш артына барып туктадылар. Ул, сумкасынан өр-яңа брезент бияләйләр алып, көйгән үлөнгә жәйдә, Фалияне шунда утыртты. Үзе кожан-курткадан аның кырыена сузылды. Кояш инде офык артына киткән, кичке талгынлык иңә башлаган, ә ташлардан жылы бәрәп тора.

— И, Зэй, аңласан, эчем поша, төнлә йоклый алмыйм! — дип уфтанып куйды Фалия. Һәр хатын-кыз шикелле үзен ирләрдән иркәләттерәсе,

юаттырасы килә иде кебек. Ләкин Зэй хатын-кызга матур сүзләр әйтүне төчөлөнү, ялагайлану дип карый. Шуңа уйланган итеп дәмши генә Фалиянең ничек киенүенә күз төшерде: ак кофта, кара юбка һәм балонье плащ, аягында көрән төстөгә «лодочкалар». Димәк, кем беләндер очрашырга ниятлөп чыккан, кешесе бардыр, ахры, дигән нәтижәгә килде дә әйтте:

— Кияүгә чык,— диде, чөнки кызның уфтануына шундый җавап үзенән-үзе сорала иде.

— Мин ямьсез бит, алмыйлар? Ямьсезме?— Фалия матур муенын борып аңа карады.

— Яраткан кешегә ямьсез булмас,— диде Зэй җитди төстә.— Матур матур түгел, яраткан матур, диләр бит?

— Юмалау сүзләре,— дип кул селкеде Фалия.— Йөз матурлыгы гаять мөһим! Егет күзе иң элек йөзгә төшә. Йөз җөлеп итмәсә, аны берни дә үзенә тарта алмый. Минем фажига...

— Ну әйттең, фажига, имеш! Просто синең кешең очрамаган... Сандугач сайрый, ди, бер ямьсезгә— бер матур, дил...

— Әйткәнем бар ич, очрады, алдады, дил. Яратмаган, бары үзенә кирәкне алып өчен йөргән...

— Нигә ашыктың соң, ныграк сынарлар?

— Мин бит ышанучан. Мәнә шул мине харап итә дә!— дип, авыр итеп сулады Фалия.— Кешеләр ялганлылар, алдыйлар. Синең берәр ялганламаган, алдамаган адәмне очратканың бармы?

— Бик сирәк кенә булса да, әйе. Алар элекке патша заманында үскән кешеләр.— Зэй уйлары еракка киткән кебек тынып калды.

— Зэй, синең берәр хатын-кызы алдап-юмалап куенына кергәнең булдымы?

— Юк, ул мәсьәләдә мин куян йөрәк! he-he-he...

— Хатынына хыянәт итәргә дә шүрлисез алайса?— дип куйды Фалия, Зэй кеткелдәвенә кушылып.

— Хатыннан куркудан түгел, просто намуссынам. Үз-үземнән оялам, аннары хатын күзенә ничек карарга? Юк, кыланмыйм, яхшы булып күренә белмим. Ничек бар, шулай...— Зэйнең тавышы җитдиләнде.

— Җенси теләгән оятынны күмеп китсә? Җенси теләкне тыю ир-ат өчен гаять авыр нәрсә бит?

— И-и, хәйләкәр Фалия,— дип, тагы кеткелдәде Зэй, җавап бирү уңайсызлыгы тоеп.— Эчмдәгән чокып чыгарасың. Әйе, врачтан яшереп булмый, оят булса да әйтим: коточкыч авыр! Кайчак төннәр бугазапланам. Нишләргә белмим. Шуны жинеләйтә торган берәр таблетка юкмы?— Зэй үзенә авыруын тыңларга өзер врачны тапкандай, ачыктан-ачык сөйли иде. Чыннан да, бу аның бик авырткан җире икән, аны даими борчыганлыгы сизелә. Җенси теләк, эчтән кимереп, барча көефләрен бозып тора иде.

— Ә, Зэй, беләсәңме,— диде Фалия пышылдауга күчеп.— Эчке запристан синең кебек газапланучы ялгыз хатыннар бар. Шуларның берсе белән таныштырыйммы? Курыкма, бернинди претензиясез, аңлы, югары белемле, ә?

— Ну, Фалия, син инде бигрәк, мине простаң дигәч тә,— дип, Зэй берәз көефе кырылырга иткән төстәрәк мыгырданып куйды.— Хыянәткә этәрәсең түгелме?

— Нинди хыянәт, Зэй! Әйберләргә гади генә карарга кирәк. Син җенси дөрттән газап чигәсең, ул да ялгызлыктан кая бәреләргә белми. Очрашасыз да... Икегезгә дә әйбәт була...

— Ай-һай, ансат кына, ә? Хисләренә аздырырга, бозарга? Юк, минем холыкка батмый...

— Тукта, әллә син нервылы зат инде? Тыштан бер дә алай түгел. Катлауландырасың, үз-үзең киртә куясың?

— Шуны исәпкә алмыйсың: минем бит барысы да чын, мин уйный белмим. Ул мине, мин аны яратып китсәм! Хисләр ут-ялкын бит! Ут белән уйнау куркыныч! Юк!

— Ә син тирәнгә жибәрмә, рас шулай кирәк икән, ярату уены уйнап ал. Ничек тә положениедән чыгарга кирәк бит?

— Син үзен мондый эшләргә жинел карыйсыңмы? — Зәйнен тавышы кызыксынучан житди иде. Бу ниндидер гыйльми сөйләшү төсле булып китте.

— Беренчедән, мин женси дәртнең ни икәннен белмим, икенчедән, теләк уянганын тойганым юк, аннары ир-атны женем сөйми. — Фалиянең тавышы ясалмасыз, чын иде.

— Алайсы синең эш рәхәт икән! — Зәй үзе дә абайламастан эчендәген әйтеп ташлады.

— Әйе, бер бәладән азатмын!

— Зур газаттан, зур борчудан! — диде Зәй ихластан. — Тукта, бу әңгәмәне әллә минем өчен оештырдыңмы?

— Юк, кая! Сүз иярә сүз китеп, үзе шулай килеп чыкты. Файдасыз лыгырдаумы?

— Ярый, Фалия, — диде Зәй берәз уйланып торганнан соң. — Ихлас сөйләшү бик кирәк ул, жанга, күнелгә...

— Әйләнә-тирәдә ялган күп шул, — диде Фалия кайгырып. — Берәрсе белән сөйләшә башласаң, бу мине алдамый микән дип, һәрвакыт сагаерга, шикләнергә мәжбүр буласың...

Бу хәлгә икесенә дә фикере тәңгәл килә иде, шуңа күрә авыр кичереш эчендә тынып калдылар. Зәйнең миенә бая кереп утырган бер уй аңа тынгы бирми иде. Ул курка-өркә, шаярган итеп кенә шуны әйтте.

— Ә теге хатын урынына үзең була алыр идеңме? — диде Зәй усны-чыны кеткелдәп. Фалия дә сүрән генә көлдә.

— Син хатыныңа хыянәт итә алмыйсың бит? — диде Фалия бер дә икеләнмәгән төсле. — Аннары мин бит боз, боз ястык! Дәрткә дәрт миннән булмый. Мин бака кебек салкын. Беләсеңме, хатын-кызларның күпчелеге ирләр өчен ястык кына! Менә капма-каршы женес турында сиңа белем бирдем, ә?

— Син шундый аппетитлы күренәсең, Фалия. Мин ябышмасын өчен генә үз өстенә әйтәсең. Көчкә тыелып утырам. Сине яратып китәрмен, башымны жуярмын дип куркам. Валлаһи, ышанасыңмы? Билдән түбән үзең дә ышанма, дигәннәр бит. Мин дә... ул-бу кылсаң, дуслык бетә, мөнәсәбәтләр үзгәрә. Әллә нинди подпольный сер килеп керә. Болары да бик авыр бит аның. Юк...

— Ярый, үзең беләсең инде, Зәй... — Фалия бу ябыша күрмәсен дигән-дәй, ашыгып урыныннан сикереп торды. — Тел сөяксез, кайларга хәтле барып життек, ә?

— Прәме әйбәт кинодагы кебек килеп чыкты, — дип, Зәй дә жәһәт кузгалды.

Алар кайту ягына юнәлделәр. Караңгы төшкән, шәһәр утларын кабызган иде. Зәй Фалияне барагына чаклы озатып куйды. Аннары үз бүлмәсенә ашыкты. Тамагы ач булса да ашыйсы килми, авыр уйлары да әллә кая китеп беткән иде.

Яткач та женси теләк куырып алды. Фалия риза иде, ниңә төвәккәлләмәдем икән, дип үкенде. Юк, сүз өчен әйткәндер, билгеле, ә мин беркатлы кәбестә, ышангандай булдым. Тьфү, нинди простак мин! Боз ястык дигән була. Рамилә дә боз ястык инде ансы... Ярый әле, ябышмадым, көлкөгә кала идем. Ә болай газатлы булса да, мин бурычлы калмадым, жан тыныч...

X

Эшкә килеп, өстәл артына утыруга, телефон чылтырады. Горкомнан икән. «Теге эшнә эшләдеңме?» — диде инспектор. «Әзерлибез-әзерлибез», — дип, Уралов тавышын мескенәйтте. «Озак бозаулысыз, — диде инспектор. — Әллә авырыйсыңмы?» «Суык тидердем, больнич-ный биргәннәр иде, эшкә чыкмыйча чыдап булмады», — дип шыттырды

Уралов. Гәрчә тап-таза булса да, үз абруен күтәрер өчен шулай хәйләләргә өйрәнөп бара иде. Өстәгеләрдән күрөп, өлгә алып эшли иде. Кара, ышандырдым бит, менә мин нинди молодец! Өйдә үсмер малайгына мине дурак дип атый. Белер әле, аягына сыер басмаган...

Эчтән үз-үземә икярар итәргә курыккан нәрсә бар: ул да булса — мин пешмәгән зат, ни ит, ни балык түгел, диләр минем ишеләр хакында. Бер эшнә дә юньләп эшли белмим. Кара эшнә әйтәм. Ә менә ак эшкә ярыйм. Минә партия эшкә яраклы итте. Үземнең ни ылтара, ни пылтара икәнәмне белеп, яшътән үк партиягә елыштым. Комсомолда актив булдым. Ни боерсалар, шуны эшләдем. Биредә намус саклап, бүтәннәр мөнфәгатер кайгыртып тора алмыйсың. Фаш итә торган чыгышлар ясарга туры килә. Кемнелдер авырткан жиренә, сөяленә басасың. Партия эшә фәкәтә шулайгына була. Партия баштан сыйлап, пәсиемләп торса, тормыш бармас иде. Партия булгач, аның кешеләргә басымы булмый калмый. Шул рәвешлә, партия адәм затларын үз ягына аудара һәм тәрбияли. Партиядә төрлә ысуллар кулланыла. Чөнки адәм балалары төрлечә. Кемгә прәннек килешә, кемгә чыбыркы ярап куя. Жәмгыять яралганнан бирлә кулланыла торган чаралар. Минем кебек чүп кешеләрне дә партия үз сафына алып агарта, үстәрә. Адәм рәтенә кертә. Партия, чын мәгънәсендә, кешеләрне сәнәктән көрәк итә. Дисциплинасыгына ни тора! Безнен нәсел шалтай-балтайрак иде, ә мин төртипнә яраттым. Ләкин нәселдән килгән сыйфат-гадәтләр миңа гел комачау итеп, адым саен аяк чалып тора иде. Авыр булды. Ул начар гадәтләрдән арынырга партия ярдәм итте. Нәселдә эчүгә хирислык та көчлә иде. Чөнки безнекеләр яшътән рус авылына китеп, шунда үскәннәр. Русчага өйрәнү белән бергә, «рус әчесе» дә аларны өсир иткән иде. Ир туганымның берсе нәселдән килгән шул алама гадәт колына әйләндә һәм харап булды. Мин исә партия кочагына сыену аркасында түбән төгәрәмәдем...

Ләкин бер дә хөрәмләшүләрсез генә булмады. Күзәтүем буенча, тормышта беркем дә чистагына булып кала алмый. Саф кала алган кеше, димәк, берни дә эшләмәгән дигән сүз. Нәрсә булса да эшләсән, нинди дә булса кер йокмый мөмкин түгел. Тормышның үз кере, ансыз берни була алмый. Табигый хәл. Әзрәк пычрансан да, үкәнергә ярамый. Хәрәкәт вакытында төгәрмәккә пычрак ябыша. Ә яңгыр аны юа да төшерә.

Бөгелмәдә ике еллык укучылар институты ачылды. Беренче наборга элгеп, бетереп чыктым. Керкәләдә укучы булып эшлим. Жәмәгать эшендә катнашам. Район үзәгенә күчәсем килә. Роно мәдире таныш, әмма шактый өркәк. Бер-ике мәртәбә күчтәнәч бал кертеп чыктым. Бүләккә хатыны шатлана, әмма мәдир дөшми генә кашларын жыера. Көз көнә көрәзлә бал китергәндә, хатыны үзә генә иде. Диванга утыртты да чәй әзерләргә тотынды. Кырыйдан ышкылып үткәндә әллә минем кул сузылды, әллә үзә минем алга тайпылып ауды. Сизелми дә калды... Аннары хатын мине сөя-сөя әйтә:

— Көнәме төмләттән, молодец! Безнең Махуптан юк! Гомерем заяга үтә, — ди.

Шуның сәбәплеме, бүтәнме, әмма боз кузгалды. Минә ронога инспектор итеп алдылар. Ике катлы агач йорттан кечкенә бүлмәгә урнаштык. Ярты ел чамасы узды микән, Махуп гаиләсә белән шөһәргә күчәләр китте. Мин — мәдир. Биредә нык кына тырышырга, үземне күрсәтергә туры килде. Райком секретарена ярау бик авыр булды. Ниң кенә юл табып булмый. Тегеләй итеп, болай итеп карыйм, юк, булмыйгына. Секретарьга ошамасан, шартла-ярыл, битен белән идән себер — бернигә ирешә алмыйсың. Ниңюгы секретарьга сүзә үтә торган берәр иптәш кирәк. Шунсыз карбәң, боз белән гомергә катырган кебек, бер урында тора. Түбәнгә төшмәсә. Кул кушырып ятсан, ансы да ерак йөрми. Һәр адәм баласы югарыга омтыла бит. Табигать законы шулай. Савыттагы керосин да пилтә буенча өскә менә...

Секретарьның партконференциягә барасын алдан белдем һәм мин дә Казанга юл тоттым. Кайсы кунакханәгә урнашуларын чамалау авыр түгел иде. Өске катта ике кешелек бүлмәдә урын алдым. Икенче көнне конференция. Опера театрында. Отчет-сайлау. Жыелыш бик соң тәмамланды. Ресторанны ябып куйганнар иде. Иртәгә ял көне. Делегатлар кайттылар. Кая керергә, нишләргә белмичә, тыз-быз коридорда йөрөнәләр. Запаслылар бүлмәләрен бикләп, өстәлгә булган хәзинәләрен чыгарып утырыша да башладылар. Читтән генә күзәтәм. Безнең районныкыларның хәстәрләгән нәрсәләре юк иде. Папирос суырып, коридордан әле болай, әле тегеләй атлаштыралар. Ишекләргә кагылгалыйлар. Тик ачучы юк. Нәкъ шул вакытта поскан жиремнән чыктым. Бөгелмәнен фарфор заводы директоры мине күреп алды. Әй шатланды үзе! Күптөнгә танышым, безнең районда туып-үскән. Белсәм дә сорыйм: «Бүлмәдәшен кем?» — дим. Теге йөзен чыта. «Үзем кебек бер коры куык», — ди-ди кулын селти. Нәрсә кирәк икәнә бик билгеле. «Миндә бар», — дидем. Ышанмый бу. «Күршең, — дим, — ачуланмасы?» Белсәм дә белмәгәнгә салышам. Секретарь аның бүлмәсендә. «Һи-и, — ди, — каян табарга икән дии, табаны пешкән мәче кебек пырх-пырх килеп борсалана», — ди.

Аларның номерында төне буге утырдык. Эчемлекнең иң шәбе, закусканың да көттәсе иде. Секретарь шактый нык сәрхүшләнеп алгач, нервы кьеренкелеген бетергәч, простой кешегә әйләнеп калды. Нидер сизенгәндәй әйтә бер мәл: «Син, сволочь, каян килеп чыктың монда?» — ди. «Командировкага», — дим. Теге шаяртып бармак яный. Фарфор директоры да әйбәт төшерә, ул юмартланды. «Синә нинди яхшылык эшлим, әйт», — ди. Мин дәшим. Секретарьга карыйм. Теге сизеп ала. «Әйдә, күнел түрәндөгә хыялыңны секретарьга әйт! Ул бүген яхшыланды», — дии шаярта. Мин тагы секретарьга карыйм. Ул да: «Әйт, әйт!» — дии, шаяруны хуп күргәнән белдерә. Мин әйтеп бирәм: «Ике еллык партшколада укырга бик теләм», — дим. «Һи-и», — ди директор. Секретарь: «Син, сволочь, карьерист икәнсең, — ди. — Ярар, миннән булсын яхшылык, быел ук китәрсен», — дии әйтәм ташламасынмы... «Ә син сүзендә торырсыңмы соң?» — дии, директор тынычлана алмый. Секретарьның ачуы килде: «Миннән марионетка ясама» — дии әйтеп салды. Мин куркып калдым. Секретарьның бу сүзләрен төрлечә шәрехләргә була иде. Сәрхүш кешенең көефен алдан чамалау мөмкин түгел. Секретарь кебек четерекле натураны бигрәк тә. Бу минутта бер төрлө сөйләсә, икенче мәлдә башына капма-каршы фикерләр килүе ихтимал. Кыскасы, сөйләшү мин өмет иткәнчә булмады. Секретарьның: «Син, сволочь, карьерист икән», — дигән сүзләре йөрәгемә барып кадалды. Күнелдөгә хыялымны әйткәнгә үкенеп куйдым. Шулай да ниндидер өмет бар иде.

Бераз вакыт узды. Юк, очрашканнан соң ике-өч атна үтте микән, Ронго ревизия һәм партконтроль килеп төште. Бу ни дигән сүз? Тизрәк райкомга бардым. Секретарь өйдә юк. Оргбүлеккә кердем. Мөдире бик усал адәм иде. Тотынды: «Син ронгоны, укыту-тәрбия эшләрен политик яктан дөрөс алып бармыйсың. Политикада бик сай йөзәсең. Кадрларны дөрөс сайлап куя белмәгәнсең. Бик зур ялгышларга юл куйгансың. Ата-аналар таләбенә колак салмагансың. Иске Куакта родителъләр мәктәпне русчага күчерүне куйганнар. Син кире каккансың. Партия карарына каршы баргансың...» Аяк астымдагы жир әллә кая улылып китте. Үзем дә чак аумадым, ишек янагына тотынып калдым.

Мине эштән алдылар. Нинди статья белән дигән — кырык жиде «в», ягъни биләгән вазифасына туры килмәгән өчен эшеннән бушатырга...

Читтән генә белештерәм, секретарьның катнашы бармы монда, юкмы? «Бу секретарьдан чыкмаган булырга тиеш», — дии пышылдыйлар. Сөйлиләр, ишем райкомның кайсы бүлегендәдер төпченүчән, кеше эшенә борын тыгучан бәндә эшли икән. Шуңардан котылу жаен күптән эзләнә-нәр һәм минем башка тапканнар. Чынлап та, ул тынгысыз кешене минем урынга роно мөдире итеп күчерделәр.

Көн дә райкомга киләм. Райком мине каядыр урнаштырырга тиештер бит. Рас үзе эштән алгач. Түбән төгәрәтерләр инде, дип шыр жибәрәп йорим. Секретарьны коридорда очраттым, ләкин минем яннан күрмәмешкә салынып узып китте. Бик борчулы, караңгы чырайлы иде. Ахыры үз хәле дә шәптән түгел. Астына су керә башлагандыр, дип уйладым. Ачуым үртәлүгә, рәнжүгә әйләнә башлады. Шулай да аның белән күзгә-күз очрашасым килде. Приемга язылдым. Бүген, иртәгә, дип, секретарь сузып йөртте. Әмма барыбер кабул итмәде. Мин дә киребеткән, күзләренә кергән кылчык булып барам да утырам.

Ахырда мине югары партия мәктәбенә жибәрделәр. Статъяны да үзгәрттеләр. Юк, аерым начар кешеләре булса да, партия үз кадрларын сволочьлардан «ашатырга» ирек бирми. Шунда партиягә рәхмәт укыдым. Партия булмаса, беткән идем, төшөп калган идем бит. Партия гадел оешма ул. Аның әгъзасы булуыма сөенеп бетә алмадым.

Югары партия мәктәбе мине партия эшенең нечкәлекләренә өйрәтте... Нечкәлегә шунда, син өстән төшкән боерыкны тайпылышсыз үтәргә, тормышка ашырырга мәжбүр. Армиядә солдатка командир фәрманы ничек булса, партия боерыгы да сиңа шулай. Син — партия солдаты.

...Ураловның уйлары шунда бүленде. Ул, борынын бармагы белән казый-казый, рәхәтләнеп уйланып утыра иде. Ишектә Соня Валиевна күренде. Ирләр күзе төшәрлек итеп киенгән. Бик баллы хатын, шайтан алгыры! Наман кызлар рәтендә йөри иде. Соня өстәлнең икенче ягындагы урынга килеп чүмәште. Буяган авыр керфекләрен күтәрәп карады да:

— Мине эштән чыгармакчы буласың икән, — диде, ничектер һәрвакыттагыча үенчак тавыш белән. Ул ир-ат халкы белән шаян тонда гына сөйләшә иде.

— Син бу хакта узган ел да чәпчәп йөргән иден, инде тагы? — дип чыраена белмәгәнлек төсә чыгарды Уралов. Югыйсә барысын да белә һәм бу хатыннан котылу жаен житәкчелек белән бергәләп эзлиләр иде.

— Хамелионланмасана, Уралов! — Соня тавышын күтәрмәде, әмма бу юлы тоны бик жиди иде.

— Юкны сөйләсен, Соня Валиевна, — дип, Уралов чыраена ышанычлылык чалымы өстәде.

— Миннән котылу сылтавы эзләгәнәгезне белеп торам... Уралов, син дә минем кочакта булдың. Бүтәннәр дә булды. Менә шул. Әгәр миңа кагылсагыз, мин горкомга барам да барыгызны фаш итәм. Кирәксә, минем исемлек бар. Син беренче булып язылган... — Соня түш изүеннән бер бит кәгазь тартып чыгарды. Уралов эшнен житдиләнеп киткәнән аңлады. Бу очкынга дөрләргә һич тә ирек бирергә ярамый. Юкса, бәладән башаяк! Очкынны шушында ук бик тиз сүндерергә кирәк. Бүлмәдән чыга күрмәсен... Ураловның йөзенә төкәллефле йомшак елмаю чыкты.

— Соня Валиевна, ни дигән сүз ул, нишләп без сине чыгарыйк, ди. Ни сәбәптән? Син безгә кирәкле кеше. Синнән башка без ике күлсыз калабыз. Культура-масса эшләрен оештыру синең өстә. Ул эш безнең әйбәт куелган. Горкомда да билгеләп үттеләр. Кемдер гайбәт тараткан, син шуңа ышандыңмы? Үзең дә беләсең, без сине ничек бәялибез. Торак мәсьәләне хәл иттек. Дөрәс, төрле сүзләр булды. Без сүзләргә карамыйбыз, кешенең тырышуына карыйбыз. Кая, бир әле кәгазегне?

Уралов кәгазьне алды да ерткалады һәм чүп савытына илтәп салды. Ул өстәлгә таба борылганда Соняның кулында тагы бер бит пәйда булды.

— Әллә ертып котылмакчы буласыңмы, менә икенче нөсхәсе! — диде ул кәгазьне селкеп. — Үз фамилияңне укыйсың килмәде, ә?

Бу сүзләрдән Ураловның йөзә чытылды, битләре көрән төскә керде. Бик каты ачуы килгәнлегә сизелә, әмма ачуланарга һич ярамый иде. Ул үзен эчтән тыеп, йөзенә йомшак елмаю чыгарды.

— Йә инде, Соня жаным, минем йомшаклыгымнан файдаланма, зинһар! Шунда бетсен? Мин сине урынында калдыруны үз өстемә алам, мәгәр күпсенүчеләр бар, әйе! Тик андыйларның үзләрен... Бик тыныч кына эшлә, жаным. Ә? Ә? Ну, Соня, шулай ярыймыни? Кем сине болай адаштырды?

— Ансы мөһим түгел, — Соня йомшый төшеп һәм кәгазен бөгәрләп кире изенә тыгып куйды.

Менә аяклы каза, дип ачуына ирек бирде Уралов, Соня чыгып киткәч. Бу бәланең исе чыкканчы тизрәк моңардан арынырга кирәк. Ләкин ничек итеп! Бүтөн оешмада эш хакы күбрәкле урын табарга һәм шунда олак-тырырга! Юкса, монда «счет предъявить» итеп маташа, юньсез! Тизрәк аткарырга кирәк үзен!

Ул кызыл почмакка юнәлде. Барак тибындагы контораның аргы башында аулаграк бүлмә бар иде. Тугаев, кереп-чыгып йөдәтүчеләрдән качып, шунда эшләп утыра. Ишек шакырга икесе өчен генә шартлы сигнал уйлап чыгардылар. Юкса, канцеляриедә ыгы-зыгы, башың тубал була, эшләгән эшен дә күренми.

— Тартакиев теге мәсьәләне куерта. Брагинны вахтадан читләштергән, — дип башлады Уралов. — Үзегез алгансыз, үзегез эш табыгыз, дип пыр туза.

— Алтынчыда буровой эшчесе булып эшләсән дигән идем бит?.. — Тугаев кәгазьләреннән башын күтәрде. Йөзе бик борчулы, битен буй-буй жьерчыклар ярып төшкән. «Нәрсә булды икән, мондый кыяфәтен очраткан юк иде?» — дигән уй килде Уралов башына.

— Моңы парткомда тикшерергә кирәк, ди Тартакиев. Квалификациясезләрне аласыз да, шулар авария ясый. Аннары мастер гаепле, ди-ди үртәләр. Менә гариза язып керткән. Нишләргә?

— Квалификациялеләр әллә авария ясамыйлармы? Нәрсә ул арт тегермәне корып йөри?

— Горкомга гариза язам, дип яный...

— Синең тикшерәсән килә инде, беләм. Күптәннән мине Тартакиев белән маңгайга-маңгай бәрелештерү тактикасы алып барасың. Атсаң, сиздермичә генә. Ә үзең миңа елмаясың, ярар өчен ләббәйкәлектән тартынмыйсың, ә?

— Юк, синең белән сөйләшеп булмый. Үзеннә әллә кемгә куя башладың! — дип, Ураловның йөзе дөһшәтләнеп китте. Үзенң бер дә шүрлөп тормаганлыгын ул тавышы белән дә сиздерде. — Син партия эшенә комачау итәсәң, понимаешь!

— Яла якма, Уралов, партия эшен һәрчак хуплыйм. Юк, син минем капкама дегет буярга маташма! Оныттыңмыни, сине төзелеш конторасыннан шакшы мәче урынына чыгарып ыргытканнар иде? Горкомда күз яшьләре түккәнәннә үзем күрдем, һәм мин сине алдым, ә күпләр баш тарттылар. Жәлләдем, төзәләр, эшкә күнәгер, дип уйладым. Ә син эшне жигелеп тартасы урында, ашарен жешләр үергә маһирландың...

— Ә син партиядән өстен булырга омылдым!

— Мин кешеләр мәнфәгәте өчен генә тырышам. Син миңа булмаган бәла такма! Хәзер теге еллар үтте. Кулыннан бер эш килмәгән адәм партиягә килеп ябыша, кайгырткан булып төкерең чәчә, эшлексезләр партиядән абруен гына төшерәләр.

— Тел өчен баш жавап бирә, Алмаз Борисович!

— Синең хәйләне беләм, ачуны чыгарып, миңнән ярамаган сүзләр ыккынуын өмет итәсәң. Сүзләр аулау көсебә белән шөгыйльләнәсәң. Минем хакта горкомның фикере начарлангач, миңа басым ясамакчы була-сың. Тартакиев әйткән мәсьәләне син баш инженер белән хәл итәргә тиеш идең. Ни өчен моңа мине катнаштырасың, ә? Тартакиев миңа чокыр казый, ә син аңа булышасың!

— Бардинны эшкә син алгансың, тикшерергә кирәк иде.

— Юк, син үзең горкомнан шалтыраттылар, алырга куштылар, ди-дең. Шуннан мин кул куйдым.

— Ялгышасың, Алмаз Борисович, мин Бардинны эшкә алу хакында берни белмим.

— Мин беләм, менә блокнотыма да язып куелган. Сезнең белән бүтәнчә эш итеп булмый. Бернине өстегезгә алмыйсыз. Тартакиев та, син дә, «көйгән ис» чыга башладымы, тизрәк куак астына посасыз!

— Бардинны эшкә алу хакында горком шалтыраткан икән, әлбәттә, аны урнаштырмыйча ярамый. Горком сүзенә кем каршы килә ала?..— Уралов килешергә иткән рәвештә сөйләнергә тотынды. Тактиканы алыштырырга уйлады кебек, Тугаев блокнотка язып куюы һәм Бардин мәсьәләсендә үзенә катнашы булуын белү аны йомшартты булса кирәк. Икенче яктан, Тугаев белән дөгьвалашу да аның өчен төшемле булмаса охшый. Дөрес, Тугаев турында горкомда фикер начар якка борылды. Хәер, белеп булмый. Жил төрлө яктан исә. Бүген начар булса, иртәгә әйбәтләнүе мөмкин. Һава торышы шикелле. Ижтимагый тормыш климаты да шул Һава кебек гел үзгәрәп торучан. Бер генә даими булган нәрсә юк.

— Менә факт,— диде Тугаев, басынкы тыныч тавыш белән.— Горком безгә Бардинны көчләп такты һәм эшкә нинди зур зыян китерде. Авариянең чыгымы, беләсезме, күпме? Кырык сигез мең!.. Бездә кешене партиялеләге белән бәялиләр. Ә булдыксыз кешенең партиядә булуы ана эшлекле сыйфатлар өсти алмый. Табигать бирмәгән икән, юк инде.

— Партия кешеләрне тәрбияләү максаты белән эшли...

— Дөрес, тәрбия максатыннан. Әмма күпме тырышсаң да, булдыксызны эшчән итеп булмый. Юк!

— Ну, без алай карарга тиеш түгел бу мәсьәләгә.

— Хак әйтәсең. Тиеш түгел дибез һәм шуның аркасында иллюзиягә биреләбез кебек... Һәрбер ишәкне тәрбияләп ат итәргә була, янәсе...

— Юк, без тирәнгә кердек, аннан чыга алмавыбыз мөмкин,— диде Уралов, үзен һәрчак партия линиясен үткөрүче һәм кәкреңе төзәйтүче буларак сизеп.— Әйе, Бардин безне кәкре каенга терәтте! Үзәбез дә ачык авызлар! Нигә ана тормоз тоттырырга иде, разнорабочий булып йөрсә, ни булган? Алмаз Борисович, синең дә, минем дә гаеп бар монда! Аны танырга кирәк! Горком ялгышы дип сөйләсәк, бездән көлчәкләр генә!

— Килешәм, ишетергә дә теләмәчәкләр,— дип, Тугаев парторг ягына авышты. Башка чарасы юк. Нинди генә зур ялгышлар ясаса да, горкомны беркем гаепли алмый. Горком һәрчак хаклы, объектив.

«Аек акыл белән эш итү юк, менә бәла кайда! Аек исәп-хисап йөртми торып, юньлө тормыш булмаячак».— Тугаев бу фикерләргә әйтергә курыкты, эчтән генә уйлады. Уралов чыгып киткәч, Тугаев, ишекне бикләп алып, идән буйлап нервыланып йөрдене. Артык ачылып ташлады, шайтан алгыры! Кирәкмәс иде, әмма икенче яктан караганда, әрнүлө уйлар эчкә бөөлгән булган. Әйттем, эчемне бушаттым, дип әйткән бер акыллы кеше. Әмма эченә ачу— йомшак ягыңны белдерү дигән сүз. Ни әйтсәң дә, ул миңа хәерхәй түгел. Күптән инде болгатып килә. Үзенә позициясен ныгытыр өчен Тартакиев белән берләшә. Әйе, Тартакиев эшкә бик булдыклы, ут кеше. Шул ягы белән бар төштә абруйлы...

Уралов исә бу сөйләшүдән бик канәгать калды. Ул кинәнүдән кулларын уа-уа торды. Тугаев белән сизгер бул, дигәннәр иде аңа, сүзләрендә чит чалымнар ычкынгалый. Үзен горкомнан акыллы дип саный ул... Фараз иткәннәре ничек дөрескә чыга, ә? Анда акыллы башлар утыра! Барысын да әллә күпме алдан күрәләр, фаразлары һәрчак хакыйкәт белән раслана. Тугаев нәрсә, ди, Бардинны безгә бораулаучы итеп урнаштырып, горком бик зур ялгыш эшләде, дип бара. Урнаштырма идек, горком бит тәкъдим генә иткән. Менә бу инде горкомны яратмауга тере дәлил! Шулай аны теркәп тә куйыйк. Әйе, Тугаевта үзен өстен куярга тырышу шактый сизелә. Минем моңа дикъкатем житмәгән. Тегеннән фараз итүчеләр әйткәч, үзем дә аптырап киттем. Ничек өстенә басалар, хикмәтлө кешеләр эшли анда. Хәер, Холодецка да күз-колак булырга

кушылган иде. Һәр сүзенә дикъкаты юнәлтергә туры килде. Ул горком кешеләренә кайберләрен тетеп сала. Бернидән шикләнеп тормайды. Әнә үзен хәзер горкомга алдылар. Горкомны тәнкыйтьләп торган кешене. Моңы ничек аңларга? Юк, нәрсәндер мин төшенеп житмим, ахрысы! Холодец хәйләкәр адәм, мине сыгар өчен горкомны тәнкыйть иткәндер? Янәсе, тәнкыйтькә кушыламы, юкмы? Мөгаен шулай булгандыр? Тәнкыйть фикере әйтә дә, син ничек уйлыйсың, дип сорый иде. Һәм үзе туп-туры күзгә карый. Эчәндәге уйны белгән кебек итә. Тәнкыйтен хуплап, кайчак үзем дә сизми ияк кагыла бит. Шунда аның йөзә яктырып китә иде. Димәк, мин аңа ниндидер табыш китергәнмен? Юк, әллә нәрсә бу? Дөрөс, безне партия солдатларын адым саен сыныйлар. Көн саен сынау бирү бик авырга килә. Сузылган тимер чыбык өстеннән атлап барган циркач кебек. Кулындагы балансирын өз генә авыштырсаң, ук-кыңга очасың. Бу гаять киеренке яшәү. Әнә шуңа бик авыр. Тик нишләмәк кирәк?

Эштән кайтканда Уралов горкомның арткы ишегеннән бер аулак бүлмәгә сугылды. Бүлмә хужасы бик мәһабәт кыяфәтле, чибәр йөзле кеше иде. Килүенә шатланып, кулларын угалады.

— Сезнең гоман дәрәскә туры килә,— дип куйды Уралов өстәлнен икенче ягына урнашып.— Менә фактлар!— Ул түш кесәсеннән икегә бөкләнгән бер бит кәгазь чыгарып, хужага сузды. Теге канәгать булып, яктырып елмаиды һәм кәгазьне алып укый башлады. Бик тиз күз йөртеп чыкты да әйтте:

— Молодец, бик мәһим дәүләт эше башкарасың! Рәхмәт! Сина бик шәп бер очко!— диде.— Без онытмыйбыз, бездә зур төгәллек!

— Ышанам, ышанам!— Уралов кинәт күнеллеләнеп китте һәм эчке шатлык белән елмаиды.

— Шуны аңла, бу донос түгел, син ватан каршындагы патриотик бурычыңны үтисең! Безнең ише ихлас ватандарлардан башка ил яши алмас иде. Күнеләң тыныч булсын! Юк-бар вак кичерешләрен башыңнан чыгарып ат!

— Аңлыйм, аңлыйм!

— Тугаев мөгез чыгаручан,— диде хужа бик белдекле һәм хөкемдар тәскә кереп.— Без аның мөгезләрен сындырырбыз! Әйе! Ә сина орден булачак! Безнең имзадан башка исемлек недействительный! Безгә таян. Без тизөк баткагыңнан суырып алып, урыңга куябыз. Безгә тугрылыклы кадрларны, билгеле. Күрә, сизә торганыңдыр.

— Беләм, беләм!

— Алайса, тырыш!— дип, хужа саубуллашырга кулын сузды.— Задание шул ук! Патриотлык бурычын тайпылышсыз һәм төгәл үтәгән кешене без бәялибез. Әйт! Квартира мәсьәләң ничек?

— Рәхмәт, нормально!

— Өч бүлмәгә дәгъва итә аласың, без «добро» бирербез?

— Хәзергә ярый әле.

— Ярый, молодец, калжага ташланмыйсың! Ә Тугаевка берәз шыпылар кадаштырып алырга кирәк. Аңардан шүрләп тарма. Керпеле бул! Нинди очракта да сине генә яклаячакбыз.— Ул, әңгәмә бетүен белдергәндәй, башын икенче якка борды. Уралов шыпырт кына чыгып китте.

Ул өенә канатланып, оча-оча кайтты. Бәяли беләләр бит, шайтан алгыры! Бу эш белән ничек оттым мин! Ордена куябыз, диме? Әйе, барысына да алар баш! Алар каршында берләшмә кешеләре дә чәчләре белән идән себерәләр. Барча постларга бары алар тәкъдире белән генә куялар. Аларга ярасаң, барышка ярыйсың. Сине санлыйлар, бәялиләр, дәрәжәгә менгерәләр, номенклатурага кертәләр. Анда кердеңме, дөнья синеке. Язмыш синең белән күнме генә шаярса да, син төшәп калмыйсың. Тормыш ганимәтләреннән мәхрүм ителмисең.

Тугаев номенклатурага керергә ни тырышты, ләкин һаман ниндидер хатасы килеп чыга. Горкомга алалар дип сүз булган иде, хәзер аңа

горком төшендә генә булып. Карабашта нефть чистарткыч жайланма төзүчө чит ил белгечлөре белән аралашкан икән. Хәер, мин бирегә килгәнчә булган хәл. Бәлки, сөйләшкәндә берәр ярамаган сүз ычкындыргандыр? Гомумән, чит ил капиталистларыннан ерак йөр. Алар барысы да шпионнар бит! Теге оешмада чакта мине дә сынап карамакчылар иде. Тимер конструкция өчен тиешле маркадагы материал килмәгән, аны алыштыра торганны биргәннәр. Ә австрияклар төгәл халык икән, алыштыргыч материалны кабул итмиләр. Эш тукталып тора. Шуны ачыкларга барырга тиеш идем. Тик мин жаен таптым. Икенчә берәүне жибәрәп кайтардым... Безнең эштә эт сизгерлегә кирәк. Әнә Тугаев нинди абруйлы санала иде. Горкомның промышленность бүлегенә юрадылар үзен. Ә бер саксыз хәрәкәт, сүз белән янды.

Әйе, астагы житәкчеләр арасында карьера өчен яшерен генә көрәш бара. Тугаев ничек атлыгып омтыла иде ул дәрәжәгә? Кешеләрне каты куллы булып эшләтте. Авария-мазар булганда буровойда кунып ятты. Ул запчастлар өчен тырышып чабуы тагын! Эш өчен үзен кызганмады, бүтәннәрне дә бик аяп тормады. Эшчеләр күбрәк эшләп чыгарган саен, даны аңа була. Тир түккәнгә әзрәк элөгә.

Тугаевның горкомга — номенклатурага омтылган юлы киселде. Димәк, берәү аутка төшеп кала. Әйе, кем дә булса жинелергә тиеш иде. Ул жирәбә Тугаевка чыкты. Ләкин кем гаепле? Билгеле инде, үзе! Политика нечкәлеген сизә белмәгән. Өстәвенә эшкуар. Партия линиясен эш белән алмаштырмакчы була, имеш...

Әйе, мин аның урынына кызыкмыйм. Аның сүзләре, эшләрә хакында тиешле жиргә әйтүем көнлөшүдән түгел. Ә партия мәнфәгатен кайгыртудан. Тугаев, сине буяп ташлаганда, мин үз канатым астына алдым, ди. Дөрөс, шундый хәл булды. Теге организациядә мин чак кына судка эләкмәдем. Горком алып калды. Үткен затлар мине алдаштырганнар. Гөнаһым зур иде. Партия тибәрмәде, миңа ышанды. Тугаев нәрсә ул? Мин партиягә генә бурычлы.

Икенчә көнне Тугаев үзе Уралов янына керде.

— Минә санга сукмыйлар, син Смагинга шалтыратып кара әле. Тагы торбаларны безгә бирмиләр, — диде, бүлмә буенча әрле-бирле йөрөнөп. — Минә тәмам күздән төшереп бетердегез...

Тугаевның сукрануын колак артыннан уздырып, парторг телефонга тотынды. Директорга туры карарга уңайсызланды, ниндидер эчке аваз: «Син хәрәмләштән бит...» — дип әйтмәкчә булды. Ләкин ул бик тиз аның башына сукты. «Мин эш файдасы өчен шулай иттем», — диде үзен аклап. Эчке аваз тынды. Хәзер күзгә туры төбөлөргә мөмкин... Әйе, битлек кимичә яшәп булмый. Кирәкле кешене көчкә табып сөйләште, гөзәрләрән әйтте. Тугаевның тагы кашлары жимерелде. Уралов хәтер саклап, мөнәсәбәтне кискенләштерүдән куркып, йомшак сөйләшә иде. Парторг горкомга да чылтыратты. Әмма төгәен сөйләшмиләр. Горкомда конкретлык юк. Алар өметләнделәр, вәгъдә итәләр, мәгәр җаваплылыкны үз өсләренә алмыйлар. Аерым, шәхсән сөйләшү горкомда мөмкин түгел. Анда жыелып, фәкат беркетмә астында гына гәпләшәләр. Беркетмә бик мөһим. Конкрет эштән мөһим. Хәер, беркетмә — горкомның эш күрсәткече ул. Беркетмәдән башка алар туалетка да бармыйлар шикелле. Теге яки бу мәсьәлә хакында син шәхсән ни уйлаганыңны чыгара алмыйсың. Бары тик рәсмилек кысаларында гына сөйләү гадәткә кергән. Эшнә конкрет кайгырткан, нәрсәнәдер хәл иткән жанлы сүз биредә әйтелми. Аңа урын юк. Рәсмилек, газета сүзләре һәм һаман бер үк сүзләр. Йа хода, союз буенча да бер үк сүзләр тәкъарлана...

Тугаев, өметсез рәвештә кулын селтәп, үз бүлмәсенә чыкты. Аны бригадир Май көтеп тора иде.

— Үлбөз, торбалар кирәк, — дип, Май бер сүз белән хәлне аңлатты. Ул яшькелт сүс төсле кожан, чалбардан, яңа гына буровойдан кайткан. Ирләргә хас мәһабәт чырае, зәңгәр күзләре, ничектер, аңа каты бәреләсә

килүне бетергән кебек итәләр иде.— Күрше контор Зинчурига сугылган идем, запасы бар, бирми кысмыр! Ә без утырып янабыз. Янганны күрәләр, коткарырга ник берсе кул сузсын! Ну, кешеләр!

— Әнә газета тулы—яхшы кешеләр дип язалар. Язуда яхшы, ә конкрет гозер белән барып кара аларга. Бирерләр...—Тугаевның тагы аксыл битләрен эчкә ачу күлөгәсә сорыландырды.

— Зинчурин таба, шайтан,—дип үртәлдә Май.—Кая барса, анда шешәдәшләре. Лафа!

— Блат наркомнан өстен, диләр иде. Хәзер шешә бар нәрсәдән югары! Шешәгә салынды халык! Харап!

— Алмаз Борисович, нишләргә соң инде, ә?

— Шул мәсьәлә белән берләшмәгә барырга тора идем,—дип ул урыныннан кузгалды.—Юнәтсәм, шунда ук жибәрермен. Синәң анда турбобурың ватылган, дигәннәр иде, ремонтчылар килдеме? Алар мәшәләнгән арада торбалар да булмасмы әле...

— Хәзер ышанмый да башладым инде,—дип мыгырданды Май, бармагы белән борын кырыен ышкый-ышкый.

— Ышанмасаң да, ышанырга туры килә, брат,—диде Алмаз плащын чөйдән алып. Ишек янагына эленгән кечкенә көзгедән карап, галстугын турылап куйды.—Жилкәдәге йөкне юлда ташлап булмый. Хәрәкәттә—бәрәкәт...

Берләшмәгә ул аулаграк урамнан барды. Уйлар өчен унай. Тәэминат бүлеге мәдире белән тәмам дошманлашып бетте. Миңа бүрегә караган кебек кырын карый. Әллә сәркатибе Эллага сүз салып караргамы? Берләшмәдә кадрлар бүлегендә эшләгәндә аны эшкә мин алган идем бит. Машинистка итеп. Кләүледән килгән иде бугай. Бәлки чибөрлеге берсүзсез алырга этәргеч булгандыр. Шунамы Элла бик тиз күтәрелде. Үзен бик карап йөргәч, кире кагып булмый торган хатын-кызга әйләнде. Аброе да бар. Аның белән санлашалар, мәдиргә сүзә үтә, ди. Ләкин мәдирнең хатыны килеп скандал чыгаргач, берәз вакыт араларыннан кара мәче үткән иде!

Ул, галантерея кибетенә кереп, «Кызыл Мәскәү» хушбуе алып кесәсенә салды да, берләшмәгә таба юнәлдә. Алмазның ачуы эчтә кайнап, соң чиккә житте. Нигә аны шул тикле кимсетәләр? Ясалма рәвештә запчастылар бермичә интектерәләр. Бу бит планы үтәмәү, премиядән коры калу гына түгел. Эшчеләр алдында синә чүп итеп ташлау да?! Бу нәрсә методик төстә эшләнә шикелле. Ничек моңа каршы тормак кирәк? Башта бу механизмны аңлап житкермичә, мин кайбер киртә куючыларга каты ташландым, нык бәрелдем. Шул минем зур ялгышым булган. Минем белән эш буенча мөнәсәбәттәге кешеләр миңа тәмам дошманлаштылар, миннән кул селтәделәр. Мин, аңсызланып, турыдан барып, үзем утырган ботакка чапканмын икән. Түрәләргә каршы барган кеше үзен дә, үзенә бәйлә кешеләрне дә харап итә икән.

Берләшмәдә Эллочка берни дә эшли алмады. Әллә теләмәдеме, курыктымы? Һаваның кайсы якка үзгөрүен бик нечкә тоеп эш итә башлаган, ахрысы. Берләшмә башлыгын өнәп бетермәүче, аңа каршы хәрәкәтләр ясаучы һәм шуның белән куркытып торучы бер бүлек мәдире бар иде. Шул әллә контора хәленә керергә теләде, әллә начальниikka каршы булсын өчен генә наряд юнәтеп бирде. Астан гына, билтеле. Берәз вакыт узгач, эш эшләнгәч, начальникий факт алдына куярга була. «Берәз уынсын әле»,—диде мәдир, начальниктан зәһәр көлеп.

«Газ—63» машинасы шактый таушалган булса да, аны ике сәгатьтә Бөгелмөнәң Акбаш станциясенә илтеп житкерде. Торба склады шунда иде. Тимер юл тармагы керткәннәр. Бик матур урман кырые. Чөнечкеле тимерчыбык белән уратып алынган зур склад. Капка. Капкадан эчтә—ике бүлемле вагон. Баскыч төбөндәге эскәмиядә ике кеше утыра. Шәлпәрәйгән, кызыл битле өлкәнрәге склад башлыгы булып чыкты. Алмаз кесәсеннән чыгарган нарядны ул сузылып кулына алды. Укыды да

битараф кыяфәткә керде. Башын күтәрмичә генә ияк астын кашып алды, аннары бер дә исе китмәгән читләшүле төстә: «Мондый торбалар юк бит, — диде һәм башын кыйгайтып, бер күзен йома төшөп, цель алгандай Алмазга төбәлдә. Алмаз исә бу хәбәрне салкын гына кабул итте, каршы төшмәдә, ачуга төенмәдә. Кайнап чыгудан үзен тыйды. Шулай исәпләп килгән иде. Ул алар каршына чирәмгә утырды һәм сүзне икенчегә борды. Складчы үз эшенең авырлыгынан зарланырга тотынды. Алмаз аның үзен дөнья кендеге итеп белүенә эчтән жирәнәп караса да, хәленә кергәндәй жөпләп торды. Әйе, намуслы эш хаклы бөяләнми, дигән булды. Складчы үзен тагы да югарырак күеп сөйләде. Аңардан башка бер эш тә бармый кебек итеп тасвирлады. Үзен тиешсез рәнжетелгән итте. Һаман үз персоны турында гаять югары фикердә булуы белән иде. Алмазның жирәнәп каравы Һаман арта иде. Мәнә әйбергә, жиһазга кытлык нишләтә? Шушындай тизәк кешеләрне югары күтәрә. Сине шул тизәккә баш ияргә мәжбүр итә. Тыфу!

Складчы озак сөйли алмады, тынып, ике учы белән башын кысып торды. Наряд аның бармак арасында иде. Алмаз кранчыга мәгънәле генә карап алды, тегенең башы чатнаганын сизү авыр түгел иде. Кранчы аңлады һәм ым какты. Алмаз кабинкадагы урындык астыннан кара сумканы алып килде. Шешәләр бер-берсенә бәреләп, бик кирәк аваз салдылар. Кранчыга жан керде. Ул торып басты, кулларын угаларга кереште һәм өстә ачылган сумкадан бер ак башлыны эләктереп тә алды. Кинәт склад башлыгы да жанланды. Алар вагон эченә кереп киттеләр. Берәздән учлары белән авызларын сөртә-сөртә чыктылар. Икесенен дә жимерек йөзләре язылган, жыерчыклары шомарып киткән иде. Икесе дә нормаль кеше кыяфәтенә кергән. Чыгу белән эш турында кайгыртырга тотындылар. «Хәзер прицеп килә, ярты сәгатәтә төяп жибәрербез», — диделәр.

Һәм сүзләрендә тордылар. Алмаз эш болай шома чыгар дип көтмәгән иде. Чынлап та майламыйча таба купмый шул. Торбаларны прицепка төяп бетергәч, сумкадагы икенче акбашны да тегеләргә биреп калдырды. Тончыксыннар! Шул эчемлекләренә алып килмәсәм, торбалар бүген миңа тәтеми иде. Авызын корт чаккыры! Эшен мәнә шушы чүпләрдән тора. Страм, валлаһи, страм! Болар кешелек сыйфатларын югалтканнар, кучакка әйләнгәннәр. Әйе, адәм баласында чатаклыклар күп әле. Үз нәфсәнә баш була белми. Ә бу йомшаклыгынан кемнәрдер файдалана.

Буровой, Әлмәт юлыннан берәз эчкәрәк кереп, Тайсуган авылы басында иде. Елга күперен чыкканда кинәт чиләкләп яңгыр коеп үтте. Кара балчыклы туфрак бик тиз лайга әйләнде. Юл, гадәттәгечә, начар иде. Машиналар авылга керделәр дә баттылар. Шофер арткы төгәрмәчләргә чылбыр урап карады. Юк, алдыра алмады. Лай бик тирән иде.

Алмаз трактор эзләп китте. Идарәгә керде. Анда зур фикус гөлә яфраклары арасында бер кыз, шалт-шолт итеп чут салып утыра иде. Ул аңлатты: «Авылда тракторлар юк. Булганнары ерак кырда», — диде. Идарәдән чыкканда гына Алмаз инде кич булып килүен чамалады. Юк, тракторсыз берни эшләү мөмкин түгел иде.

Шофер белән кинәшкәч, Алмаз елганың теге ягында урнашкан Габдрахман авылына китте. Авылның елга бие ягында терлекчелек комплексы төзеп яталар иде. Ике бульдозер эшли. Алмаз шуларның берсенә барып, үзенең гөзерең әйтте. Тракторчы тынлап бетермәс борын ук баш тартты. Икенчесенә барып ялынырга тотынды. Эш вакыты чыккан иде инде. Теге арткы исәбен йөртеп тынып торды да конкрет әйтте: «Гаеп итсәң итәрсең, агаине, өч ярты», — диде. Алмаз берсүзсез ризалашты.

Тайсуганга барып житкәнче энгер-менгер житте. Тросларны эләктергәнче караңгы төште. Ниһаять, трактор газ биреп, тарттырып карады. Әмма егерме биш метрлы торбалар төягән прицепны кымшата да алмады. Тагы алга омтылыш ясады, корыч трослар өзәлөп чыкты. Запас

тросларны чыгардылар. Елга буеннан тал чыбыклары кисеп алып менеп, төгөрмәчләр астына түшәделәр... Лайга буялып, дунгыз кебек пычранып беттеләр. Хәлдән тайдылар. Шофер да, тракторчы да кабиналарынан төшөп, сүгенергә тотындылар. Аты-юлы белән начальникларны тетәләр. «Алар үзләре корыда, рәхәттә яталар, сволочьлар, безнең ничек газәп-лану турында уйларына да кереп карамый, жыен адәм актыгы башка менеп ала да үзенә өшәкелеген куа».

Бу каргыш-нәләтне Тугаевка карап яудыралар. Һәрбер каргануның ачы сүзләре аның йөрәгенә барып кадала иде. Ул каршы сүз әйтми, аларны туктатырга итми. Алай итсә, талашып китәргә туры киләчәк һәм тагы да начаррак булачак. Аны шушында ташлап китәчәкләр. Шуна дөшмәде. Кабинкасыннан бер ярты һәм стакан алып килде. Бая идарәдән кайтканда ситуацияне алдан чамалап, кибеткә сугылган иде.

— Һһо, менә бу гениально! — дип куйды шофер, мөлдәрәмә кырлы стаканны салып куйгач.

— Бу башка колленкор! — диде тракторист, стаканны авызына чөчкәйтәп алгач. Кабарга каткан прәннек кенә иде. Шуны кимерделәр. Тугаев шешә төбөндә калганын үзә эчте. Чыңлап та әйбәт булып китте бит, шайтан алгыры! Моннан күпме генә элек аракыны, шайтан суы дип, атап сүккән иде! Эчкеләргә өшәкә дошман итәп күргән иде...

Шофер белән тракторчының башларына китте. Төлләргә ачылды. Хәзер дөньяны, начальникларны мактый башладылар. Начальниклар барыбер безнең кебек үк кешеләр, өстән кушканны үтәп торучылар. Безнең халыкны эшләтергә тырышучылар. Без бит кара халык — кара сарык. Ә начальниклар безнең күтүчеләр кебек инде. Юк, начальникларны да аңларга кирәк! Әнә безнең Алик Федорович үз кул астындагыларны кимсетергә бирми. Кимсетергә теләүчеләргә карчыга кебек ташлана, яклый. Шуңа үзен райкомда өнәп бетермиләр. Ә Никита Сергеевич Хрущев изге жандыр, валлаһи, миллионлаган гаепсез кешене төрмәдән коткарды. Менә чын герой кем ул! Ни диме, безнең якларда булганнан соң, аны мәтәлдерделәр. Жәл, жәл! Теге чакта Владивостокка барды бит әле. Әй, магазиннарда продукты, әйбер китереп тутырганнар, ди. Ул килешкә. Жаның ни тели. Ләкин ул китү белән тагы прилавкалар бунбуш... Шулай да хәзер тормыш күпкә әйбәтләнә. Колхозчылар ничек әйбәт яши башладылар. Барысы да Никита Сергеевич аркасында. Аның батырлыгы, йөрәкле булуы аркасында!..

Шайтан алгыры, әнә шулай бер ярты аракы тормышны яхшыртты да куйды. Дөньяны тигезләде. Әле яңа гына ерткыч кебек сине өзгәләп ташларга торган адәмнәр кинәт фәрештәгә әверелделәр. Юк, фәрештә дип әйтү — арттыру. Ләкин нинди әйбәтләнделәр. Ерткычтан адәм затына кире кайттылар. Менә күз алдында. Ничек итәп аракыны иблис димисең? Адәм заты аны тиккә генә уйлап чыгармаган, ахрысы! Шайтан алгыры! Һәм властыларның эчемлекне кибеттә бик мул тотуы шушы факт аша аңлашыла төшә. Властька, тәртипкә карата канәгатьсезлек тойгы-уйларын кешеләр эчемлек белән юалар. Күңелләреннән кырып төшерәләр. Эчемлек властылар файдасына да эшли шул. Ә менә бу очракта эшкә ярдәм итте. Төндәге ару-талуны бетерде. Эчтөгә бизүне, битарафлыкны юкка чыгарды. Эшкә без, яңа ял иткән кешеләр кебек, кабат задорланып тотындык... Аракыны ничек каһәрләгән идек, хәзер аңа мактау яудырам. Нинди каршылык, бер-берсенә туры килмәү. Тормыш шундый каршылыктар белән тулы. Икенче төрле әйткәндә, шундый бер-берсен инкарә итә торган каршылыктардан башка тормыш була алмый, ахрысы.

Таң белән башлаганда трактор машиналарны урман буендагы чирәмлеккә чыгарды. Аннан буровойга ерак түгел иде.

Өйгә ул өсте-башы лайга пычранып, төмам эт кебек кайтып керде. Рита да янарак кайткан, кухня тирәсендә чуала. Нигәдер иренә өһәмият итмәде, тикшеренмәде. Димәк, нигәдер көефе киткән. Кызлары Луиза

тагы өйдө кунмаган мөллө? Соңгы вакытларда кыз үз холкын күрсөтө башлаган иде. Бигрәк тә Казаннан институтка керә алмыйча кайткач, холык-фигыле күкерт кебек кабына торган булды. Кырысланды: бер сүз әйтер хәл юк, күтәрелә дә бәрелә. Үсү чиреме? Гомеренә куркыныч чоры. Бөгелү, сыну вакыты. Әмма Луиза шуны абайламый. Уйлап та карамый. Яшьлек стихиясе дулкынында, дөресрәге, яшьлек юләрлеге ташкынында йомычка кебек ага...

— Луиза өйдә юкмы әллә? — Алмаз чәйгә утырганда Ритага карап алды. Тик хатыны аның карашын кабул итмәде.

— Үзенә охшаган, мөстәкыйль булырга омтыла. Юләр... Да, сиңа чыгып унмадым... Уф!

— Ә мин уңдыммы? Һе...

— Теге елларда институттан нинди мөһер тагып чыгарганнырын оныттыңмы? Ул коерыгың күпмәгә хәтле барды? Ул кара пичәтне бетерер өчен мин күпме түбәнчелеккә бардым, үзем генә беләм! Үзем генә...

— Хаклыкны әйткән өчен институтны ташларга мәжбүр иттеләр. Колхозчылар ач яши, дигән өчен. Мин үкенмим...

— Дурак, син әйтү белән тук яши башладымы колхозчылар, ә? Мәнә кызың да шуны төшенә белми... Күпме йөз суы түктем сиңең биографи-яңне төзәйтү өчен? Барысы да юкка гына булды...

— Нигә соң беренче ирең ташлады сине?

— Мин аны үзем ташладым, беләсәң килсә!

— Октябрьскида очрашкан, ирең әйтте: «Мин ташладым, — диде. — Адым саен акыл өйрәтүенә, политик тәрбияләргә тырышуына чыдап булмады, — ди. — Аннан бака кебек салкын ул», — дип тә өстәде.

— Шул гайбәткә сиңең ышанасың килде инде, ә?

— Юк, һич тә! Күпме бергә яшәп, мәнә беренче мәртәбә чыгаруым. Мин бик аңлыйм. Рита, мине чүпләктән күтәрәп алдың. Миңа ябышкан һәм ябыштырылган тигәнәк-мөһерләрдән өз-әзләп чистарта тордың. Балчык, лай сөрәп йөрүче геодезистан мине ак эшкә күчерттән. Барысы да сиңең казанышлар...

— Ул миңа кыйбатка төште, Алмаз. Үткән эш, хәзер әйтергә була. Мин санчастьта эшли башладым. Горкомның бик мөһим урын биләүче кешесе шунда ята. Юньләп авыруы юк. Ял итеп, көч жый. Бер кичне обход вакытында хәлен белергә кердем. Килде дә ябышты һәм ычкындырмады. Мина күз утыртуын сизеп йөри идем, шуңа югалып калмадым, шарт куйдым. Билгеле, шаярган булып. Ләкин ул сүзендә торды. Сине берләшмәнең местком аппаратына урнаштырды. Шул вакытта кичергән-нәрәм... Уф!

— Йә, кичергән, имеш! Ике ир белән торган хатын өченче ирне бик теләп кабул итә инде ул! Әзрәк кенә грамота бар ул хакта!

— Ну, идиот син, Алмаз! Минә кызганасы урында, син зәһәр көлмәкче буласың! Мин бит сиңең өчен! Дурак!

— Минем өчен генә түгел, үзең өчен дә булгандыр? Әүлия кебек, тәүбәгә килеп маташма! Мин белмәдем, әйтмәсәң дә була иде...

— Син ул чакта белдең, белдең, бер сүз дә әйтмәдең. Әйбәт урынга күчерүләренә шат идең. Мык астыннан гына елмаеп йөрдең. Биографияңдәге кара тап шунда бетте. Анда белмәгән булсаң, хәзер тавыш чыгарыр идең. Белмәдем, имеш... Хәйләкәр...

— Юк, кара мөһер XX съезддан соң бетте. Тукта, үткәнне казып чыгаруыңның ни мәгънәсе бар, йә? Минем алда чиста булып калыргамы? Мин каян белим? Хатын-кыз үзе генә белә һәм беркемгә дә әйтми.

— Әйтергә теләгәнәм шул: минем корбанга баруымны бәяли белмәдең һәм белмисең.

— Ничек белмим? Әнә бүтән ир кочагында яткансың, мин сиңа хәтта ачулана да алмыйм. Минем урында бүтән булса, сиңе янына яткырмас, разводка бирер иде. Юк, мин сиңе артык зурга куйдым. Синнән култ

ясадым. Барысы да син дигәнчә барды, һаман синенчә генә булу миңа жигел дисеңме?

— Идиотлыгыңа барасың, Алмаз! Миңа акыл өйрәтәп торучы булсын иде әле. Мин аның аягын үбеп торыр идем.

— Юк, синен минем өчен эшләгән тырышлыкларың зур, Рита. Аны инкарь итү ахмаклык булыр иде.

— Кара мөһерне съезддан соң алдылар, дисең. Нинди балаларча уйлау. Алырлар бар, көт. Беләсен килсә, ул хәзер дә алынмаган. Андагы кәгазьләрен үзән дә күргәнән бар бит: «Мәңге сакларга!» — дип язылган. Ул кара тапны синен хәтеренә төшерерләр әле. Эш шуңа бара түгелме?

— Анысына да син гаепле, Рита! Ул австриякләр белән ник бөйләнергә иде? Гөнаһ шомлыгы булды ул!

— Горкомнан чыттыраттылар. Тагы мин гаеплемә?

— Бар бәләләр шуннан башланды шикелле. Белмим, тәмам башым катты! Сәясәи ышанычсызлык тагалар, шулай сизәм... Димәк, барысы да бетте...

— Менә әйтәм бит, кара мөһерне алдылар, дисең! Ул гынамы, миңе дә санчастьтан чыгаралар...

— Ну, кит әле, чылап әйтәсенме, Рита? — Алмаз урыныннан капшыт калкып торды да әрле-бирле йөргәләргә тотынды. Рита ирекседән ага башлаган күз яшьләрен учы белән сөртә иде.

— Минме тырышмадым, битем белән жир себердем, — диде Рита борынын лышкылдата-лышкылдата.

— Димәк, сонгы таяныч та кулдан ычкына! Рита, бу ничек була инде? Бер шанс та калмыймыни?

— Артамоновның житмеш өч яшьлек кайнанасы үлдә. Рак иде. Шуны миннән күрмәкче булалар. Турыдан-туры гаеп такмыйлар. Ә артта әнә шулай хәл иткәннәре сизелә...

— Ул авырудан яшьләр дә китә. Горком секретаренын үлмәскә тиеш, ә? Алар өчен аерым законнар... Үз тормышлары өчен аерым тәртипләр булдырсалар да, табигать законнарын үзгәртә алмыйлар! Ичмаса, бер тигезлек бар.

— Шул хәтле яхшы карадым, ихлас күңел белән бар көчемне, сәләте-мне салдым. Исән булса, карчык үзе өйтер иде. Юк, ихлас хезмәт бөяләнми...

— Намуслылыкка, тырышлыкка, ихласлыкка түләнми! Мин моны үз жилкәмдә татып беләм.

— Горкомдагылар үзләрен артык һавалы тоталар. Хатыннарынын капризлылыгын күрсән... Косасыны китерәләр, билләһи!

— Рядовой кешеләр аларның өстен тормышларын беләләр. Үртәләләр. Нигә без алар өчен тир түгәбез, дип, хезмәттән суыналар. Менә фажигә кайда?

— Һаман бүтәннәр хакында, үз фажиганы уйла! — дип Рита өчә елаган, кысык тавыш белән өйтте.

— Күпме көч салып, нервы сарыф итеп, икәүлән казганып төзөгән өметәбез жимерелә мени инде? Син чын йөрәктән, ихласлык белән тырыштың. Төн йокыларыңны калдырып, аларның ата-аналарын дөваладың, сакладың. Көчсезлегенә үртәлеп, кызганып күз яшьләре түктең... Үзеннән каныңны биргән чакларың күпме булды. Мин көнә-төнә эш куып чаптым, тир түктәм...

— Хак әйтәсәң, намуслы хезмәт, ихлас тырышлык, күз яшьләре түләнми дип. Менә, пожалыста, күз алдында...

Алар үзләренән хәзергә хәлләреннән бик үртәлгәннәр, рәнжегәннәр иде. Күңелләрендә ниндидер ачы әрнү утыра. Шул тынгы бирми. Тормышның гаделсез булуын күтәрү гаять авыр. Бигрәк тә тормыш үзеннән барча нигъмәт-ганимәтләрен берәүләргә йөк-йөк бира, ә икенчеләргә тамчы да тамызмый. Шуны белү, тою жанны үчекли. Аны үчлө, ачулы хисләр белән тутыра иде.

Бу — аларның жиңелүе иде. Шунуң авырлыгыннан уфтана-уфтана икесе ике урынга яттылар.

Ничек тә югарыга омтылу, югары катлам сафына керү йөрәк кушкан максатлары иде. Бу авыр максатны Рита иренә көчлөп диярлек такты. Әмма Алмаз үзе дә шул комарга тиз бирелеп китте. Өстәгеләргә ярау өчен көн-төн эшләде. Таркау, планны үтәми торган бораулау конторын алдынгылар сафына чыгара алды. Тик ярау өчен болар гына житми икән. Тагы нәрсәләрдер кирәк. Ялагайлану, ярашу, кызыл булып сөйләү, һәр жылышта актив булып чыгыш ясау ише сыйфатлар зарури. Алмаз бер дә кызыл сөйли белмәде. Кызыл сөйләү — ялган сөйләү бит. Өстәгеләрне мактау да аңардан булмады.

Югары катламга омтылу ир белән хатынның араларын цементлап килә иде. Шул жирлектә ярыйсы гына яшәделәр. Рухи якынлыкны шул тәэмин итте. Азыкландырды. Менә ясалма корылманың стенасы ярылып китте. Объектив һәм субъектив сәбәпләр аркасында. Һәм гажәп хәл, рухи якынлык та беткән кебек булып калды. Хәзер, ничектер, икесе аерым-аерым кешеләр. Аларны берни дә бөйләми сыман. Уртақ кызлары инде балигъ булган, алардан аерылган. Күптән инде ул аларныкы түгел иде. Ул жәмгыятьнеке булып беткән иде инде. Исеме генә аларныкы. Тыштан гына...

XI

Рита Октябрьск шәһәренә барган иде. Бик хәвефле, четерекле эш белән. Ләкин баруы бушка гына булды. Хәвеф тагы да өстәлде, булган өметне жимереп ташлады. Шуңа йөрәге әрнеп, гарьләнүдән үзен-үзе кая куярга белми кайта. Эчәндә үч, ачу кайный. Кемнеләр, нәрсәнеләр өзгәләп ташлайсы килә. Рәнжетелгән жанын мин-минлек хисләре кимерә. Нигә мин шул тикле горур, мин-минлекле булдым икән? Яхшы тормышта, берәүләрнең бай, икенчеләрнең ярлы булуларын күрәп үскәнгәме? Бай тормышны ычкындырмас өчен яшътән үк омтылган-гамы? Ник мин шул тикле нечкөрәп газәпланам? Барысын да йөрәккә якин алам? Тәжрибә тупларга һәм шуңа таянып яшәргә иде? Юк, һаман бәгырьгә якин жибәрәм...

Шунда арткы урындыкта утыручыларның сөйләшкәне колагына чалына. Берәз сәрхүшләр, ахрысы.

— Партиец белән партиец түгелнең нинди аермасы бар?

— Партиецне нәчәльник итеп куялар, беспартийныйны — юк. Нәчәльник булгач, акчасы да артык, эше дә жайлы. Кара эшкә куймыйлар аларны. Кара эштән качып, кеше партиягә керә. Көрәк белән чокыр казучы партиецны күргәнәң бармы?

— Юк, билгеле. Әмма партиец та, беспартийный да бергә эчәләр. Партиецлар күбрәк сала. Әнә авылда бригадирны ат бирсен өчен бик теләп эчәрәләр. Бригадир — партиец...

— Партиец берәр законсыз эш эшләсә, аны судить итмиләр, партиядан чыгаралар да — бетте. Билгеле, жинаятьчел эш булмаганда...

— Ул яктан да партиецлар өстен. Ә обком, министерство тирәсен-дәгеләрне жинаять эшләсә дә, хөкемгә тартмыйлар. Йомалар. Әнә яздылар, бер министр ялга барганда машинасы белән бер баланы таптата. Бала үлә. Ләкин министр больницага кереп ята. Алты ай буе. Эшеннән чыгаралар. Авыруын табалар, судка тартмыйлар. Безнең ишәне исә ярым тере килеш төрмәгә тыгарлар иде. Аерма зур...

— Обком, министерство кешеләренә фатир әзер, үзләренә генә түгел, балаларына да. Балалары әбәзәтәльни кандидатлык диссертациясә якыйлар. Бернинди сәләте-ниятә булмаса да. Шулай итеп, өстен катлам барлыкка килә...

- Нәкъ элеккеге кебек. Дворяннар шулай булганнар. Жинаять кылса да, дворянны хөкем итмәгәннәр, балалары да югары даирәдә урнашкан.
- Гәделлек, тигезлек өчен төзелгән безнең партия үзе гәделсезлек, тигезсезлек тудыручы булып чыга түгелме сон?
- Тс-с! Дурак, ишетсәләр! Автобуста колаклар юк дип беләсәнме әллә? Юк, син төмам ычкынгансың. Сумашедший домда озак яттыңмы?
- Ни сөйләсәм дә, мине утырта алмыйлар, минем көгәзем бар.
- Мин тыңлап тордым бит, мине алулары мөмкин.
- Бар донос яса, курыкмыйм, документым бар.
- Мин синең сүзләргә ишетмәдем, син әйтмәдең.
- Бер дәрәс сүз әйтергә ярамый, асларын пычрата башлыйлар!

Тыфу!

Алар тынып калдылар. Автобус Бөгелмә станциясе мәйданында туктады. Рита төшеп, Акташка бара торган юлчы машинаны эзләргә тотынды. Рейс автобусы янарак кына киткән булган икән. Аның кебек сонга калучылар байтак иде. Берәздән әллә каян гына вахтага йөри торган Паз килеп чыкты. «Сулга» эшләмәгәе, әллә ни булсын, дип, шуңа төялделәр.

Ританың йөрәге, аңа-аңа әрнәп, сулкылдый иде. Гарьчелләнәп, үзенең табалап, ни эшләргә белми ул. Кызы Луиза бар тормышын, гомерен бозды. Бала тез өстендә сөйдәрә, тездән төшкәч көйдәрә, дип хак әйткәннәр. Башта Луиза чыңлап та сөеп туймаслык булды. Әмма уналты яшендә кинәт үзгәрдә дә куйды. Танымаслык булды. Әти-әни сүзенә бик нык карыша иде, карышу гына түгел, махсус рәвештә алар ниятенә каршы эшлди. Бу нинди хикмәт? Әтисен, әнисен дошман күрә. Әйе, кеше ышанмас, билләһи, мине бигрәк нык яратмый. Син бернигә дә сәләтсез, әти канаты астында гына адәм рәтенә кереп йөрисең, имеш. Әти авторитеты ышыгында горурланасың, мин кем дисең, үзеннә өстен куясың. Ә эчәң буш, буш куык кебек. Гарьлектән шартларсың, билләһи! Мона ничек чыдарга кирәк? Казанга институтка керергә дип барган иде, конкурстан үтә алмаган. Аннан үзе кебек үк «сөрлегү»гә очраган бер чибәр генә егет ияртеп кайтты. Икесе дә кулларын тотынышып, безнең алга килеп бастылар. Гаепле кешеләр кебек, юашиланьп, башларын иеп торалар. Мескә-нәйгәннәр. Менә шундый чакта ни әйтә аласың? Юк, дип әйтсәң, шунда ук ташлап чыгып китәчәкләр. Аннары сүз китә, Тугаевлар бердәнбер кызларын кияве белән куып чыгарганнар, дип чәйнәләр. Шулкач кешеләр алдында бернинди абруең да калмый инде. Менә нәрсә куркыта. Луиза безнең икебезнең дә шул нәрсәгә бик әһәмият биргәнне һәм һәрчак сагаеп, шүрләп яшәгәнне белә. Бу эшен ул шуңа хисаплап эшләгәндер дә. Бик беркатлы, хискә бирелүчән. Тотрыксыз холькы. Шуның өстенә бар нәрсәгә әле әле күзлектән караучан. Иркә булып үстә. Аңа бар нәрсә дә рәхсәт ителә дип белә. Шул канына сәнгән. Бүтәннәргә өстән каравы да шуңардан килә, ахрысы. Үз классындагы бер кыз, бер егет белән яқынай-мады. Аларның һәрберсенең берәр кимчелеген таба һәм шуңа нәфрәтләнә, ә үзен бер кимчелеге юк, дип карый иде... Алмаз шул чакта ук миңа әйтте: «Луиза катастрофага төгәри,— диде.— Синең тәрбия, син шулай, бүтәннәргә үзенең түбән итеп күрәсәң»,— дип шелтәләде. Мин аның дәрәс фикер йөртмәгәнлеген, үзе белән яшәүчеләргә белмәвен гаеп итеп куйдым. Соңыннан уйладым, мин дә кимчелекләремне танырга теләмим, ә бит бу акыл сайлыкны күрсәтә торган билге. Алмазның катастрофа турында әйткәннәрен менә хәзер генә аңладым шикелле. Акыл житеңкерәмәве бар миндә, бар. Луизада акыл икеләтә житеми. Бервакыт әтисе белән телгә килделәр. Нәрсәләр әйтеп бетермәде... Имештер, син әни аркасында гына гади геологтан югары үрли алдың, әни аркасында гына кеше булдың!

Әтисе ул төнне йоклый алмады. Идән буенча марш атлап йөрәнде. Менә беркемнән ишетмәгәнне, йөрәккә шырпы булып кадала торган сүзләргә үзенең иң якынынан ишетсәң. Шуның өчен аны табып үстердекмени? Нинди сүзләр сөйлә! Туган әтисенә. Иң якын кешесенә

төзәлмәс яра ясый. Артык иркәләсәң, тәрбияли белмәсәң, үз балаң иң явыз дошманыңа әйләнә, дип әйткәннәрне чыңга алмый идем. Менә хәзер ышандым инде. Үз балаң белән үзең дошманлаш, имеш! Элек бит мондый хәлләр булмаган. Бүтән халыкларда ничектер, әмма татарда мондый фажигане күз алдына китерүе кыен. Каян шулай килеп туды бу? Ә бит тугызынчы класска кадәр барысы да әйбәт, төртип иде.

— Эх, Рита, — диде ачынып Алмаз, — үз кызымнан, йөрәк парәмнән шундый сүзләр ишетермен дип уема да китермәдем. Юк, әллә нәрсә бу, валлаһи!

— Нигә, Луиза сүзләрендә берәз дәрәслек бар бит, Алмаз? Барысы да минем теге гөнаһымнан соң башланды. Квартира да шуннан булды. Мин синнән берни дә яшәрмәдем. Сина ачылдым, сөйләдем. Син мине гафу иттең. Онытырга сүз дә бирдең, әмма йөрәгеңә кадалып калды. Бәгырсендә таш булып торды. Сонгы вакытта гына искә алмый башладың...

Әй, читкә тайпылганмын икән... Луиза белән егетенә бергә тормыш корырга ризалыгыбызны бирдек. Ләкин язылышуны, туй-мазар ише нәрсәләргә һаман суздылар. Әлмәттә нефть институты ачылган гына иде. Беренче наборга керделәр. Институтка кергәч, без дә сүз әйтмәдек. Әлмәттә аерым бүлмә алып, тора башладылар. Билгеле инде, тулысы белән безнең хисапка. Луизаның шундый кеше таба алуына һәм тормыш башлавына сөенеп бетә алмадык. Кызыбызның холкын яхшы беләбез, ә теге мескен белми. Белсә нишләр икән, дип, еш сөйләшә идек. Юк, озак тора алмаслар, дип әйтеп куя Алмаз. Мин аның авызына сугып жибәрердәй булам. Тузынып китәм. Луизада берәз нервы авыруы бар бугай, шуңа күрә ана иптәш кирәк. Нервы нигезендә иргә чыгучы кызлар бик күп хәзер. Аларның сырхавына бернинди дару ярдәм итми. Ир генә ярдәм итә, диләр. Чыннан да, Луиза хәзер басынкыланды. Безгә дә нинди йомшакланды. Әти-әни дип кенә тора. Уй төште ана, ди Алмаз, шуңа безгә игътибарлыланды. Тормышның ни икәннән белә башлады. Безнең хисапка яшәүләрен дә исенә төшерәдер... Шулай һәрбер яшь кеше язгы ташу кебек бервакыт ярларыннан чыгып ала, ургыла. Берәздән тына. Бу — табигый. Хәзерге житеш тормышта үскән балалар без түгел инде. Безнең үсү дә, балигы булу да — барысы бергә барды. Яшьтән үк, балигы булганыч ук эшли башладык. Яшьлек тә шунда килеп, үтөп тә китте. Без аны күрмәдек, белмәдек. Ана вакыт тимәде. Хәзерге яшьләр бөтенләй башка. Тулы тормышта үсәләр, ныгыйлар. Яшьлек чоры, сайлау, сайлану чоры уздыралар. Үз чиратында чөбөләнү, котырып алу кичерәләр. Бу чор кайберәүләр өчен фажига белән бетә.

Шөкер, Луизаның чыгырдан чыгу чоры бәла-каза китермәде, дип, көн саен шатланып сөйләшәбез. Кияү кеше — Эдуардны да яраттык. Әз сүзле кеше. Бик уйчан кыяфәтле. Тик бер ягы бар, төмәке бик күп тарта. Ярар, тора-бара үзе аңлап ташлар өле. Луиза кияүгә чыккач кинәт үсеп, таза-рып китте. Тагы да чибөрләнде. Тулмаган жирләр тагы тулыланып, йомрыланды. Безнең башлар күккә тиде. Луизаның безне дошман күрәп йөрүләрен, безгә кычкыруларын аның яшьлегеннән булган икән, дип, тулысынча акладык. Үзебезне генә гаепләдек. Луиза өчен шатланудан үзебезнең эштә һаман булып торган күнелсезлекләргә жинел кичердек. Аларга әһәмият бирмәскә, нервы сарыф итмәскә, дип, фикер төйнәдек. Бала яна тугандагы һәм туыпкандагы үскәндөгә шатлыктар безгә кабат кайтты. Көннәрәбез, төннәрәбез шул шатлык белән тулы була торган иде. Яшәүнең мәгънәсе артты. Күпме шөбһәләр, газаплар бәрәбәрәнә килгән шатлык бик кадерле иде. Бу шатлыкка берәр нәрсә була күрмәсен тагы, дип, шиккә төшөп сөйләнгән чаклар булды. Тәҗрибә безгә шатлыкка артык сөенергә, кайгыга артык көенергә ярамый, дип, кисәтә иде...

Әлмәттән еш кайтып йөрделәр. Кыш узгач, нигәдер озак күренмәделәр... Рита борчылды, Алмаз да борсалана иде. Ахырда Рита үзе аларга китте.

Барса, ни күрсен, Луиза бүлмәдә берүзе. Әнисен күрүгә, кычкырып еларга тотынды. Моннан бер атна элек Эдуард белән кычкырышканнар. Нәрсәдән? Луиза балага узган икән, Эдуард теләмәгән. Больницага керергә кушкан. Луиза бик нык каршы килгән. Шуннан теге, барлы-юклы әйберләрен алган да, чыккан да киткән. Кая? Билгесез.

Рита шунда ук хәлне төшенеп алды. Егет Октябрьск шәһәреннән иде. Тиз генә уйлады да шунда китте. Октябрьск шәһәрен яхшы белә. Берничә ел шунда яшәделәр, хәзер дә туганнары шушында тора.

Әмма биредә Ританың жанын кыйнадылар. Эдуардның хатыны, баласы бар икән. Ике бүлмәле квартирада кайнана белән яши. Эдуардның әнисе сөйләшәргә дә теләми. Хатыны хәтта Рита әйткән хәбәргә сөнгән кебек булды. Эчтәге шатлыгын яшереп кала алмады шикелле. Йөзә яктырып китте. Алданучылар бер мин генә түгел, дигән төстә, ничектер канәгатьлек кичерә иде.

— Эдуард бит жыл-дүнгәлек, — диде хатын, иренеп бу эшен хулаган тонда. — Жил кая очырса, шунда төгәрәп китеп бара.

— Сөз аерылганмы? — дип, иң әһәмиятле нәрсәне ачыкларга теләде Рита.

— Аерылып өчен түләрگә кирәк, ә безнең нәрсә?.. Әнә.. Ул мине газавлаган кебек, мин дә аерылмыйча интектерәм әле. — Хатын моны үзенә зур өстенлегә итеп саный. Аңардан чигенмәячәк ул.

— Ниндиерәк адәм соң ул?

— Бер дә эшләргә яратмый. Ялкау, эгоист. Үзен генә кайгыртып тора. Акчасын бирми...

— Хәзер кая соң үзе?

— Шайтан белсен. Бер сүз сөйләшмәде. Балага да карамады. Бер кич кунды да, тагы жыллар каядыр очыртып алып китте, ахры. Әнисе дә аннан өметен өзде инде. Сөзгә дә алдаган икән...

— Әйе, шул... — Рита ни әйтергә белмәде.

— Кызлар алданырлык чибәрлегә бар, шуның белән спекулировать итә! — диде хатын бер дә ачуланмыйча, моны тиешле эш шикелле күргән-дәй. Бу хатынның күзләре һәм сүзләре Ританы эңә кебек чәнчиләр иде. Ул көчкә генә чыдап утыра. Хатынның Эдуард кылган әшәкелеккә сөнгән кебек булуы, Риталарның хәле белән бөтенләй кызыксынмавы гажәпләндерә иде. Ахры, бәгыре бик нык каткан. Эдуардның мондый әкәмәтләре беренче мәртәбә генә түгел сыман. Рита төпченергә курыкты. Шактый ягымлы, мәһабәт гәүдәле, чын ир чырайлы, йомшак сүзле кешенәй әшәкелегенә ышану кыен иде. Шулай да бу хәлне Луизага сөйләргә туры киләчәк. Әшәкелекләрен белүе хәерле.

Рита бу фатирдан ничек чыгып киткәнән дә аңышмый калды кебек. Зиһене таралган иде. Туганнарына барырга гарьләнде. Йөзеннән, кыяфәтеннән сизәрләр дә төпченерләр. Юк, юк! Үз хурлыгыңны үзең тарагып йөрү ахмаклык. Кайгы, шәхсән, аныкы гына. Аны бүлөп булмый. Туганнар да кайгыны бүлешә алмый. Алар юатырлар, хурлык белән килешергә өндөрләр. Юк, юк! Хурлык белән килешү мөмкин түгел. Күп түбәнлекләр кичергәнә булды Ританың, әмма болай әшәкә алданганы юк иде әле... Житмәсә, Луизаның больницага керер вакыты да узган бит! Нәрсә була инде бу, жә? Бала — бала, дип үз башларына төшкән кешеләр әйткәндер.

Ул өйгә кайтканда, Алмаз кухняда чәй эчеп утыра. Ләкин хатынын каршыларга чыкмады. Борчуы бик каты иде. Кичә контора партосшмасының отчет-сайлау жылышы булып узды. Тугаев партбюрога үтмәде. Исемлеккә кертелгән иде, юкса. Яшерен тавыш биру вакытында төшөп калды. Күптән гамәлгә кергән төртип шулай: партбюрога үтмәгән кеше контора житәкчесе була алмый... Бу инде бер баскыч түбән төгәрәү һәм төшөп калу дигән сүз.

Алмаз кайгыдан сөрхүшләнеп утыра иде. Салды да, рюмканы тагы тутырып куйды. Аның хәзер берни ишетәсе килми, беркемне күрәсе

килми иде. Башында бушлык, күкрәгендә сулышы йөрми кебек. Тыны кысыла, бугазын ярып ташлайса килә, анда ачы төер утырган, шуны эчкә йотып булмый гына.

Рита юынып чыкты да төмам бетәшкән, күзләре сүнгән кыяфәттә өстәл янына килде. Утырып та тормыйча рюмканы үрелеп алды да эчеп тә куйды.

— Сал тагы! — диде коры гына. Алмаз аңа гажәпсенеп, текәлеп карап алды. Рюмканы тутырды. Рита анысын да сүзсез генә авызына чөнкәйтте. Закуска кабу турында уйламады да. Эче яна иде бугай Алмаз ни булганын сизенә иде. Әллә ни исе китмәде. Аның үз хәле хәл.

— Эдуард качкан, — диде Рита туры карамаска тырышып. Ике учы белән битен каплады, аның жилкәләре дерелди башлады. — Язылышмаган килеш, баласы туарга тора...

— Нинди бала? — дип, Алмаз нәрсәдер фикер очын ялгап бетерә алмаган төстә карады. Луизаның биредә дүрт-биш ай күренгәнә юк иде, һәм шунда гына зигененә барып житте: иргә чыккан кызның балага узуы табигый бит инде.

Рита аның соравына каршы кулын гына селтәде дә тагы бер рюмка салып эчте.

— Минә партбюрога үткәрмәделәр, — диде Алмаз һәм бушаган рюмкага эчемлек салып, аны авызына каплады. Рита кинәт исенә килгәндәй булды, күзләре зур булып ачылып, ак шарлары ялтырады.

— Нәрсә дидең? Чын әйтәсەңме? — Тавышы янаулы һәм дәншәтле чыкты. Алмаз, куркып, ничектер бөрешеп куйгандай итте.

— Бу кадәрегә барып житәрләр дип уйламаган идем! — Алмазның тавышы бик әрнүле, кимсенүле иде.

Рита лып итеп урындыгына утырды. Тагы ике учы белән битен каплады. Еламсыраган өче тавыш белән:

— Үтерегез мине тизрәк! — дип үксеп жибәрде. Атылган, үлеп бара торган кош авазы чыгарып: «Ый-ый!» — ди-ди, суза башлады. Алмаз аны юатмады, һаман ниндидер өметсез кыжрау белән папиросын суыра, төтенә каян чыкканын да абайламый иде. Кайчаннан бирле түбәнлекләр-гә бара-бара тырышып, шуңа өмет баглап төзегән нәрсә менә кинәт жимерелде дә төште. Моңы кабат төзәтеп, торгызып булмайчак. Шуны аңлау аеруча авыр иде.

Жылышта Тартакиев аңа бик каты бөрелде. Буровойларны запчасть белән тәэмин итүнең начар булуын директордан күрдө. Эшнең рәтен белмәүдә гаепләде. Булдыксыз житәкче эшнә һаман «бизгәк» тоттыра, план үтәлми кала. Премия ала алмагач, коллективта канәгәтсезлек, киеренкелек барлыкка килә. Алмаз Борисович болай әйбәт кеше үзе, әмма моңардан беркемгә дә файда юк. Әйбәтлесе шул йомшаклыгыннан, йомшаклык исә бары зарар китерә. Алмаз Борисовичта каты куллылык юк, үз житәкчелегендәге кешеләрне эшләтә белми. Эшчеләр белән демократ булырга тырыша. Шулай очсызлы абруй казанмакчы. Ләкин план үтәлми, премия төтемөгәч, эшчеләр үз артында аны сүгәләр, аның демократлыгы белән тамак туйдырып булмый, дип жибәрәләр. Бу тагы нәрсәдән килеп чыга? Житәкченең политик тәрбияче була белмәвеннән. Кайбер шыншучылар сүзенә колак салып, житәкчелектә тезгенне йомшартуда.

Тартакиев сөйләгәннәренә уе аша кичереп, Алмаз тәнкыйть сүзләрен үзенчә шәрехләде: син әйткән кимчелекләр теләсә нинди алдынгы булмаган житәкчегә хас. Һәр директорда бар андый житешмәүчелек. Кимчелексез житәкче, гомумән, була алмый. Кимчелексез бер эш тә булмый. Бүген була ул кимчелек, ә иртәгә — берсекөнгә бетерелә. Аның урынына башкасы барлыкка килә, чөнки тормаыш шулай. Иң алдынгы, маяк-директор да хатадан хали була алмый. Бу хәл бик табигый. Син дәрәс тәнкыйтьләдең. Мин тулысы белән килештем. Тик ялган абруй яуларга тырыша, дип әйтүең — шыттыру инде. Беләм, син булдыклы, уңган кеше.

Контораның үрләр яулавында синең хезмәтең зур. Без аны һич тә иҗәт-тән төшермибез. Күптән түгел орден белән бүләкләнгән шуны күрсәтә. Ә бүләккә мин тәкъдим иттем. Горкомда каршы килүчеләр бар иде. Мин аларны ышандырдым. Ләкин орден сине кәперәйтеп жибәрде кебек. Миңа баз казырга керештең. Үзенә һәрчак хәерхәһ булып торган кешене ярдан этеп төшерергә тотындың. Беләм, сина кушканнардыр. Ураловның сине чыгыш ясарга әзерләве көн кебек ачык. Уралов үзе дә миннән ни өчендер канатлы түгел. Башта ул миңа бик әйбәт, дусларча карашта торды. Бераздан кинәт капма-каршы булып үзгәрдә. Син партиядән өстен булырга маташасың, дип, шелтә ташлый башлады. Каян чыгып әйтә? Шайтан белсен...

— Уралов оештырды,— диде Алмаз, уйларыңнан хәзергә чынбар-лыкка кайтып. Рита битеннән учларын алды.

— Уралов тоташтыру каешы гына ул,— дип кулын селтәде Рита.— Синең хакта материал жыйп килгәннәр. Менә нәтижәсе. Кем сатты сине? Теге «халык дошманы» Андрей Казанмы? Юкка гына аны теге чакта сина беркетмәгәннәрдәр бит?

— Юк, ул минем белән сөйләшәргә курка иде,— диде Алмаз.— Авы-зы пешкән, авызыңнан бер сүз дә ала алмыйсың.

— Алайса, нигә сине икенче курстан чыгардылар? Димәк, бүлмәдәш-ләрең житкәргән? Фронтта чакта ышанычлы булгансың бит?

— Бәлки бүлмәдәшләрдер...

— «Смершта» эшләгәч, мин сине бик перспективалы булып дип уйлаган идем. Шуның өчен сина чыктым да! Ә син аңламадың, нинди ялгыштым мин! Хет хәзер үк ят та үл! И, раббым!...

— Барысын шул австрияклар бозды. Ягъни син...

— Юк, безнең ялгыш шунда: алар чакыргач, бармаска кирәк булган. Син бик кызыксыңдың. Һаман да шул нәжес характерың аркасында!

— Хак әйтсәң, хак—дип килешми булдыра алмады Алмаз. Ул эчтән, билгеле, бу бәя белән килешми иде, әмма Рита кызып, дулап китә күрмәсен тагы дип, аның һәр әйткәннән жөпләп торырга мәжбүр иде.

— Нинди кретин син, ә? Һаман аны югарыга менгерәм, ә ул шунда торырлык хәйлә таба алмый, түбәнгә шуыша? Йә, ир-ат шулай буламы-ни! Синең горурлыгың, мин-минлеген юк! Үзеннән өстә торган началь-никлар белән егылганчы эчә алмадың. Тыйнакландың. Ә бу профилакти-ка ышанычка керер өчен кирәк иде. Әчмәгәч, алар сине үз араларына кертмәделәр. Аннары горкомның оргбүлегендәге Әминә Хәеровнаның сина күңелә төшеп йөргән. Син аңа игътибар итмәгәнсең. Үзләрен саңга сукмаганның хатын-кыз дошман күрә. Синнән үч алгалаган ул һәм негатив фикер тудырган. Югарыга үрлөргә омтылган ир-ат карьера юлындагы һәр хатын-кызың күңелен күрәп үтәргә тиеш... Күпме өйрәт-тем, һаман төшенеп житмисең. Нинди таш маңгай соң син, билдәһи! Берләшмә юристы чибәр Резида Әхмәтовна сина гашыйк булып, үзенә кунакка чакырып йөрдә. Әллә ничә тапкыр елый-елый чакырган. Син бармагансың. Куркак жан! Ышаныч яулау юлында нинди саллы очко эшли иден. Дурак! Намус саклый, имеш! Хатынына тугры кала, янәсә! Чүп синең намусың, чүп синең тугрылыгың! Уф, күпме тырыштым, өз-өзләп дәрәжәңә файда булырлык эшләр эшләдем. Ә син шул тырыш-лыкларыңны юкка чыгара бардың! Йә, мин дәрәс сөйләмме?

— Кызганыч, әмма хак...—дип мыгырданды Алмаз, гаебен таныган төстә, күтәрелеп карый алмыйча.

— Нигә төзәлмисең, чынын гына әйт әле?

— Соң, син әйткәнчә эшләргә тырышам инде югыйсә...

— Куркак син, бер эштә дә тәвәккәлләккә бармыйсың. Шуңа күрә отмыйсың да. Отышларны куддан ычкындырасың! Нигә, горурлыктан-мы? Хәерче горурлыгы!

— Мин отышка барырга теләм, ләкин ниндидер эчке киртәгә бәре-лел, тыелам. Үзем дә аңламыйм...

— Кретин! Хәерче горурлыгыны таптап уз, дип, күпме әйтә торам мин сина! Яшәүнең нечкә механизмнары бар. Шуларны үзләштерергә теләмисең. Иске, ярамый торган категорияләр белән эш итәсең. Консерватор син! Намус, имеш... Уен кагыйдәләре намуссыз икән, син дә шундый ук кагыйдәләргә таянып эш итәргә тиеш. Юкса, менә шулай тишек калошка утырып каласың!

Хатын аз ғына сулу алды да, тагын уларга тотынды:

— Нигә сез Луиза белән икегез дә бу рәхимсез тормышка жайлаша алмыйсыз? Теләмисез, теләсәгез жайлашыр идегез. Сездәге хәерче горурлыгы комачаулый. Менә хәзер атасыз бала белән утырсын инде намусын кочып. Нинди мәстәкыйль кыз иде. Әллә нишләде дә куйды. Үзен генә түгел, әти-әнисен хурлыкка калдырды. Безнең йөзгә пычрак яксын өчен шулай «өф» итеп үстәрдекмени без аны?! Страм, валлаһи!

Уф. Бәхетсез иттең башларымны, Алмаз! Син генә бетердең мине! Син генә кабергә кертәсең! Ый-ый-ый...

Рита, ике учлап башына ябышты да, ах-вах килеп, кухнядан чыгып китте.

Алмаз бүген йоклый алмаячагын чамалады һәм тагы бер рюмка эчеп куйды. Кара, кимсетелгәнлек хисен тоюда да ниндидер рәхәтлек бар икән. Менә ни өчен кайберәүләр рәнжетелгән төскә кереп йөрергә ярата-лар. Бу, бәлки, аларның саклану чарасыдыр. Ә мин ничек саклана алам? Бары эшләр, тир түгеп кенә! Ләкин карусызлыкны бәяләмиләр. Рита хаклы. Әнә жылышта катнашкан Берләшмә инспекторы Созыкин аны яклап бер сүз катмады. Парткомга үтмәгәнне игълан иткәч, Алмаз, канатлары салынган кош кебек кыяфәттә, аның каршына барып басты. Аягүрә генә сүз алыштылар. Созыкинның бер дә сөйләшәсе килми. Үзен көчләр кенә сүзләрен чыгара. Ә бит бергә күпме балыкка йөрделәр. Күп сүзләр сөйләштеләр. Бер-берсенә жаннарын ачтылар. Сәрхүшләнеп алса, Созыкин ихласланырга ярата. Алмаз үзе дә ана бернәрсәсен дә яшерми сөйли. Ул Созыкинны күнелә белән якын күрдә. Дус шулай була торгандыр инде, дип сөенә иде. Юк, дуслык дигән нәрсә бернигә дә тормый. Дуслашып йөрисе дә түгел. Созыкин Алмазны шәхес буларак, үз кул астында ун еллар эшлгән кеше итеп бик яхшы белә бит? Ичмаса бер өметләнделәр торган сүз әйтсен лә! Алдый торган сүз. Тынычландыру өчен. Анысын әйтергә дә шүрләде. Әллә алар янында тыз-быз Уралов йөрәп торганга шәлперәеп төште!

Иртгә ничек эшкә барырга? Барча кешенең күзе анарда булчак. Әллә бюллетень алыргамы? Йөрәк кәжәләр тора. Баш шаулый. Сугышта алган контузия үзен сиздерә? Юк, һич ярамый. Әһә, бик кукурап йөри идең, кикригән шиндәме, дип эчтән генә кинәләчәкләр. Халык бик вак-чыл, көнчел. Хәзерге тормыш шартлары, һәр төштә житмәүчелек кешеләрдә бер-берсеннән көнләшү хисен тәрәккый иттерде. Минә «төгәрәтү-ләрәнә» күпләр шатлык кичерәчәкләр. Аларны гаепләр булмый. Мин үзем дә шундый. Мәсәлән, горкомда Беренченә һәм тагы кайберәүләрне алып ташласалар, мин дә шатланыр идем кебек. Начар күңелле булуданмы бу? Юк, просто жан саклау шартлары шундый. Ә ул шартларны без тудырмыйбыз.

Кырыс шартларда шулай: теге яки бу житәкчене урыныннан төшереп, икенчене куйсалар, тормыш әйбәтрәк булып кебек тоела. Кеше һәрчак тормыш яхшыруны теләп, көтеп йөри. Әмма кануннар бик кырыс. Яхшыру һаман килми дә килми. Кешеләрнең түземе төкәнә башлый. Ләкин яхшыруга һаман нигез юк. Менә шул вакытта бер-ике башлыкны урыннарыннан алып, яналарны куялар. Кешеләрнең көтүе канәгатьлән-гән сыман була. Тик бернинди дә яхшыру килми. Барысы да элеккегечә. Житәкченә алмаштыргач, халыкта психологик киеренкелек кимегән кебек була. Ягъни, пар чыгару. Бары шул ғына.

Бу хурлыкны ничек күтәрергә? Минә хәзер эшчеләр дә санга сукма-чак. Бер жуйган абруйны үзен күпме тырышсаң да, кире кайтара алмый-

сын. Горком булышмаса, барча казгануларын комнан бау ишү кебек кенә була. Соң нишләргә? Мондый очракта үз персонынны яклап ни майтара аласың? Шулай булгач, тагы да икеләтә көч салып эшләргә дә эшләргә! Мин эштән бервакытта да тайчынмадым. Бар көчемне, сәләтемне эшкә бирдем. Бу яктан намус тыныч. Шуңа күрә болай кимсетерләр дип уема да килгәне булмады. Уралов һаман миңем белән елмаеп кына сөйләште. Ә үзе астангына әнә нәрсә әзерләгән. Подлец! Билгеле, аңа чылтыратканнар. Ул миңе яхшы белә, көнә-төнә эш, дип чапканны күрәп тора. Эшкә шул тикле бирелгән кешене ни өчен шулай кыерсытырга, дигән сорауны үзенә бирергә тиеш иде. Әгәр анарда нормаль кеше жаны булса. Юк, Уралов өстөгеләреннән өмерен башкарып торучы курчакка әйләнеп беткән. Мин үзем дә курчак, житәкчеләр боерыгы белән генә йөрәм. Ниндидер дәрәжәдә, һәрберебез дә шулай. Шайтан алгыры, Ураловка ничек ачуланасың? Аңа ачулану бары ахмаклык! Миңем хисләр хәлләрне үзенчә бәяли: кешеләр алай хәрәмләшсәргә тиеш түгел, дип. Әмма адәм балалары бик тиз жайлаша. Яшәү ярышында алдан чыгарга омтыла. Мин үзем дә шулай. Ләкин ярышканда күпләр хәрәмләшәләр, күз буйыйлар. Ә мин хәрәмләшә, хәйләли белмим. Шуңа күрә жинеләм дә. Барысы да законлы. Беркемгә дә үпкәли алмыйсың.

Уралов ишеләр шартлар таләп иткәнчә генә яшиләр. Ул таләпләр бүтәннәренә таптан китүне күздә тотса да, каршы килмиләр, уңайсызланмыйлар. Ни өчен? Чөнки аларда бүтәнне таптау хисе дә бар. Кемнеләр изеп үтү рәхәтлек бирә боларга. Жаннарына салынган, караңгы почмакта посып яткан явызлык баш калкыта. Шартлар таләбе ул явызлыкны терелтә һәм аңа көч бирә. Менә шуңа күрә явызлык бервакытта да бетмәячәк!

Бик билгеле әйбер: адәм баласында ике башлангыч бар — яхшылык һәм явызлык. Тормыш шартлары шуларның кайсысына юлны ача, кайсысына яба? Шулай ук билгеле: яхшылык белән генә тормышны төзеп, алга алып барып булмый. Димәк, үз нәүбәтендә, явызлык та зарури? Ләкин явызлык күбәеп китсә, июньле-рәтле тормыш булмый инде.

Хәзер явызлык хөкем итә, тормыш явызлык белән алып барыла шикелле. Яхшылык — бары тышкы яктан гына. Явызлыкның эзләрен яшерер өчен төрле тамашалар, аттракционнар, күнел ачу бәйрәмнәре оештыралар. Ул бәйрәмнәр ярты ай саен диярлек. Бәйрәмнәрдә эчемлекләр худка жибәрелә. Эчемлек элек-электән халыклар анын томалаучы, адаштыручы агу. Хәтәр явызлык! Ә адәм баласы йомшак! Әнә шул йомшаклыктан явызлык файдалана.

Гамәлдә шулай: эчкән кеше ышанычлы, ә эчмәгән кеше ышанычсыз санала. Әйтсәң ышанмалар: Беренче бер шешә коньякны бер салуда эчеп куя, әмма төгә дә селкенми, ди. Бүтәннәреннән дә шулай эчүен хуп күрә икән. Эч, әмма исермә. Эчмәгәнне өнәми. Табында берәрсе эчми утырса, син безне сатарга утырасың, дип тегене утка бастыра икән.

Ни өчен эчү бәя берәмлеге? Эчкәч кеше эчендәгән чыгара, ихласлана дип уйлауданмы? Сәер, сәер!

Адәм баласын, аның чын уен белү проблема, әлбәттә. Чит илләрдә «ялган детекторы» дигән прибор бар, имеш. Шул кешеннән асыл уйларын ачып күрсәтә, ди. Бездә инде техника алай ук түгел, шуның өчен эчемлек кулланыла, күрәсен.

Бер шимбә кич белән Рита батырланды: әйдә, Ураловларга барабыз, кыяфәтен күрәп кайтыйк, диде. Мин аптырап калдым. Үзеннән тагы түбәнсетеп аның каршына басаргамы? Жыелыштан соң ул миннән качы-брак йөри иде. Төрле сәбәпләр табып, очрашмаска тырыша. Миндә дә кәжә кирелеге житәрлек. Дөрөс, без элек йөрешә идек. Күп мәртәбәләр табындаш булдык. Тик соңгы вакытларда гына Уралов: директор белән парторг кода-кодагыйлык итмәскә тиеш, дип, мин кичөгә чакыргач баш тарткан иде. Шуннан аралар суынганнан-суына барды һәм бозга әйләнде. Рита шушы бозны эретергә хыяллана иде. Юкка маташасың, дидем, бу эшеннән мәгънәсезлеген искәртеп. Юк, дип үжәтләнде Рита, Ураловтан

бик күп нәрсә тора. Ул йәрсә, сине партком составына кертә алалар... Бушка гына, ди-ди, карыштым. Әмма Ритага каршы торып буламыни? Киттек. Бездән ерак тормыйлар, ләкин горком кешеләре яши торган йортта, Ленинград проекты белән салынган. Түшәмнәре биек, кухнялары иркен.

Бардык, йөз ертып кердек. Хатыны Лениза караңгы чырай белән каршылады. Уралов өйдә юк, диде. Әмма аның эчкәре бүлмәгә качканы сизелеп калды. Без алгы якта гына утырдык. Рита хәйлә әзерләп килгән: Уралов авырый икән, дигәннәр иде, хәлен белеп чыгыйк, дип сугылу-ыбыз... Юк, ул авырмый, диде Лениза тагы да кашын жыерып. Тизрәк бездән котыласы килгәнлеге бөтен кыяфәтенә чыккан. Хисләрен бер дә яшерә белми икән. Әллә яшереп торуны кирәк санамыймы? Бик уңайсыз, киеренке хәлдә калдык. Бер-беребездән күзләренә яшерәбез. Шулай кая керер тишек тапмыйча, качышлы уйнап утырабыз.

— Уралов Алмазны нигә яратмый икән, аны партком составына керттермәгән?—дип кискен генә тавыш белән әйтеп куйды Рита, үзе уңайсызланудан белештерми учы белән өстәл өстен сыпыра иде. Бу сүзләрдән Ленизаның күзләре зур ачылып, күз аклары ялтырап алды.

— Нишләп ул булсын, коллектив шулай теләгән, димәк?

— Жыелышыны ул әзерләгән. Алмазны сызарга ул ым биргән, бу һәркемгә билгеле нәрсә.

— Монда Ураловның катнашы юк, коммунистлар ихтыяры бу! Алар директорны бик яхшы беләләр, кимчелекләрен күреп торалар. Һәркемнен үз башы үзәндә. Ак эт бөләсе кара эткә, дигәндәй...—Ленизаның юка иреннәре турсайды, кашлары сынгалалды.—Нәрсә, кимчелекләренә әйтмәскә, йомын калдырыргамыни?

Ир белән хатын жыелыш турында, Алмазның төгәрәве хакында шактый сүз куерткан, фикер алышкан булганнар икән. Юкса, Лениза шул тикле хәбәрдар булмас иде.

— Кимчелекләренә әйтергә, әмма үзе белән бергә ашап-эчеп йөргән кешегә баз казымаска иде!—диде Рита кискен тавыш белән. Ленизаның зәһәр күз сирпүе чагылып китте.

— Беркем казымаган, сез генә дөньяның кашка төкәсе. Ай-һай, каян килгәннәр...

— Үз дустан батырган кешенен парторг булырга хагы юк! Коллективта иң икейөзлө кеше, шуны парторг итсеннәр, имеш.

— Тагы да югарырак күтәрерләр, синнән сорамаслар,—Ленизаның тавышында зәһәрлек нык сизелә.

— Юк инде, якин иптәшен саткан бәндә партия житәкчесе булырга тисп түгел! Мин моны болай калдырмыйм!—Рита кузгалып ишеккә атлады. Мин аңа иярдем.

— Үзеңне тикшерсәнә, иренә карьера өчен начальник астына ятканыны онытма!—дип кычкырды Лениза тантаналы тавыш белән.—Әллә белмиләр дисеңме? Тиристән көрәк булган нәрсә!

Ишекне ябып өлгердек, тагы әллә нинди гайбәтләр ишетәсе идек. Кычкырышканда халык авызында синең хакта нинди сүзләр йөргәнән беләсең ичмаса.

Ленизаның сүзләре Ританың йөрәгенә сукты, ахрысы. Ул ачу белән Ураловны тетте: «Йомран кебек качып ятты, сволочь, чыгарга курыкты. Шундый партия житәкчесе буламы? Тьфү! Югарыга үрләр өчен нинди эшәкелекләр эшләми кеше дигәнәң! Тьфү!»

XII

Бәла синең өеңә бер тапкыр юл салмасын, бүтәннәре шул эздән килеп кенә торалар. Менә тагы бер борчу: ул көнне Луизаның Әлмәттә бала табуы турында хәбәр килде. Законлы, аталы бала

булса, сөенеп туялмый торган хәл. Әмма бу хәбәр Рита белән Алмазның йөрәкләренә тутыккан кадак шикелле килеп кадалды. Хәер, бу көтелгән бәла иде, шулай да башка китереп сукмыйча, һаман читләтәп үтәр әле, дип өметләнәсез. Юк, бер бәла дә читләтәп үтми шул.

Рита бигрәк тә авыр кичерде. Ул бик нык рәнжеп, кычкыра-кычкыра елады. Тиз генә тыела алмады. Эчсә күп нәрсәләр жыелган икән. Алмазның уңышсызлыклары да шуңа кушылып, Рита тормышка, язмышка үпкәләп яшәя кая иде. Ихлас күңел белән омтылган нәрсәләре берсе арты берсе тормышка ашмый. Хыяллары жимерелә бара. Ничә еллар буга әз-әзләп төзөгән ышанычлары юкка чыга. Таяныч булып дип хәстәрләгән хәлләр аңа хыянәт итә. Ританың барча ир туганнары урын дагы кешеләр. Әлмәттә, Бөгелмәдә, Казанда. Рита Алмазны да шулар шикелле итәргә хыялланды. Аларның кызлары да зур кешеләргә кияүгә чыктылар. Дәрәжәләре белән кода-кодагы булу бик күңелле бит. Күңелгә май булып ягыла. Рита да Луизаны дәрәжәле берәр кеше белән янәшә күрергә хыялланып яшәде. Иркәләде, кадерләде. Бар йөрәген аңа бирде. Дөньяда анардан да якин бер зат булмады. Күңелә, вәжүдә шул кыз белән тукланып, канагательләнеп торды. Яшәүнең мәгънәсе Луизада гәүдәләнде. Киләчәк тормыш, андагы шатлыklar да шушы бердәңбер бәла белән бәйләнгән иде. Инде институтка кергәч, кияүгә чыгуы белән дә килештеләр. Бар яктан тәэмин итеп тордылар. Кияүне баштанаяк киендереп, Луизага да соңгы мода әйберләре алынды. Эш бераз жайга салына инде, дип, бер иркен сулыш алырга өлгермәделәр, янә барысы кирәкә китте. Күпме нервы, күпме физик көч сарыф итә-итә төзөгән корылма чәлпәрәмә килде дә бетте. Нәкъ баш өстенә ауды. Мәнә шуның хәрабәләре астында калып, газәп чигәләр. Хыялың хәрабәләре астында калу гаять авыр икән!

Нигә шул тикле бетеренәсез? — дип, Алмаз аны тынычландырырга, уй-кайгыларын икенчегә борыш жибәрергә итә. Әмма Рита кире тибәру ишарәсә белән кул гына селти. Сүзләренә тыңларга теләми. Бүлмәсенә керә дә ята. Эндәшми. Үз вазифасы эшләрен дә ташлады. Ашарга-эчәргә ничек кирәк алай Алмаз үзә әзерли. Ританы чәй эчәргә дә утыртып булмый. Ул дөньядан төмән туйган, төмән жаны бизгән кыяфәттә бер ноктага төбәлгән килеш тик утыра да утыра. Кара инде шул тикле нык бирешүен, өз генә алысуланып торган аксыл йөзә кырау тигән яфраклар кебек ләпшерәйделәр. Жыерчыклар чәлтәрә белән капланды. Йөзәндә тормыш нуры беткән сыман иде. Карашы да бар нәрсәгә битараф. Аны берни дә юнәлп кызыксындырмый кебек. Хәрәкәтләре дә ничектер үзлегеннән тыш эшләнә. Эчәндә аның нәрсәсәдер өзәлгән шикелле тәэсир кала.

Иртән эшенә чыгып китә. Киенүе үк элеккегә кебек түгел. Һәрчаң ыспай, жыйнаклығы күзгә бәрелеп тора иде. Хәзер тегеннән-моннан гына киенмәрен өстәнә элә. Бик таркауланды. Кухняда ни тотса, шул кулыннан төшөп китә. Күп кенә чынаяк-чоқырларны ватып бетерде, үзә янына Алмазны якин да китерми. Кит, кит! — ди-ди ялвара. Күтәрелеп бер карамый да. Алмаз сизенә башлады: Рита шактый житди авырый. Тамагына берни ашамый. Күзгә күренеп ябыга, кибә иде. Эшендә дә моны тиз чамалап алганнар. Чөнки авырудан зарлана башлаган. Алмазга хастаханәнең баш врачы чылтыратты: Рита турында жентекләп сорашты да, үзәндә күзәтүләре Алмаз әйткәннәр белән туры килүен әйтте. Ританы бүген үк дөваланырга яткырырга кирәк, диде. Без аны Әлмәттәгә нервы авыруларын дөвалый торган больницага озатабыз. Арагызда ни булды, Рита сезне күрергә теләми, дип һич көтелмәгән нәрсәләр сөйләп алды. Алмаз аптырап калды. Ник күрергә теләми, дигән сорауга жавап кайтара алмады. Ык-мык итте. Рита авыру, дип расларга кыюлыгы житмәде.

Ританы көчлөп диярлек хастаханәгә салдылар. Әлмәт зур, хастаханәләр яна. Заманча аппаратлар, дөвалау әсбаплары белән жиһазландырылган. Барысы да шул нефть аркасында. Скважиналар нефтьне мул бирә.

Житәкчеләр мактаналар: бездә иң очсызга төшә торган нефть чыгарыла, бер килограмм нефть бер стакан татлы су бәясә тора, диләр. Барча докладларда, мәкаләләрдә шапырыну, күкрәк сугу. Менә без кем, менә без, без, без!...

Бер атна үтмәстән, Алмаз хастаханәгә ашыкты. Ул шофер тотмый, үзе рульдә. Әлмәттә йомышлары да бар иде. Кайбер нокталарга сугылып, килешенсән килештергәч, больница шәһәрчегенә юнәлдә.

Ләкин аны Рита янына кертмәделәр. Минем күземә ирем күренмәсен, дип кисәтеп куйган. Шәфкать туташы чыгып, шул сүзләрне әйтте. Алмазның йөзенә каты итеп суктылармыни?! Аның битенә, башына тәннән пешерә-пешерә тамырлардан кайнар агым мендә, маңгаена тир бөрөп чыкты. Шәфкать туташы да унайсызланып, гаепле кеше сыман басып тора иде. Хатыныгыз ашаудан баш тарта, диде ул, без аны көчләп шланга аша тукландырабыз... Моңы нигәдер үзен гаепле санаган тавыш белән әйтте. Сүзенң беткәнлеген күзенң читкә алу белән аңлата иде. Ләкин Алмазның карашы тулы сорау. Шәфкать туташы ашыга, эчкә бүлмәләрдән аны дәшеп кычкыралар. Хәзер, хәзер, ди шәфкать туташы. Алмазның Рита турында сорауларына бер-ике сүз белән теләмичә генә жавап бирә. Өченчә тапкыр дөшкөч, биек үкчәлә лодочкалары белән шак-шок атлый-атлый, китеп тә барды.

Алмаз баскан урыныннан кузгала алмый таптанып тора. Ританың ирем күземә дә күренмәсен, дигән сүзләре чынмы, ялганмы? Моңы ничек аңларга? Нормаль кеше бит ире хакында алай әйтмәскә тиеш? Чынлап та, бик гажәп әле бу. Әллә врачлары белән сөйләшеп карыйсымы? Алар ир белән хатын арасын чокчынмаслармы? Без Рита белән болай ярыйсы гына яшәдек кебек. Дөрес, төрле чаклар булды. Тәмсезләнешкән, тузынышкан вакытлар да булмады түгел. Рита айлар бусе дөшми йөри ала иде. Кемнәр генә бер дә кычкырышмыйча яши икән? Андый гаиләләр юктыр ла. Белмим, белмим. Рита үпкәләүчән булды. Кәефе юк кына нәрсәдән дә кырыла. Кайчак ул миңа каты бөрелә, шәхесне рәнжетерлек итеп әйтә, мин дә кимен куймыйм. Ничектер, бер әйткәләшәп, йөрәккә жыелганны бушатып алсаң, тагы да үжәтләнебрәк эшкә тотынасың. Рита шуны тоя иде кебек. Мин исә аның мине күбрәк һәм катырак ачулануына юл куям. Каршы эндәшмим. Тик кайчагында гына ачы бер сүз кыстырып алам. Рита сүрелә башлаган жирдән тагы дөртләп кабынып китә... Бу кычкырышу гына түгел, бергә яшәгән ике шәхеснең бер-берсенә ачылуы да. Тәмсезләшкәннән соң, ничектер, отыры бер-беренә яраша төшәсән кебек. Үпкәләшүдән соң дуслыгы да татлырак була торган иде. Хәтта әчелешле булу, ничектер, зарури бер нәрсә сыман иде. Бер-берең белән бик төчеләнеп кенә торсаң, бер-береңнән тую барлыкка килә. Менә нәрсә. Бер-береңнән тую тәмсезләшүгә караганда начаррак. Без бер-беребездән туймадык. Дуслашкач, Рита шаяртып: «Син әллә миннән махмырладыңмы?» — дия-дия, көлә иде. Мин исә: «Юк, тагы да ныграк тансыкладым», — дип әйтә идем.

Нич аңлап булмый, ни өчен мине күрәсе килми? Миңа бәгыре катканмы? Әллә үзенң тормышы хыялындагыча килеп чыкмаганга мине гаепле саныймы? Бәлки шулайдыр? Әллә ничә тапкыр: «Мин сина чыгып уңмадым», — дип зарланганы булды. Әйе, ул минем уңышсызлыкларымны шәхси үзенеке кебек кичерә иде. Ничек шулай салкын була беләсен, дип, аптыраган, ачуы килгән мизгелләре күренгәләде.

Жанында шулар юшкын булып утыра барды микәнни? Мин ул юшкыннарның эзен жуярлык яхшы эшләр эшли алмаганмын, күрәсен. Үзе дә аңлап бетермәстән, шулар өчен миннән үч ала мөллә? Шайтан! Ир белән хатын арасы нинди катлаулы.

Шулай да, мине кире кагуын тагы ничек аңларга соң? Димәк, анына нәрсәдер булган, зыян килгән? Юк-юк. Тукта, бер сөйләп алган иде: укыганда нәрсәдер булып, больницада ятып чыккан. Башы бик каты сызлап, нервлары бик нык какшаган, дип тапкан булганнар. Имтиханда авырлык килгән... Хәзер дә шундый хәл кабатлана түгелме соң?

Биредә Ританың туганнары күп. Барысы да урында эшлиләр. Шулар берәр нәрсә, арага чөй какмадылар микән? Миңа алар бик өстән карыйлар. Очрашканда бервакытта да ачылып сөйләшмиләр. Тәкәллеф белән, ниндидер ташлама ясаган төстә елмаялар. Аларның ташлама ясап карауларында Алмаз үзен түбәнәйтүләрен сизә, ләкин сер белгертми иде. Алмазның житәкчелек каршында ышаныч казана алмавына ишарә итәләр. Моңы аның зур кимчелеге итеп күрәләр иде кебек...

Алмаз, машинасы янына килеп туктагач кына, уйларынан бүленде. Әллә миндә дә «навязчивая идея» дигән нәрсә бар инде дигән уй башында чагылып үтте. Хәзер нишләргә? Луиза янына керергәме? Ә-ә, хәтердән ычкынып тора икән: аны Ританың туганнары Октябрьскийга алып киткәннәр, дип ишетелгән иде. Үзе теләгәндер, гаепле көе әти-әнисе күзенә күренергә кыенсынгандыр. Берәз үзендә оят әсәрмәте калган икән. Әллә биредәге туганнары кырын караганнармы? Әллә жәлләүләрен күтәрә алмыйча качканмы? Хәзер аңга килә башлагандыр, шәт. Адәм баласы үзе ялгышмыйча акылга килми. Иң яраткан, үзен жаннары кебек күргән ата-анасын ничек хур итте бит! Аларга беркем эшләмәгән мораль зарбы ясады. Рита бигрәк өнә шунардан егылды. Шуны аңларга зифене житә микән ахмак кызын? Әнисенен больницага кергәнен әле белми дә булып. Әй, бала, бала! Шуңа барып житкән, без акыллы кинәшләр биргәнне бөтенләй кире кактың, безне дошман күрә башладың. Кемнәр, ничек итеп шул тикле адаштырдылар сине? Синең сыек, томанлы аңыңнан файдаланып, дәрәс юлдан тайдырдылар. Ничек шул тикле сукуыраерга, корылган тозакны күрмәскә мөмкин? Сина алдан тозак корып, шуңа эләктерделәр. Әшәке затлар! Ә бит иң яқын иптәш кызларың ул тозакны корышкан. Егетне шундый яхшы, нахакка рәнжетелгән итеп күрсәткәннәр. Нахакка рәнжетелгәннәрне син бик жәлли торган иден. Ә ул бөтеләй икенче зат, авантюрист булып чыкты. Син шул авантюрист корбаны... Ах, ах, нинди үкенеч! Уф!

Ике-өч көннән соң, Алмаз тагы хастаханәгә килде. Аны баш врач янына керттеләр. Хәлиңе житди булуы сизелә иде. Алмазның аркасы буйлап кайнар елдырымнар йөрдә. Башында уйлары умарта күче сыман гөжли иде. Ике колагы да зәгыйфь кыңгыраулар кебек чыңларга то- тынды.

Баш врач урта яшьләрдәге энергиясе сизелеп торган хатын. Күзлекле. Күзлек читләрен алтын белән йөгерткән. Сүзләрен дәлилле, ышандырырлык итеп сөйли. Чыраенда борчылу һәм хәерхәллек нуры. Алмаз иң элек, терелергә өмет бармы, хәле ничек дип кызыксынды. Бу—бик урынлы иде. Ләкин врач туры гына җавап кайтармый. Дипломатлык итә. Икеле-микеле сөйли. Нәрсәндер, бик мөһим хәлне читләтәп үтә. Шун- дый тәгъбирләр куллана: без кулдан килгәннен барысын да эшлибез. Безгә аның туганнары чит ил дарулары табуда ярдәм итә. Равил Шәйхи- свич (шәһәр башкарма комитеты рәисе урынбасары) безне контрольдә тотта. Авыруда әле кризис бара. Без аны бу хәлдән йолып ала алырбыз, дип өметләнәм...

— Минә күрергә теләмәве гажәпләндерә?—дип, сораулы карашын врачка төбәде Алмаз. Врачның моңа бер дә исе китмәде.

— Сезнең гаилә тормышы әллә начар булдымы?—Врач үз нәүбәтен- дә сынаулы карашын Алмазга юнәлтте.—Беләсез, ир-ат ягынан эчүче- лек була, йә хыянәт?

— Ул яктан берни дә булмады, эчүчелек тә, хыянәт тә.

— Бәлки психологик сыеша алмау булгандыр? Бик еш очрый торган хәл. Ничек уйлыйсыз?

— Анысы шулайдыр, бәлки, әмма без аңлашып яшәдек шикелле...— Алмаз үзенен нигәдер битләре кызарганны тойды. Нәрсә, ул хакыйкәткә каршы әйтәме әллә? Нишләп уңайсызлану тоя?

— Әйе, хатыныгызынң берәз психикасы тайпылган,—дип баш врач аңлатуны тиеш тапты. Үзе өстәленә куйган пыяланы учы

белән сыпыргалый. — Мондый авыуларны Казанга озатырга тиешбез. Тик Равил Шәйхиевич бик үтенде... — Әйе, андый авырулар үз янарына балаларын да, хәтта аналарын да якин жибәрмиләр. Хәер, төрлесе була.

— Сөз, могаен, яшерә дип уйлыйсыздыр? Беркем дә гөнаһын танырга тормый. Әйе, ләкин безнең гаилә тормышы нормаль булды.

— Әйтәм бит, хатыныгыздагы кебек бизүләр, бер якка тайпылулар андый авырулар өчен хас нәрсә... Так что...

— Сөз минем хакта аның белән махсус сөйләшеп карамыйсызмы? — дип үтенәсе итте Алмаз.

— Ул сезнең исемне ишетүгә бик каты ярсый... Юк, юк...

Алмаз телсез калып, врачка бер карап алды да, ярым үлгән кыяфәттә башын түбән игән килеш, бусагадан атлады. Нәрсә бу? Нужәли шулай була икән? Моңы ничек аңа сыйдырырга? Бөтен вәжүдем каршы төшә...

Табигый, ул хастаханәгә тагы килде. Ләкин сез аның ирме? дип сорыйлар да, юк, диләр, врач кушмый... Менә нишли аласың? Үтерәләр бит болар мине, төмам аяктан егалар, дип уйлый Алмаз, кире борылганда...

Ул, билгеле, Рита терелер дип көттә. Бер көнне эштә утырганда телефон чылтырады. Междугородный иде.

— Рита вафат, — диде трубкадагы тавыш. — Бу — Равилнең хатыны Флора иде. Алмазны иң яратмаучы хатын. — Син килеп йөрмә, үзезең жирләрбез. Син Ританы бәхетсез иттең. Аңа рәтле тормыш күрсәтмәдең. Син сволочь булдың...

Менә ишетмәсәң ишет. Нәрсә бу тагы? Әллә мин ычкына башладым, әллә алар акылларын жуйганнар? Ничек телләре бара? Юк, мине төмам бетерергә керешкәннәр. Нигә минем йөрәгемә сугалар? Туган тиешле кешеләр мине кыйныйлар? Мондый хәлнең кайда булуы мөмкин! Әй, егетләр! Ниләр күрәм, ниләр ишетәм мин?!

Алмаз зур тизлек белән чаптырып Әлмәткә Флораларга барып житте. Шулай да илле чакрым чамасы ара, вакыт шактый узды. Флораларның асравы ишек ачты: «Аны больницадан гына озаталар, алып кайтып мөшәккәтләнмәделәр», — диде ул. Алмаз зиратка чапты... Бер төштә халык жыелган иде. Алмаз тилергән кеше шикелле: «Рита! Рита!» — дип кычкыра-кычкыра, төркемгә килеп житте. Каберне тыгыз рәт булып тезелгән кешеләр урап алган. Алмаз һаман шашынып: «Рита! Рита!» — дип кычкыра, ләкин аны тыгыз рәт аша эчкә уздырмыйлар, хәтта әйләнәп тә карамыйлар. Алмаз һаман түгәрәк читеннән: «Рита! Рита!» — ди-ди, әйләнәп чабып йөри. Башын эчкә суза, үтмәк була, ләкин каты терсәкләр аны сүзсез генә төртеп жибәрәләр. Ул: «Нишлисез сез, ерткычлар, зверьләр!» — дип кычкырына, сүгенә башлады. Равил Шәйхиевичны, Флораны эздә. Ләкин алар күзгә-башка чалынмады. Күзләрен яшь, маңгай тире каплаган, берни аермыйлар. Тагы сүгенә-сүгенә, зверьләр, дип кычкырды. Сафка бәрәп кермәкче булып, күкрәге белән алга ыргылды. Тик кемдер аның беләгеннән бик каты итеп тотып, аны үзенә таба борды. Алмаз янында таза милиционер басып тора иде. «В чем дело? Нигә тәртип бозасыз?» — диде милиционер, тагы да каты тартып. — Пройдемте! Пройдемте! В общественном месте, понимаешь!» — ди-ди, аны читкә өстерәде. Алмаз анын жүзүр хәлдә иде. Ул берни дә аңламас булды. Барча хәрәкәтләре аңсыз рәвештә генә эшләнә. Ләкин арткы исәбе бушын жуймаган, аны искөртә:

«Милиционерга карышырга ярамый. Протокол төзүе мөмкин»... Әйе, биредә барысы да алдан уйлап эшләнган. Моңы Флора оештырган. Начальник хатынының куштан-ялагайлары күп була. Флораның бигрәк тә. Бик властылы хатын. Нинди өшәкелек оештырган бит! Нигә миннән үч ала ул?

Башының ниндидер бер почмагы эшләп маташа икән әле. Ул тиз генә машинасына утырды да Радищев урамына таба элдерттә. Чатта борылып, машинадан төштә. Биредә посып зират капкасын күзәтеп торырга була иде.

Барысы да китеп беткәч, Алмаз яна кабер балчыгы кырына килеп басты. Эчтә жаны сулык-сулык тибә, уйлары берсе өстенә икенчесе килеп, баш миендә бөөлөләр. Менә күпме тир түгүләрәннән, тырышуларын, гаугалашуларынын азагы — бер өем балчык! Рита, син миңа рәнжеп киткәнмени? Юк, мөмкин түгел. Сине бутадылар. Авыруңны безнең араны бозар өчен файдаландылар. Кемгә, ни өчен безне дошманлаштыру кирәк булды? Нич аңлашылмый. Хәер, тормышта аңлап булмый торган нәрсәләр бик күп. Минем байтак гаепләрем булгандыр. Син шулар өчен ачуландың, рәнжедеңмени? Юк, юк! Ир белән хатын арасында андый гына үпкөләшүләр һәм шуңардан соң килешүләр гел булып тора. Бик табигый хәл. Тормыш барышы дулкын сыман. Мөнәсәбәтләр дә дулкын сыман. Бер югары күтәрелә, бер түбән төшә. Ягъни, бер яхшы, бер начар. Шулай алмашынып тора.

Безнең тормыш бозылуының төп сәбәбе шул: безнең әйбәт тормыштан кайбер әшәке эчләр кешеләр көнләштеләр. Безнең уңышлардан аларның эчләре янды. Безнең бәхетне күпсенделәр. Без бәхеткә ләек кешеләр түгел идекмәни соң? Ни өчен безгә бәхет язмаган икән соң? Ни сәбәптән? Без бит кеше хақына кермәдек. Уңышларга ирешкәндә бүтәннәрне рәнжәтмәдек. Әллә беззәк кемсеттекме? Юк, анлы рәвештә бер вакытта да! Әмма безне кемнәргәдер киртә итәр өчен файдаланганнардыр. Анысы бездән тыш, безнең катнаштан башка. Без дә кемнәргәдер югары үрләргә комачау иткәнбездер. Адәмнәр бер-берсенә аркылы төшөп кенә торалар. Тормыш шулай корылган. Мона без гаеплемәни соң?!

Әмма эшләргә алга хәрәкәтләнделәргә кирәк иде. Эшләр синең фажиҗага, кайгыга карамый, эшләүне, алга алып баруны таләп итә. Һәркем эш конвеерына беркетелгән. Ул синнән үз өлешенә тигән шөгыйльне туктаусыз башкаруны сорап тора.

Бу айда проходка буенча план үтәлмәү куркынычы туган иде. Уралов, парторг буларак, Алмазга төрткөләп тора. Бәлане алдан искәртә. План тулмаган очрак өчен үзен алдан страховкалай. Алибилар хәстәрли. Ул моның жайларын бик яхшы үзләштергән. План мәсьәләсен тикшерергә партком утырышына куйды. План өзәлгәндә, иң элек парторгтан сорап чаклар. Партком нәрсә караган? Директор белән кода-кодагыйлык итмәгәнме? Ни өчен эшнә артка жибәргән, дип шелтәләячәкләр. Уралов эшкә берни файдасы тимәсә дә, партком жый. Протокол издырта. Бу утырышта һәркем, тутый кош кебек, бер үк сүзләргә кабатлап сөйлә. Партком эшендә катнашу, активлык күрсәтү эшен жылкәсеннән төшерә. Беләп тора, биредәге лаф оруларны запчасть белән тәммин итүчеләр ишетми. Ә бар эшнә запчасть юклык тоткарлый. Долото булмау аркасында буровойлар туктала. Кайчагында икешәр тәүлеккә, берәр атнага туктала. Парткомда йөз мәртәбә тикшер — барыбер хәл үзгәрми. Әмма Ураловны бу нәрсә борчымый, тәмминәт булмау өчен җавап бирми ул. Ана үз башын, үз урынын саклау мөһим. Шуның өчен генә казгана. Каядыр барып, ниндидер бюрократия киртәләрен жимереп үтеп, шул долотоны аждаһа башы астыннан алып кайтырга кирәк. Ә тәмминатчы кеше Егоров бик нәкәс, олак кузгала торган булып чыкты. Аны бу эшкә горком тәкдим иткән иде, үзләреннән котылу өчен конторга төрткәннәр. Кая барса да: «Юк, бирмиләр», — дип, авызын ача да, буш кул белән кайта. Тугаев төмам чыгырыннан чыга. Әкрәнлегә, пешмәгәнлегә өчен Егоровны өзгәләп ташлыйсы килә. Ул өзәрлекләнгән жәнлек кебек, пош-пош килеп, идән буенча әрле-бирле йөрәнә, эченнән ниндидер исәпләрәнә нәтижә ясагандай, башын як-якка чайкый... Егоров бүртенеп, юаши кына утыра. Ичмаса каршы бер сүз әйтсә дә. Аклансын, нәрсәнедер исбат итсә, кирәк касын иде. Юк, ни теләлгәй, ни болайга юк. Тугаев йөрәк белән кул селти дә запчасть юнәтергә үзә чыгып китә. Егоровка шул гына кирәк. Тугаев артыннан ишек ябылуга, аңа жан керә. Уралов белән гәпләшпә башлый. Тугаевны яманларга керешә, начальник кеше шулай тиз кабынучан булырга тиеш түгел, ди, фәлән-фәсмәтән.

Производство эшләрөн, простойларны көч-хәл белән жайга салгач, Тугаев үз мәнфәгатен якларга карар итте. Партбюрога үткәrmәүләре йөрәгенә шыры булып кадалган иде. Ул гына түгел, аның бюродан тыш калуы ышанычсызлык билгесе булып, эшкә нык комачау итә иде. Аннары бу хаксызлыкны жилкәдә йөртү бик авыр да иде. Ул иң элек, билгеле, горкомга барды. Мөдир үзе туры килде.

— Ни булды, бик иртә күздән? — дип, каш жыерып каршы алды аны мөдир. Шома чәчле кечкенә башы киң жилкәләре өстенә ябыштырып куйгандай утыра иде. Кәефе юклыгы йөзенең махмырлы булуыннан сизелә. Кичә ниндидер «культура мероприятияесе» булып, шунда артыграк салып ташлаган, ахры. Тугаев хәлне аңлатты, мондый эшләр горком ихтиярыннан башка эшләнми бит, дип, гажәпсенүен белдерде.

— Юк, безнең тарафтан андый нәрсә булмады, — диде мөдир күзен аска төбәп. Аның йокымсыраганлык, махмыр кыяфәте юкка чыкты. — Нәрсә безнең артта фокус ясыллар. Уралов үзе кайда? — Ул телефонга үрелде. Ләкин хәрәкәтендә ясалмалык сизелде.

— Больничныйда, — диде Тугаев. Мөдир телефоннан кулын алды.

— Нинди уңган парторг, шундый чатаклык эшләгән! Просто безобразие! Сезнең контора планнарны әйбәт үтәп бара. Карусыз эшли торган кешене нигә алай кыерсытырга?

— Уралов үз башы белән директорны агач атка атландырырга жөрьәт итә алмый, — диде Тугаев, бик тыныч һәм рәнжетелгән кыяфәттә. — Мин аны яхшы беләм, күп сынадым.

— Ни гажәп, Уралов миңа берни әйтмәде. Ышанмыйсызмыни?

— Ә сез минем урында нишләр идегез? Барыбызга да билгеле, директорга коллектив алдында ышанычсызлык белдерү горкомнан башка эшләнми?

— Юк, без сезгә ышанабыз, — диде мөдир кабаланып. — Бәлки бу яшерен тавыш бирү вакытында стихийно килеп чыккандыр?

— Бу стихия түгел, ниндидер исәп белән оештырылган?

— Уралов оештырган, шулаймы?

— Әйтәм бит, үз башыннан моны оештырырга аның йөрәге житми. Өстән аңа кемдер яшерен күрсәтмә биргән булырга охшый?

— Ну, без барыбыз да комплексованный булып барабыз, — диде мөдир төкәллефле елмайган итеп. — Шикчелләнүегез шуңардан булуы мөмкин.

— Шикнең биредә катнашы юк. Миңа карата ышанычсызлык акты ясалды, — диде ныклы итеп Тугаев. — Моңың сәбәпләрен белергә миңа хаклымы, юкмы?

— Хакыгыз бар, билгеле.

— Әллә партия ихтияры шулайдыр дип, бу кимсетү белән килешергәме?

— Биредә Ураловның нәрсәендер исәпкә алмавы, ялгыш жибөрүе сизелә. Сез тыныч кына эшләгез, без ул хатаны төзәтергә кушарбыз. Сөйләштекме? — Мөдир ике учын берьюлы әкрән генә өстәлгә шап итереп алды һәм сүзнең төгәлләнүен шуның белән аңлатты.

Тугаев карышмады, горком кешесенең кечкенәсә дә бик мин-минлекле, үзен өстен санаучан. Жайларына гына ятып тормасаң, ачуларына дучар буласың.

Ул житештерү тармагы белән житәкчелек итүче икенче секретарь янына керде. Рус кешесе иде, аны якты йөз белән каршылады. Яңарак эшли башлады. Шунлыктан Тугаевны әле аз белә. Тугаев аңа хәлне аңлатып бирде. Шуңа рәвешле производствога аяк чалалар, диде. Биредә арттыру юк иде.

— Миңа берни билгеле түгел, — дип, жилкәләрен жыергалады секретарь аптыраган кыяфәттә. Һәм кнопкага басты. Бик нык күзгә керерлек итеп киенгән, кыска, тар юбкалы секретарь кыз килеп керде. Аның озынайтылган керфекләре кара күбәләк канатлары кебек леп-леп килеп

торды. Секретарь мөдирне чакырырга кушты. Мөдир кERGәнче алар тын гына утырдылар, секретарь хәл дә белешеп карамады. Шиккә калган кебек иде.

Секретарь мөдиргә задание бирде: бу чәпне тикшерергә, ялгышлык булса, төзәтергә һәм миңа доложить итәргә... Сүз шуның белән төмам, дигән төстә, үзенә эш кәгазьләрен карага йотылды.

— Нигә жалоба белән йөрисез? — дип ысылдады мөдир, коридордан барганда. — Эшнә зурга жибәергә кирәкмәс!

— Директорны эш сферасыннан читләштерү производствого суга бит, минем шәхси мәнфәгатем генә түгел! — диде Тугаев ачуы килә башлавын яшермичә. — Мин әле Беренчегә приемга ызылдым...

— Ну, чебеннән фил ясамыйк, зинһар, — диде мөдир аны юмалаган тавыш белән. — Без Ураловны үз хатасын ничек тә төзәтергә мәжбүр итәргә! Мондый башбаштаклык өчен ул кирәген алып...

— Ул ялгышны төзәтү мөмкинме соң? — диде Тугаев, тагы беркатлылашып.

— Барысы да нормаль булып, әйбәт кенә эшләгез! — Бу кварталда план бик киеренкелек белән бара. Өзелә күрмәсен! Менә анысын төзәтү авыр булачак. Так что, шансларыгыз бар. Кварталны тулы күрсәткечләр белән төгәлләү зарур! Ярый, пока! — Ул ашыгып Тугаев учына учын тигереп алды да борылып китте.

Тугаевка баскычтан төшкәндә: «Бу матавыкны оештыручы шушы адәм түгелме икән?» — дигән шик килде. Чөнки Беренчедән шүрлөгән шикелле сөйләште. Квартал планы өзелгән тәкъдирдә, Беренче сәбәпләренә жентекләячәк. Менә шул моментта бу ясалма матавыкның беленеп куюы бар.

Нужәли Уралов мине чокырга төртеп төшерергә тәвәккәлләде икән? Әллә минем креслога кызыгамы? Юк, үз белдеге белән мондый этлеккә бармас. Кемнәндер кулы уйнагандыр. Кемнәндер директор буласы киләдер. Табигый омтылыш. Шунысы ачык: Ураловны куймаячаклар. Чамалавымча, Уралов горкомда хупланмый шикелле. Үзе белән күзгә-күз килеп сөйләшергә иде. Әмма өенә бару мөмкин түгел. Хатыны бәйдәге эт шикелле, ырлап ябышчак. Көтәргә, ә йөрәк сулык-сулык килеп сыза да сыза. Рита исән булса, бу тикле авыр булмас иде... Ичмаса, Луиза да кайтып күренми. Минә үзенә ачу саклый дип исәпли микән, юләр кыз. Бердәнбер туган жанга, туган канга минне соң ачу итәрлек кеше? Минем өчен Луиза һәм аның баласыннан кадерлерәк берни юк бит? Шул хакта башы белән уйлап карамый микәнни?

Ни генә булса да, барча өметләре өзелеп бетсә дә, Тугаев үзенә тугарылырга ирек бирмәде. Запчастъ хәстәрләп чапты, буровойларның мең төрле ихтияжларын канәгатьләндереп тору өчен барча көчен куйды. Жыелышта аны тәнкыйтьләгән коммунистлар белән ачылып сөйләште. Тел төпләрен чамаларга итте. Кайберләре кызарып та калдылар. Һәрберсә унай тавыш бирүләрен икъяр итәләр. Күзгә карап икейөзлеләнәләр, шилмалар. Берсә дә дәрәснә әйтми. Эченә йома. Гаепле кеше сыман карашларын читкә алалар. Кайсы яхшатланып: «Мин сезне яклап чыгыш ясарга әзерләнгән идем, сүз бирмәделәр», — дип сөйләнде. Барысы да ялган. Адәм баласы эт кашына әйләнәп беткән: жил кай яктан искәнне бик тиз билгеләп ала да, шул унайга авыша да куя. Ул-бу булмагач, дип, йөрәге алынып беткән. Кая сиңа намус, кая сиңа әхлак! Аның гаиләсә бар, балалары елап утыра — менә аның намусы, әхлагы шулар. Каршылыкка керергә һич ярамый. Тәжрибәдән белә: берәр башлыкны тәнкыйтьлиләр икән, димәк, шундый фикер туган. Моңы инде Мөнди анасы да белә. Ниһаять, Уралов эшкә чыкты. Ул, билгеле, чынлап авырмаган, бары хәйлә авыруы гына. Тугаевны күргәч каушады, кинәт төсә китте, иреннәре күгәрдә, борынының ике ягына кызгылт таплар типте. Ул больничныйда чакта Тугаевны алыштырырлар дип уйлаган, ахрысы. Карашын яшерә. Тугаевның сузган кулын көчкә учына ала алды. Тугаев

чамалады: кулы боздай суык, уч төбе юеш иде. Уралов бүлмәсенә уздылар. Уралов өстәлнең түренә, Тугаев ишек катындагы ягына утырыштылар. Тугаев ана туп-туры үтәли күрә торган күз карашы белән төбәлде. Уралов карашын читкә алды, өстәл тартмаларын ачкан итеп бу моментны уздырып жибәергә итте. Һаман тартмалардан нидер, бик мәһим нәрсә эзләгән булды. Үзенә каушавын жиңәргә тырыша иде.

— Уралов, ни өчен син мине күрәлмисең? Сина нинди начарлыгым тиде? — дип сүз башлады Тугаев моңсу кыяфәттә. — Горкомда, без берни дә белмибез, диләр. Димәк, астан гына син оештыргансың?

Уралов кулын тартма эченә тыгып, йөзенә бик мәһим төс чыгарды, үзе һаман нәрсәләрдер эзләде, капшанды. Тугаев сүзләренә әллә ни әһәмият бирмәгән кебек күренә. Ул Тугаевтан әз генә дә курыкмый сыман. Аны киселгән икмәк урынына күргән төстә иде. Эченнән һаман Тугаевка каршы торырга дәлилләр әзерли кебек.

— Алмаз Борисович, — дип йөз ертып, нахал төстә өйтте ул. — Неужели син шул фәнне үзләштермисең: горком ихтиярыннан тыш салам да селкенми бит?

— Анда без хәбәрдар түгел, диләр?

— Аларның кайчан гаепне үз өсләренә алганы бар? Һәрчак «козел отпущения» без бит?

— Димәк, син горком каршында очко эшләргә теләмәден? Тик моңа ышанып булмый. Син горком кешеләренә ярага тырышып, кайсына бакча өе, кайсына гараж эшләтеп йөрдән?

— Ә син горкомда пычранып куылган ике кешене үз канатың астына алып, аларга урын бирдең. Бу ярашу түгелмени?

— Алар горкомнан чыгарылганнар бит, биредә нинди ярашу булсын?

— Аларны конторга сыендырырга горком кушты бит? Син горкомның гозерен аяк астына салмадың. Әмма бу сина ярдәм итмәде. Без барыбыз да горком алдында калтырап торабыз. Шулай түгелме?

— Димәк, сина мине «тәгәрәтергә» горкомнан әмер булды?

— Ну, һаман аңламый кеше! — Уралов төмам үзен кулга алып, көч жыйрга өлгерде. Горкомда Тугаев котировать ителми, шуна күрә нигә аның белән тәкәллефләнеп торырга.

— Син бит мине яхшы беләсең, киңәшеп эшлибез, бер мичәүгә жигелеп, бер йөкне тартабыз. Ә нигә мине якламадың? Курыктың, үземнең карьерама зыян килер дип шыр жибәрдең? Менә нинди бәндә икән син! Эчәндә әшәке көнчелек утыра икән! Вак жан булуыңны чамалый идем, әмма мондый түбәнлекке көтмәгән идем. — Тугаев башын читкә борып утыра башлады.

— Үзәң карасаңчы, Алмаз Борисович, горком мәдире Кандыр күленә балыкка баргач, кармагына жим, селәү куеп тора идең бит! Шул түбәнлек түгелме?

— Ярар, тизәк чәйнәмә! Өйт: нәрсә өчен миңа каныктылар? Моныңныкы сәбәпләре бардыр? Үземне нидә гаепләүләрен мин белергә тиеш?

— Жыелышта өйттеләр бит инде? Тагы ни?

— Алары объектив, тышкы сәбәпләр. Андый кимчелекләр һәр конторада бар һәм булып тора. Нинди шәхси гаебемне күрсәтәләр? Бер генә чын сүз өйтә аласыңмы? Бер генә!

— Ярар, — диде ул. Аның тавышында һәм төсендә ихласлык чалымы сизелде. — Беләсең, гөнаһларны анда теркәп баралар. Бардинны буровойдан ник кудың? Менә шул хәл кәсәне тутыргандыр...

— Аны эшкә горком төртте бит? Без бит аның төзәлмәс алкаш икәнен белмәдек. Горком кушкач, белсәң дә алырга мәжбүр булыр идек.

— Аның өч-дүрт баласы бар икән. Хатыны горкомга елап барган. Рус булганы өчен кыерсытып эштән чыгардылар, дип, яшь койган...

— Бу хәлнең алай түгел икәнен син яхшы беләсең бит, ник горкомда аңлатмадың? Миңа һич булмаган гаеп тагалар, ә син үз коммунистыңны якламыйсың. Хет итагать, әхлак йөзеннән, ә?

— Нинди әхлак, нәрсә сөйләсәң! Сәясәттә әхлак буламыни? Әгәр сине якласам, әһә, әшнәлек, дип кләймәләр иде. Икегез дә хәтәр, диярләр иде.

— Ягъни рус милләте вәкилен кимсеткәнбез? Бу — хакыйкаткә туры килми бит?

— Аларга милли хис рәхсәт ителә, ә безгә — юк. Моңы телдән әйтмиләр, үзен сизәргә тиеш.

— Беләсен бит, ничә руска, лаек түгел килеш, татар гына булмасын, дип, орден бирдек! Квартира бүлгәндә дә шул ук хәл. Татар гадәте — үзенә булмаса да, бүтәнне кайгырта. Бары сүзе генә чыкмасын, ди. Сынаганың бардыр, миндә милләтчелек юк бит?

— Миндә дә юк ул, — диде Уралов, нигәдер тавышын сүрәңләндереп. — Аның бер чаткысы өчен харап буласың. Әнә безнең Сугышлыдан күтәрелгән Хасеев обком секретаре иде. Татар мәктәпләре бетерелгәч, татар балаларына ана теле укытуны керткән, дип бәрәп төшерделәр...

— Миңа нахак гаепләр тагалар, — диде Тугаев өметә өзелгән гажиз кыяфәттә.

— Ә без нишли алабыз?

Алар тынып, уйларына чумдылар. Чынлап та нәрсә генә кулларыннан килә? Жалоба белән йөрүме? Аңа күнел тартмый. Чөнки күнме йөрсәң дә, берни майтара алмыйсың. Маңгаңа тукмаклар гына төшә. Безгә шул кала: нинди нахак гаеп таксалар да, шыңшымыйча күтәрергә һәм түзәргә...

Тугаев, уйлар авырлыгынан көчкә-көчкә сынын кузгатып, ишеккә таба атлады. Барча сөйләшкәннән кабат хәтерендә анализлый торгач, Уралов оештырган, дигән гоман дәрәс түгел булып тоелды. Хәер, хакыйкатне ничә белеп булмый. Кемгә ышанырга: горком Ураловка сылтый, Уралов — горкомга? Ул бер дә булмаганча ачык сөйләште. Миндә ышаныч тудыру өченме? Әллә анарда чынлап та гаеп юкмы? Хәер, аның ихласлыгы хәзер нәрсәгә, мине коллектив ышанычын югалткан итеп пычратып ташлагач? Бу ижтимагый пычрак, аны юып булмаячак. Спектакль уйналды, тамашачыларга миңем гаепле икәнне сөндерделәр. Хак гаепме, нахакмы, анда тамашачының җае юк...

Зәй эштән кайтканда автовокзалда Андрей Казанны очратты. Икәүләп Зәйнең барактагы бүлмәсенә кайттылар. Хужа өстен алыштырып, чәй хәстәрләде. Сөйләшә-сөйләшә эчтеләр. Андрей Зәйнең фатир ала алмавына пошынды, сәбәбен белеште.

— Миннән калмады, — диде Зәй. — Йөрәп-йөрәп карадым. Тугаевта әллә ничә булдым. Ул вәгъдә иткән була инде, ләкин хәл һаман искечә кала. Әнә Рамилә, авыру бала белән ул фатирга кайта алмыйм, дип яза.

— Сине әллә «тегеләр» өнәп бетермиме?

— Шулайрак сизенәм, белгән тагы. Карангы. Аңлап булмый. — Зәй авыр итеп уфтанып куйды. Күзләрендәге очкыннар кинәт сүнделәр. Аның чырае кара сызыклар белән сорыланды.

— Әйдә, болай итик, — дип, Андрей сүзен икенчегә борып, планын аңлатты. — Без хәзер Тугаевка барыйк, — диде. — Аны саклый торган хатыны юк хәзер...

Зәй күндә, озак уйлап тормыйча, кибеткә кереп коньяк, лимон алдылар да Беренче поселокка юнәлделәр.

Тугаев өйдә үзе генә иде, аларны сүрән генә каршы алды. Чөнки ул элеккегә һәм хәзергә иптәшләреннән шикләнә иде.

— Хәлеңне белергә килдек, гаеп итмә инде, — дип әйтеп куйды Андрей.

— Юк, юк, — диде Тугаев берәз ачылып. — Әйдәгез, узыгыз...

Жылы гына күрештеләр. Плащларын салып, кече бүлмәгә уздылар. Андрей өстәлгә шешәне чыгарып куйды, Зәй кесәсеннән лимоннар һәм бер кисәк колбаса алды. Тугаев моны күрәп, жанлана башлады, кирәк нәрсәләр белән өстәл өстен туыландырды.

Беренче рюмканы күтәргәндә Андрей Казан болай диде:

— Ин элек Рита Халитовнаның вафаты сәбәплә синең кайгыны уртаклашабыз! Мәрхүмә дөнья көтәр өчен яратылган максатлы, тырыш хатын иде! Авыр туфрагы жинел булсын! — Ул соңгы сүзен тамагына төр утырган килеш көчкә әйтте.

— Рәхмәт инде, егетләр! — диде Тугаев, күзен аска төбәп кайгылы төстә.

Тиздән эчемлек тән-тамырларына йөгәрдә, телләрен чиште. Тормыш бик үк күнелсез түгел кебек тоела башлады. Әле бу, әле теге темага күчеп, сөйләшә башладылар. Андрей, Тугаевның эшендә килеп чыккан күнелсезлектәр белән кызыксынган иде, әмма тегесе моны өнәмәде. «Яра кирәкмәс», — диде кулын селтәп. Ярасына кагылганны яратмый иде шикелле. Әллә бу иске иптәшләренә карата да фикере кире якка үзгәргәнме? Анысы да бик мөмкин. Бәлки, күнел тирәнәнә бүтәннәренә үтүен теләмидер. Ул, болай үзе тыштан ачык булса да, эчтән бик гарьчел, горур кеше бит. Үз кайгысын үзе генә кайгыртып уздыра торган зат. Тәжрибәдән белә: кеше кайгысын кеше барыбер аңлый алмый. Кеше кайгысы — кештәктә, дип, борынгылар юкка гына әйтмәгәннәр. Хәтта туган туганны аңлый алмый... Шуңа күрә нигә юкка телдәрләнәп, гаделлек уены корырга?..

Тагы берәз сәрхүшләнәп, күнелләр күтәрелә һәм арада бер-беренне аңлаганлык жепләре сузыла кебек тоела башлагач, Андрей кыюланды. Ул үзен Тугаевтан түбән баскычта дип саный иде, шуңа сүзләре үземне аңа тиң кую кебек килеп чыкмасын тагы, дип, сагаеп кына сөйли:

— Алмаз Борисович, менә Фаизовның фатир ягы бик хөрти, авыру баласы бар, шуның хәленә кереп булмыймы, ә? — диде. — Без өчәү кайчандыр Уралда бәхетсезлек сукмагында очрашып танышкан идек, ничә еллардан соң язмыш тагы юлларны бергә китерде. Шул хакка дигәндәй, аңа әзрәк игелек эшләү мөмкин түгелме? — Андрей күзләрен Тугаевка текәде: ачуланмыймы, бу гөзәргә көефе кырылмыймы, йөзә чытылмыймы? Тугаев йөзәнә берни чыгармады, чәнечкене каләм кебек итеп, эскәтергә сызгалаган хәрәкәтләр ясый, карашы шуңа юнәлгән иде.

— Ышанасызмы, — дип күзенә авыр кабакларын күтәрә төште ул. — Мин Фаизовны өч мәртәбә фатир бирү исемлегенә яздым. Өчесендә дә өстә сыздылар. — Ул түшәмгә төртеп күрсәтте. — Ә анда сәбәбен әйтмиләр. Фаизов яхшы, тырыш бораулаучы югыйсә.

Барысы да уйланып калдылар. Тугаев чәнечкесе белән эскәтергә нидер сызгалады да сызгалады.

— Барча нәрсәдә аларның кулы инде, әллә теге ниме? — дип Андрей кыбырсып Зәйгә карады. Зәй исә үзен гаепле кеше сыман тойды, битендә кайнарлык сизеп, кызарып киткәнән аңлады. Тугаев та аңа төбәлгәч, ул тагы да унайсызланды. Әйтсә килгәнән дә әйтә алмыйча, төртелә торыуы сизелде.

— Монда чит кешеләр юк, — диде Андрей, аңа кыюлык өстәргә теләгәндәй.

— Ниме дип, сез ул хәлне беләсез инде, — дип, Зәй курка-курка сүзләрен авызыннан чыгарды. — Үзләренә хезмәт итәргә кысканнар иде, булдыра алмыйм, дидем...

— Ну, шулайдыр дип сизенгән идем, — диде Андрей кызгану белдергән тавыш белән.

— Әйе, алар идәрә итә. — Тугаев ни өчендер Зәйнең отказник булуына әһәмият белгертмәде. Әллә тирәнгә керәсе килмәдеме? — Әйтәм бит, өч мәртәбә бюро аша раслатып яздым. Юк кына бит. Без бит бернигә хужа түгел. Хәтта үзбезгә-үзбез дә...

— Мин сезгә үпкәләмим, Алмаз Борисович, — диде Зәй, Тугаевның унайсызланып башын түбән июен шөйләп.

— Моңы бу килеш калдырырга ярамый, — дип, кылчык шикелле булды Андрей. — Кешенә желеген күпме суырырга мөмкин?!

— Өмөтөңнө өзмө өлө, Фаизов,—дип, авыз эченнән ышанычсыз гына мыгырданды Тугаев.—Мине төшөргәнчө мин сиңа ни булса да эшләр калырга тиеш!

— Егет сүзөмө, Алмаз Борисович?—Андрей бик житди карый иде, ләкин сәрхүшлөгө күзлөрөннән шактый нык беләнә.

— Көрөшөп карарбыз, өркөтмәсеннәр!—диде Тугаев үз-үзенә кыюлык өстөгән, үртөлгән төстө.—Хәзер теге еллар түгел!

— Әлбәттә, нишләтә алалар сине!—Андрей аның яхшылыгын үтө хушлады.—Син фальшсыз, чиста кеше. Алар капкынына төшмөгән. Син түгел, мин дә бирешмим өлө. Хәзер сгылып китәрлек бер хәбәр әйтәм...

— Тагы берне салыйк та, аннары,—дип Тугаев рюмкаларга коньяк бүлдө. Чөкөшмичә генә эчеп куйдылар һәм Андрейга төбәлделәр.

— Менә шул: Холодецны беләсез бит,—диде бик житди чырай белән.—Ул тегендә миннән кыйный-кыйный сорау алган кеше. Әйе, әйе! Мин аны таныдым. Ай-һай, зверь иде. Шунда кулны борып каерды, гаришләтеп калдырды.—Андрей сул жиңен өскә хәтлө жыерып менгерде. Терсәктән өстөрөк агачка үскән гөмбә сыман бүлтәймә бар иде. Кулын күтәрергә итте, ләкин беләгә култык астыннан бер сөямнән ары китми икән...

— Нужәли, Андрей Андреич?—Тугаевның күзләре шаккатудан зур булып ачылып, аңа төбәлеп катты. Ул башын як-якка чайкый иде.—Ничектер аң кабул итми?

— Әллә кайчаннан бирле танып йөрим инде,—диде Андрей.—Кичә генә горкомда очраттым. Яныннан үткәндә юри: «Исәнмесез?»—дидем. Жавап бирмәде, ишетмәмешкә салышты. Таныды, сволочь, таныды!..

— Аны бик мәкерлө бәндә диләр,—дип, эчендәген чыгарды Зәй, иптәшен кисәтергә теләп.—Сиңа берәр яхшылык эшләсә, артыннан ук өшәкелек кыла ул...

— Әйе, үзем дә шүрлим,—диде Андрей, Зәйнең сүзләренә бик тиз ышанып.—Тануымны әйтергә куркып йөрдем. Казларны үчөкләмәскә кушкан римляннары.

— Ул бәндәдән ерак йөрү хәерлө,—диде Тугаев, шаккатуыннан кайта төшөп.—Бездә эшлөгәндә миңа күпмө шантаж, провокация ясады. Премия бүлгәндә эшчеләр белән бәрелештерә иде. Бик куркыныч зат. Бер тозакка алып керә дә, үзе ычкына, әмма сине ишеккә кыстырып калдыра. Беринди иман юк анда! Үзеңнө белгертә күрмә.

— Юк, юк, бетте!—диде Андрей, шыпырт тавыш белән.

Тагы ни әйтергә белмичә, уйланып калдылар.

— Гажәп хәл,—дип, тынылыкны бозды Зәй. Ахры, аның башына китә башлады, ул кыюланган шикелле иде.—Ни өчен бүтәннәргә начарлык кылганнарны, кыла торганнарны эш башына куялар? Авылда теге елларда хәллө крестьянны раскулачить иткән активистлар хәзер сельпода, идарәдә. Малайлары районда югары урында. Нилектән?

— Тормыш арифметикасы шундый, берни кыла алмыйсың.—Тугаев гасабилаңган сыман рюмкага салды да үзе генә эчеп куйды. Ул исерә алмаудан гажиз иде кебек.

— Яхшылык кошы начарлык кулында булып чыга түгелме соң?—Зәй, фәлсәфәгә бирелеп, шулай әйтен ташлады. Ләкин Андрейның исерүе жите башлаган икән, фәлсәфәгә дикъкат итмичә, үзенекен сукалады:

— Мин сөзгә татарча жыр жырлыйм,—диде һәм аска карап, хәтеренә төшөргәндәй итте. Аның жырчыклар буразналаған озынча алсу йөзендә, карчыга томшыгыдай кәкрө борынында эчке нур чагылгандай булды.—«Тегендә» жырлый идек:

Агыйделдә генә бер пар аккош
Дулкыннарга каршы йөзәлмей.

Ул көйнең борылышларын бирә алмый, турыдан гына бара, шулай да татар телен белүенә, яратуына сокланмый мөмкин түгел иде. Жырын ахырын сузып бетерде дә, тирән сагыш белән: «Уф!» — дип куйды һәм күз төбенә жыелган яшьләрен бармагы белән сыпырып алып, селтәп ташлады. Юк, аның күнеле тулуын эчемлектән генә, дип уйларга күнел бармый иде.

— Ярар, Андреич, мәлжәрәмә! — диде Тугаев уенчаграк тавыш белән. — Теге Урал тауларында токым жыеп йөргәндә сине «сексот» булырга кысмадылармы? Ә?

— Өченче мәртәбә соравын, Борисович, гафу ит! — диде Андрей, кәфе китә башлаган чырай белән. — Әйткәнем бар: иттеләр, тынламадым. Шуна уркалардан кыйнаталар иде. Сорый идең: «Бу «фонарь»лар нәрсәдән?» — дип. Хәтерлисәнме? Синен алда намусым чиста, Алмаз Борисович, шөкер! Менә шушы ипинен чыраен күрмим...

— Ачуланма, ышанам, — диде Тугаев гаепле елмаеп. — Сүздән генә телдән ычкынды, хәерсез...

— Айлыйм, гаеп итмим, — дигәндә, Андрейның исереклегенә ныграк беленеп калды. — Чөнки үги иткән кешене төрлө ысуллар белән гарип күнеллегә өйләндереп бетерәләр... — Ул Тугаевка күз агы белән карап алды. Алар арасындагы дуслык ничектер бөтен түгел, кай почмагыдыр кителгән икәннен гоман кылырга мөмкин иде.

Тугаев куйган эчемлектән тагы берәр рюмка салгач, Андрейның исереклегенә кул белән сыпырып алгандай бетте дә куйды.

— Эх, туган жиремә кайтасым килә, жибәрмиләр, — дип кайгыра-кайгыра сөйләнде. — Ленинград төшкә кереп газапый. Күпме файдалы эшләр башкарыр идем. Гомер үтә! Мин фәнгә нинди дә булса бер яна фикер өсти алган булыр идем. Нуль иттерделәр дә калдырдылар. Ватанга нуль булуым файдалы микәнни? Бер кешегә таянып булмый, дус дигәннән алак-шалак булып чыга?..

— Дуслык юк, — диде Тугаев шулай ук үртәлгәндәй. — Дуслык уены гына бар! — Ул, күптән билгеле нәрсә дигәндәй, кулын селтәде.

— Братның хатыны бер сәбәпсез мине дошман күрә, — диде Зәй бик аптыраулы кыяфәттә. — Туганың туган түгел. Моңы ничек аңларга? Бүтән илләрдә ничек икән? Әллә бездә генәме?

— Кайда да бер инде. — Америкада мал өчен әтисе улын судка бирә, улы — әтисен!

— Мал өчен бит ул! Ә безнең бүлешерлек нәрсәбез бар? — Ә дошманлашып яшибез? — Зәйнең башына киткәне сизелә, чөнки тавышын күтәрәп сөйләшә иде.

— Вак кына нәрсәләрдән каршылык чыга, — диде Андрей.

— Ярлылыктан ул, — дип, белгечләрчә раслады Тугаев.

— Ваклыклар, микроблар шикелле, безне эчтән жимерәләр. Үзезбезгә сиздерми генә...

— Ваклыкларга сарыф ителеп үткән гомер жөл...

Алар тынып калдылар. Андрей сәгатенә карап алды. Вакыт байтак икән инде. Зәй кузгала башлады. Тугаев та урыныннан торды: «Егетләр, мин сезгә биредә урын жәйимме, ә?» — дип тәкъдим ясады. Тегеләр катгый рәвештә баш тарттылар. Эчтән алар Тугаевны үзләреннән өстен санылар иде, шуңа аны мәшәкатчәләргә кыймыйлар. Ишек төбенә килеп, плац, кепкаларын киделәр. Тугаевка, хөрмәте өчен рәхмәт әйтә-әйтә, подъездга чыктылар. Ишек ябылгач та, баскычтан төшкән аяк тавышлары яңгырап ишетелеп торды.

Менә иске дуслар очраштык, дип уйлады Тугаев. Мин аларга бернинди файда итә алмыйм, күпме генә тырышсалар да, минем хәлемне җиңеләйтергә аларның да кулларыннан килми. Шулай да күнелгә җиңел-

рәк булып китте. Жанда утырган авыр юшкыннарны ихлас сүз, бер-беренне аңлап сөйләшүләр юып ала, ахрысы.

Үзенң реаль хәлен исәпләшмичә, нигә минем шул иптәшләремә ярдәм күрсәтерлек көчем юк, дип, бәгырь көлшәләре бәргәләнә, йөрәкне сызып-сызып жибәрәләр иде.

Уралов бик теләмичә генә шыгырдай-мыгырдый өстәмә жылыш уздырырга мәжбүр булды.

Беренче булып учет карточкаларында шелтәләре булганнар сүз сорады. Шелтәне алган чагында: жылышта актив катнаша, дигән характеристика булырга тиеш. Менә зур тузган чөчлө, таушалган йөзлө кеше, аны горкомнан түбән тәгәрәткәннәр иде. Берләшмәдә ниндидер тишек табып, шунда куйганнар. Ләкин бөке булып озак чыдый алмады, эчкән өчен тагы артына типтеләр. Номенклатурага кергән булган. Андыйларны һаман жаваплы урынга утырталар. Эшнә тәмам жимереп бетергәч, алалар да икенче эшнә жимерергә күчәрәләр. Пенсиягә киткәнчә шулай. Эчә торган кешенң күбесе начар гадәтән ташлый алмый. Миңа барыбер берни булмый дип, иркәләнә дә торгандыр. Бездә завгар итеп куйганнар иде. Запчасть сатып, эчеп яткан... Теге жылышта да уңай сөйләде, әмма астан гына кире тавыш биргән. Тугаевның бар уңай якларын тезеп чыкты.

Менә тагы берсе — Дон-Жуан. Хатыны чит хатын-кыз белән әллә ничә мәртәбә тоткан. Горкомга язып биргән. Бер кыз да: «Өйләнәм дип әйтеп алдады», — дип, өстеннән редакциягә язган. Аны да теркәгәннәр. Горком безнең оешмага тикшерергә төшергән иде. Тикшергәндә серен ачты: «Минә хатын үзенә алдап өйләндерде, — диде. — Мин саф, дип алдады. Шуннан авырга уздым, дип, китереп кысты. Куркытты, янады. Партиядән чыгартам, диде. Мин язылышырга мәжбүр булдым. Ә ул авырга узмаган булган. Соңыннан гына узды. Шуңа алдауларыннан соң, аңардан биздем. Башта да хисем юк иде, хәзер бөтенләй жен кебек күренә күземә... Аерылып идем, эш урыным югала, фатир мәсьәләсән үзегез беләсез. Унбиш ел тир түгеп алган үз куышым... Тугаевны күккә чөеп мактап сөйләде.

Ә монысы чын фажига инде: хатыны белән кайнана тыныша алмыйлар. Бу эштән кайтып кергәндә ишекнең ике ягында икесе басып торалар һәм ике яктан зарланырга тотыналар. Ир кая карарга, нишләргә белми. Татулашырга якин да килмиләр. Юктан гына талашалар, бер-берсеннән йөзәнә төкерешәләр. Фатир ике кечкенә-кечкенә бүлмәле, биш кешегә тар шуңа. Тавыш шуңа кысанлыктан да чыгадыр, ихтимал. Күңел киндәге күпкә бармый. Әмма ир хатын белән ятып йоклый. Шунда хатын аның колагына кайнар пышылдап зарлана, елап та ала. Кайнананы гына гаепле итә. Икенче көнне тагы кухняда кычырыш. Улы чыдый алмый, әнисенә кул күтәрә... Әнисе: «Улымны котыртып, мине кыйната!» — дип, горкомга хәтлө барып житкән...

Һәр гаиләдә диарлек шундый тарих бар. Беркемнең дә бурасы буш түгел...

Аны яшерен тавыш биреп, партком составына керттеләр. Тугаев аңлады: бу бары вакытлы гына. Аның «төхетән» какшаттылар, шактый нык селкеттеләр. Барыбер бу урында озак тотмаячаклар. Ана кара яктылар, пычраттылар. Нинди генә жирдә Тугаев турында сүз кузгалмасын, иң элек аның тап-кләймәсен телгә алачаклар. Өстәгеләргә ошамаган һәр кешедә әнә шундый ясалма кләймә бар. Бу — житәкчеләрнең эшен җиңелләштерә. Юкка гына аны сукмыйлар. Тугаев хәзер кләймәле, ул үз хәленә реаль карый. Әмма эшенә һаман икеләтә жигелә, бер дә кулып төшерми... Тугаев үзенең хәленә аек бәя бирү җөһәттеннән уйлана. Әйе, аны бу эшендә калдырмайчаклар. Партбюрога кабат кертү дә, башкасы да — вакытлы гына. Бер-ике айдан эштән өрәчәкләр. Хәзер минем гонаһларны жыңа, туплау бара. Кичә тагы ревизия килеп казына

башлады. Шунуң өчен әллә үзем теләп китәргә гариза языйм микән? Мәшәкәтьләр матавыктан аларны да, үземне дә коткару өчен? Әмма кая барырга, нинди эшкә керергә? Күп еллар житәкче эшләрдә булып, элеккегә һөнәр дә онытылган. Кабат геодезияга кайтыргамы? Әмма бу мөмкин түгел. Сәламәтлек какшаган. Аякларда ревматизм, буыннарда кайнар компресс куеп кына торырга кирәк. Жайлырак эш табасы иде. Тагы партиягә аркаланмыйча, таянмыйча булмый. Партиянең яхшы яклары күп: безнең ише кешеләрне адәм рәтенә кертә һәм тормыш баскычына күтәрә. Адәм затының ыртысыннан күбесе энә шундый эшләнеп бетмәгән кешеләр. Моңа гажәпләнеп булмый, чөнки нинди авыр, кешелексез шартларда көн итәргә туры килде. Берни дә эзсез калмый бит. Партия шуларны үз сафына алып тәрбияли, кондициягә китерә. Дисциплинасы, тәртипләре һәм шөхестәге потенциалы мөмкинлекләренә файдага жигеп эшли бу катлаулы эшкә. Үзенне рамкада тоту тормышта иң кирәкле, иң төшәмле нәрсә. Тәртибе булмаса, табигый сәләтләр кеше дә бернигә ирешә алмый. Мин партиянең дисциплинасын бик яратам. Шуңа күрә дә тормыш-барыш өчен партия бик зарур. Ләкин партиядә формализм күп. Партия өчен синең эшен, эштә януың, тир түгүең, намуз белән тырышуларың төп әһәмияткә ия түгел. Ә кешенең карашлары, партия догмаларынан тайпылмавы беренче планга куела. Кеше шунуң белән бәйләнә. Материаль байлык тудыручы беренче урынга куелып югары бәйләнми, ә идеяләргә тугрылыгын һәр трибунадан тәкъаррарлаучы кызыл авызлар өстен күрелә һәм бүлөләнә. Менә бу инде начар нәрсә. Тагы да хәтәрә — башкача фикерә булганнарны кысу, эзәрлекләү. Бу — шулай ук тәрәккыятькә комачау итә. Янә килеп, сүздә бер төрлө, ә гамәлдә исә шунуң киресе булу. Бу хәл кешеләрнең күңелен, үзен икегә аера. Икейөзләнүне чәчәк аттыра. Әхлакны, намусны аяк астына салып таптый... Моңа тагы милли хисләр килеп кушыла. Кеше үзенә гаделлек тәмин итеп яшәргә тырыша һәм энә шундый каршылыктарга килеп бәрелә. Үзеннән-үзе каршылык, конфликт төененә әйләнә. Кеше рухы зәгыйфьләнә, кырыс-лана, шөфкатһәлеген югалта. Болар барысы да тормыш тулылыгын чикли һәм ярлыландыра. Иң фажиғаләсә шул: хужалык эшенә сәясәт килеп тыгыла һәм эшкә зыян килә. Партия сәясәттән башка яши алмый.

Булсынға дип күпме тырышлыгым, тир түгүләрем, төн йокларымны калдыруым — берсә дә исәпкә алынмады. Иң арттагы контораны таркаулыктан чыгарып, эшчеләргә әйбәт эш хақы һәм премияләр булдыру өчен түккән көч-дәрманым мәгънәсез эш булды да калды. Моңы коллектив һәм бик күпләр күрделәр, сизделәр. Үзләренә гыйбрәт алдылар. Артык янып эшләргә ярамый икән. Сәясәттә, төтенәк туры чыкса, эленкә-салынкы эшләү дә әйбәт санала. Эш булсын, дип, ихлас тырышу бүлөкләнми. Партия кагыйдәләрен тоту ғына бүлөккә лаек була. Менә нәрсәнә белде, күрдә кешеләр. Күпчелекнең эштән суынуы тырыш хезмәтнең санга сугылмавыннан, эш эчлисә урынга кызыл сүзләр лыгырдап йөрүнең үзәк өчен төшәмле булуын аңлавыннан башлана.

Һәр эш процессының үзенә күрә табигый тәртибе бар. Ә сәясәт кагыйдәләре шушы тәртипкә катнашалар һәм аның барышын бозалар. Эштә тоткарлык туа. Эшләр чыгару әзая. Менә шушы әзәюнә сәясәт өстәп язучы белән тутыра. Ягъни эшкә ялган өстәлә. Өстәлә-өстәлә ялган эшләнгән эштән дә күп булып китә. Икенче төрлө әйткәндә, эшләр чыгарган мал юк, ә ялган саннар ғына бар. Сәясәт юкны бар дияргә куша. Таләп бик катгый. Ул һәр жирдә үтәлә. Шунлыктан бөтен төштә бөек ялган хөкөм сөрә башлый...

Бу фажиға белән чагыштырганда минем эштән алынуым бик кечкенә булып кала. Ә хәлләр төгәрмәчә бер генә сәгәткә дә туктап тормый, һаман әйләнә, хәрәкәтләнә. Алда булачак авыр хәлләрне күз алдына китереп, йөрәк сулык-сулык тибә, әрнеп өчәтә, бәгырьне теләм-теләм

телгәләп ала. Безардан үз эзенә төшә, тынычланган шикелле була. Юк, кая инде, йөрәк тынычлана аламы соң! Ул төмам арып, алжып үзенен тибешен әкрәнәйтә генә төшә...

Барысы да ул салкын акыл белән уйлаганча булды. Безар вакыттан өстенә төрле гаепләр өя-өя аны эшеннән бушаттылар. Бернинди рәхим-шәфкать күрсәтелмәде. Кешеләр бик миһербансыз булдылар. Наман йөрәгенә суктылар. Ялган һәм нахаклар худка жибөрелде. Бу тикле кешелексезлек ташкынына ялгызың каршы тору мөмкин түгел. Каршы торып та берни майтара алмыйсың. Горкомда язмышың кире якка хәл ителеп куелган. Кешеләр шул юнәлешкә юнәлтелгән. Сине таптап кына узалар. Авыз-борыныңнан кан акканын да күрмиләр. Каршылыктар кешеләрнең ачуын китерә. Кешенен эченә ачу туплана. Бер-берсе белән мөнәсәбәттә киеренкелек арта. Бер-берсенә эт кебек ырлап тора башлыйлар. Ә бер гонаһлыны тотып талку жыелышында кешеләр бар ачуларын тегене теткәндә чыгаралар. Шулай итеп, киеренкелек бетә. Шартлау булмый кала.

Шулай да Алмазга эш бирделәр. Конторда местком председателе урынбасары итеп калдырырга булдылар. Әмма үз конторында калу бик оят иде. Элек сине дошман күргәннәр белән очрашканда ничектер жыерылып киләсең. Тегенең күзләренә чыккан шатлыгын күрү бик авыр булып китә иде.

Безардан Алмаз икенче бораулау конторына шул ук эшкә күчә алды. Тик барыбер бу урынга йөрәге ятмады. Башына, кая булса да биредән китү турында уйлар килә. Ләкин бу мөмкин эшме?

Луизадан да бернинди хәбәр юк. Юләр кызый, гомер буге шулай качып яшәп булыр дип белә микән? Минем хакта ана әллә нинди тузга язмаган ялган ташыйлар булыр? Безнең араны төмам бетерү өчен. Әнә бит Уралов күзен дә йоммый, кызын өйдән куып чыгарган, дип бара. Киресен исбат итеп кара! Луиза бит бала тапкан, бу йортка кайтмады. Ә өйдән ул Әлмәткә укырга кияве белән бергә чыгып киткән иде. Менә миңа аның хакында: «Ул икенче ир тапкан, әмма ансы да күп тормаган, ташлап киткән»,—дип житкерәләр. Безнең туганлык хисләрен төмам бозар өчен шулай эшлиләр. Минә аңа: «Этиң синең деспот, аның янына кайтма, балаң белән икегезне дә куып чыгарың»,—дип, һаман каралталар икән. Шулай итеп, безнең арадагы чокырны тирәнәйтәләр. Кемгә кирәк бу, ни өчен шулай жәзалаыйлар? Астан гына жанны кыйныйлар. Күңел ярасына тоз салалар. Луиза бит минем бәгыремнән өзәләп төшкән. Ул минем йөрәк ярам икәннен яхшы беләләр. Шул ярама һаман учлап-учлап тоз сибеп торалар.

Шунысы гажәп, мине эзәрлекләүчеләр барысы да нинди рәвештә булса да бүләкләнә. Тартакиевны минем урынга директор итеп күтәрделәр. Ураловны горкомга инспектор итеп алганнар. Берләшмәдә Созыкинны бүлек мөдире иткәннәр. Бораулаучы ярдәмчесе Нуховны мастерлар мәктәбенә укырга жибәргәннәр. Нухов артта бик күп болгатып йөри иде. Район газетасында мине мыскыл итеп мәкалә язган сотрудникка көньякка путевка биргәннәр. Шушы «механизмнарны» белгәч, башка әллә нинди куркыныч уйлар килә, күңелгә шөбһәлә шомнар тула. Әллә нинди билгесез курку жанны биләп ала.

Әллә шул сәбәптән, биредән кая булса да күчү Алмазның уйларына ныграк керә башлады. Бөгелмәдә берәр эш табып булмасмы? Анда төзелеш шактый нык бара. Фатир бирелә торган эш табу жинел булмас, билгеле.

Бер көнне ул Бөгелмәгә танышы Байкин янына барып чыкты. Туры эшли торган жиренә сугылды. Соңгы вакытларда очрашканнары юк иде. Аларны уртақ эш күрештерә иде. Ә Байкин шул ук оешмада икенче бүлектә күчкән икән. Буровойлардан токым-өлгә алуны бүтән берәү кайгыртып йөри иде.

Байкин әбәдкә китәргә кузгалган иде. Ул Алмазны үзләренә алып китте. Алмаз үзенң хәлләрен бер-ике сүз белән аңлатты. Ишеттем, сөйләделәр, бик алама эшләгәннәр, диде Байкин, аны аңлаган, мәрхәмәт күрсәтергә әзер торган төстә. Ул базардан өстәрәк урамда, үзенә аерым фин йортында яши икән.

Керделәр. Мин үзем генә әле, диде Байкин, туфлиләрен салып. Туры кухняга узды. Чәйнек шалтыраган, суыткыч ачылган-ябылган авазлар ишетелде. Алмаз да чишенеп, залга узды. Һәм, кинәт, шып туктап калды. Стенага эленгән зур рәсемнән Зария карап тора иде. Тукта, нәрсә бу? Алмазның йөрәген бик нечкә чәнчү буйдан-буйга сызып авырттырып узды. Әллә күзгә генә күренәме? Әллә инде баш миенә берәр хилафлык килә башладымы? Шайтан алгыры! Мондый чакта үзенне чеметеп карарга кушалар. Юк, күзләре алдамый, Зария бу, шул — үзе!.. Алмаз йөрәк турың учы белән уарга, ышкырга тотынды, урындыкка утырырга мәжбүр булды. Аның янына, ипи телемнәре өелгән савыт тотып, Байкин килеп басты.

— Нәрсә, Алмаз Борисович, бик агарып киттең, ә? Әллә йөрәк кәжәлиме? Ә-ә, хәзер! — Ул савытын куеп, шифоньерны ачты да, дарулар алды. — Мәле, тел астына сал, бик тиз җиңеләйтеп жибәрер...

Алмаз калтыранган бармаклары белән алсу төстәге сәдәфне алып, тел астына озатты. Берәз гына тынып торганнан соң, калкынып, стенадагы рәсемгә таба кулын сузды. Тел астындагы дару сөйләштергә комачау итә иде, шуны чамалап Байкин аңа таба иелде.

— Бу — Зария, әйе, ә? Танышмы әллә? — дип, Алмаздан сүз көтте. Теге һаман телен әйләндерә алмый, күзләре белән нидер сорый иде. Тамак төере селкенгәләп торды да сүзен авызыннан көчкә этеп чыгарды.

— Зария ничек биредә?

— Ничек дип, без... ни... Тукта, танышмы?

— Без аның белән фронтта... — дип әйтеп бетермәде Алмаз, теге барысын аңлап өлгерде.

— Ә? Ә-ә, фронттагы ире идәнме әллә? — Байкинның күз кырыларында вак җыерчыклар пәйда булды. Әллә төкәллефле елмая, әллә үртәлә, белерлек түгел иде. Алмаз ияк какты.

— Кит әле, чынлапмы? Юк, ышанмыйм! — дип, кул селтәде Байкин жәһәтлек белән, әмма үзе Алмазга текәлеп, шаккатып калды. Күзләре зур булып ачылып, ак шарлары белән йалт-йолт килеп алдылар. Алмаз эсселе-суыклы булып китте, бик зур хата эшләгәнә баш миенә китереп суккан кебек булды. Юләр, юләр, шыр тиле, кем инде ир хатыны турында шундый сүзләр ычкындыра. Әгәр ул иренә берни дә сөйләмәгән булса! Эт талаган нәрсә! Юк, әнә сөйләгән икән, юкса, фронттагы иреме әллә, дигән сүзләр авызыннан ычкынмас иде.

Алар чәй янында озак кына аңлашып утырдылар.

— Байтак инде аерылышканга, — диде Байкин авыр көрсенеп. Алмазның да зигәне эшли башлады.

— Бер тирәдә яшәп ничек очрашып булмаган, — дип, Алмаз һаман аптыравы тәэсиреннән ычкына алмыйча, башын як-якка чайкый иде.

— Тукта, ул ничектер башка фамилия әйткән кебек иде, ә?

— Әйе, «смерш»та үз фамилияң белән эшләмисең... — Алмаз һаман Байкин йөзенә текәлгән. Аннан нидер эзләгән һәм сораган сыман иде. Байкин сизенде, Алмаз барын да белергә тели.

— Әни Зарияне бер дә өнәмәде, — диде Байкин монсу гына. — Татаркаларны яратмый. Үзе татарга килеп булгач, рәнжеткәннәр шикелле. Без аңа карамадык. Арага беркемне кертмәсәң, әйбәт яшисең. Нигәдер Зариянең тапкан бәбәе гомерсез булды. — Ул сәгатенә карап алды да кузгалды. Ашыгыч эшләре бар кебек иде. Алмаз өчен гажәп кызыклы һәм тарихи әһәмиятле нәрсәләр Байкин өчен үтелгән хәлләр. Аларга кире кайтасы, анда чокчынасы килми шикелле тоелды. Күнелсез, рухи яра салып калдырган нәрсәләргә кешенең кабат кузгатасы килми. Табигый хәл.

Әмма Алмаз аннан аерылып китә алмады. Әрсезләнеп, эшенә ияреп барды. Анда бер буш ара табылып, Алмаз үз жанында кузгалган һәм үзенә тиз генә тынгы бирмәячәк сорауларына өзек-өзек кенә булса да җаваплар ишетте.

Чыннан да, Зария мәсьәләсә үз башына төшкән бәхетсезлекләрен оныттырып жибәргәндәй итте. Бөгелмәдән Акташка кайтканда һәм ул кайткач та, гел Зария турында гына уйлады. Шайтан алгыры, ни хикмәт бу, янәшәдә генә яшәп ятканнар, әмма сукмаклар бергә туры килмәгән. Кешегә сөйләсәң, ышанмаслар, билләһи!

Рита кәжәләгән яки рәнжеткән вакытларда Алмазның исенә гел Зария төшә иде. Аның белән бер-береннә аңлашып яшәп булыр төсле тоела. Зариянең холык-фигыле бөтенләй башка. Ул бернәрсәгә нәфсесен сузмый, җае чыккан әйберне эләктереп алырга тормый. Бүтәннәрдән бер нәрсәне дә күпсенми. Шуна үзенә дә күнеле тыныч була, күнелендә үчлекле хис юк иде. Рита, мәрхүмә, авыр туфрагы жинел булсын, шактый нәфселе, артык дәрәжәдә горур, тәкәббер иде шул. Тәкәббер кешенең эчендә ачу, үч тупланучан. Чөнки янындагы кешеләр, хәлләр аның мин-минлегенә кагылалар. Мәнә нәрсәдән андый затта үчләшү күбәя. Шул нәрсә жанына тынгылык бирми. Үз нервысын үзе бетерә. Ритада шундый начар чалым бар иде. Моңың касәфәте Алмазга да төшә, кулыннан килмәстәй эшләргә тотынырга мәжбүр итә иде. Бер яктан бу начар да түгел иде. Алмазны ул тормышның күп нәрсәләренә төшенергә өйрәтте. Холкындагы тайпылышлардан әкрән-әкрән арындырды. Кешеләр белән эшләү буенча файдалы кинәшләр бирде. Иң мәһиме, каядыр, кемгәдер барып, аның өстендәге ышанычсыз дигән тамганы алып ташлатты. Шул әмәл белән дәрәжәсен күтәрде. Дәрәжә рәхәттен тоеп яшәргә мөмкинлек ачты. Ул адәм баласы тоя торган иң татлы рәхәтләрнең берсе. Бу — уңышка ирешү иде. Ләкин көтелмәгән хәлләр, вакыйгалар кинәт ана булган сәяси ышанычның югалуына китерде. Моңа, бәлки, Рита да җәбәпче булгандыр. Юк, гаепләп әйтү түгел. Биредә гаеп кемдә, нәрсәдә күнәнен билгеләп тә булмый. Ышаныч югалгач, дәрәжә кинәт түбән төгәрәде. Аның өстенә бер-бер артлы бала-каза явып кына торды...

Ә Зария белән гомер нинди булган булыр иде икән? Ихтимал, тигез-рәк, сикәлтәсезрәк булыр иде? Әллә киресенчәме?

«Юк, аның белән яшәсәм, бәхетле булыр идем», — дип кистереп әйтеп булмый. Тормышта күргән бала-казалары бары тик Рита аркасында булды дип раслау да мөмкин түгелдер. Алай раслау дәрәжәгә туры килмәс иде.

Бар хикмәт — иманыңны Иблискә сату-сатмауда ахрысы? Иманыңны сатсан, югары күтәреләсен, дәрәжәгә жинел ирешәсен. Шунда үз ихтыярың бетә. Иблис ни әйтсә, син шуны башкаручы булып китәсен. Иблис ялчысына әвереләсен. Син дәрәжәгә, гаделсезлеккә күрмәскә тиеш. Иблис әйтсә генә, күрергә, ул әйтмәсә, күз йомарга тиешле. Туганың белән дә туганнарча була алмыйсың, бары Иблис ничек кушса, шулай гына була аласың. Кыскасы, туганлык бетә. Дусларың да бары Иблис өйткән кешеләрдән тора. Хәер, дус дигән сүзнең мәгънәсә нык үзгәрде. Дуслык уены уйнаган буласың, дуслыкны күрсәтү өчен. Мөнәсәбәтләрдә чынлык юк. Син үзең дә үзен түгел, ә уен уйнаучы гына. Әллә дәрәс түгелме?

Әнә Зария Уфада гына яши икән? Әллә барып күрергәме? Минем дә тормыш корабым жимерелгән, аныкы да. Ике жимеректән бер төзекне ясап буламы? Юк, моны болай өстән генә уйларга ярамый. Ул инде элеккеге Зария түгелдер. Тормыш аны да талкымый калмагандыр? Шулай да без бер-беребезнең яраларын жинеләйтә алыр идекме? Моңысы — мәсьәләнең бер ягы. Икенчедән, мин сәяси яктан ышанычны югалткан һәм, әйтергә кирәк, беткән кеше диярлек. Мондый адәм белән мөнәсәбәткә керергә теләрме ул? Юк, мин ана күтөрәп бара алмаслык йөк кенә булачакмын?

Ә бернинди, алдан корган исәпсез генә Зарияне бик күрәсе килә-килүен. Әмма нәрсәдер тота, жибәрми. Ниндидер эчке богаулар күнелне урап алган. Бу, бәлки, рухның кыйналуынан киләдер. Омтылышлар беткән. Мөстәкыйль адым атларга дәрте дә, көче дә калмаган, рухи кыйналу астында озак булган кеше шулай, гомере беткәнче үк, үлә, ахрысы.

Элек Рита белән бозылышкан чакларда, ялгызы гына Зарияне сагына, ул мине бәхетле иткән булыр иде, дип шыншый, үртәлә иде. Чынлап та, Зария белән тормышы жинелрәк булыр төсле тосла иде. Хәзер менә шул бәхетне үзенә кайтарырга мөмкинлек бар сыман. Әмма күнел нәрсәдәндер шикләнә.

Куркытылган кешенең үзе өчен тора алу, үзе өчен ни дә булса эшләп сәләте югала. Әллә шуның өчен куркыталар микән адәм баласын?

Алмаз да рухи төмам алынган, мөстәкыйль адым ясар сәләте калмаган адәмгә әйләнде. Ул бары бүтәннәр кушканны гына башкара алучы, эздән читкә чыгарга көче булмаган зат инде. Кеше андый хәлдә үзенә бәхетен дә чамалый алмый. Үз бәхетенен кырыеннан күрмичә дә узып китә.

Бер генә нәрсә Алмазның йөрәген туктаусыз кимереп тора: ул — Луиза. Бар өмете шул гына! Рух таянычы бары берәү генә!

Чөнки үзе бик нык сизә: ул хәзер төмам рухи жимерелгән, йөрәге алынган, мөстәкыйль берәр эш кылырга сәләтсез кеше. Луиза кайтып коткарса гына инде. Менә Луиза исенә төшү белән күзләренә мөлдәрәп яшь тулды. Әрнүле, ачы, түләнмәгән күз яшьләре!

1988—93.

Гөлшат Зәйнашева

Су буенда тал бөгелә

Су буенда тал бөгелә,
Нигә бөгелә икән?..
Таллар бөгелгән өчен дә
Үзәк өзелә икән...

Су буенда тал бөгелә,
Бигрәк нечкә тал икән.
Таллар булып бөгелсән дә,
Туган илдә кал икән.

Су буенда тал бөгелә,
Суга сузып яфрагын.
Керфегемә сөрмә итим
Туган жирнең туфрагын.

Су буенда тал бөгелә
Әкрән искән жилгә дә.
Таллар үскән үз илемне
Алышмам бер илгә дә.

Сарман сагышы

Туган жирең кайда дип сорасан,
Туган жирем Сарман ягында.
Беркая да китмәм Сарманнан дип,
Уйлый идем бала чагымда.

Ләкин киттем, сүнеп юкка чыкты
Хыяллары бала чакларның.
Балачагым белән бергә сагынам
Чишмәләрен туган яklarның.

Яшьлегем дә әллә ничек булды,
Шатлык килсә, сөнә алмадым.
Бер чишмәнең суын эчеп үскән
Сөйгәнемнән сөелә алмадым.

Күңелемдә мәңгә чыңлап торыр
Сарман чишмәләре тавышы.

Нигә моңлы син дип сорамагыз,
Жырларымда Сарман сагышы...

ЯЛГЫЗЛЫК

Берәүләр ялгыз калалар,
Язмыш жиле кискәнгә.
Сөйгән яры бу дөньядан
Мөңгелеккә киткәнгә.

Берәүләр ялгыз калалар,
Сөйгәнә алдаганга.
Сөйгәнәнен хыянәтен
Кичерә алмаганга.

Берәүләр ялгыз калалар,
Ирекне сайлаганга:
Буйсынмас, баш имәс холкын
Үзгәртә алмаганга.

Кичералам, буйсыналам,
Буйсынырлык булганда.
Холкым гаепле түгелдер,
Үзем ялгыз калганга.

Ник соң мин ялгыз калдым дип,
Уйланып йөрим һаман.
Миңа насыйп һәм тиң кеше
Тумагандыр анадан.

Үзем парлы, жаным ялгыз...

«Парлылар бәхетле, диләр,
Син ялгыз түгел, диләр.
Үзем парлы, жаным ялгыз,
Менә шуны белмиләр.
Жанымның ялгыз булуын
Гомрем буге яшердем.
Тамчысын да күрсәтмичә
Яшәдем күз яшемиң...»

Шулай дип бер ханым миңа
Серен сөйләп моңая.
Парлы булып та ялгызлар,
Ялгызлар бар дөньяда.
«Язмышлар, язмышлар, диләр,
Язмышлар төрле була.
Әллә сөя, әллә сөйми,
Парлылар серле була.
Үзем парлы, жаным ялгыз,
Жаным ялгыз кош сыман.
Томанлы киләчәгемнән
Кемнеләр көтәм һаман...»

Шулай дип бер ханым миңа
Серен сөйләп моңая.
Парлы булып та ялгызлар,
Ялгызлар бар дөньяда...

Мең рәхмәт!

Алсу төс... Аннан сары төс
Салды йөзгә мәхәббәт...
Хәзер күксел сагыш булып,
Калды күздә мәхәббәт...
Бөдрә итте, сибелдердә
Конгырт чәчне мәхәббәт.
Хәзер сүс төсенә кертеп,
Койды чәчне мәхәббәт.
Тиң түгелне тиң күрсәтеп,
Сукурайтты мәхәббәт.
Читтә тинтерәтеп йөртеп,
Алып кайтты мәхәббәт.
Жыр башласам, моңлы итте,
Көйле итте мәхәббәт.
Кайчакта акылны алып,
Тиле итте мәхәббәт.
Эш башласам, ярсу итте,
Ашкындырды мәхәббәт.
Гомерлек дип, пар сайласам,
Абындырды мәхәббәт.
Сүз башласам, көлөч итте,
Гел елмайтты мәхәббәт.
Шатлыктан да, кайгыдан да
Гел елатты мәхәббәт.
Гайбәт пычкысына куеп,
Жанны кыйды мәхәббәт.
Хыянәт утына салып,
Аңны жуйды мәхәббәт.
Бер минут та тынычлыкта
Калдырмады мәхәббәт.
Һаман шулай яшәп-яшәп,
Ардырмады мәхәббәт.
Кая барсам, ни кылсам да,
Юлдаш булды мәхәббәт.
Башым баш булмады миңа,
Гел баш булды мәхәббәт!..

Инде картлык килде димен,
Һич ишетми мәхәббәт.
Кит инде, дим, саубуллашык,
Китми генә мәхәббәт!..
Ничек үтәр иде гомер,
Булмаса шул мәхәббәт?..
Кешене кеше итүче
Мәхәббәткә мең рәхмәт!..

И бер аллам!..

И бер аллам!..
Ник бәхетне өләшәсең явызларга?..
Күз сал әзрәк бездәй ачык авызларга!..

И бер аллам!..
Тигез итеп карамыйсың адәмнәргә,
Адәмнәрең бик остарды хәрәмләргә!..

И бер аллам!..
Сабырлык бир вөжданлыңа, намуслыңа,
Ялынмасын дошманыңа, йә «дустыңа!..»

И бер аллам!..
Жир өстендә хәзер, диләр, жәннәтләрең.—
Жәннәтендә яши бүре һәм этләрең!..

Таң жиле

Мин бит таң жиле, таң жиле,
Таң йолдызыннан исәм.
Сине назлап уятырга
Нур булып жиргә төшәм.

Нур булып керәм өеңә,
Керфекләреңә кунам.
Сулышларыңны да тоеп,
Гел синең яңда булам.

Мин шулай күзгә күренми,
Очрашам синең белән.
Хыялым күгәндә яшим
Хыялый сөю белән.

Ник жырлыйм соң жырларымны?..

Ник жырлайм соң жырларымны?..
Барыбер жилгә тарала.
Моңы качкан ят тавышлар
Шаулай — кая карама.

Ник жырлайм соң жырларымны?..
Карлыкты тавышым да.
Жәрәхәтли йөрөгемне
Иң газиз сагышым да.

Ник жырлайм соң жырларымны?..
Сандугачым да тынган.
Ташлап киткән дә бу жирне,
Йолдызга барып кунган.

Сандугач — сандугач шул ул,
Канаты бар инендә.
Ә мин жирдән кая китим? —
Жырлап үләм илемдә!..

Нәжибә Сафина

Сиңа да, миңа да

Тәрәзәмнән кап-кара төн карый, —
Пешалмаган миләш.
Тәрәзәмнән мин дә төнгә карыйм, —
Төшалмаган кәләш...

Син дә карыйсың бит тәрәзәннән,
Сиңа да карый төн.
Күрмәмешкә салынып сөйләшсәң
Алма белән тик син.

Мин дә төннең аен гына күрәм,
Ул да алма кебек түгәрәк.
Салкын айга кереп көярмен, дип
Уйламаган бу жан-күбәләк.

Якын булгач өздәң алманы син,
Айны ызалмадың...
Ир булсаң да үксеп еладың бит,
Ахры түзалмадың.

Таң атуга төн дә китеп барды,
Син тешләгән ай да югалды.
Күңел канатларын сыгып төшкән
Әче алма булып уй калды.

Мин дә йоклар идем...

«Таң йокысын йоклайлар бит аны».
(Әбием нәсихәтсән)

«Таң йокысын йоклайлар бит аны»... —
Иң татлысы иде таң йокысы...
Инде күптән таңда йоклай алмыйм,
Күптән инде, күптән мин — таң кошы.

Чиктән ашты инде аруларым.
Соң сулышта ахры баруларым.

Төзәтмәкче булсам халәтемне,
Жан өшүдән юктыр дарулары.

Гажиз булып, жанга иш эзләдем —
Төрәзәмә килеп ай туктады.
Ай нурына тотынып ал таң атты,
Һәм Кояшны болыт каплап алды.

Керфекләргә ятты кургаш болыт.
Йокы килә, булмый Кояш булып.
Кояш — яна, айны — туңа, диләр —
Жанда — Кояш, Ай һәм күпме болыт...

«Таң йокысын йоклыйлар бит аны», —
Имин булса әгәр туган жирем,
Исән булса әгәр жан ирегем,
Исән булса әгәр Дәүләт-Жирем, —
Таң йокысын мин дә йоклар идем...

Ә нигә?

Бу — синеке, бу — минеке, —
Аерабыз һаман да.
Язмышларны аңлау кая —
Канатың каерганда...

Шулай кирәк дип түзәбез,
Түзәбез, өзеләбез...
Үткәннәргә күзгә йомып,
Янадан «төзеләбез».

«Төзеләбез», өзеләбез...
Шул ук жан жөйлә-жөйлә.
Дөньясы шулай рәхимсез,
Көйләми безнең көйне.

Ә безнең көй — нинди көй бит!
Сыгылып чыга жирдән...
Менә мин дә аerylдым
Гыйффәтем алган ирдән.

Ә безнең көй — шундый көй бит!
Сыгылып чыккан жаннан.
Ә балабыз — тамчы-тамчы! —
Яралган безнең каннан...

Бу — синеке, бу минеке, —
Аерып кара аны!
... Баласын яралткан ирдә
Кала хатыннар жаны.

Бу — синеке, бу — минеке, —
Жаннарны аерабыз.

Өзелсә дә жан, түзәбез
Бер мәлгә жансыз да без.
Ә нигә?!

Булмый...

Күз яшьләрем ачы, ачы.
Тама алар тамчы-тамчы.
Тамчы, тамчы, тамчы, тамчы,
Безнең арабызга тамчы!

Тамчы-тамчы яшем булып
Минем жаным ката бара.
Тирәнәя бара яра,
Ераклаша бара ара...

Синнән миңа, миннән сиңа
Карап торсаң, ара юк күк.
Канап торган яра юк күк.
Күрәп тора бары бер күк:
Ачы тауны үтәп булмый.
Жан ташларын сүтәп булмый...
Дәрәя кибең, тау күчсә дә,
Үз-үзеңнән китеп булмый.

Фәйрүзә Мөслимова

Рәссам истәлегә

Баллада

Күзләре зәңгәр иде,
Кашлары кара иде,
Кояш нурына уралып,
Яр буйлап бара иде...

Авыр толымнарын үрә-сүтә,
Чалынды да рәссам күзләренә —
Шул мизгелнең сүнмәс нуры булып,
Әверелде әкият гүзәленә:

Күзләре зәңгәр килеш,
Кашлары кара килеш,
Кояш нурына уралып,
Яр буйлап барган килеш.

Гүзәлкәйгә сокланырга кала
Рәссамының хыял киндлегенә.
Үзеннән дә матур төште бугай
Аның жансыз ап-ак киндеренә:

Күзләре моңлы булып,
Кашлары кыйгач булып,
Күнел тулы жырлары
Эченә сыймас булып.

Шул мизгелне искә төшерә дә,
Күнелләре китә нечкәрәп.
Аны уйлап, үз сурәтен саклый —
Рәссамыннан калган истәлек.

Күзләре зәңгәр аның,
Кашлары кара аның.
Иреннәре елмайса да,
Йөрөгә яна аның.

Бәллүр

Озайтмакчы булып төшләремне,
Күзләремне ачмыйм, сине күрсәм.
Сине күргән төшне, юратмыйча,
Күңелемдә генә саклап йөртәм.

Бар тылсымы сүнәр, сүрелер, дип,
Телгә алмыйм якты төшләремне.
Белмисең шул өндә синнән качып,
Төшләремдә өзәлеп көткәнемне.

Күзем йомсам, синең шәүләң килә
Бәгыремне парә-парә теләп.
Саксыз тиеп, уалтудан куркам,
Буш хыялым — бәллүр касә кебек.

Гипноз

Күзләр — Кояш. Күзләр — көзгә.
Нурлар чагыла күздә.
Тик аңламыйм, ник аңламыйм?
Синең күзләрең — үзгә.

Кыймыйлар туры карарга.
Ниләр бар карашыңда?
Күзләрең тиештер кебек
Сүзенә ярашырга.

Ә сүзләрең, ай, ягымлы,
Ә сүзләрең, ай, татлы!
Тик күрмимен күзләреңдә
Нурлар балкыган чакны.

Яшеренгән караштанмы
Якты балкыш көтөргә?
Күзләр — түбән, сүзләр — матур...
Тизрәк — синнән китөргә!

Офыккача йөрөргә
Карамый алны-артны!
Мескен йөрәк сихерләнгән —
Татлы сүzlәрeң яклы...

Хуш!

Әгәр сине туйдырганмын икән,
Сәбәп эзләп йөрмә китәренә.
Гомерләрем зая үтә, дисәң,
Каршы төшмәм синең шикләренә.

Үз жаныңны, минем жанны кыйнап,
Сәбәп кенә эзләп йөри күрмә.
Курыкканым: син кош булсаң әгәр,
Булмасамчы сиңа читлек-төрмә.

Кызганулар белән түбәнсетмә,
Бар сәбәпләр — дәреслектән мескен.
Хакыйкәтне кабул итәр йөрәк,
Ялган гына — хәнжәрләрдән үткен.

Чын дәресен күтәрермен, димен,
Ялган хәнжәреннән исән калмам.
Оч еракка, кош йөрәкле дустым...
Ярлыкасын сине газиз Аллам!

Бураннарда югал да...

Тынгылык бир, тынгылык бир,
Үзең дә бер тынычлан.
Беләсең бит — бу йөрәкләр
Коелмаган корычтан.

Тынгылык бир, тынгылык бир,
Күлөгәңне юлдан ал.
Икәү йөргән аланнарны
Күмеп китсен бураннар.

Икәү бергә кичкән жәйнең
Яктылыгын уйламам.
Кояш төшкән аланда да
Кара шөүлә уйнаган.

Монда моңлы көккүкләрнең
Йөрәкләре ярылган.
Бер мөгжиза — тынгы көтәм
Килер кышның карыннан.

Тынгылык бир, тынгылык тап —
Бураннарда югал да!
Йөрәкләр шул — көккүкләрчә...
Корыч түгел алай да.

Югал, зинһар! Ә мин, ахры,
Шул аланнан айрылмам:
Монда безнең көккүкләрнең,
Бәхет көткән көккүкләрнең
Йөрәкләре ярылган бит,
Йөрәкләре ярылган...

Ярый әле

Син шулкадәр ерак, шундый ерак,
Сина юллар — гомер озынлыгы.
Яшьлек таны очраштырган иде,
Алда хәзер шәфәкъ кызыллыгы.

Баксаң, гомер шундый кыска икән —
Таңнан башлап шәфәкъкәчә бары.

Мин, күрәсен, талчыкканмын синсез,
Ә сина юл — хыялымнан ары.

Үз-үземне хәтта сискәндереп,
Йөрәгемдә хисләр кайный әле.
Үткәннәргә кайту мөмкинмени? —
Син шулкадәр ерак, ярый әле...

Резеда Вәлиева

Ник әрнәтә һаман ул моңнар...

Оныта алмам, мәңге оныта алмам
Йөрәгемнең әрнеп сызлавын —
Озатканда утлы яу кырына
Назлы гөлдәй татар кызларын.

Кызлар китте жырлар жырлый-жырлай,
Ак касналар сыгылып тыңлады.
Яшь-яшь кызлар китте ут эченә, —
Бөтен авыл сулыгып елады.

Гөлләр кебек гүзәл апам китте
Гүләп торган сугыш кырына,
Каерылган пар канатлар кебек
Толымнары калды кулымда.

Киткән икән, бәгърем, мәңгелеккә,
Ут эчендә гомерен жуярга.
Язган икән салкын толымнарын
Кайнар яшьләр белән юарга...

Еллар үтә, сагыш китә, диләр,
Ник әрнәтә һаман ул моңнар?
Күз алдымнан китми — пар канаттай,
Сыгылып төшкән шушы толымнар...

Күнелләрем сагыштадыр тагын да

Күнелләрем сагыштадыр тагын да:
Жаным ялгыз,
улларым юк янымда.

Кая баксам, моң ишетәм,
моң күрәм:
Өй түрөндө кошлар бала үстөрө.
Өй түрөндө ике кошчык, бичара,
Балаларын өйрөтөлөр очарга.
Жүлөркөйлөр,
күр, ничек куаналар,
Канат яргач очып китө бит алар...

Авыр төш

Мин адаштым, мин югалдым —
Тирә-ягым кара урман,
Ботакларын миңа сузып,
Карт имәннәр авыз ерган...
Баш өстөмдө авыр болыт
Карайганнан караядыр,
Жөйрөп яткан яшел алан
Тарайганнан тараядыр.
Тын алалмый, сулу каба,
һава житми, һава житми,
Кургашындай кара болыт
һаман китми, һаман китми.
Мин йөгөрәм, качам аннан,
Соңгы көчем сарыф итәм.
Күрәм, алда башка жирләр,
Агачлар юк — урман беткән...
Чү, кемнәрдер кычкырыша,
Тавышлары бигрәк яман.
Анда талаш, үлөш, мәхшәр...
Аһ,
Уяналмыйм нигә һаман?!
Ялкын дөрли тирә-якта,
Өерелеп йортлар ава,

Утлы төтөн сөрөмөндө
Бөтерелә бөтөн һава.
Адәм канын коя адәм,
Аналарның жанын кыя.
Утка тотал балаларны,
Бер гөһәһсыз бабайларны...
Әй, кешеләр! Ни карыйсыз,
Туктатыгыз сез аларны.
Туктатыгыз! Тизрәк! Тизрәк!!
Кычкырам, тик тавышым чыкмый,
Алар һаман үтерешә,
Йортлар ава, туллар ява
Үкерешә, үкерешә...
Әй, кем анда, якынымда,
Тизрәк инде уятыгыз,
Бу мәһшәрдән йолып алып,
Жаннарымны юатыгыз.
Тизрәк, тизрәк!
Беркем килми, тавыш бирми,
Бу — яшәеш көнөмме әллә?
Бу үтереш, талаш, суеш —
Төшөм түгел, өнөмме әллә?
Өнөмме әллә? Әй, кешеләр!!!

Дилә Булгакова

* * *

Күнел капкагызны шакыйм,
Ачыгыз, кешеләрем!
Сагышлылар сер сөйләсен,
Жылытам өшегәнәи.

Икеләнәи, капкагызны
Япмагыз, бикләмәгез!

Күнелемдә жырлар иле,—
Жырлардан шикләнемәгез...

Күнелемдә гел изгелек,
Түрөндө — кошлар моңы.
Күгемдә жәйгор¹-көянтә,
Жилдәрнен жылы тыны.

¹ Жәйгор — салават күперә.

Түтөллөрдө күбөлөклөр
Уен корган, күмөклөп.
Тажлары нурга уралып,
Иркөлөнө ал мөклөр.

Ялгыз берәүнең моннары
Торадыр түгелергә...—
Тартынмыйча үтсен әле
Капкасыз күчөлөмә!

* * *

Киләлмәсән —
Атларым аланга чыккан,
Арабызда Дим, диген...
Йөгәннәрен табалмадым,
Шуңа соңладым, диген.

Күк атлар Кылган тавында,
Көт берәз, жаным, диген.
Ышандырчы ялганыңа:
«Гомерлек ярым»,— диген.

Ышанмасам да ышандыр,
Өметләргә юллар яр!
Кемдер өйтер: «Арагызда
Үтәлмәслек еллар бар...»

Ә без үтик атта жилеп,—
Яшьлек биргән жырлар бар!

* * *

Атларыңның күкләрен жик!
Яңа чана кызганма!
Соклансын серле бу жиһан
Без жилдереп узганда.

Көнләшсен безне күргәннәр,
Дилбегәнне тарт өйдә.

Арымас хыял атыбыз,
Хисебез түгел бөйдә...

Матур сүзләрен кызганмый,
Өметләр белән алда!
...Дугаларда кыңгырау-йолдыз,
Нур-күпер безнең алда.

Резидә Әхтәмова

Ай тулган төн

Ай тулган төн...
Әгәр элек булса,
Әгәр өмет өзелмәгән булса,
Әгәр канатларым исән булса,
Иңнәремә хыянәтләр әгәр

Тау-тау булып өелмөгөн булса,
Мин утырып шигырь язар идем
Жир өстенә ай тулган төн туса.

* * *

Мин уйларга куркам
Синең хакта
Уйларымны кинәт чуалтырсың.
Югалтырмын уңны,
Югалтырмын сулны —
Бүгенгемнән артык ерактыр син.

Мин уйларга куркам
Синең хакта.
Ә уйларым һаман
Синең якта!
Ләззәтме бу,
Газапмы бу —
Белмим.
Алдым, артым —
Юлым тулы хата.

Мин уйларга куркам
Синең хакта...

* * *

Мин мәхәббәт эзлим жирне буйлап,
Яратасы иде, шашасы,
Кара урманнарда адашасы,
Жан жылыңнан сине табасы.

Урманнарға керсәм, адашыйм дип,
Адашалмыйм — сирәк агачы,
Аяк асты тулы шыксыз төпләр,
Чебен-черки — төпнең патшасы.

Канатланып күтәрелер идем,
Чиксез иркен зәңгәр күкләргә,
Тап булырга мәгърур бөркеткәйгә,
Киң галәмне бергә гизәргә.

Юк шул! Юк шул!
Мәгърур бөркетләр дә,
Гүзәл лачыннар да калмаган...
Хәер
Мине генә менә язмыш шулай
Зәңгәр күгә белән алдаган?!

Әхмәт
Рәшит

ШОМЫРТ ЧӘЧӘКЛӘРЕ

ХИКӘЯ

Сеңелем Фәүзиянең якты истаһегенә бағышлыйм.

Ул көнгә спектакль дә, рәсми очрашулар да билгеләнмәгән иде. Ташкентка иртән иртүк килеп житкән артистлар, кунакханәгә барып урнашу белән, һәркайсы үз жаен жайларга кереште: кемдер кибетләрдә болганасы, базарларда тулганасы итте, кемдер әллә кайсы заманнарда бу яklarга килеп төпләнгән туганнарын, якиннарын, танышларын күрергә теләде, кемдер музей-күргәзмәләргә юналде, кемдер мәшәкат-йомыш белән артык борчылмый гына урамнарда «просто» киләп салып йөрергә, чибәр үзбәк кызларына мактау сүзе әйтеп кайтырга булды. Әсгатьнең бүлмәдәше, тамашаларда эт булып чинарга, сыер булып мөгрәргә, дунгыз булып мыркылдарга, тагын әллә нинди хайван вә жанварлар тавышы чыгарырга аеруча маһир булган Шәфи, ягъни, хезмәттәшләре шаяртканча әйтсәк, «Шәп-и-и!», юл буге йокы симертеп килүенә карамастан, караватына түнкәйде дә, хырылдый-хырылдый кабат «нәвем базарына» китте. Әсгатьнең нияте башкада, уйлары еракта иде. Ул ничәмә-ничә көннәр күз карасыдай саклап килгән чәчәкләре белән булашты. Туган нигезендә үскән карт агачтан өзеп алынган шомырт чәчәкләре, берни булмаганча исән-имин, һаман да балкып тора, күз явын алырдай нәфисләр, гүзәлләр иде. Биология укытучысы, димәк, ялгышмаган — ул өйрәткән гидропоника дигән хикмәт, чыннан да, чәчәкләрне әле генә өзеп алган сафлыкта саклаган иде.

Әсгать чәчәкләр белән мәш килгән арада ишек шакидылар. «Әйе!» диюенә, бүлмәгә боргалана-боргалана, һәрвакыт аның белән чытлак-ланып сөйләшүче Гүзәлия килеп керде.

— Кызгандың инде шул чәчәкләреңнең бер ботагын, — диде ул, — мондагы берәр любовницага алып килгәнсендер әле...

Һәм шундук боргалана-боргалана чыгып та китте.

Казанда чагында хатыны да аңа шундый кинаяле сүзләр әйтеп:

— Бу шау чәчәк арасында сөяркән белән рәхәтләнәрсен инде, — дигән иде.

Әсгать ул вакытта да, бүген дә дәшми калуны артыграк санады.

Тагын бераздан, ишек шакымый-нитми генә, тиктормас Жәмил баш тыгып карады, инде төмам туйдырып бетергән күптәнге шаяртуын кабатлады:

— Ксанф, суны чөмереп бетер!

Әсгать Бразилия язучысы Фигейредоның «Кол» әсәре буенча куелган спектакльдә Эзоп ролен уйнарга күптәннән, бик күптәннән хыяллана, хәтта бөтен әсәрне яттан белә иде. Режиссерны да «Эзоп»ны сәхнәләштерергә ул күндерде. Ләкин төп каһарман ролен ана түгел, ә аннан талантлырак саналган, газета-журналларда гел макталган мишәр егетенә бирделәр. Бәлки шулай кирәк булгандыр. Әмма Әсгать күнелендә кинә, рәнжү калды — искә төшкән саен бу хәл эчтә тырмый, ниндидер көнчелек вакыт-вакыт аек акылыны жиңә, кемнәр беләндер сүзгә килергә мәжбүр итә иде.

Ишек кабат ачылды, башын яртылаш кына тыгып, Жәмил аны тагын бер кат мыскыллыйсы итте:

— Ксанф, диңгезне чөмереп бетер!..

Әсгать өстәлдә яткан төмәке савытын ишеккә томырды — тирә-якка пыяла кыйпылчыклары чәчелде. Тавышка уянган Шәфи үпкәләгән тавыш белән:

— Йокларга бирегез инде, егетләр, — диде дә стенага борылып ятты.

Таксины озак көтәргә туры килмәде. Машина тәрәзәсеннән куе мыеклы, кара-кучкыл йөзле ир уртасы кеше башын тыкты да:

— Ераккамы? — дип сорады.

— Шастри станциясенә кадәр.

— И дустым, Шастрига кадәр генә трамвайда гына да барып була... — дип башлаган иде шофер, аннан үзенә генә билгеле каттый карарга килеп: — Әйдәгез инде алайса. Аннан алырмын пассажирларны, — дип өстәде.

Әсгать, шактый зур чүлмәккә утыртылган шомырт чәчәкләрән имгәт-мәскә тырышып, арткы рәткә кереп урнашты.

— Пассажирларны Шастридан алырмын, — дип кабатлады шофер. — Барыбер шул якка, Чырчыкка барасы.

— Чырчыкка?..

— Әйе, нигә гажәпләнәсез?

— Миңа да Чырчыкка бит...

«Беткән баш беткән, әлләни күп сорамас өле, — дип уйлады Әсгать. — Чәчәкләрәм дә исән-сау барып житәр. Автобуста интегеп, төртелеп-сугылып йөргәнче», — дип ныклы карарга килде.

— Чырчыкка... Әйе... дөресрәге, Троицкига чаклы...

Шофер ваемсыз гына:

— Троицкига икән, Троицкига... — дип мыгырданды да тизлеген арттыра төште. — Хет Троицкиның зиратына хәтле илтәп куям...

«Шаяртуы шундыйдыр инде», — дигән уй үтте Әсгать башыннан.

— Ә миңа нәкъ менә шунда кирәк тә инде. Сенелем минем анда. Мөселман зиратында.

Шофер жәлт кенә артка карап алды.

— Кем соң сез? Безнең як кешесенә охшамаган...

— Казаннан... Татар... — диде Әсгать, сүзнең ялганып китүенә сөенеп.

— Ә мин... Кырымныкы... — дип куйды шофер... — Кырымда туганмын.

Бераз гына сүзсез бардылар. Икесен ике уй биләгән иде, күрәсен. Әсгать Кырым татарларының язмышы турында азмы-күпме ишетеп белә. Таксистның кисәк кенә тынып калуын ул үзенчә юрады: дус бар, дошман бар, дигәндәй, бу хакта сүз куертуны кирәксенми торгандыр. Кешеләр белән бик тиз аралашып китүчән Әсгать шулай да озак сүзсез баруны килештермәде.

— Менә, сенелем каберенә чәчәкләр илтәм өле. Туган нигезебездә үскән шомырт чәчәкләре...

— Бездә муел диләр аларны,— дип сүз кыстырды таксист.

— Күптәнге шомырт агачы инде ул. Сугышка хәтле үк әти утыртып киткән булган. Әле һаман исән — яз саен шау чәчәккә күмелә. Сенеләмә туган туфрактан бер истәлек булсын, дидем...

Шофер дәшмәде.

— И ярата иде инде Фәридә шул шомыртны. Сенелем Фәридә исемле иде минем. Яз житсә, чәчәкләренә соклана, пешеп житәр-житмәс шомыр-тларына ябыша иде. Сугыштан соңгы авыр еллар. Ашарга юк. Шул шомыртны ашый-ашый телләре кап-кара була торган иде.— Әсгать көлемсерәп көлеп куйды.— Ятим үстек бит без. Туганнарыбызның ун баласы арасында ике ятим...

Шофер дәшми-сөйләшми баруны килештермәдеме, әллә үзен биләп алган уйлардан арынырга теләдеме, ничек капылт туктап калган булса, шулай капылт кына телгә килде:

— Мин дә ятим икәнмен бит. Менә олыгаеп барганда гына белдем. Кырымның кай жирендә туганымны да, атам-анам кем булуын да...

Ул бер мәлгә тынып калды, Әсгать исә аны бүлдерергә жөрят итмәде, шофер исә безардан дәвам итте:

— Хәтта үземнең чын исемемне дә белмим. Безнең халыкның бер кадәресең 1944 елда монда куып китергәннәр... Анысын ишеткәнгез бардыр инде... Чәчәккә тимер чыбык белән уратылган бер ачык мәйданга кертеп тутырганнар. Бөтенесе ач. Миңа ул вакыт, күрәсез, ике яшь тө тулмаган булгандыр. Бик елаганмындыр инде. Безнең халыкны кызганып, шул лагерьга үзбәкләр килә торган булганнар. Үзбәкнең мөселман халкы бит инде — чәчәккә тимер чыбык аркылы кайсы нан, кайсы нинди дә булса башка төрле ризык ташлый торган булган. Үзбәкләр балаларны ярата бит алар. «Тилмертмәгез сабыйларыгызны, бирегез безгә»,— диләр икән. Ачтан шешенгән әни мине чәчәккә тимер чыбык аркылы бер үзбәк кешесенә ыргыткан. Мин менә шулай итеп исән калганмын. Болай кыйлык күргәнемне хәтерләмим. Иркәләп-назлап кына үстерделәр. Мин аларның бердәнбере идем. «Әти» дип йөргән кешем иртәрәк китте. Ә чын кыйссамны миңа үләр алдыннан елый-елый үзбәк әнкәм сөйләде. Аңарчы ул хакта берни дә белми идем...

Таксист тагы тынып калды — Әсгать аның бу мизгелдә ниләр кичергәннән фәкать тешләрен чытырматып кысуын, йөзенең кырысланып, уйчанланып калуын алгы көзгедән күреп кенә чамалады. Сораштырырга, төпченергә кирәкми иде. Болай да бу очраклы гына туры килгән юлдашы күңелендә монсу болытлар йөзәдер, ак бураннар уйныйдыр, ачы жилләр исәдер. И азымыш, азымыш — кайларга китереп ташламый ул адәм балаларын! Менә аның да өч иң газиз кешесе өчсә өч жирдә мәңгелек йортын тапкан. Әтисе кайдадыр Карелия сазлыкларында ятып калган — кабере билгесез, әнисе — авыл зиратында, Әсгать утырткан каен тамырлары астында... Ә бердәнбер сенелесе, ачысын-төчсән бергә татып, бу шәфкатьсез дөньяда бер-берсенә терәк булган соңгы юанычы, соңгы таянычы, соңгы өмете — менә монда, Үзбәкстан жирендә. Ниндидер Бермуд өчпочмагы... Анда, тегендә, монда... Өчпочмак... ул өчпочмакның кайсы почмагында урын табылып килчәктә Әсгатькә? Үзе ул аның назыннан, иркәләвеннән мөхрүм калган әнисе янында тынгы табарга хыяллана. Соңгы елларда йөрәге ешрак шаярта башлагач, дусларына, якыннарына әйтеп тө куйды. Әнисе каберенә чардуган куйганда, урын да калдырды, васыятен да тиешенчә язып, пичәтләр суктырды. Кем белә бит. Ә Бермуд өчпочмагы дүртпочмакка әйләнсә? Дөнья хәлен белеп булмый.

Машина үз жасна чаба да чаба. Шофер үз уйларына чумган, эндәшми. Кулда — туган нигезнең соңгы истәлегә, шомырт чәчәкләре. Тәрәзәдән ниндидер таныш түгел йөзләр чагылып кала. Юл шома, тигез. Ә башта уйлар, уйлар, уйлар... Бермуд өчпочмагы... «Ксанф, бөтен суны чөмереп

бетер». Әкәмәт инде бу Жәмил—шундый шаяртудан нинди кызык табадыр?

Сенелесе Фәридәне Әсгать бу Чырчык дигән жиргә үзе алып килгән иде. Ул вакыт монда Зөһрә апалары—әнисенең бертуган сенелесе—эшкә унган, кешеләргә ярдәмчел, нечкә күңелле жиннәләре белән яши, тормышлары житеш, ачлык-мохтажлыкның ни икәннән белмиләр иде. Гаиләләре дә зур түгел, һичшиксез, Фәридә артык кашык булмагач, дип фикер йөртте Әсгать. Ә анда, Чәчәкле авылында, аның бердәнбер газизе ун күгәрчен арасында бер шыксыз чәүкә булып яши. Әсгать Казанга укырга китеп баргач, Фәридәнең зар-интизар тулы хатлары килә башлады. Үзе авылда чагында сенелесен кыерсытырга ирек бирми иде дә бит—күрәсәң, хәзер рәхәтләнеп чукий торганнардыр. «Абый жаным, бердәнбер таяныр кешем син генә, зинһар коткар,—дип башлаган иде ул хатын.—Әни (Әсгатьтән аермалы буларак, Фәридә үзе тәрбияләнгән гаилә башлыкларын «әти-әни» дип йөртә иде), әрәмтамак, бер сүземне тыңламыйсың, дип юк кына гаеп табып кыйнады. Абый, минме инде сүз тыңламыйм? Көннең-көн бие кырда казлар саклыйм лабаса, ашаганым—какы да кузгалак, көнгә бер телем ипи эләксә элөгә, эләкмәсә юк—анысын да малайлары талап ала».

Ул хат зар вә ялвару тулы иде. Аның ахырын сенелесе «жавабыңны дус кызым Розалия исеменә яз, югыйсә, тегеләр кулына эләксә, күземне ачырмаслар»,—дип тәмамлаган иде.

Әсгать, үзе барлы-юклы стипендия хисабына гына көн күрсә дә, сенелесенең гозерен кире кагарга хақы югын аңлады. Ләкин нишләргә соң? Ташкент якын жир түгел—барып житәр өчен генә дә әллә никадәр акча кирәк. Ул, әле кавырсыны катмаган булса да, Идел буенда «шаллага» дип аталып йөргән ирекле йөкчеләргә кушылып, баржалар бушатты—траптан чыкканда тез буыннары чымырдап-чымырдап китә, эшнең нинди авыр икәннән үзе генә белә, эт булып арый, ләкин сер бирми иде. Сенелесе бит, сенелесе, бердәнбер газиз кешесе, аны коткарырга кирәк иде! Әсгатьнең бәхетенә, аларның төркемен Төмте якларына урман кисәргә жибәрделәр—булчак Куйбышев сусаклагычын агач-богачлардан арындырырга кирәк иде. Акчасы әллә ни булмаса да, Әсгать ике ай эчендә, ниһаять, юллык мая тушый алды. Бу инде алда ниндидер өмет чаткысы бар дигән сүз иде.

Әсгатьнең күңелсез уйларын бүлөп, таксист янадан телгә килде:

— Ничә баласы калды соң? Сенелесенә өйтәм...

— Әле беренчесен генә көтәләр иде шул. Бала тудыру йортында үлдә. Ни хикмәттер инде, таба алмыйча интеккөн. Врачлар, ярып алып булмый иде, температурасы, кан басымы югары иде, диләр. Үзен саклап калу өчен баласын үтереп алырга туры килде, диләр. Алар белән бәхәсләшеп буламыни! Барыбер саклап кала алмаганнар. Шулкәдәр көтеп алган сабыеның тумас борын жан бирүенә өзгәләнгәнме, әллә чыннан да сәламәтлөгә чамалы булганмы, сенелемнең миенә кан сауган, диделәр. Их, кайда егыласыңны белсәң. Әллә кайларга алып барыр идем мин аны, әллә нинди профессорларга күрсәтер идем...

— Ире кайда соң? Хәзер кабаттан өйләнгәндер инде?..

— Өйләнде... Ике айдан соң ук өйләнде. Чырчыкта яши бугай. Күрәсем дә, беләсем дә килми. Жеп өзәлгән бит инде...

— Да-а-а, туган, хәлләр!—дип тел шартлатты таксист һәм Чырчык аша салынган күперне узып, тауга күтөрелә башлады.

Жимеш агачларына күмелеп утырган бер катлы йортлардан, заманча биек биналардан торган озын, тузанлы урам буйлап бара торгач, өстенә ай куелган тимер капка янына килеп туктадылар. Әсгать шомырт чәчәкләрен кулына сак кына алып, машинадан төште. Чүлмәкне юл читенә куйды да кесәсеннән акча чыгарды. Таксист шундук кул селтәргә кереште:

— Кирәкми, туган, кирәкми. Бер тиен дә кирәкми. Югыйсә рәнжетәсең мине... Без бит бер язмыш кешеләре. Кирәкми...— Ул бутала-бутала тагын әллә ниләр сөйләде.— Ташкентта мине бөтен шоферлар белә... Кирәк булсам, аларга гына әйт... хәзер эзләп табарлар... Мурат, диген Норзуллаев, диген... Гафу ит... сенеләңнең каберен дә кереп күрер идем дә, ашыгыч эшем бар...

Ул ничектер бик уңайсыз гына, ләкин нык итеп Әсгатьне кочаклады, аннан:

— Боекма, туган! Без дөньяда яшибез бит әле,— диде дә машинасына утырып тиз генә китеп барды.

— Исәнме, Фәридә, исәнме, сәләмәт минем!— дип пышылдады Әсгать, хәтергә гомер буена уелып калган чардуганны эзләп тапканч— стандарт тимер пирамидадагы сурәттән аны бу мәрхәмәтсез дөньяда берүзен калдырып киткән иң газиз кешесе томырылып, мөлдәрәп, ниндидер моңсулык белән күзгә карап тора иде.— Исәнме, кадерлем... Исәнме, дим. Чөнки син минем өчен һаман да исән... Менә тагын сиңең яныңа килдем. Туган нигебездән син яраткан шомырт чәчәкләре китердем. Каберең өстендәге слива чәчәкләрен койган, инде жимешләнә башлаган икән. Чардуганың гына менә... Буяулары купкан... Ирәң сиңе оныткандыр инде, күрәсең. Югыйсә килеп буяп китәр, чүп үләннәрен утар иде. Ярар, ачуланма син аңа... Менә мин килдем бит әле. Жәе чыккан, тагын килермен. Шуңа житмәгәнмени! Без генә бер-беребезне ярты сүздән, бер күз карашыннан аңлый идек бит. Бәлки, син бала чакта яратып йөргән, сонгы сыныгын сиңең белән бүлешкән күрше малае аңлай торган булгандыр. Ул да хәзер дөньяда юк инде. Өйләнмәгән көнчә үлеп китте. Сине бик, би-ик сагына иде. Бәлки аның белән бәхетле булган булыр идегез. Үткән эшкә салават инде. Нишлисәң бит. Гел-гел генә чиләгенә күрә капкачы булып тормый... Минем тормыш та бик татлыдан түгел. Апаның үз дөньясы, минем үземнеке. Икебез ике якка караган. Икебезне берләштерердәй уртақ жимешебез— балабыз юк. Бергә дә, түгел дә... Яшибез шулай. Гениаль артист була алмадым бугай инде— гомер үтәп бара. Югыйсә университетны ташлап, театр училищесына кергәндә әллә ниләр кырымын шикелле иде. Әнә Жәмил һаман мыскыл итә. Бүген дә: «Ксанф, суны чөмереп бетер!»— дип үртәшәп калды. Хәер, син Жәмилне дә, Ксанфны да, Эзопны да, Бразилия язучысы тудырган башка каһарманнары да белмисеңдер. Мин зарлану өчен генә әйтәм. Сина зарланмый кемгә зарланыйм соң мин?! Мине син генә аңлай идең бит. Ә менә Жәмил аңламый. Һаман үртәшә: «Ксанф, суны чөмереп бетер!»...

Беләсеңме, мин юл буе уйлап килдем әле, минем иң кадерле өч кешем өчесе өч жирдә күмелгән икән ләбаса! Ниндидер өчпочмак... Бермуд өчпочмагы... Анда, тегендә, монда...

Ачуланмасаң, алай-болай була калганда, мин авылга әни янына кайтырмын дим инде... Хәтерлисәңме, без авылдан чыгып киткәндә, кулыңа бер чәчәк тоткан идең. Әни кабере өстеннән өзеп алдым, әнибез истәлегә, дигән идең.

Без, бу биниһая киң дөньяның ике үксез баласы, тузанлы юлдан килчәккә зур өметләр баглап, станция ягына атладык. Бер-беребез белән сөйләшәп сүзләребез бетмәде, кыен мизгелләргә искә төшереп күзләребез яшьләнде. Әни үлгәч, үткән унбер ел эчендә башыбыздан ниләр генә кичмәде бит! Ачлы-туклы тормыш, ямау өстенә ямау салган киём, иртә яздан кара көзгә кадәр яланаяк йөрү аркасында канап, кадалып, яргаланып, бездәгечә әйтсәк, «чебиләп» беткән аяклар, кыерсыту-кимсетүләр, жингинең үз күгәрченнән иркәләгәндә: «Их, безнең дә үз әниебез булса иде»,— дип өзгәленүләр, уфтанулар, йөрәккә кан савулар... Шунның өстенә, берәр гаебез булса, кул күтөрүләр, кыйнаулар. Бигрәк тә сиңе рәнжеттеләр, бигрәк тә син кыен ашадың. Ни әйтсәң дә, мин бит әле малай кеше, синнән дүрт яшькә олырак. Хәтерәңдәме,

жиңги сине кыйный башлагач, мин арага кербән идем. Кулыннан укладына гына тартып алдым. Ә ул абыйга: «Әсгать миңа кул күтәрде, үксез бала асрасаң, авызың-борының кан итәр — менә күрдөңмә инде», — диг зарланды. Абый — кызу канлы кеше, төпченеп-нитеп тормады, миңе кәш белән ярды. Кимсенүдән бәгырем өзгәләнсә дә, мин шат идем — ниһаять, гомеремдә беренче тапкыр сине аралап кала алдым. Абыйның гөнаһысына кермик — ул безне үз балалары кебек тигез күрергә, кыер-сыттырмаһа, күнелебезне күрергә, жәлләргә тырыша иде. Аның хатыны белән жәнжәллары да еш кына безнең аркада, безне якларга тырышуы аркасында килеп чыга иде. Абыйга тел тидермик, гөнаһысына кермик. Төрлө чак булгандыр инде. Ә менә жиңги... Нишләп шул кадәр безгә каныйкандыр инде... Ятим калганыбызга без гаеплемени? Бу кәһәр төшкән сугыш булмаса, үз әниебезнең көнө-төнө колхоз эшендә йөрөп, сәләмәтлөгө какшаһмаса, без дә әти-әниле булып, аларның назлауларын, иркәлүүләрен күрөп, үзебезне бәхетле кешеләр итеп тойар идек ләбаса.

Без үзара сөйлөшә-сөйлөшә, тузанлы юлда яланаяк эзләр калдырып, атладык та атладык, мин ертыла башлаган ботинкамны салып — янәсе, саклыйм — кулларыма тоттым. Як-якта арышлар өлгөрөп килә, күктә кояш көлө. Без үз-үзебезгә баш, без, ниһаять, азат, без бәхетле идек. Инде безне беркайчан да жәберләмәячәкләр, без шәфкать-мәрхәмәт сорاپ, кимсенеп кемнәрнендер күзенә караһаячак, үз-үзебезне кеше итеп сизәчәк идек. Ниһаять, без гарык булып беткән гаилә талашларынан, ызгыш-сугышлардан котылачак идек.

Мин әледән-әле сиңа күтөрелеп карадым һәм шушы авыр еллар эчендә беренче мәртәбә йөзөңдә елмаю күрдөм. Без — бу жиһанның ике бөртек бәхетсез баласы — алдагы көнөбезгә бәхет өмет итеп, житәкләшкән көнә атладык та атладык. Туып-үскән ата-ана нигезе, өй каршында сиңа бер юаныч булып үскән шомырт агачы, әниебезнең изге кабере, су буендагы таллыктар, карга оялары белән чуарланган өяңкеләр, ике адымның берендә челтерәп аккан чышма сулары, салам түбәле каралтылар, һәр ярыгыңнан диярлек фәкыйрьлек өркөлөп торган иске йортлар, тормыш авырлыгы аркасында миләре түнөп, акны карадан аермаслык хәлгә килгән, кеше дәрәжәсенә лаек булмаган ниндидер аңлаешсыз, ярым кыргый кануннар белән яшәүче авылдашлар анда, артта, офыктар аръягында калды...

Сиңа моңарчы поездны күргәңең юк иде әле. Шуна күрә сине бөтен нәрсә гажәпләндерә, берәз гына шүрләтә дә иде бугай. «Абый, бер кая китмә, станцияләргә төшөп, утыра алмый калсаң, мин ялгыз нишләргәмен», — диг туктата идең. Аннан бара-бара кыюлана төштөң. Без тукталышларда бергәләп төшә башладык. Ә анда, жаның ни тели, шуны саталар. Өрмекләнен торган зур-зур бәрәңгеләр, тозлы кыярлар, күпереп пешкән кабартмалар, авыз суларын китереп торган жиләкләр... тагын әллә ниләр. Син мөлдәрәп күзләремә карый идең дә: «Абый, алыык инде», — диг ялвара идең. Мин ничек сиңа теләгәнә каршы килим инде!

Ә теге малай хәзер кайларда йөри икән? Теге, безнең купеда барган, житү чәчле, юл буге сиңа сагыз кебек ябышкан малайны әйтәм. Исемен дә оныттым инде хәзер. Сиңа күзе төшкән булгандыр инде — гел безгә тагылып йөрдә. Чибәр идең шул, сенеләм, тикмөгә генә булмагандыр.

Поезд безне киләчәгебезгә, күрчәгебезгә алып китте. Син юл буге йокламадың диярлек. Вагон тәрәзәсеннән карап, һәрнәрсәгә гажәпләнә идең, сокланып туя алмый идең. Без һәр тукталышта диярлек төшөп, азык-төлек сатучылар рәтен урый, нәрсә белән булса да сыйлана идек. Казахстан жирләренә житкәч кавынынан-карбызынан авыз иттек, хәтта икебезгә (хәер, өчөбезгә бугай ла — теге малай да безнең арттан калмый йөрдә бит!) бер стакан кымыз да төмлөп карадык. Син нишләптер ошатмадың — төкереп ташладың.

Ташкентка житкәндә безнең бер тиен дә акчабыз калмаган иде диярлек. Хәер... Хәзер мин сиңа гомерем буге әйтмәгән бер серемне чишәргә

тиешмен. Калган иде акча — бер пәрәмәчлек кенә калган иде. Сине вокзал чатында утыртып, Чырчыкка барасы поездны белешергә киткәч, тоттым мин аны. Нәфесемә хужа була алмадым. Бик кызыктырды мине шул пәрәмәч. Башта кабып кына карыйм, дигән идем, яртысы сиңа булыр дигән идем. Аннан ничек ашап бетергәнәмне сизми дә калганмын. Бүгенге көнгә кадәр үкенәм — нишләп шул пәрәмәчнен яртысын сиңа калдырмадым икән?! Син дә бит ач иден. Өлешенә кердем, сенелем, кичер мине шул ахмаклыгым өчен.

Чырчыкка кадәр без «куяннар» булып бардык. Апалар кочак жәеп каршыладылар — алар безне көткәннәр иде. Шулай итеп, сиңең өчен кешечә тормыш башланды. Ә мин, өч көн кунак булгач, жизнәбез биргән акчага сөенә-сөенә Казанга кайтып киттем.

Мин сиңең өчен инде тыныч идем. Хатларыңнан укыганыңны, эшкә урнашканыңны белдем, кияүгә чыкканыңны ишетеп шатландым. Тик балагыз гына озак көттерде. Көттерде... һәм якты дөнья йөзен күрә алмады. Икегезгә менә бер кабер. Кабер өстенә утыртылган слива агачы да энә нинди булып үскән. Син эшләгән заводта ясалып, сине күмгәндә куелган айлы стандарт пирамидадан һаман моңсу гына елмаеп торасын... Исән чактагы кебек. Сирәк килсәң, дип үпкәлисездер дә инде. Нишлим соң — ара ерак бит!

Әсгать, күз яшьләренә буылып озак, бик озак басып торды. Аның өчен вакыт тукталган иде. Баштан кичкәннәр барысы бер мизгелгә тупланып, хатирәләр йомгагын сүттеләр дә сүттеләр. Төшенкә күнелдә соңгы елларда оялап алган ялгызлык, өметсезлек, ахырынача үзе дә аңлап житмәслек котылгысызлык тойгысы аны бу жирдән жибәрми, бөтенесе, бөтенесе хакында менә шушы агачлар, чардуганнар, кабер ташлары арасына поскан өнсез бушлыкка туктаусыз сөйләсә, эчтәгә сагышлардан, моң-зарлардан арынасы килә иде. Әсгать Чеховның бер хикәясен ничек тетрәп укыганын исенә төшерде. «Тоска» дип атала иде ул. Карт кучерның бердәнбер таянычы, улы Иван үлеп киткән. Кайгысының чиге-чамасы юк. Ул ниндидер юату сүзе көтеп, бушанасы килеп, пассажирларының әле берсенә, әле икенчесенә эндәшеп карый. Ләкин беркемнен дә аңарда җае юк. Тормыш Иваннан башка да дәвам итә. Ахыр чиктә ул, эштән арып кайткач, моң-зарларын атына сөйләргә мәжбүр.

«Иван-то помер», — ди ул, атының башын кочаклап. Бу битараф, фани дөньяда кеше хәсрәтен аңласа, шул мәхлүк жан иясе генә аңлайдыр шикелле ана. Менә хәзер дә Әсгатьнең хезмәттәшләре Ташкент кибетләрендә кирәк-яраклар юнәтеп йөриләрдер, үзбәк кызларына комплиментлар әйтәләрдер. «Шәп-п-и!» йокысыннан торгандыр инде, төмле генә итеп ашау турында кайгыртадыр... Теге Кырым татарының юлы уңды микән? Ә Жәмил, шул арзанлы шаяртуы белән аның теңкәсенә тигән Жәмил, башкаларга: «Ксанф, диңгезне чөмереп бетер!» — дип әйтә алмый бит инде ул. Монда каберстанда чөмерерлек диңгез дә, һәлакәт чоңгылына сөйрәрлек Бермуд өчпучмагы да юк. Монда бушлык, монда тынлык кына. Монда мәгънәсез ыгы-зыгылардан, кирәксез шау-шулардан, көндәлек мәшәкәтләрдән качып, иң якин кешеннән рухы белән очрашып була, үз-үзең белән сөйләшеп була — сине беркем дә акылдан язганга санамаячак. Монда кануннар бүтән, хакыйкәт бүтән. Фәкәт монда гына мәңгелек белән күзгә-күз очрашасың.

Әсгать сенелесенәң каберен чүп-чарлардан арындырып, шомырт чәчәкләре белән шыплап тутырылган шактый зур чүлмәкне ипләп урнаштыргач та, чардуган тимерләренә тотынып озак торды әле. Кош инде офык арьягына төгәрәгән иде, салкынча жил исеп куйды. Сизелерлек итеп энгер төшә башлагач кына кузгаласы итте Әсгать. Истәлегә булсын дидеме, әллә башында башка уй идеме, ул, чәчәкләр бәйләменнән бәләкәй генә бер ботагын сындырып алды да, акрын гына капкага таба юнәлде.

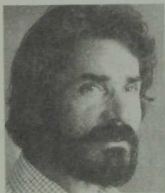
Очсыз-кырыйсыз уйларына чумып, кая барасын да анык кына бел-мичә, ул ниндидер мингерәгән кыяфәттә урамнар буйлап атлады. Бара-бара Чырчык суы аша салынган күпергә барып житте. Кулында шомырт ботагы иде. Ул күпер култыкчасына таянып аска, бөтерелеп-бөтерелеп аккан суга карап тора башлады. Ничектер үзеннән-үзе ул яраткан бер шагыйрьнең сүзләре искә төште:

Ага сулар, үтә гомер,
Үтәр дә китәр инде...

Якында гына көлү тавышлары янгырады. Аңа таба чайкала-чайкала ике егет якынлаша иде. Әллә ничек сәер, гайре табигый иде аларның көдүләре. Сөйләшмиләр дә үзләре, әле берсе көлә, ул туктауга, икенчесе көлә башлый. «Наркоманнардыр»...—дип кенә уйларга өлгерде Әсгать һәм...

... Иртәгәсен иртүк күпердән узып барган милиционер әле кибең тө өлгермәгән канлы тапка игътибар итте. Янәшәдә генә изгәләнгән, тап-талган шомырт чәчәкләре аунап ята иде. Ул күпер култыкчасына таянып аска, шашып-шашып аккан суга карады. Анда шикле нәрсә күренми иде. Милиционер, башын кашып алды да, итек табаны белән канлы тапны ышкый башлады. Аннан, изелгән шомырт чәчәкләрен суга ташлады да, берни булмагандай, үз юлы белән китеп барды.

ӘДХӘТ СИНУГЫЛГА 60 ЯШЬ

Каләмдәшем Әдхәт Синугылны мин башкалардан шактый аерылып торучы, беркадәр сәер характерлы, баласыман йомшак күнелле, үпкәчел, әмма шул ук вакытта үжәт, максатчыл бер шәхес, барыннан да бигрәк милләтпәрвәр жанлы замандашым итеп күрәм. Башкортостан буенча якташым ул (Стәрлебаш районының Куганакбаш авылында туып үскән), һәм университетта бергә укуың сабакташым да...

Хәтеремдә, без ул чакта университетның әдәби түгәрәгендә шактый кызыклы төркем идек (күз алдына китергез: без укуыңда «Әллүки»дә М. Госманов, Р. Фәйзуллин, Х. Миңнегулов, Ш. Маннап, Г. Рәхим, Р. Мингалим кебек булачак галим, әдип-шагыйрьләр бергә булды). Арада Әдхәт — бездән өлкәнрәк, бик ыспай-шома чибәр егет, тик тормышта күпне күргән-кичергән, ятим үсеп, миһнәт ашап, инде солдатта да булып, аннан соң редакцияләрдә эшләп, укуың, шактый «жасланган» да абый иде. Уфада башкортча чыга торган «Яшь көчләр» альманахында без бер елда басылганбыз икән (1960). Әдхәт ул чакта юмор-сатира белән мавыга, Г. Афзалны бик яратып, аның чарак яза иде. Әмма студент елларында ул күбрәк тәржемә белән шөгыльләнде кебек: ай саен диярлек радиотелевидение аша Куба, Вьетнам, Африка шагыйрьләре шигыйрьләрен яңгырата... Һәм әжере дә әйбәт була иде бугай... Үз шигыйрьләре, жырлары да күренгәләде (студентлар турындагысына Нәжип Жһһанов көй язгач, шактый по-

пуляр булып китте!). Шунысы кызык, Әдхәтне ул чакта безнең «суык» Казаннан бигрәк жылы Көнъяк — Кавказ, Кырым яклары тарта, ул шунда сәяхәт тө итә, һәм үзе дә шул як кешесенә бик охшаш иде. Әмма күнелендә аеруча үзезбезнең төрки кардәшләребезгә мәхәббәте зур иде: балкар, карачай, нугай һәм кырымтатарлар турында гел мавыгып сөйли, аларның газеталарын алдыра — димәк рухи сәяхәте дә бара иде. Юкка булмаган икән: соңыннан Әдхәт Ташкентка барып төпләненп, кырымтатар кызына өйләненп, күпне күргән ул горур кавем белән тормышын ук бөйләде. Дөресен әйттик, бу халыкның ин авыр чорларында да шул хискә туры булды ул: ачы язмышын уртаклашып, шигыйрьләр язды, кырымтатар шагыйрьләрен, халык ижаты жәүһәрләрен тәржемә итеп матбугатта чыгарырга тырышты... Жөмләдән, «Казан утлары» да бу мәсәләдә читтә калмады.

Әдхәтнең үз тормыш юлы төрле яклар, илләр белән бөйләненп, шактый катлаулы булган кебек, ижаты белән дә шулай килеп чыкты: аны йә кырымтатар, йә Казан шагыйре итеп тану озакка сузылды. Әүвәл Казанда балалар өчен һәм тәржемә китаплары белән күренсә дә лирика китабы кырымтатар телендә Ташкентта чыкты, шунда ул Язучылар берлегенә алынды...

Казанда басылган китаплары арасында Әдхәтне тулырак ачканы — аның «Жыр төбәген сагынып» (1984) китабы. Быел, юбилее мөнәсәбәте бе-

лән дә сайланма китабы әзерләнә
дип беләбез. «Татар поэзиясе анто-
логиясе»нә дә кертелгән аның шигырь-
ләре. Ижат активлыгын да арттырды
ул: шигъри бәйләмнәре газета-журнал-
ларда еш күренә, хәтта Ибн Синаның
шигырь белән язылган атаклы «Тыйбб
китабы»н да тәржемә итеп бастыр-
ды. Димәк, каләмдәшебез, татар ша-
гыйре эштә, хәрәкәттә. Соңгы еллар-
да Үзбәкстан татарларының ижтима-
гий эшендә дә Әдхәт актив катна-

ша, аннан вәкил булып Казанга, коры-
лтайларга да килде. Бүтән ул—Урта
Азия регионуннан—атаклы «Азат-
лык» радиосының штаттан тыш хәбәр-
чесе.

Менә шундый бер милләтәшебез
яши безнең—Ташкентта. Диаспора
дип атаргамы? Әмма халыкның—үз
моннары, үз язмышы баласы. Бу—бә-
хәссез.

Рәдиф ГАТАШ

Әдхәт Синугыл

Көзгә бакча

*Көзләр кебек сагыш күзләремдә.
Г. Афзал*

Картлык көнем минем — көзгә бакча,
Жыеласы уңыш жыелган,
Яшьлегемнең яшел тирәкләре
Тынып калган кошлар жырыннан.

Картлык көнем минем — көзгә бакча,
Казыласы жирләр казылган,
Бәйгеләрдә менеп чабар ничек? —
Ярыш толпарларым арыган...

Картлык көнем минем — көзгә бакча,
Коеласы яфрак коелган,
Көзгегә дә үшкә тоталымыйм,—
Матурлыгы йөзенә жуелган.

Картлык көнем минем — көзгә бакча,
Саргаясы төсләр саргайган,
Сөлге тотып димчә юллысым юк,—
Сайланасы ярлар сайланган...

Картлык көнем минем — көзгә бакча,
Жыйналасы бар да жыйналган...
Кыш кунаклар тиздән бу бакчага,
Көзнен инде жыры жырланган.

Октябрь, 1994

Ләйләгә

Валчыгына кадәр охшашсын син
 Үзен туып-үскән жиреңнен,
 Ялбыр чәчле кара толымнарын
 Дулкыныдай кичке дингезнен.

Тавышларың өзелеп сөйли кебек
 Чишмәләрнен жырға байлыгын,
 Мөлдәрәмә корым-кара күзен,
 Зәйтүнедәй Кырым багынын.

Карашларың көн-төн эзли төсле,
 Акчарлагын зәңгәр ярларның,
 Чатыр-Дагның бөркет ояларын,
 Карурманын Аю-Дагларның...

Тамчысына кадәр охшаш син бик,
 Кара кашым, Кара дингезнең.
 Чулпанымы атар таңнарның син,
 Зөһрәсеме Кырым күгенен?

Күктүбә. 1980

Мәхәббәт бураны

Карлар сарган сахра юлларында
 Бураннарда нәрсә калган соң?
 Кемең юлда? Вокзалларга килеп
 Сөялсәң, арган-талгансын.
 Зур составлар алып килмәс әле
 Авылыңның моңлы баласын.
 Бураннардан тальян чыңын эзләп,
 Сагыш каплый юллар арасын.
 Сагынсаң да артык өзгәләнмә,
 Исән-сау бит яшьлек юлдашың.
 Буранга да тимә, бурый бирсен,
 Бөтен жирне акка урасын.
 Имин еллар гажәп тиз үтөрләр,
 Мәхәббәттә еллар онтыла.
 Әй, гүзәл кыз, вокзал яннарына
 Юксынырга ялгыз омтылма.
 Еллар үтәр, поезд составлары
 Сөйгәнеңне сиңа кайтарыр.
 Ник онытсын егет яшьли сөйгән
 Кызы калган туган якларын!
 Тинсез сөю белән, тинсез янып
 Көтә белә кызлар шулай да...
 Дулый буран, далаларны урый,
 Мәхәббәтләр чыныга буранда.

*Стәрлетамак — Уфа.
 1972*

Курайлар аланлығы

Өздереп лә уйный бүз курайлар,
Жилләр генә иссен илереп...
Урал дәръялары акмый тыңтый,
Курай моңнарына бирелеп.

Жилкендереп уйный, әй, курайлар,
Үзәкләрне генә өздереп.
Туып-үскән илләр сагындыра,
Йөрәккәйләр генә өзелеп.
Жиз курайлар уйный таулар жырын,
Моңлы итеп уйный сыздырып.
Курайларга кушылып жырла, күнел,
Былбыл тавышларын уздырып!

Июль, 1975

Халкым бар

*Шикләмнмбез дошманнарның көчендин без,
Бүгенге көн Гали, Ростәмнәргә тиң без.*

Г. Тукай

Үз илем бар минем якын күргән,
Татар дигән туган халкым бар.
Йөрөгемдә ана гына булган
Мәңге сүнү белмәс ялкын бар.

Тукайларны биргән халкым бар.

Куркыталмый аны дошманнар да,
Өркетәлмый хәтта атомнар...
Хөкем итеп атомнарны жирдә
Яшәр өчен мең-мең хақың бар.

Такташларны биргән халкым бар.

Илем белән халкым икесе дә
Кояшка тиң булып балкыйлар.
Ялкын кебек якты халкым өчен
Хезмәт итеп яшәр антым бар.

Сөйдөшләрне биргән халкым бар.

Бу дөньяның күпме халыклары
Безнең өчен кардәш, якыннар.
Күпме гасыр авыр сынау үткән,
Сынатмаган батыр халкым бар.

Жәлилләрне биргән халкым бар.

Март, 1975

Чинар тамырлары

*Куптарып ук ташлар иде дә,
Иде дә бит... тамыр тирәндә!*
Х. Туфан

Тамырларын казып төшкәнем бар,
Тамырлары бигрәк тирәндә...
Булса иде шундый тамырларым
Халкым йөрәгенә миндә дә.

Жәен-кышын, жилбер-жилбер исеп,
Чинарлардай жәеп күлөгә,
Кара урман булып шаулар идем,
Үлми яшәп хәтта мендә дә.

Өсләремә алып афәт көнне
Барлык булган салкын, ялкынны,
Чинарлардай нык ышыклар идем
Бәләләрдән туган халкымны.

Төшкәнем бар тамырларын казып,
Тамырларын, чинар, тирәндә...
Булса иде синдәй тамырларым
Халкым йөрәгенә
миндә дә!

Арген. 1977

Кул бирик

Кояш белән торып юлга чыга
Кешеләре бу жир йөзенең,
Беркем сиңа куймаган юл салып,
Һәркем юлын сала үзенең.

Уң да, сул да киткән юллар була,
Һәркемнең тик юлы аерым:
Берәү сайлый көзгеләсен юлның,
Берәү шиксез кичә авырын.

Дингезләргә сәяхәткә чыксаң,
Жил кирәккән кебек жилкәнгә,
Кешегә дә ярдәм кулы кирәк,
Максатына барып житәргә.

Абынганда аяк чалганнарны
Кем дияргә, ничек аңларга?
Юл бирик без юлга чыкканнарга,
Кул бирик без абынганнарга.

Ноябрь, 1978

Дүртыюллыклар

* * *

Күпме «Алла»га бит хезмәт иттек,
Ышанмадык тик — бер Аллага.
Алладан да изге, бөек күреп,
Табындык без фәкать... ялганга.

* * *

Дөнъялыкта ике яман чир бар,
Кендекләре бергә ялганган.
Бер-берсенә туган бу ике чир —
«Ялган мактау» белән «ялган дан».

* * *

Гыйшык — ничек безнең көннәрдә?
Гашыйк Гомәр гыйшкы кемнәрдә?..
Унбиш яшьлек бала — бала таба,
Гыйшык — кыйшык безнең көннәрдә!

* * *

Күпме генә туйдырмасын,
Көн дә күргән үз йөзеннән
Барыбер син качалмыйсың —
Гомер буге үз-үзеннән.

«МИН СӘНГАТЬНЕ ТУЛЫСЫНЧА СӨЯМ...»

Хәзер инде бөхәссез ки, «Остаханә»нең бүтенте кунагы Розалина Гомәр кызы Шәһиева — талантлы шәхес. Ә талант иясе ул тар кысаларга гына сыешып яши алмый; ул — тапталган сукмакларны ташлап, башкалар аягы басмаган билгесез килекләргә омтыла; ул — эзләп, көрәшә, бөргәләп, таба һәм югалта; андыйлар өчен торгынлык һәм катып калганлык, чигенү һәм битарафлык гайре табигый нәрсә, башка сыйдырып булдыра алмаслык халәте рухия. Аларның стихиясе — көрәшү һәм яналыкка омтылу! Розалина Шәһиева да нәкъ менә шундый тынгысыз жаннарның берсе булса кирәк.

Әйе, татар мохиты аны нечкә зөвеклы, киң эрудицияле, дөньялыкны экспрессив-аналитик анлау сәләтенә ия булган сәнгать белгече буларак белә. Ләкин бу әле гомуми бәйләмә генә, аның күпкырлы талантының бер ягы гына; чөнки ул моннан тыш тарихчы да, этнограф та, телче дә, рәссам да, лектор да, музей хезмәткәре дә һәм — ни гажәп! — шагыйрь дә, тәржемәче дә. Юк, бу очракта сүз шагыйрь күңелле булу хакында гына бармый, ул чын мәгънәсендә шагыйрь, ягъни үзенчәлекле шигырьләр авторы.

Ирексездән бер сорау туа: бу сыйфат-байлыкларның чишмә башы кайдан килә соң? Җавап эзләп, әйдәгез, Розалина ханымның үзен тыңлап карыйк әле.

— Әтием Гомәр табигате белән нечкә вә киң күңелле, тирән хисле, мәдәнияте, музыкаль жанлы кеше иде, — дип искә ала ул. — Дәрвишрәк холыклы иде, табигатьне яратып, ваклыклардан өстен булырга тырышып яшәде. Вакытында ул сәнгать техникумын бетергән булган, гобойда оста уйный иде, Салих Сәйдәшев, Фәйзи Биккинин, Хөснүл Вәлиуллин кебек олуг шәхесләр бездә еш кына кунак булалар иде. Шигырьләрен укыгач, мәшһүр драма-

тург Галиәсгар Камал ана: «Син — шагыйрь, язуюнны ташлама», — дип кинәш биргән. Гажәп пейзажлар ясып иде, әсрүчә Левитанны ярата иде. Табигать баласы иде дисәм дә ялгыш булмас. Казаннан күченеп килеп, Бикеткә авылында яши башлагач (хәзер ул Зеленодольск районына керә булган), ул берничә ел урман каравылчысы булып торды. Кыскасы, мин сәнгать дөньясында һәм табигать кочагында уралып үстем; ул балачакта ишеткән халык мөнәренә, мине урап алган урман-болын мәңгизаралары күңелемдә хәзер дә якты бер истәлек булып сакланалар.

Ун яшьтә әти мине, Тукай шигырьләре аша, шигырь язарга өйрәтте, ундүрт яшьтә беренче шигырем «Ялкын» журналында басылып чыкты.

Хәзер анлашыла, Гомәр агай чәчкән рухи орлыклар ундырышлы туфракка эләккән икән. Сигезенче класста укыганда, Розалина Һәдия исемле зыялы авыл карчыгы ярдәмдә (димәк, үз теләге белән) гарәп графикасын үзләштерә. Соңрак, гаиләләре белән тагын Казанга күченеп килгәч, 80 нче мәктәпне «отлично»га бетерә һәм Казан дәүләт университетының урыс филологиясе бүлегендә укый башлый, фәнни житәкчесе атаклы профессор Иолдыз Нигъмәтуллина аны шәрехчә дөньясына алып керә. (Сүз арасында гына әйтү, ул университетны да «отлично» билгесе белән тәмамлый.) Ташкент, Дүшәмбе университетларында хәзерлек курслары үтә һәм шул ук вакытта урысча шигырьләр яза, фарсычадан Гомәр Хәйям робагыйларын татарчага тәржемә итә. Менә шулай ул «ике телле» шагыйрь булып китә.

Әйткәнбезчә, күпкырлы шәхес буларак, Розалина ярты юлда туктап калырга теләми, кайсы гына шәһәрдә булмасын, нинди генә милләт вәкилләре белән аралашып яшәмәсен, үзенә фикри офыкларын киңәй-

тергә омтыла, музей-китапханәләрдән кайтып керми, төрки һәм шәркый халыкларның горейф-гадәтләрен, сәнгатеи-мәдәниятеи өйрәнә.

— Мин сәнгатьне тулысынча сөям,— ди ул бүген үзенен үткән гомер юлына йомгак ясап.— Минем жанымда сүз сәнгате дә, рәсем-нәкыш сәнгате дә, жыр-музыка да, табигать манзаралары да бергә үрелеп, дустату яшиләр...

Һәм ул бу сүзләренә хаклыгын ижаты белән исбатлап яши. Музей эшчәнлегә, татар нәкыш-гамәли сәнгатеи, аның этнографиясенә һәм сәнгать өһелләренә ижатына багышланган күпсанлы мәкалә-язмалары, бу өлкәдә кызыклы фәнни эзләнүләре, ниһаять, татар нәкыш һәм гамәли сәнгатьләрен армый-талмый пропагандалавы моның ачык мисалы. Сәнгать белгече буларак, ул Бакый Урманчедан фатиха алган булса,

шигырь өлкәсендә ана Нәкый ага Исәнбәт белән Сибгат ага Хәким зур өметләр баглап хәерле юл теләп яшиләр. Сибгат ага Хәким ана атап язган бер хатында болай ди: «Кит син музейдан, син бит шагыйрь»,— ди ул. Кызганыч, кайбер формаль сәбәпләр аркасында Розалина нәкыш-гамәли сәнгать дөнъясына тартылырга мәжбүр була. Ө бит остазларның сүзләрендә хаклык юк булмаган, Розалина Сүз кодрәтеи тоя алган шагыйрь ләбәса. Журналда урын алган шигыйрьләр шул хакта сөйли түгелме соң?

Ләкин алар гади шигыйрьләр түгел, алар— сәнгать белгече шигыйрьләре, бөтен рухы, вәжүдә, жаны белән татар нәкыш сәнгатеи гашыйк һәм аның тутрылыклы хадимәсе булып яшәгән белгеч шигыйрьләре!..

Нәис ГАМБӘР

Розалина Шаһиева

«Татар ретросы»

Булган сыман гашыйк Мәжнүн Ләйләсенә,—
Төшемичә хәтта аның мәгънәсенә,—
Борынгыга гашыйк була
Матди исәп-хисап тулы фани дөнъя:
Сагындыра борынгының табигате,
Гүзәллегә, нәзакәте, тын хәяты;
Салмак кына алга таба хәрәкәте,
Камиллегә, тулылыгы, бәрәкәте...
Кайда алар— узган гомер, «иминлекләр»,
Нәфис күкрәк, куе керпек, жеп-инлекләр?
Кайда алар— энже калфак, кандил алка,
Сабыннарың— «Гөлжиһан» вә «Гөлзәләйха»?
Асыл киём, нечкә һөнәр, якты мәжлес,
Калфак чигеп, келәм тукуп яктырган көз?
Гөлжамаллар зәвекъ биргән нурлы мохит—
Сандыкларда дынгычланган маллар шаһит;
Әфсен уку, кич утыру, фал ачулар,
Исемнәре: Бәдерхәят, Тансылулар!

Кайда алар?

...Ул кызларның сөрмәләре, бөрмәләре,
Алсу ияк төпләрендә «төрмәләре»,
Муенында жепкә тизгән хөрмәләре,
Орчык кеби бөтерелеп йөрмәләре,
Авылларда этләренә өрмәләре!

Кайда алар?

Ирләрөнөң ат өстендә йөрүләре —
Мөхәббәттән өстен булып көлүләре;
Туры килсә, гашыйк булып үлүләре,
Гармуннарның йөрәкләрне телүләре!

Сукалары, путалары, туталары
Сөлгесендә жылкылдаган укалары!..
Агайлары, тугайлары, тургайлары —
Такырбае, Бакырбае, Тукайлары!..

Кайда алар!

Сабантуе, көрәш ашы, хөррияте;
Хөр булырга, көр булырга — ил өйрәтте.
Мәңге яшәр халкымның бу чын мирасы —
тутыкмасы, бирешмәсе,
жиңелмәсе!..

1989—1991

* * *

«Бүзләрем маналмадым».
Дәрдемәнд.

Ялкын тулы касә суздың,
Шәраб, диеп уйладым:
Әллә агу, әллә дару —
Тоймадым һәм туймадым.
Туймадым... Төмам дуладым,
Диңгезләрне иңләдем.
Үтте уклар, үпте утлар —
Сизмәдем һәм бизмәдем!..
Бизмәдем... Санга санамый
Көннең мәхлүк базарын
Пошындым, мәртәбә күреп,
Ил зарын, ватан зарын.
Узарын беләм гамьнәрнең, —
Язмышыма янадым:
Ул калдырган яраларны
Гөлләр белән ямадым...
Ямадым... Аштым яңадан
Булып күккә тарафдар.
Бул син, йөрәк,
Миңа терәк —
Илпәрвәр, Ватанпәрвәр.

1981

Тарихи ядкарь белән сөйләшү

Кызыл чүлмәк, зифа сыны, —
Карап куям шифасынып:
Кемнең уе,

кемнең сере? —
Әллә жанлы, әллә тере!..
Чайкалып киткәндәй тәне:
Каплаган пәрдә үткәнен —
Әллә Хәйям хыялыннан,
Әллә Болгар сараеннан...
Менә телгә килгән була,
Көяз бер йөз пәйда була,
Әйткән була язып ирен:
— Лабе ширин, лабе ширин!¹

Ахры ул да нечкә бер зат,
Мәхәббәттән чиккән газап!
Сөеп-көеп туфрак булган —
Инде менә чүлмәк кулда...
Бармакларым белән тоям:
Жанкас дөрселдәп куя!
Авызына куям ирен, —
Пышылдый тик:
— Лабе ширин!
Мин дә шулай
жиргә иңсәм,
Оста миннән балчык изсә,
коеп куйса гүзәл касә:
— Серем белерсең ләбаса?!

1983

* * *

(«Шәрекъ миниатюралары» циклынан)

Искәндәрнең могжизалы көзгесендә
Күрдем сине, —
Гүя нәкъкаш коеп куйган буең-сының.
Алтын дуга, ак бөкәлле нәзек атың,
Урап алган зәүжәләрен —
кырык хатын.
Калкып чыга, юкка чыга
тик сурәтен,
Әллә алдый, әллә назлый тәэссораты?
— Китмә, — диеп кул орындым, аңламадың.
Көмешләнеп дулкынланды амальгама.
Тупас итеп, шунда сиңа орынмасам,
Сүнмәс иде хыялымның корылмасы...
Ярамаган бәя бозу, кабану —
Гөл куагын буламыни камап алу?

1982

¹ Лабе ширин — баллы ирен.

Чарасызлар, шашкын шагыйрьләр,
Ижат корбаннары — томанийлар,
Дөнья белмәс дөртле фәкыйрьләр,
Изге хакыйкаткә сусаганнар,
Өмет өзеп, туктап калганнар,
Мөгарәләр корты — «дөрвиш-ханнар»,
Галимлеккә кальбен салганнар,
Табигатьнең тиле даһилары,
Саклаучылар, төнре-аллалар,
Түбәләрдә яткан кыргый жаннар,
Моңлы аваз, гүзәл «шөрә төн»,
Төпсөз коедагы кайтавазлар,
Изге шаһмаралар, көрлөләр,
Бозгын-узгын, азгын жалмавызлар,
Аждаһалар, гыйфрит-бәләләр
Тузып беткән хужалары өйнең,
Су өннөре, мәче-убырлар,
Күктән төшкән галәм куыклары,
Жанлы төтен, убыр-кубырлар
Шайтан туе, пәри арбалары,
Күзле бүкән, кисәү-шамакайлар! —
Кайныйк, ташыйк, кубарылыык әйдә,
Жыелыгыз безнең шомлыкка!..

Әйдә, төн куенына, жыенийк-посыйк,
Дер селкетик фани дөньяны;
Кайныйк-ташыйк, сыгып суын эчик,
Татыйк мәжүсилек әйрәнән...

...Кара канлы жанлы көгазьләрен,
Халкымның золымнар үткөнән,
Тәмуг кисәүләре вөгазьләрен —
Кол булам, дип төре үпкөнән —
Ягыйк!!
Дер селкетеп, әфсен-төфсен,
Сыгып алыык иман сагызын.
Нәрсә тамар, — алтын гәрәбәме, —
Була алырлык күнел азыгы?

Цивилизация козгыннары...
Салыйк утка... Эреп-агуга...
Яңа берәү пәйда булсын өчен,
Кирәк булыр берәз агу да...

Шул кайнаудан чыксын яңа сурәт:
Тылсым алиһәсе — карачкы.
— Йө, рух, бир җавабың, ничек яшиң,
Ничек түзик наһак, кара эшкә?

Мондый чакта өрәк җавап бирми,
Юкка чыга тылсым корбаны...

Коткар мине анам өргән хыял,
Бүре-болан, мине каргама!!!
Пөйгамбәрләр юлы белән киттек,
Төгәрмәчләр төште арбадан.

Менә хәзер: алдыбызда упкын,—
Тук явызлар безне алдаган.
Бу дөньяны аңлау юлы бетте.
Бары сихер калды. Могжиза...

Без кайнадык шулай... бердәм булды—
Ай-кояшы, тәмуг казаны,
Залим белән жаһил, нурлы-белек,
Хыянәтче, колы, наданы...

Без—КОЛЛЫКТАН АЗАТ!!!
Безнең алда—әле күрелмәгән яңа юл:
Яңа тылсым, кодрәт-инанулар,
Гүзәл илаһларга табыну.

Шуңа күрә миндә—«жен табыны!!!
Иман эзләп, соңгы талпыну.
Хәзер безгә форсат: пакь яралу,
Камил бер токымны бар кылу!

1994

Игорь Ляпин

ТАУЛАРГА КИЛСЕН ИМИНЛЕК

СССР таркалгач, патша заманнарыннан калган Россия үзенең суверенитетын игълан итте. Бу — империя «шинелен» кияргә азаплануның бер чагылышы иде. Ләкин халыклар коллыктан, империя богавыннан туйган инде. Озак та үтмәде, Осетия, Ингушетия, сонрак Чечня төбәкләрендә кайлы бәрелеш кабынды...

Туплар атканда музалар тик тора, диләр. Алай ук түгел икән. Осетиядә хәлләр кискенләшкәч, рус шагыйре Игорь Ляпин шунда баруны үзенең гражданлык бурычы санады. Әлеге шигырьләр — шушы сәяхәт кайтавазы.

Автор турында кыскача белешмә. 1941 елда Урал ягында туган. 16 kitabы нәшер ителгән. Ленин комсомолы премиясе лауреаты. Россия Язучылар союзының беренче секретаре.

Чын рус кешесе шовинист була алмый, дигән гыйбарә бар. ИГОРЬ ЛЯПИН шигырьләре әнә шул хакта сөйлә булса кирәк.

Озын-озак яңгыр

Осетия. Тәүлек бусе яңгыр.
Кояш, белмим, кая куылган.
Урам, вокзал, басу киңлекләре
Дымлы сулыш белән юылган.

Икенче көн инде яңгыр шавы,
Владикавказ — тоташ томанда.
Комендант сөгәтенең укларын
Кая таба бора кем анда?

Кая барма, күлләвекләр белән
Чуарланган аяк аслары.

Яңгыр юа солдат язмышларын,
БТРлар, ГАИ постларын.

Күк сулары мәчет гөмбәзенә,
Кыя-тауларга да тамчылый;
Диварларын Югары Советның
Һәм Югары Судның камчылый.

Корымланган яфракларны түгел,
Бу яңгырның һәрбер тамчысы —
Канлы хужаларның гөнаһсын да
Чистартырга тели, ахрысы!

Яңгыр ява — халык йөрәгенә,
Тауларга дип килсен иминлек.
Ядрә булып эре тамчы бәрә...
Әллә жиндек, әллә жинелдек?

Яманлыкны юып яңгыр ява.
Илгә яный хәрби албасты.
Ни кызганыч: мондый гөнаһларны
Сулар гына юа алмастыр...

Россия гаскәрләренә

Кайгым зур. Авыл өстендә
Ут-ялкын. Кайнар, бөркү...
Гаскәрләр эшемни сон
Халкыңны куып йөртү?

Ләкин приказлар тиердән —
Танк алга омтыла.
Кемгә дип шулай бәрәләр
Ингушларның йортына?

Авыл инде ятим калган,
Көн шаһит бушлыгына.
Кара күмер — кара «һәйкәл»
Халыклар дуслыгына.

Яхшылыкка сусау арта,
Авырткан жир — йөрәктер.
Тауда туып үскәннәрнен
Холкын аңлау кирәктер.

Корыч ташкын каршысында
Сизәм көчсез икәнне...
Сез, Рәсәй гаскәрләре,
Жәзалаучы микәнни?

Шигърият

Утлар уйный. Төн — күмердәй кара.
Бартер, кредит өскә калыккан.

Поэзия дигән гүзәлебез
Арган инде, тәмам ялыккан.

Күреп тора: адәм бозыклыкта,
Һәм тантана итә юләрлек.
Ах, сыймый шул, сыймый жанкаена
Мондый вәхшәт, мондый түбәнлек!

Читкә куып сатлык замананы,
Эзләп килә күңел аклыгын.
Юксына ул рыцарь егетләренең
Сөюдәге кырыс сафлыгын.

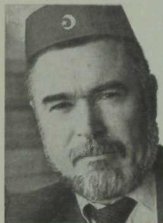
Дөнья чиста, жиңел, гадел кебек —
Югарыдан, өстән карасаң.
Бәндәләренең жаны дегетләнде,
Кайчан узар мондый гарасат?

Кая китте жирдә матурлыктар,
Канат жәя ялган, кыямәт.
Күпме хисләр, күпме хыялларның
Бугазына баскан хыянәт.

Күреп тора: кешелектә әнә
Төс үзгәрә, әхлак жуела.
Аның шигъри яңаклары буйлап
Күз яшьләре бүген коела...

Рашат НИЗАМИЕВ *тәрҗемәләре*

Батулла

ТӨРКИЯДӘ ТӨРЕКЛӘР ЯШИ

Мина Төркиядә өч тапкыр сәяхәт итәргә насыйп булды, шөкер. Беренчесендә — Мәрмәрә (Истанбул шәһәре) университеты профессоры хөрмәтле Надир Дәүләт бәй (1991) чакырган иде. Ул үзе Кытайда туып үскән татар кешесе. Икенчесендә — (1993 елның жәендә) Татарстан Халык мәгарифе министрлыгы мине татар укытучылары группасына тәржемәче сыйфатында юллады. Өченчесендә — 1993 елның азагында Төрек дөньясын өйрәнү-тикшерү Вақыфы (Түрк Дүнийасын Араштырмалары Вақыфының) житәкчесе профессор Туран Язган бәйнең махсус чакыруы илә төрекчәменә ныгыту өчен барган идем. Төрек дөньясын тикшерү-өйрәнү Вақыфы — ул төрки халыкларның (шул исәптән татар халкының да) тарихын, сәнгәтен, фольклорын, гореф-гадәтләрен, бәйрәмнәрен өйрәнү, шуларны китап итеп бастыру һәм төрек телен өйрәтү, үзара ярдәмләшү тәшкиләте. Вақыф — фонд, ягъни, иганә, химая, бай шәхесләр яки оешмалардан жыелган акча хисабына яшәүче җәмәгать тәшкиләттер. Вақыф — төрекчә өйрәтер өчен бөтен төрки жәмһүриятләрдән күпләп-күпләп кешеләр чакырып, үз хисабына (юл чыгымнарыннан башка) укыта. Бу курсларда төрек теле, тарихы, дин, география укытыла. Татарча яхшы белгән кеше ике айлык бу курсларда үзенә шактый күп мәгълүмат вә белем ала. Шулар өстенә Төркиянең бай музейларында, истәлекле тарихи урыннарында сәяхәт итү үзе генә дә бер мәктәп. Бигрәк тә төрек теле, әдәбияты, тарихы һәм Төркиягә күчкән татарларның язмышы белән кызыксынган кешегә бу курсларның ярдәме, әһәмияте бәһасез... Бу язмам өч тапкыр Төркиягә баруым нәтижәсендә тупланган бер сәяхәт-намәдер. Язмада төгәл хронология юк, бәгъзеләре хәтердән, кайберләре көнендә язып куелган аерым-аерым истәлекләр, хатирәләр, хикәяләрдән торган юльязмадыр.

Төркиягә инде өченче тапкыр китеп барышым. Аэропортта гел бер үк күренеш, китүчеләр арасында өч-дүрт төрек бар, калганны — маржалар, урыслаган татар жегетләре, маржалашкан татар кызлары, татарча сөйләшә белми торган татар хатыннары. Ирдәүкә хатыннар, хатыншак ирләр. Юаннары — артык юан, муенсыз, билсез, тук хатыннар; алар гел төмәке тарта, артык кычкырып көлә; куе бизәнгәннәр, гадәттә чөчләре сары-жирән төскә манылган; бөтенесе дә дип өйтерлек лафырдык чалбар кигән. Арыклары — артык

арык, арба төгәрмәчедәй үтә күренмәле. Тормышта юан хатыннары арасында да мөләсәнарлы була бит югыйсә; ябыклар арасында да үзенә тартып торырдайлары юк түгел. Кайда соң алар? Нигә бик әдәпсез, сөйкәмсез халык йөри Төркиягә?

Болары — алыпсатарлар. Мондыйларга Төркиянең мәчетләре дә, музейлары да, табигате дә, төрек теле дә, тарихы да кирәк түгел. Болар Истанбул базарларындагы товарларны алып кайтып, Татарстанда артык баягә сатып баерга теләүчеләр. Мин шулай уйлый-уйлый әлегә хатыннарын кыланышларын күзәтәм.

Арада чакыру буенча кунакка баручылар да, хезмәт вазифалары белән йөрүчеләр дә бар күрәсәң. Әнә, сигез яшьләрдәге кызы белән бер татар хатыны басып тора. Баласы белән татарча сөйләшми:

— Гузеля! — дип дөшкәннән соң ук бу гаиләнең урыслаган икәне аңлашыла.

Төркиягә баргач нинди телдә кунак булырлар икән болар? Анасы татарча аңдый булыр, әмма кызы бер кәлиәм сүз дә белми.

Минем исә «Төрек Дөнъясы Араштырмалары Вақыфы»ның житәкчесе, профессор Туран Язган чакыруы буенча Төркиягә китеп барышым. Ике ай дөвәмьиндә мин төрек теле «казанында» кайнарда тиешмен. Ике потка якын китап алганмын. Төркиядәге танышларым сораган яисә бүлүк өчен алынган китаплар. Минем белән бергә Рәстәм Мингалим, Гәрәй Рәхим, Гамил Афзал, Рәдиф Гаташ, Равил Фәйзулла, Наис Гамбәр, Зөлфәт, Мөдәррис Әгъләм һәм башкаларның китаплары Төркиягә китеп бара. Ә минем уйлар ирексездән узган елларга кайтып төшә, күнелдә хатирәләр яңара.

Төрек телен өйрәнү, «төрөкләр белән без кардәш халык, чынлыкта без үзбездә төрек», дип сөйләнү коммунистлар һакимияте заманасында гаеп санала иде, шуңа күрә төрек әдәбияты, уртак багланышлар, төрек тарихы турында язылмый, сөйләнми, төрекчә өйрәнергә теләгән кеше бу эшкә яшертен башкарырга мәжбүр иде. Шундый дәвердә дә Хәсән ага Сарьян, ачыктан-ачык төрекчә сөйләшкән, мәжлестәрдә төрек жырларын жырлап, безне хәйран калдыргалый торган иде. Аның төреккә тартылуын, жәе чыккан сәен дус-ишләренә төрекчә дөшкөнән кайберәүләр өнәмиләр, хәтта аннан көләр дә иде. Ләкин Хәсән ага үзенә теләгән яшерми, чөнки Төркия — Хәсән Сарьянның моңы, сагышы, мәгънәви кыйбласы иде.

— Без бит төрөкләр! — ди торган иде мәрхүмкәй. — «Төрки» сүзе термин гына бит ул, уйдырма, ясалма сүз. «Төрөк» дип әйтсәң курыкканнар гына «төрки» ди. Без болгар — дөрес. Без татар — дөрес. Әмма без барыбыз да төрөкләр. Исемне төрөкләр саклаган. Без саклай алмаганбыз, шул гына. Әнә, «башкорт курае» диләр, курайның милләте юк. Татарда ул курай булмаганмы? Булган. Башкортларда курай йолалары сакланган, татарлар саклай алмаган. «Төрөк» кәлиәмә белән дә эш шулайрак тора. «Төрөк» элек-электән үк борынгы бабаларыбызның исеми!

Тел, сүз, этимология турында Хәсән Сарьян сөгәтләр буге сөйлә ала иде.

Кызганыч ки, бу көннәргә күрә алмады. Казанга килгән төрек кардәшләр белән дә, Төркиягә барып та Хәсән Сарьян күнелә булганчы рәхәтләнеп төрекчә сөйләшкән булыр иде, сәяхәт итәр иде, китап арты китаплар язган булыр иде... Насып кына булмады!

Шөкер, мин бу бәхеткә ирештем. Ләкин моңа житкәнчә дәрәҗәләрдә бик күп сулар агарга, жинанда бик күп үзгәрешләр булырга тиеш иде әле. Гомумән, Кырым татарларына, Төркиягә тартылуым минем сәбий чаклардан ук килә иде. Әбием Мәгъсүмә карчык гелән әйтә иде, хәтерлим әле, безнең өйдә, диварда бөтен дөнъя харитасы эленеп тора иде, әти-әнием — укытучылар, безнең өйдә глобустыр, энциклопедияләр кебек әсбаплар күп иде, дүртенче сыйныфта укыган чагымда әбием мине шул харита янына алып килде дә татарчага охшаш шәһәр атамаларын укый-укый:

— Менә, улым, Кытайда, Үрәмчедә, Кырымда, Төркиядә яшәүче халыклар безнең кардәшләребез, алар мөселманнар, әлхәмдүлиллаһ! Боларны сина белмәк кирәк! — дип сөйләнгән хәтерлим.

Әбием телендә «кайтмакчы», белергә, эшләмәкче» сүзләре «кайтмак, белмәк, эшләмәк» булып, кыска яңгырый. Болки шунадыр, минем беренче

хикәяләремдә, бигрәк тә туры сөйләмнәрдә андый сүzlәр шулай әби әйткәнчә языла торганнар иде. Гариф ага Галиевнең, беренче хикәяләремне укып баккач, болай дип әйтеп куйганы әле дә исемдә:

— Каян килгән ул сина төрекчә язү?

Бәлки шунадыр да, мин соңрак кырым-татар гәзитәсен алдырып, кырымча бик тиз өйрәндем, аннары төрекчә өйрәнергә тотындым. Ләкин төрек телен өйрәнер өчен китаплар да, сүзлекләр дә булмау сәбәпле, шулай бервакыт Мәскәүгә баргач, Төркиянең Бөек Илчелегенә киттем. Бу 1977 ел иде булса кирәк. Янәсе, илчелеккә кереп, төрек туганнар белән танышып, алардан иске гәзитләр, төрекчә китаплар алып чыгам. Кырык ел яшәп тә дөньяны аңламаган бер мин генә булганмындыр инде ул. Кем анда кертә инде, я? Көргән очракта да аннан чыккач ни булачагын сабый да антый бит инде, юкса. Ләкин мин керергә өметләнеп барам. Илчелек капкасына кереп киткәндә генә, Дядя Степа кебек озын буйлы бер милиционер сырт якамнан эләктереп алды да, паспортymны сорады һәм, кетәклегенә алып кереп, протокол төзи башлады:

— Кая бара иден? Ни өчен керә иден анда?

Мин, яшермичә, максатымны сөйләп бирдем. Ул шундук телефонга ябышты — егерме минут эчендә ул минем хакта үземнән дә күбрәк белә иде, чөнки телефонның турыдан-туры Казан КГБсы белән тоташканын аңлап алдым. Телефонны куйганнан соң, «Степа» паспортymны сузды да:

— Татарский националист, значит, да! Моннан соң бу йортны биш чакрым әйләнеп уз, козел! — диде.

— Янәшәмдә генә язучылар йорты, ЦДЛ, алайса мин үзәбезнен йортка кайдан йөрәм? — дим.

— Метро агынан йөр, морда, — дип бу «иркәләп кенә» мине озатып калды.

Хәзер үз китапханәмдә дә төрекчә китаплар байтак. Рәхәтләнеп укы да укы, өйрән дә өйрән!

Йомышым төшкән сасн, язучылар йортына таба барганда мин милиционер утыра торган кетәклек янында туктап берәз уйланып торам: бусы да минем сырт якамнан эләктермәсме, дип шүрлим. Вақыт башка, милиционер башка, шөкер...

Илләр, халыклар арасында «Тимер пәрдә» торган вақытта Төркиягә бару (бигрәк тә әдәбият-сәнгать кешесенә) мөмкин эш түгел иде. Барганнары да энә күзә аша үтөргә, миллион кәгазь тутырырга, жиде буын туганнарының биографиясен теркәргә, ата-бабасының сонгы эшләгән урынын һәм каберен күрсәтергә мәжбүр иде. Шушы кәгазьләрне жыеп тутырганда КГБ кешеләренән мәхрүрләвенә түзәрлек хәлдә, чыгымнарны түләрлек акчан булса, чык Төркиягә. Төркия белән ике арада хатлар йөрми, килгәннәре дә тупас рәвештә ачылган, тикшерелгән була торган иде.

Розалина ханым Шаһиева (шагыйрә, сәнгать белгече) шундый түземле шәхесләрнең берсе булгандыр инде, энә күзеннән уза алды һәм Төркиягә китте. Әйләнеп тә кайтты. Менә шуннан соң яшә, гүзәл, талантлы кызның мөхшәр көннәре башланды да инде. Аны комсомолдан чыгардылар, эшендә дә ул һәрвакыт күзгә күренмәс кылыч астында эшләргә мәжбүр иде. Мең күзәтү астында яшәү аның өчен нормаль хәлгә әверелде. Аның бөтен гасебе гасебез булуда иде. Бер төрек жегете аны бик тә ошаткан, дус иткән икән, алар дустанә сөйләшкәннәр, хат алышырга вәгъдәләшкәннәр икән. КГБ вәкиленнән сорамыйча кыз ике сантиметр читкә атлаган икән. «Жегет белән кыз арасына керергә кемнең нинди хақы бар?» дип уйлаганнардыр инде яшьләр.

Төркия — КГБ тарафыннан, шовинистлар, коммунистлар тарафыннан аждаһа оясы итеп шәрехләнә иде. Бу әле хәзер дә шулай. Төркиядән килгән олы-олы малтабарлар, эш адәмнәре Татарстанга килеп-китеп тә берни дә майтара алмыйча кайтып китә торалар. Бер елны (1991 елда булса кирәк) Казанга йөздән артык малтабар, профессор, галим, журналистлар килде. Ләкин аларга игътибар булмады, рәсми даирәләр тарафыннан, дим. Өч автобуска бер тәржемәче куелган... анысы да инглизчә генә сөйлә. Аларны иң беренче Свияжскига, чиркәүләр шәһәренә алып бару планлаштырылган иде. Аларны ашатү-эчертү мәсьәләсе дә яхшылап оештырылмаган иде. Энә шулай кунакханәләрдәге унайсызлыкларны, дикъатьсезлекне күреп, безгә файда итөргә дип килгән төрекләр нәүмиз булып кайтып киттеләр. Мондый очраклар еш кабатланып тора. Мондагы җаваплы кешеләр әллә белмиләр, әллә юри эшлиләр — төрекләргә арагы куялар, дунгыз ите, колбаса китерәләр. Чынлыкта кунаклар ач йөри. Берчак бер төрек дустым:

— Бизсеннәр төрекләр Татарстанна татарларны каргап китсеннәр, өметләре өзелсен, Татарстанга алар юлны онытсын, төрек белән татар туганлашмасын, дуслашмасын, үзара ярдәмләшмәсен, диярәк юри эшчиләрме шулай?— дип сорады миннән. Ни әйтергә сүз табалмагач, ул янә болай диде:

— Борчылма, Батулла бәй, мәгънәсезлек кенәдер бу. Нинди генә провокацияләр булса да, ничек кенә безнең арага чөй кагарга уйласалар да без Татарстанга йөрүдән туктамаячакбыз!

Ялгышмасам, татар журналистлары арасынан иң беренче булып Төркиягә барып кайткан кеше Хәләф Гардан иде. Бу хәл миннан утыз еллар әүвәл булды. Гәзитәдә актив эшләгәнә өчен Хәләфне Төркиягә путевка белән бүләкләделәр. Хәләф Гардан Төркиядән исән-сау әйләнеп кайтты. «Социалистик Татарстан» гәзитендә «Төркиядә күргәннәрем» дигән озын-дөвәмлы мәкаләсен дә бастырып чыгарды. Актив дими ни диарсен! Дөресен әйтим, ул мәкалә миңа ошап бетмәде. Мәкалә Төркиянең хәерчәрәк якларын күрсәтергә омтыла кебек тоелды. Хәләфне дә гаепләп булмый, башкача язган булса, бөтенләй бастырмаслар иде. Бу мәкаләсә өчен Хәләф дусны инде Америкага бушлай юлларлар дисәм, Хәләф кинәт юкка чыкты. Кая китте бу кеше? Нигә мәкаләләре күренми? Белгән юк. Егерме елдан артык аның исеме гәзитәләрдә бер дә күренмәде. Ниндидер хатасы булган, диделәр. Нинди хата? Берәү дә аңлата алмады ул чакта. Сәбәп бик гади икән ләбаса. Мәкаләсендә Хәләф Гардан татар жиреннән киткән, Төркиядә олы дәрәжәләр яулаган профессорларыбыз турында бер-ике сүз әйткән. Татарстанның Әлмәт авылынан киткән күтүче Әхмәд Курат Анкара университеты профессоры дәрәжәсенә ирешкән, дигән икән. Обком секретаре Мирзәһит Вәлиев шушы сүзләрдән кара бомба тапкан: янәсә, монда — күтүче, Төркиядә — профессор. Микроскоп белән дә элөп тапмаслык шундый «идеологик диверсия, совет властена каршы корткычлык»ны күрүп, шунның өчен олы гаеп ташлау сәләмәт акыллы кешегә хас нәрсә түгел дә бит. Кызганыч, безнең идеологлар әнә шулай коралланганнар инде. Хакыйкәтне сөйләтмәү аларның төп максаты иде.

Хәләф Гардан хәзер Милли университетта укытучы булып эшли.

Казан-Истанбул очкычына кереп утырдым, янәшәмә бер төркем хатын-кыз урнашты. Кайберләренә ара-тирә татар сүзләрен дә катнаштыргалап сөйләшүләренә караганда, болар маржалашкан татар хатыннарыдыр, күбесә утыз биштән югары яштың булыр, дип уйлап куйдым... Очкыч һавага күтөрелүгә үк болар алларына бер шешә аракы, дунгыз ите, бер бөтен кара ипи чыгарып куйдылар. Стаканнарны тутырып эчтеләр дә, умырып ашың башладылар. Ашап-эчеп туйгач, киерлеп торып төмәке кабызып жибәрделәр... Безаз баргач, барыбызга да ашарга өләшеп чыктылар. Янымдагы төрекләр дунгыз колбасасын ашамадылар, алар бары тик чөй генә эчтеләр.

— Вы разве не кушаете?— дип әлегә хатыннар ике төрек алдындагы әбәт ашын үрелеп алып ашың да башладылар.

Өч мең чакрымга сузылган юл буе радиодан урысча да, башка телләрдә дә жырладылар, ләкин бер генә татар-төрөк жыры да ишетелмәде. Стюардесса «татар милләтчеләренә күнелә булсын» дигәндәй, ватык-жимерек татар телендә ике тапкыр игълан ишеттерде.

... Истанбулга життек. Алдан телеграмма бирергә онытканмын, каршы алучы юк, такси ун доллар сорый. «Нишләргә инде?»— дип аптырап торганда аңыма бер жегет килде, аның йөзенә багу белән мин:

— Сез татар кешесе түгелме?— дип сорадым.

— Ие, мин татар!— диде әлегә жегет.

Хәмзә бәй саф татарча сөйләшә. Аның борыңгы бабалары 1890 елда Төркиягә күчеп килгән булганнар икән. Хәмзә үз машинасы белән мине күрсәтелгән адрес белән ятакханәгә чаклы илтте, китапларымны күтәрешеп, урнашырга ярдәмләшеп йөрдә; аннары гына телефонның-адресын биреп китеп барды. Олы рәхмәтемнән һәм «Сөембикә» kitabымнан башка миңа ана һични бирә алмадым. Хәмзә бәй өчен «Сөембикә» kitabы иң олы бүләк булды, ахрысы, без Истанбулда аның белән еш-еш очрашып, күрешеп тордык. Дуслашып беттек. Ул агачтан йорт жиһазлары ясыя һәм шул әйберләргә кечкенә генә кибетендә сата да. Яхшы яши.

Минә элеккеге мәчет-мәдрәсә бинасына урнаштырдылар. Дүрт кешегә бер бүлмә. Элек бу бүлмәләрдә бер-ике генә кеше яшәгән булырга тиеш. Һәжрәнә түшәмә биек, биш метр чамасы булыр, төрәзәсә икәү, гомум мәйданы уналты

квадрат метр чамасы. Бу мәдрәсә биш йөз еллар әүвәл төзелгән булган. Кайчан-дыр һөжрәләр утын белән жылытылган, миче бар, хәзер дә утын ягып була, ләкин хәзер мәдрәсә пар белән жылытыла икән. Кырым җегетләре белән бергә яшәячәкмен. Алар монда төрек теле өйрәнергә ике айга килгәннәр, бер айлары инде узып та киткән. Кырым татарларының теле төрек теленә бик тә якын, бик иркен аңлашалар. Кырым җегетләрен бик ошаттым, алар монда гүләйткә түгел, базарга түгел, чын-чынлап укырга килгәннәр, барысы да татар теле укытучылары. Хатын-кызлары да яхшы тәәсир калдырды. Араларында әдәпсезләр юк.

Кырым дуслар белән дәрескә йөрү дәрес булмас иде, әйткәнемчә, алар инде ай бусе укыганнар; ягъни, программа буенча, алтынчы сыйныфта укыйлар. Бу курслар тизләтелгән рәвештә ике ай эчендә унъеллык программаны узар өчен жайланган. Мин нинди тәртиптә укырмын икән, дип апырап йөрим әле. Вақыфка киттем һәм үземә эш таптым. Вақыфта эшләүче Назан атлы бер яшь ханымга ярдәм итәргә алындым. Ул Татарстан харитасындагы шәһәр, елга атамаларын төрекчәгә тәрҗемә итә һәм киләчәктә Бөтентөрөк җөмһуриятләреннән хариталарын бергә китап итеп чыгарачаклар икән. Мин Назан ханымга Татарстан, Башкортстанның топонимик атамаларының төрекчә дәрес язылышын күрсәттем.

Өйләдән соң галим Хәлил бәй Ачыккүз чуаш җегетте Василий белән икебезне Истанбул университетына үзеннән дәресенә алып китте. «Тел — халыкның көзгесе» дигән мәзгүгкә дәрес уздырды. Ике йөзләп студент белән рәттән аксакаллы шәкерт — мин дә дәрестә утырам. Студент җегетләр нәкъ Казандагы кебек киенгән, кызлар да шулай ук; ләкин ике кызның бересе яулык бәйләгән. Мангай яулык белән капланган, муен да яулык белән каплаулы; укытучы Хәлил бәй сөйләгәннәргә язып баручылар да бар, язмаганнары күбрәк. Хәлил бәй «подсознание» сүзе урынына төрекчә «шүүр алты» тәгъбирен куллана, ягъни моны «зиһен асты» дип аңларга кирәктер. Дәрес минем өчен бик тә кызык иде. Хәлил бәй казакъ, татар, үзбәк, уйгур телләреннән дә мисаллар китерә-китерә сөйли. Ул үз фәнненә фанатикларча бирелгән кеше буларак, мавыктыргыч итеп сөйли белә. Дәрес уртасында күршәдәге мәчет манараларынан азан әйтә башладылар; бөтен Истанбул өстендә ике меңгә якын манарадан берьюлы азан әйтәләр. Тирбәлә азан шәһәр өстендә. Ә дәрес дәвам итә. Җегетләреннән берничәсә кесәсеннән утыз өчле тәсбих тартып чыгарып, салмак кына тарта башладылар. Истанбулда урамда да тәсбих тоткан ирләр, картлар, җегетләргә еш очратасын.

Укытучы укучысына «әфәндем» дип эндәшә, студентлар исә укытучысына «һожа» ди, ягъни хужам, укытучым мәгънәсендә җавап кайтара.

Истанбулга ияләшеп барам. Яна гәзитәләр укыштыргалыйм. «Хөррият» гәзитәсеннән бер санында (4. 11. 1993) Сәлмә Түкәл исемле гәзитәченең «Наташаларның социаль хезмәте» исемле мәкаләсе басылган. «Наташа» Төркиядә фахшә мәгънәсендә кулланыла икән. «Наташа» атамасы шул ук мәгънәдә татар телендә дә кулланылган, мәшһүр бер пьесада «нашаталар белән маташа» гыйбарәсен кем генә хәтерләмидү. «Фахшәләрнең социаль хезмәте»н укый башладым. Мәкаләгә исбат буларак төшерелгән рәсемне күрүп «Аһ» иттем. Минем белән бер очкычта килгән кызларны тануы бер дә кыен түгел иде. Халык сөйләвенә караганда да, гәзитәләр язучыча да Төркиядә Россиядән, элеккеге социалистик илләрдән килгән наташалар-фахшәләр бихисап икән. Хәзер инде алар Төркиянең өнәлге өчен үзенчә бер куркыныч хәсил иткәннәр. Хәтта бу хакта Төркиянең парламентында да көн тәртибенә куеп сөйләшәләр икән. Багыйк, Сәлмә Түкәл ханым нәрсәләр яза соң әле?

Рәсемнән дүрт кыз карап тора, алларында стаканнар, бармак араларында сигарет, авызлары ерык, чәчләре сары-аксыл төскә буялган. Чөнки төрек ирләре «сарышын кадын» (блондинкалар) өчен үлеп китә. Бу дүрт кызын кимендә икесе татар анадан тугандыр дип уйлыйм һәм мәкаләне укый башлыйм.

«Төркиягә килгән Болгар, Румын вә Урысның жиңел тормыш эзләүче хатыннары Төркиядәгә халыкның җенси ачлыгын канәғәтләндереп, җенси теләк нигезендә ясалган сексуаль жиниятьләргә бик нык киметте,— дип яза Мәрмәрә университетының тыйп (медицина) факультеты психиатры, профессор, доктор Әсәт Огуз Гөктәпә бәй һәм дәва итә:— Бөек бер хезмәт күрсәтүче бу хатыннар ирләргә җенси рәхәтлек вә тойгылар татырга ярдәм итте».

Шул ук мәкаләдә Сәмсун шәһәре Рух Саулыгы хастаханәсеннән (Рух сәламәт-легә клиникасының) баш табибы доктор Ниһат Акйол исә Төркиядә «наташалар» күбәйгән сәен җенси кимсенү, җенси-сексуаль нигездә кылынган жиниятьләргә азаюы хакында болай ди:

«... бу хатыннар физик кылышлары, яшьлекләре, аксыл-сары чәчле булулары, гадилекләре, күндәм булулары белән төрек ирләреннән күнелләренә бик хуш килде».

Баксан, урыс фахшәләре Төркиядә бик тө файдалы эш эшләп яталар икән; әллә сон, минәйтәм, биш-алты ел шулай хезмәт иткәннәре өчен ул фахшәләргә Төркия орден-медаль яисә гомерлек пенсия бирергә жыенамы?

Шушындый берничә мәкалә укыганнан сон кәсфем кырылды. Озакламый Төркияне женси авырулар, эчкечелек, аерылышу, балаларны ятим итү кебек, мона кадр төрек халкына ят булган әхлаксызлык күмеп китмәсе? Төркиядәге әхлакны, гаиләләрне, гомумән Исламны бозу, этән шартлату өчен махсус жиһәрелгән авыру фахшәләр алар арасында юк, дип кем кистереп әйтә ала? Мөселман илләрен куркыту белән, корал белән, нәсел корытыш сугышлар белән алдыра алмагач, фахеш вә аракы белән алдырырга тырышу түгелме икән бу?

Бүген жомга. Ятакханәдә ашчы булып эшләүче төрек дустан Осман белән Төркиянең иң гүзәл мәчетләреннән саналган Сөләймания жәмигына жомга намазына киттек. Утыз мең кеше сыярлык бу сәнгать әсәрен корган мәшһүр мимар (архитектор) Синанның (1490—1588) даһилыгына таң каласың. Исламны белер-белмәс дәһри-атеист булып йөргән мәртәтләр Ислам сәнгатьне тыйган, диеп сөйләнәләр. Ислам сәнгатьне тыйган булса, шушындый шәһәсәрләр кайдан килгән булыр иде, төсләре-буяулары, инженерлык эшенең шәдәвры-шәһәсәре булган бу мәчетләрне мөселманнар корган ләбаса. Мимар Синан үз гомере-идә 400 жәмигъ мәчете корган. Берсеннән-берсе гүзәл биналар Синанның исемен мәңгеләштергән. Синанның кабере Сөләймания мәчете белән янәшәдә, зираты янында гына чишмә агып тора. Гүре нур булсын! Урыны жәннәттә булсын! Амин!

Сөләймания мәчете белән бәйләнгән бер риваять сакланып калган. Мәчетне яртылаш коргач, эш тукталып кала. Мимар Синан:

— Мәрмәр нигез әкрәләп тигез утырсын, басылсын! Берәз көтик! Ташлар урнашкач, туфрак басылгач, дәвам итәрбез!— ди.

Христианнар:

— Төрәкләрнең акчасы беткән, шуна күрә мәчетне ярты юлда ташлаганнар!— дип гайбәт тараталар. Һәм:— Менә сезгә мәчетегезне житкәзеп бетерергә ярдәм!— диң, имамның вәгазъ укый торган урынына бик гүзәл бизәклә, мәрмәр мөнбәр китереп куялар.

Бу искиткеч гүзәл мөнбәрне карарга килгән мөселманнар хәйран кала, ләкин мимар Синан гына сәенми дә, бүләк өчен рәхмәт тө әйтми; ул мөнбәргә озаклап карап тора-тора да:

— Бу ташны ишегалдына алып чыгып жимерегез, ватып ташлагыз!— ди.

Шулай эшиләр дә, күп көч сарыф итеп, мәрмәр мөнбәрне алып чыгып ваталар. Баксалар, мөнбәр эченнән христианнарның поты, сыны килеп чыга. Мөнбәр шул килеш имам урынында кыйбла ягында калган булса, мөселманнар потка табынган булырлар иде.

Мәчет тулы халык, урыннар юк. Яшьләр дә, мәһабәт картлар да күп. Вәгазъ озакка сузылмады. Гомумән, мондагы мулла-имамнар озақ-озын сөйләп кешеләргә ялыктырмыйлар. Намаз беткәч, халык күз ачып йомганчы таралды да бетте. Эшкә ашыгалар.

Истанбул — йөрөп, күрөп, өйрәнөп бетерә алмаслык олы шәһәр. Истанбул — музейлар шәһәре. Истанбул — изге каберләр шәһәре. Истанбул — кибетләр, базарлар шәһәре. Истанбул — тәсбих тоткан ир-жетеләр шәһәре. Истанбул — ташкын булып агып торган машиналар шәһәре. Истанбул — гаугасыз шәһәр; бер жирдә дә кычкырган, сүгенгән аваз ишетмәссен. Истанбул — меңләгән мәчетләр, күккә ашкан манаралар шәһәре. Истанбул — азан шәһәре.

Истанбул — чүп шәһәре. Истанбул — төтен шәһәре...

Хәлил бәй белән китап кибетенә киттем. Китап кибетләре (гомумән, бөтен кибетләр дә) кибет кенә түгел, дусларның очрашу урыны да, чәй эчеп, алма, банан ашап сөйләшөп, моназәрә кылып утыру жире дә. Һәр китап кибетенә кереп карасаң да татарга кагылышлы берәр исем яки китап күрәсең. Менә бу кибеттә генә дә Рафаэль Мөхәммәтдин чыгарган «Урысча-татарча-төрөкчә сүзлек». Төрөк галиме Эрөл Каймакның «Солтаналиев» исемле китабы. Ринат Мөхәммәдинең «Сират күпере» белән рәттән тора. Зәки Вәлидинең «Тарихка кереш» китабын күрөп бер рәхәтлек кичердем. Китапларның бәйләре

мондыйрак: кечкенә күләмле китаплар бер доллар; олы, калын китаплар, яхшы альбомнар өч йөз мең, биш йөз мең төрек лирасы, ягъни утыз-кырык доллар чамасы тора. Ягъни, бер зур китап бер айлык хезмәт хақына бәрабәр дигән сүз. Башка бөтен төр товарлар, маллар сатыла торган кибетләр кебек үк китап кибетләре дә Истанбулда бик күп, китапларга бай. Дөнъяның бөтен илләрендә дә син үзегә кирәкле китапны таба аласың.

Мин бүген туйга чакырулы. Бүген дигәнем — алтынчы ноябрь көне. 1993 ел. Мин генә түгел, туйга кырым татарлары да чакырулы, бергә киттек. «Төрөк Дөнъясы Араштырмалары Вақыфы»нда эшләүче Айшә исемле кыз кияүгә чыга. Ике йөз кеше сыярлык зур зал. Өстәлләр, урындыклар, сәхнәчек. Салмак кына төрек көе уйныйлар. Халык күп. Яшьләр, кызлар, картлар, карчыклар, имчәк баласыннан алып үсмерләргә кадәр — бар да бар. Картлар — аксакаллы, мөгътәбәрләр; карчыклар — яулыклы, пөхтәләр. Сәхнәчәктә — кияү белән кәләш. Айшәбез бик тә чибәр: ап-ак күлмәк кигән, билән кызыл тасма белән бутан. Кызыл тасма — гыйфәтлелек билгесе икән. Кияүнең өстендә кара көчтүн; ап-ак күлмәк. Бик тә пар килгәннәр. Сөбханналлаһ. Туйбашы, сәхнәгә менеп яшьләренә котларга килүчеләренә исемнәрен кычкырып атый. Кунаклар килә торалар, котлый торалар, кызга, кияүгә бүләкләр тапшыра торалар. Бүләкләр арасында видеокамера да бар. Бүләккә шулай ук алтын беләзекләр, алтын йөзекләр, балдаклар, алтын чылбырлы муенсалар, алтын сәгатъләр һәм йөз мең лирадан алып биш йөз мең лирага кадәр акча да салдылар. Мин төгәл генә санап баралмадым, әмма чамаларга була иде. Һичшиксез, монда тормыш башлап жиберү өчен нигез, яки бер машина алырлык, яки зур булмаган бер өй салырлык мал-мөлкәт бар иде.

Котлаулар, жырлаулардан соң кунакларга берәр стакан жимеш суы, бер татлы-пирожный, бер печенье, бер камыр саламы бирделәр. Шуннан башка ашарга, эчәргә берни дә китерелмәде. Теләгәннәр сорап ала икән.

Кияү белән кәләш икәүләп кунаклар арасында йөри, тәбрикләүләр кабул итәләр; зал уртасында яшьләр бии, жырлый. Бию күбрәк. Жырга да, бию көенә дә бииләр. Балалар рәхәттә — чабышалар, качышлы уйныйлар, аларга игътибар итүче дә юк. Балалар да ачуланырлык төртип бозмыйлар. Өстәлдә ашалмый калган татлы булса, бала өстәл янына килеп, берәрсеннән:

— Бу татлыны ашасам булырмы? — дип сорый, әлбәттә, өстәлдәге татлы балага элгә.

Көндөзгә сәгать бердә килеп, кичкә сәгать бишкәчә шушылай жыр-бию, жимеш суы эчеш булды. Кунаклар тарала башлады. Кияү белән кәләш ишек төбөндә һәр киткән кунакны озатып кала. Туйга килү-китү ирекле, кемдер соңгына килеп котлады да кайтып китте, кемдер баштан ахырынача күнел ачты. Кемдер башта ук котлады да китеп барды. Һичбер гауга, тавыш, үпкәләш, ашыгу, бер-беренә ысылдау, балаларга кычкыру, кул күтәреп балага сугу кебек нәрсәләр булмады.

Төркиядә бер атна узды да китте. Ләкин мин әле үземнән канәгать түгелмен. Мона кадәр бер генә театрда да, бер генә музейда да булганым юк. Гаяз Исхакый, Йосыф Акчүра кебек бабаларыбызның каберләрен дә зыярәт итә алганым юк.

Истанбул чүпчеләре август аенда (алдагы килүемдә үк) эш ташлаганнар иде, әле дә булса эшкә тотынмаганнар. Истанбулда урам чистартучы, ягъни чүпче булып эшләүче кеше аена мең доллар хезмәт хақы ала икән. Аларның эш ташлавына хезмәт хақының мең долларгына булуы сәбәп булган. Укытучы биш йөз, кайберләре жиде йөз доллар ала. Чүпчеләренң эш ташлавы нәтижәсендә менә ничә айлар инде Истанбул урамнары капчыклар, бозык помидорлар, алма-банан кабыклары белән тулган. Чүпчеләр айлык хезмәт хақын мең ике йөз долларга житкерү өчен баш күтәргәннәр. Жәмигъ мәчетләре янында — каберстан; илле йөз кеше жирләнгән бу каберлекләренә дә жыештырмыйлар, карамыйлар икән. Моннан биш йөз еллар чамасы элек куелган матур язуды башташлар, аяк очы ташлары янтайган, ауган, кителгән, ватылган. Кабер араларында — жыештырылмаган чүп, агач, таш кисәкләре. Монда бөек шәхесләр жирләнгән. Кызганыч, изге ташлар кадерсез ята.

Шушы чүплекләрне ерып йөргәндә кылт итеп исемә төште: үзен төрек телен белүчегә санаучы бер жегетебез Татарстан гәзитләренен берсендә «әфәнде» сүзенә асылын төшендерергә азапланган иде. Янәсе, бу сүз бик үк затлы мәгънәдә кулланылмый, имеш. Төркиядәгә чүпчеләргә дә «әфәнде» диләр икән.

Ләкин Төркиядә «әфәнде» сүзе һич тә кимсетүлә мәгънәдә кулланылмый. Олы дәрәжәдәгә хатыннарга «ханым-әфәнде» дип дәшү остазы кушканны үтәгәндә шәкертнен «әфәндем», дип боерык көтеп торуы, Татарстаннан килгән кунаклар алдында мөһабәт жегетләрнен, берәр нәрсә кирәкмигә дигәндәй, «әфәндем», дип йомыш үтәргә өзер торуы моңа ачык мисал.

— Төрөкчә укый-яза, сөйләшә белмәгән түркологлар, үзләрен галим санаган «тел белгечләре» кайдан ала икән шундый мәгънәсез мәгълүматны һәм шундый «галимнәрнен» «әсәрләрен» гәзитләр тикшереп тә тормыйча ничек халыкка тәкдим итә икән?— дип көрсенергә генә кала.

Истанбул кунакханәләренен берсендә без шагыйрь дустаны Разил Вәли белән бер бүлмәдә яшәдек. Бу хәл иң беренчә Төркиягә килүемдә булды. Күрше бүлмәдә Татарстанның атаклы түрколог-телчеләрнен берсе урнашкан иде. Иртүк, төмлә йокыбыздан уятып, галимебез ишек шакый:

— Жегетләр, торыгыз инде, базар күптән ачылды, сез төрөкчә беләсез бит, миңа әйбер алырга булышыгыз әле, миңдә долларлар бар ие!

— Без төрөкчә белмибез бит, әфәндем!— ди шагыйрь.

— Алайса, нишләп сезне төрөкләр бик яхшы аңлый, сез дә алар белән рәхәтләнеп сөйләшәсез?— ди галим кеше.

— Чөнки, әфәндем,— ди шагыйрь,— без татарча беләбез!

Шулай итеп, Төркиядә, гомумән, чит илләрдә йөргәндә үрнәкләр дә, гыйбрәтләр дә шактый булып тора.

Үрнәгә — аларда, гыйбрәтә — бездә.

Тупкапы музееңда мин мөгжиза илендәгә кебек йөрдем. Музей жиһазлары, алтын, әхак, энже, фил сөякләре белән бизәлгән төхетләр, дөнья бәһасе торырдай затлы кылычлар, алмаз ташлары, кыска мылтык, сөңге-жәя, уклар арасында йөри торгач, мин үземне урта гасырда яши торган бер кеше сыман хис итә башладым. Солтаннарның затлы киёмнәре, хатын-кызларның асылташлы калфаклары, чулпылар, борынгы китапларны күрүп, мин чиксез миннәтдар — канәгать булдым.

Төркиягә килеп тә Тупкапыны, Айя-Суфияны, Әхмәт Солтан җәмигын, Сөләйманияне күрми киткән кеше «мин Төркиядә булдым» дип әйтергә хаклы түгел кебек.

«Төрөк Дөньясы Араштырмалары Вақыфы» янында гына өч йөз кеше сыярлык бер мәчет бар, мөһабәт олы мәчетләр янында ул кечкенә генә бер клуб кебек күренә. Баксаң, бу мәчет бик тә борынгы бина икән. Янында гына мазарстаны — каберлегә дә бар. Биредә моннан биш йөз еллар элек вафат булган шәхесләр ята. Гүрләре нур булсын!

Бина капкасына «Һошкәдәм җәмигъ шәрифә 1456 елда Фатих Солтан Мәхмәт Хан сөкбанбашысы» дип язылган. Ягъни, Фатих Солтан Мәхмәт Ханның жан сакчысы — янычары тарафыннан Һошкәдәм жирендә корылган мәчет. Бу бина Казан падишасы Хәлид Мәхмүт углы хан булып торган елларда салынган икән, дип уйланып тордым мин мәчет янында.

Бер ысул белән, нәкъ шушыңа охшаш итеп салынган берничә иске мәчет бар Истанбулда. Аларның барысы да бер чорда төзелгән. Ни гажәп, һәрберсенен башында, манара аеның уртасында хач күренә. Баксаң, бу мәчетләр Истанбулны христианнардан азат иткәч, солтаннар кушуы буенча христиан төзүчеләре тарафыннан корылган икән. Христиан мимарлары хачны уратып ай ясаганнар. Төрөкнең моңа исә китми, хәтта бу хачларга игътибар итүче дә юк. Мәчет биналарына ремонт ясаган вакытларда ул хачларны каерып алып та ташламыйлар. Урыслар Казанның жингәч, чиркәүләре башына айны сытып торучы хачлар ясата башлыйлар. Ягъни христиан дине Исламнан куәтләрәк, янәсе. Бер генә урыс та: ниңә изге чиркәвебез өстенә ай сурәте эшләп куйдыгыз, дип гауга кыптармас.

Шушы Һошкәдәм мәчетеннән ерак түгел генә Бормалы Мәчет бар, ул 1540 елда, Казанда Сафа Гөрәй хан төхеттә утырган чакта, Мөхәммәдъяр «Төхфәи Мәрдан» китабын азып бетергән елда корылган бина. Аның манарасындагы ай

уртасында да төрө бар. Бу хач солтаннар кушуу белән, Ислам билгесе ай эчендә хач, ягъни, Ислам христианнар куәтләрәк, дип күрсәтер өчә ясалгандыр, дип фаразлана.

* * *

Төнгә автобуска утырып Измиргә китеп барышым. Измир, төрек дусларның үзләре әйтүенә караганда, Төркиянең генә түгел, дөньяның иң гүзәл шәһәрләреннән берсе. Төркияне аркылы чыгып, Эгей дингезе ярларына килеп житкәч, таулар арасынан Измир шәһәре каршыга килеп чыга. Измир—иң олы портларның берсе; жиләк-жимеш, чәчәк шәһәре, матур комлыктар, ял йортлары шәһәре; яр буйлап кырык чакрымга сузылган бу шәһәрдә кыш булмый.

Мине автобустан Эгей университеты укытучысы, галим Мостафа Өнәр каршы алды. Мостафа бәй белән ике ел чамасы элек Финляндиядә танышкан идем. Ул анда яшәүче татар кызына өйләнгән, татарчасы бик яхшы. Ринат Мөхәмәдинең «Сират күперә» китабын Төркия төрекчәсенә тәржемә иткән кеше, шулар өстенә ул үзенң шәкертләрен дә татар әдәбияты һәм татар теле белгечләре буларак әзерли. Әйтик, ул шәкерте—яшь кыз Хәдичә Ширинны татарчага өйрәтеп, киләчәктә гыйльми дәрәжә алып өчен ана тема да биргән. Хәдичә ханым (Төркиядә кияүгә чыкмаган кызларга да «ханым» дип дөшәләр) Такташның тормышын һәм ижатын өйрәнә башлаган. Икенче бер шәкерте Нил ханым Демиржи да татарча яхшы сөйләшә; анысы мин фәкыйрегезнең «Сөембикә» кыйссасын өйрәнеп, Мостафа Өнәр белән берлектә, Төркия төрекчәсенә тәржемә итәргә алынган. Минем Измиргә килүем дә нәкъ шушы мөнәсәбәт илә иде.

Мине Эгей университетының галимнәре, укытучылары яши торган кунакханә кебек жиргә—зур булмаган матур бер бүлмәгә урнаштырдылар. Бөтен шартлары да бар, аклык, паклык, тәмизлек-чисталык күнелгә нур өсти.

Эгей университетының ректор ярдәмчесе Али Риза Каражан бәй белән күрештек. Эгем каршы алуына күрә, уйларга була: Батулла исемле татар язучысын монда олыларга исәплиләр икән.

Измирдә Малхатун Кыз Лисәсендә (Лицеенда) Татарстаннан килгән уңлап кыз бала укып белем ала икәннән алдан ук белә идем. Измир белән танышканнан соң, шул кызлар янына кереп хәлләрен белеп чыгыйм, дидем. Мине анда яна танышым—Мәжит Сүзәр исемле ир-җегет алып барды.

Лисәнең мәдире Угур Өзташ безне бик матур каршы алды. Мондагы гадәт буенча, кунак белән танышып өлгерер-өлгермәстән үк төмле, хуш исле чәй китерелә. Сөйләшү һәрвакыт чәй-каһвә яки жимеш суы эчә-эчә була. Минем кайдан килгәнәмне белгәч үк, мәдир бәй:

—Минем сөекле укытучым, урыны жәннәттә булсын, Рәшит Рәхмәти Арат иде,—дип сүзгә кереште.

Рәшит Рәхмәти Арат Татарстанның Теләнче Тамак авылында туган. Атаклы галим.

Эгей университетының профессору Исмаил бәй Ака:

—Минем остазым хөрмәтле вә рәхмәтле Әкдәс Нигъмәт Курат иде. Мин чын тарихны аннан өйрәндем, ул мине һөнәрле, тарихчы итте. Аллаһ аннан разый олсун!—диде.

Курат исемле бу олы тарихчы Әлмәт ягында туган кардәшебез. Алдан әйткәнәмчә, Хәләф Гардан аның турында күптән язып чыккан иде. Төркия буйлап сәяхәт иткәнәмдә көн саен дип әйтерлек, бик еш кына «минә кеше иткән иде», дип Казаннан киткән олы галимнәренң исемнәрен яд итүләрен ишетергә туры килде.

Профессор, доктор Жамал бәй Софуоглу, профессор Мәхмәт Шәкәр бәй, Мәжит Сүзәр бәйләр минә кичен сөтләш ашарга бер ашханәгә чакырдылар. Кичке Измир буйлап киттек. Сөтләш дигәннәре сөтле кесәл сыман бер татлы ризык иде. Бу аш миңа бик ошадды. Кайтканда Мәжит бәйнең арабасы (машинасы) ватылды. Ватылган жирдә арабаны калдырып, такси алап кайтып життек.

—Төнлә арабаны алып китмәсләрме соң?—дим Мәжит бәйгә.

—Юк!—ди Мәжит бәй.—Андый хәл юк монда.

Мәжит бәй Сүзәр 1883 елда Бөгелмә ягынан күченеп киткән туганнарыбыз нәселеннән. Мөһажирләренң дүртенче буыны вәкиле. Гажәп булдыклы, тугрылыклы, вәгдәле, ярдәмчел кеше; Мәжит бәй Измир Төрөк Учачының рәисе булып та эшли, үз эше, төп эше автобулар сүздәсендә. Хисабә ханым белән ике кыз үстерәләр. Мәжит бәй Измирдәге милләттәшләребезнең жаны кебек. Ул

Татарстаннан килгән һәр кешене каршы ала, кунак итә, яхшылап озата. Үз эше муеннан югыйсә, вакыт — алтын Төркиядә, әмма Мәжит бәй, үзенә кыенлык килсә килә, кешене ярдәменнән ташламый торган милләтче жегет. Игелекле бу кеше белән танышу өметсез кешене дә өметле итә торгандыр. Мәжит Сүзәр бәй янында Ирек Гариф, Вафирә Гыйззәт, Тәүфик Әйдә кебек мәшһүрләребез дә булып киткән.

— Татарстаннан килгән зыялыларны күрү минем өчен бәхет! — ди Сүзәр бәй. — Без дә бит татар халкының бер өлеше. Без Татарстан өчен жанатабыз. Шундый шәхесләр килгәч, мин мондагы төрек дусларыма аларны горурланып күрсәтәм, очрашулар оештырам. Күрсеннәр, белсеннәр, халкыбыз анда да үлмәгән, халык әнә нинди шәхесләргә бай, дип әйтәсем килә.

Эгей университетының әдәбият факультеты студентлары белән очрашу бара. Мин «Татар халкының тарихы, әдәбияты, сәнгатенә кыскача сөяхәт» исемле дәрес уздырам. Мона кадәр ни сәхнәдән, ни мөнбәрдән торып күп халык алдында төрекчә сөйләгәнәм булмады. Төвәккәл таш ярган ди: чумдым... Сәгатъ ярым булды нотыгым, сорауларга җаваплар да байтакка сузылды. Зал мине, мин залны йөз процент андый идек. Икенче көнне бөтен университет өчен шул ук лекциямне кабатларга туры килде. Нотыгымнан соң профессорлар, студентлар урап алып озаклап жибәрмичә, котлап, өстәмә сораулар биреп, аеруча игътибарлы булдылар. Бу дәрескә Татарстан кызлары да килгән иде.

Кичен тагын кунак. Кытайда туыш үскән, Измиргә күчеп килгән Мөслих бәй илә аның хатыны Рауза ханымнар өендә утырабыз. Өч бүлмәле матур гына жыйнак өй. Угыллары Әсхәт, сигез яшәр бала, өздәреп татарча жырлый, Тукай шигырьләрен сөйли. Рауза ханым татарча, уйгурча, кытайча, төрекчә жырлый. Ана ире Мөслих кушыла. Ул — аккордеончы да. Өстәлдә — төмле шулпа, манты, яшелчә, жиләк-жимеш, чәй. Татлы сүzlәр, нурлы йөzlәр. Мин үземне хыялый, бер татар-төрөк доньясында хис итеп утырам.

Эгей университетындагы унышлы дәресләремнән соң «Татарстаннан килгән бер язучы» турындагы хәбәр Тугызынчы Әйүл университетына да барып ирешкән. Дөресрәге, илаһият факультеты профессоры Жамал бәй мине үзләренә лекция укырга чакырды. Университет ихатасына аяк басуга дин галимнәре, профессорлар, докторлар урап алды. Лекция өч сәгаткә сузылды. Жиде-сигез профессор үзләре язган китапларны истәлекле имзалары белән миңа бүләк иттеләр. Хужалар бик тә кадерле тагын бер бүләк әзәрләгәннәр иде — анысы төрекчә язучу машинкасы. Мин аңа бик тә мохтаж идем.

«Безгә кунак килми, килсә китә белми» дигәндәй, мин Измирдә өч көн урынына бер атна кунак булдым. Китәр вакытым житте.

Мөслих бәй белән Мәжит бәй мине автобуска озата төште. Мин килгәнче монда яңгыр яумаган икән. Кешеләр хәвефтә иде. Мин килеп төшүгә Измирдә яңгыр ява башлады. Измиргә бйрәм килде.

— Бәхетле кеше икәнсә син, Батулла ага! — ди Мәжит бәй. — Син безгә бәхет-яңгыр алып килден. Син шулай безгә ешрак килгәлә.

Минне автобуска менгезгәндә, мондагы гадәт буенча, ике янакны янакка тигереп, кочаклашып, сабууллаштык. Төрөкләр үзләре ике янактан үбеп күрешә, ике янактан үбеп сабууллаша. Кинәт күнелем тулды. Жылап жибәрмәс өчен ике дустымны да каты итеп күкрәгемә кыстым. Аларның да күнеле мөлдәрәмә иде. Сүз юк, сөйләшә башласан, тавыш калтыраячак. Автобуска кереп утырдым, алар кул изәп калды. Караңгы автобус эчендә рәхәтләнеп күз яшьләремә ирек бирдем. Балкышлы Измир буйлап автобус чаба. Мин жылыйм.

«Нигә жылый бу өч ир? Алтмышка житеп баручы татар язучысы ни өчен жылый Төркиядә? Кытайда туып үскән, кытай коммунистларының шовинистлыгына чыдый алмыйча Измирга күчеп яшәргә мәжбүр булган ир уртасы Мөслих бәй ни өчен жылый? 1890 елның урталарында ук чукундырылудан качып килгән моһажирләрнең дүргенче буыны, утыз сигез яшьлек ир-жегет Мәжит бәй ни өчен жылый? Юкса, икесенен дә бар ягы да житеш. Боларны аңлатып бирүе бик тә кыен иде. Бу — татарның сагышыдыр, ахрысы. Бер атна элек кенә миңа бөтенләй таныш булмаган Мәжитнең игелекләрен күрү йомшарттымны күнелемне? Әллә моһажирлектә китеп, үз ватанын югалткан татар кавемен кызгану идеме бу? Мин — фәкыйрь татар язучысы, йортлы-жирле, машиналы, көр яшәүче Мәжит белән Төркиягә килеп хәлләнгән Мөслихнеме кызганам? Белмим, әйтә алмыйм. Ләкин минем жылавымның сәбәбе тирәндөрәктер. Мин дә моһажир бит. Мин дә ватансыз ятим бит, мин Татар туфрагында эт тиккәсәндә яшим бит.

Автобуста, очкычтагы кебек, ашаталар икән. Юл уртасында төмле төгәм жыйгач, дога кылдым. Ашап туйган саен Мәжит бәй дога соңында:

— Илаһем, бөтен Төрөк жәмһүриятларенә ирек-бәхет китер. Илаһем, татар халкына, милләтебезгә рәхимле бул. Зинһар, коллыктан коткар, кардәшләрөбезне. Татар халкыннан, мөселманнардан разый бул, Илаһем. Милләтебез өчен жанын фида кылганнарның каберенә нур индер, урыннарын жөннәттән әйлә!—дип изге теләкләр тели иде. Мин дә аның сүзләрен кабатладым.

Истанбулда мине Хәмзә бәй каршылады. Кадерләп ятакханәгә урнаштырып йөрде.

* * *

Измирдән кайтып төшүгә үк профессор Туран Язган бәй мине чакыртып алды.

— Мина Измирдән хәбәр иттеләр, Батулла бәй, син анда конференслар (лекцияләр) биргәнсең икән,—диде ул якты йөз илә.—Бик яхшы булган. Синәң нотыкларың турында башка шәһәрләрдә дә ишеткәннәр. Әнә, Кайсәри шәһәрәндәгә Әржәс университетына синә лекция укырга чакыралар, барасыңмы?

Кайсәри шәһәрәненң кай тарафта икәнән мин хариталардан күрәп белә идем. Ул шәһәргә юл Искешәһәр, Анкара вә башка бик күп жирләр аша бара. Ягъни шактый ерак арага сәяхәт кәтә мине.

— Жибәрсәгез, барам!—дидем.

— Жибәрмиләрмени!—диде Туран бәй.—Чакырып торганда бик теләп жибәрәчөкбез. Ләкин синәң белән сөйләшергә теләвем аның өчен генә түгел әле. Анда, Казанда Альфред Халиковның «Болгар-татар чыгышлы биш йөз урыс фамилиясе» исемле китабы чыккан икән, шуны тиз генә Төркия төрөкчәсенә тәржемә итәргә кирәк. Монда галимнәр бик кызыксыналар.

— Минем төрөкчәдән татарчага тәржемә итәргә көчем бар шикелле, ләкин беркайчан да татарчадан яки урысчадан төрөкчәгә тәржемә иткәнәм юк. Булдыра алырмын микән сон?

— Булдырысың! Бу бит әдәби әсәр түгел, коры даталар, исемнәр... төрөкчә өйрәнәргә үзенә бер тәжрибә булыр!—дигәч, мин риза булдым.

Бу эшне башкарып өчен мин асырым бүлмәгә күчәрделәр. Вақыф бинасында да эш урыны бирделәр; Измирдә бүләк ителгән язу машинкасы да ярап куйды, кичекмәстән эшкә тотындым.

Берничә көн шулай мавыгып эшләдем. Кәсф әйбәт. Чөнки эшем бар. Һәр көн иртән иртүк торам, намаз укыйм да иртәнгә ашка чаклы үз бүлмәмдә, иртәнгә чөйдән соң Вақыфта эш бүлмәмдә эшлим, аннан төшке ашка китәм, аннан янә эш бүлмәсенә кайтам, ышанып тапшырганнар икән, Истанбулдан киткәнчә бетергә кирәк.

Алга китеп булса да язам. Казанга кайткач миңа тарихчы дусларымнан берәү әйтте:

— Син анда Халиковның теге китабын төрөкчәгә тәржемә иткәнсең икән, аннан әһәмиятләрәк тарихи китапларны тәржемә итәргә башыңа килмәдемени?—диде.

— Дустым!—дидем.—Бу Вақыф тарафыннан заказ. Әгәр дә миңа сайлап тәржемә итәргә хокук бирсәләр, әлбәттә, мин иң беренчә һади Атласидан башлаган булыр идем.

* * *

Мәхмүт ага Ураллы Икенчә бөтендөнья сугышында Алманиядә әсир калган. Үзе Урал якларыниан икән. Алманиядән ул Төркиягә телкардәш, динкардәшләре янына күчеп килгән. Төркиядәгә Татар жәмәгәт-челәгенәң иң эшлекле кешеләреннән берсе Мәхмүт агадыр. Төркиягә күчеп килгән көннәрне танышу кичәләренәң берсендә Гаяз Исхакый да була. Утырыш барганда Исхакый әйтте:

— Жәмәгәт, әфлисун ашый-ашый сөйләшсәк һәйбәтрәк булыр иде,—ди.

Әфлисун алып кайтыр өчен яшь жегет Мәхмүт Ураллыны жибәрәләр. Мәхмүт, Төркиягә янә гына килгән кеше, күп нәрсәләргә беләп бетерми, урамга чыга да очраган беренчә киbettән күп итеп әфлисун алып кайта. Алып кайта да юып өстәлгә куя. Һәркем берәр әфлисун алып ашый башлый. Әфлисун капканнарының чырае сытыла, кемдер:

— Бә-ә, жәмәгәт, бу әфлисун өшегән ич!—ди.

Чыннан да бөтен әфлисуннар да өшегән булып чыга. Әче әфлисуннарны чүпләккә ташлап, чәй эчә башлыйлар. Шулчак Гаяз Исхакий Мәхмүтнең аркасына кулын куеп:

— Аптырама, Мәхмүт энем! Шулай югалта-югалта табарсын!— ди.

Шунысын да әйтәп үтәргә кирәк, Төркиядәге татар зыялылары еш кына Гаяз Исхакий өенә жыела торган булалар. Чакырылмастан, искәртмәстән тупланган бу мәҗлесләр бик тә жанлы, бәхәслә уза торган була.

Бервакыт Исхакий әфәнде өенә искәртмәстән кунаклар килеп керә. Өйдә ашарга ипи, жыярга жимеш, эчәргә чәй булмый. Кунаклардан берәү, әлеге дә баягы Мәхмүт Ураллы:

— Хәзер, Гаяз абый, үзем кибеткә йөгәрәм!— ди.

— Утыр!— ди Гаяз Исхакий. — Үзем йөгәрәм.

Шулай дип хужа балконына чыгып керә дә кунаклар янына утырып гәп кора, сөйләшә башлый. Берәздән ул янә балконга чыга һәм дә бер кәржин ашамлыклар күтәрәп кире керә: кәржиндә алма, әфлисун, ипи, сыр, чәй, шикәр мул була. Баксаң, Гаяз Исхакий бау бөйләп астагы кибеткә кәржин төшергән икән, кибетче аның бу гадәтен беләп бөтенесен төяп куйган, Исхакий исә тартып алган.

Мәхмүт ага Ураллы Исхакий белән еш очраша торган була. Соңгы елларда Исхакий бик бетерешә. Берчак гадәте буенча Гаяз бәй Мәхмүткә:

— Һәйди, энекәш, бер гүләйт итеп кайтыйк әле!— ди.

Алар Гаяз Исхакийның яраткан ресторанына китәләр. Исхакий Мәхмүт өчен бик төмлә итлә ризыклар китертә, үзенә сөтлаш сорап ала. Элек ит ризыкларын бик төмләп ашаган Исхакийның сөтлаш китертүенә гажәпләнгән Мәхмүт сорап куя:

— Хужам, бу ни эшен?— ди.

— Ашказаным рөхсәт итми. Арыды бугай!— ди Исхакий.

Шуннан соң озак та тормыйча Гаяз Исхакий ашказаны авыруыннан вафат була.

Көннәрдән бер көнне Чаллыдан килгән жегетләр белән Вакифга очраштым. Бу жегетләрнең кайберләре белән без Әлмәттә нефть кранын ябарга юга барган идек. Батыр жегетләр. Аң кәргән жегетләр. Мин Вакифка кәргәндә алар ни сәбәпләдер бик рәхәтләнеп көләләр иде. Сәбәбе шул икән: «Төрөк Донъясы Араштырмалары Вакиф»ның житәкчесе профессор Туран Язган бәйгә Татарстан хөкүмәте мөһере белән урысча телекс килгән икән. Вакифга урысча белгән хезмәткәр юк, инглизчә, алманча, французча, татарча, төрекчә белгәннәр бар, умма урысча белгән кеше юк. Америкага Бөтендонъя тюркологлар корылтаена бару турындагы бу телеграмманың Татарстаннан Төркиягә урысча жибәрелүе баягы көлке чыганагы булган икән.

— Көлке түгел бу, жегетләр, фажига!— дидем мин.

Үзен мөстәкыйль дәүләт буларак игълан иткән Татарстан хөкүмәтендә инглизчә, төрекчә, татарча белгән кешеләр юкмы?

Гомумән, Төркия тирәсендәге төшемләрәк урын булса, татарча белмәгән, төрекчә белмәгән һәм белергә дә теләмәгән, элеккеге ата коммунист, төрекчелеккә теш-тырнагы белән каршы булган, татар язмышы белән аз кызыксынган яки бөтенләй кызыксымаган кешеләр күбрәк чуала.

Төн. Ятакханәдә берәү дә йокламый. Сәгать төнге ике. Кырым татарлары иртәгә буласы очрашуга әзерләнәләр. Биңләр, жырлыйлар. Кырым кардәшләрем көлә, шаулый, дулкынлана. Мин эшләп утырам, язам. Гажәеп бер мизгел иде бу. Нинди жәзалар күргән, нинди рәнжешләр күтөргән бу халык. Хайван вагоннарында ватаннарыннан сөрелгән чакта яртысы кырылып, һалак булган, әле һаман да хокуксыз килеш Кырымда яшәргә тырыша. Гүзәл жырлар жырлыйлар, моң, әче хәсрәт өннәре белән бергә шатлыклы көлү. Иртәгә алар Төркиядә яшәүче Кырым татарларының мәҗлесенә барачак. Илаһем, бу халыкка ярдәмче бул! Кырым да, Татарстан да, башка дәүләтләр кебек, үзбаш булсын иде!

Бу бөйрәмгә мин дә чакырулы идем. Зур гына докантада (ашханәдә) ике йөз илдә чамасы кеше жыйелган. Минне бер олы яшьтөгә агай белән таныштырдылар. Мостафа ага Балуглы 1909 елда Бакчасарайда—Кырымда туган. 1922 елда

Казанның театр техникумында укыган. Гомәр Девшишевларны, Гомәр Исмәгыйльовларны, Кәрим Тинчуринларны бик яхшы белә. Алар ана остаз булган. Ләкин театр техникумын ташлап, Мостафа ага Казанда физика-математика белән шөгыльләнә башлый, аның укытучысы Габдулла Шинаси була. Мостафа ага 1944 елда сугышка алына, әсир төшә. Алманиядән Төркиягә күчеп килә. Ул минем дустым кырым-татар язучысы Шамиль ага Әләдин белән бала чакта бер сыйныфта укыган икән.

Кырым-татар драматургы Гомәр Ипчине төрмәдән чыгарганда (бу утыз жиденче еллар) каршы алучылар арасында Мостафа ага да була.

— Батуллаһ бәй, сез беләсезме, Гаспралының хатыны Йосыф Акчураның сөңсәсе иде бит?— диде Мостафа ага.— Гаспралының оныгы Хәйдәр угланнан туган Әнже ханым белән таныштырыйм әле сезне...

Язымышлар диң, узмышлар диң. Гаспралының туруны вә Акчураның туруны (оныгының баласы) Әнже ханым белән табындаш булырмын, дип башыма да китермәгән идем. Әнже ханым гомере буге мөгаллимә булып эшләгән икән.

— Шамиль Әләдиннән ин беренче шигыре Исмәгыйль Гаспралыга багышланган иде. Аны комсомолның өлкә комитетына чакыртып алдылар да: «Син нәрсә! Буржуй турында язып ятасың!»— дип бик каты пешергәннәр иде...

Мостафа ага олы яшьтә булса да хәтерле, сөйли дә сөйли, аның артыннан язып өлгереп тә булмый.

— Мин Рәхмәти Аратны да бик яхшы беләм, бик тә истидатлы (талантлы) яхшы кеше иде, мәрхүм...

Мостафа ага Тукайның «Пар ат»ын, «Теләнче»сән, тагын башка бик күп шигырьләрен ятган ялгышмаенча сөйли. Бөтенәбез хәйран-вәйран булдық.

— Тукай бит ул бер Казан татарларыныкы гына түгел!— диде карт.— Тукай бит ул бөтентөрәк халкыныкы да...

Мостафа ага әсир төшмәгән булса, монда түр башында утыра алмаган булыр иде, мотлак, йә сөргендә, йә төрмәдә үтерелгән булыр иде.

Кырымнан килгән кардәшләрем, татар теле укытучылары бик матур концерт куйдылар. Жырларын тыңлаганда, хәтта шаян күренешләр уйнаганда да Төркия ватаңдашлары жылап утырдылар. Бу халык үлемсез! дидем мин, без бетсәк тә болар исән калачак.

— Мостафа ага, Русиядә йә Урта Азиядә туганнарың юкмы?

— Бар иде... Апамның балалары исән иде әле... Хат язган идем дә аларга зыян булды. Шуннан соң арабыз өзәлдә. Хәзер кайда икәннәрен дә белмим...

Кичә кызганнан-кыза бара. Кайтарма уены гөрли, мин дә сикереп торып биеш башладым.

Кичә азагында мәгълүм булды: Мостафа ага Балуглының нәселе Кырымның соңгы ханы Шаһин Гәрәйдән килә икән.

— Гомәр Ипчи «Мәдрәсәдән куылган шәкертләр» исемле шигырь язган иде,— дип дәвам итә Мостафа ага.— «Мөхәммәдия» мәдрәсәсеннән куылган шәкертләр турында иде ул...

— Димәк, Гомәр Ипчи «Мөхәммәдия» мәдрәсәсеннән Тинчуриннар белән бергә куыла?! Димәк, аның рәсеме Исмәгыйль ага Һилал архивында саклана. Куылган шәкертләр бергәләп фотога төшәләр ич...

Казанга кайткач, моны тикшерергә кирәк. Кырым әдәбияты өчен дә Казан әдәбияты өчен дә бу кызыклы факт.

Мостафа ага белән озаклап сөйләшеп булмады, мәжлестә кеше күп, сөйләшәргә теләүчеләр бихисап.

Мостафа ага аерылышыр алдыннан миңа Гаспралының туруны Әнже ханым белән бергә Гаспралы сыны янында төшкән рәсемән бүләк итте.

«Төрәк Дөнъясы Араштырмалары Вақыфы» бүлмәләрендә Татарстанның дәүләт билгеләре байтак. Әйтик, Татарстан байрагы — Канатлы Барс та бар. Татарстан харитасы һәр бүлмәдә диярлек. Сөембикә манарасы яки Әжем мәчетенен сурәтләре яки Йосыф Акчура рәсеме төшерелгән журналлар... Чит илдә бик еш күзгә чалынганч, Татарстанның байрагы миңа ошый башлады бит әле. Хыялымда мин аны айлы итеп күрәм. Байрагыбыз барыбер айсыз булмас. Көңсәбез қояшсыз булмас. Хәзерге байракка өч ай куелырга тиеш, минемчә. Иманым камил, эшләр без дигәнчә барса, ул шулай булачак. Бай-

рагыбызның яшел өлешендә бер ай, кызыл өлешендә бер ай, уртада ак юл өстендә тагын бер ай булганда, безнең байрак төрек халыклары арасындагы ин бай, иң тирән мәгънәле байрак булачак.

Чаллы жегетләре Рамил Фәрхетдин, Рәфис Әшрәфулла, Ирек Диндар, Батухан ага вә өч хатын-кыз белән берлектә Гаяз Исхакий каберен эзләп киттек. Аның кабере Әдирнә Капы Шәһидлегә зиратында, диделәр. Ин беренче Йосыф Акчура каберенә тап булдык, Рәфис безне кабер янына бастырып кинога төшереп алды. Кабер янында уйга чумып торабыз. Кабер өстендәге башташ урынына Сөембикә манарасының кечерәйтелгән күчәрмәсе куелган, ул таштан эшлängән. Туфракта ике роза гөле үсеп утыра. Кемдер каберне карап тора, күрәсен. Кабер ташына, Сөембикә манарасы нигезенә: «2. 12. 1879 — 11. 03. 1935», дип язылган. Кабер саны — 10/87, икенче рәт.

Яшерен-батырын түгел, кабер янындагы дусларым да Йосыф Акчураның кем икәннән өстән-өстән генә беләләрдер. Каян белсеннәр соң? Аның турында сөйләшсәң, укырга ярамый иде, укырга теләгәннәр өчен китап юк иде. Ә Төркиядә Йосыф Акчура турында бик күп китаплар басылып чыккан. Татар халкының каһарманы Йосыф Акчура Төркиянең дә милли каһарманы. Аны онытмыйлар. Их, шул китапларның ичмасам берсен генә булса да татарчага тәржемә итеп халыкка күрсәтергә иде.

Акчура бабабыз рухына дога кылып, Гаяз Исхакий каберен эзли киттек. Сигезебез сигез рәттән китсәк тә, каберне табалмый гажиз булдык. Шулчак бер төрек агасы килеп, нәрсә эзләгәнебезне сорады. Жавабыбызны ишеткәч, төрек кардаш:

— Ә-ә, ул безнең Ататөрек кеби кешегез, шулаймы? Алайса, мин аның каберен беләм!—дип туп-туры ул безне Гаяз Исхакий кабере янына алып килде.

Ин башта аның рухына дога кылдык. Чаллы дусларыма мин Исхакий турында берәз сөйләдем. Нинди язмыш!

— Авыр туфрагың жинел булсын, Гаяз абый, урының жәннәттә булсын, остаз. Аллаһ синнән разый булсын, каһарманыбыз!

Кабер ташында язучы: «Идел-Урал төрекләренен коткарылыш хәрәкәтенен рәһбәре. Тәңре рәхмәте илә М. Аяз-Исхакий-Иделле. Казан 1878—Анкара 1954».

Вакытында Төркиягә китмәгән булсалар Йосыф Акчура, Гаяз Исхакий, Садр Махсуди, Зәки Вәлиди, Әхмәд Курат, Рәхмәти Арат, Баттал Таймас вә башка каһарманнарыбызның каберләрен төрмә зиратларынан, Тайга, Себер урманнарыннан эзләп таба алган булыр идек микән?

Ноябрь ае узып бара.

Аллаһ ризык насыеп әйләсә, ни диярсен соң? Мин янә Измир шәһәрендә. Мәжит Сүзәр бәй, Туран Язган бәйләренен тырышлыгы аркасында мине Әхмәт Ясәвинен бәйрәменә Измиргә чакырдылар. Чаллы дуслар белән килдек.

«Хужа Әхмәт Ясәвинен симпозиумы вә аны искә төшерү программасы» дигән бу тантананы Эгей университеты белән Тугыз Әйлүл университеты оештырган икән. Элек килгәндә танышкан дусларым мине кочак жәеп каршы алдылар.

— Әхмәт Ясәви туксан тугыз мең мөритне тәрбия итте. Ул мөритләр Исламны яклаучы вә таратучы булып озак еллар тырыштылар,—дип тантананы ачып жибәрделәр.

Иң беренчеләрдән булып Татарстанның Алабуга шәһәре мөгаллимнәр институты укытучысы, галимә Әлфинә Сибгатуллинага сүз бирелде. Әлфинә ханым «Ясәви хикмәтләренен Татар әдәбиятындагы эзләре» мөзугына нотык сөйлә. Татарча сөйлә, залда укытучыларның барысы да аны бик яхшы илап утырганы сизеләп тора. Әлфинә ханымның бу нотыгы Ясәви ижаты белгечләрен бик тә кызыксындырды, аны игътибар белән тыңладылар һәм бик нык алкышладылар.

Кинокамера белән коралланган Чаллы жегетләре белән берлектә Измирдән житмеш чакырман чамасы ераклыкта урнашкан татар авылы Гүрсү сәяхәтенә чыктык. Автобус юлыннан ике йөз метр ераклыкта гына икән ул авыл. Жөкү татар авылына керәбез. Авылга керүгә үк иң беренче ун як өйдән мәһабәт гәүдәле

бер абзый каршыбызга чыкты. Хәйретдин атлы агай икән. Аның артынан яулык бөркәнгән олы яшътөге бер апа да күренде. Алар безне ойгә алып керде. Өй эчендөгә диварларда — шамаилләр; идөндә — палас, келәм; дога кылып, сүз башладык.

Хәйретдин абзыйның әтисе Хәйрулла агай ундүрт яшендә Бөгелмә өязенен Иштирәк авылынан Төркиягә чыгып китә. Атасы Насыйбулла белән. Төркиядә яшәүче татарлар арасында бик мәгълүм Әфәнде Күпере исемле авылны Насыйбулла карт корган, диләр. Алар монда килгәнчегә кадәр ул тирдә күпер булмаган, ермакны ерактан әйләнәп йөргәннәр, татарлар килеп шушы урыннан жир алганнар да авыл корганнар һәм ермак аша күпер салганнар. Шуннан соң бу авылны да Әфәнде Күпере дип атый башлаганнар. Бу хәл моннан нәкъ йөз ел элек — 1893 елда була. Әнә шул Әфәнде Күпере авылында жир тарайгач, 1954 елда кардәшләрбезнең бер өлеше менә шушы Гүрсү авылына килеп утыралар.

Хәйретдин абзый татар халык жырларын бик яхшы хәтерли. Аның әйтүенә караганда, бу авылдагы хәзерге татар яшьләре исә татар жырларын онытып баралар икән.

Хәйретдин абзыйның иң беренче үтенече шул булды:

— Миңа татар гармуны кирәк иде! — диде ул.

Иншалла, юл төшсә Хәйретдин абзыйга татар гармуны алып барабыз.

Бөтенәбез жомга намазына киттек. Авылның мәчете бик матур. Урамда күркәләр бик күп; саман өйләренң каршысында жимеш агачлары — зәйтүн, айва үсә. Бер капкадан алты яшьләр чамасындагы бер малай килеп чыкты.

— Минем исемем Сәлим Көмеш! — диде ул һәм миңа бер зур гына айва жимеше сузды. Үз гомеремдә күп кенә бүләкләр алганым бар. Әмма Төрөк жирендә татар сабые кулынан алган бу жимеш иң кадерле, иң тәсирле бүләкләренң берсе булгандыр. Ашарга кыймыйча мин аны Казанга ук алып кайтып углым Нурбәккә:

— Менә сиңа Төркиядәге дустан Сәлим Көмеш жибәрде! — дидем.

Мәчеттә егермеләп кеше жомга намазы укыдык.

Тагын бабайларның йөзләренә багам һәм хәйран калам: ап-ак куе сакал-миек; соры-конгырт күзләр дә очрый... ләкин бу авылдагы яшьләренң күзләре барысыныкы да зәңгәр, чөчкөл кара. Без килгәнне ишетеп, басудагы эшләрен ташлап кайткан кешеләр уртасында торып калдык. Картларның да, яшьләренң дә куллары зур, эшчән, муртайган, сөялле куллар. Йөзләре нурлы. Фукс сурәтлөгән горур, мәһабәт-эре сөякле ирләр менә кайда икән! Йөз-йөз илле елда да затлылык югалмаган.

Каһвәханә янында Батухан ага Татарстан байрагы, татар жырлары язылган магнитофон тасмалары өлешә. Шунда Ильяс Кыям исемле бер ир кеше өеннән кечкенә аккордеон алып килде. Бу абзый үзе уйнап, үзе жырлый башлады. Таныш моңнар, таныш сүzlәр. Бөгелмә ягынан моннан йөз ел әүвәл киткән жыр:

Исмәле, жил, тукталә, жил.
Өзмә гөлләр чәчәген.
Алга килми белеп булмый
Башның ни күрәчәген...

Истанбулда мин Якуп Акчура гаиләсе белән таныштым. Якуп бәй утызлар тирәсендәге ир кеше, хатыны исә үзеннән дә яшрәк, тугыз яшьләр чамасындагы уылллары бар. Аның исеме — Йосыф. Йосыф Акчура булып чыга инде. Мин кызыксынып сорадым:

— Сөзсез нәсел Йосыф Акчураданмы әллә?— дигәнәмә каршы хужабәй диде ки:

— Юк, атам—Йосыф Акчура хөрмәтенә нәсел исемебезне шуннан алган. Мин инде углыма Йосыф куштырдым!

Шулай итеп, бүгеге дөньяда тагын бер Йосыф Акчура яшәп ята икән. Якуп та, хатыны да татарча бик яхшы беләләр. Шунысы үзенчәлекле бер күренеш, Төркиядә яшәүче татар кардәшләребезнең хатыннары ирләренә караганда татарчаны яхшырак, күпкә яхшы белә, ирләрен сөйләшүе төрек әһәңле татарча. Гүрсү авылы хатыннары да гажәеп бер саф телле, үзбездә сөйләшә иде. Мәжит Сүзәрнен хатыны Хисабә ханым да ире белән чагыштырганда татарчаны мөкәммәл белә иде. Телне ана кеше саклый икән, тикмәгә генә «Ана теле» димәгәннәрдер инде.

Якупның атасы скрипкаче булган. Аның язмалары сакланган. Тасмадагы жырларын тынлыйбыз. Мөрхүм бик тә моңлы кеше булган икән, үзе уйнап үзе жырлый. Мин ул жырларның күчермәсен Казанга да алып кайттым. Ерактагы кардәшләребезнең моңын радио-телевидениедән халкыбызга да ишеттерергә исәбем.

Бүген театр киче. Истанбул шәһәренең Фатих Ришат Нури исемендәге театрга киттем. Билет бәясе унбиш мең төрек лирасы. Бу иң очсыз бәя. Якынча бер доллар. Дүрт йөз кеше сыярлык зал. Фойе чиста. Бәдрәфләре ялтырап тора. Бай буфет. Жаның ни тели. Тыныч, якты, жылы театр. Сәхиасе зур түгел. Бүген Төрек драматургы Яшим Дорман белән Елдырым Түркәчнен «Күлгә остасы» исемле уртак пьесасын уйныйлар. Артистларның тавышлары көр, өммә уеннары да, пьесалары да миңа ошамады. Татарстанның шәһәр читендәге бер һәвәскәр театр кеби тәэсир калдырды.

Мухсин Эртогрул исемендәге драма театрында да булдым. Анда Чеховның «Иван дөдәй» исемле пьесасы нигезендә куелган спектакль карадым. Ярыйсы гына уйныйлар. Зал тулы иде.

Бу, мин булган театрлар, Бәләдия карамагындагы театрлар, ягъни муниципалитет (шәһәр башкарма комитеты) театрлары икән. Бу театрларның репертуарында Чехов, Булгаков һәм Америка, Италия, Франция язучыларының пьесалары, шулай ук, Төркиянең Ауropa тарафына карап ижат итә торганрак драматургларының әсәрләре күбрәк куела. Бәләдия театрларының репертуарын карагач, милли темаларга язылган әсәрләренң азлыгы ачыклана. Вақыфның хезмәткәре, галим вә укытучы бер бәйнең сүзләре искә төшә:

— Безнең Бәләдия—ул коммунистлар оясы бит! Театрлары да коммунистлар язган әсәрләргә генә уйный. Ул театрларда сиз миллилек табалмассыз!— дигән иде ул.

Биредә мин үзем өчен тагын бер ачыш ясадым. Төркиянең беренче артисткасы туксан жиде яшьлек Бәдия ханым Мүвәххит исән икән әле. Ул 1896 елда туган. Безнең Сәхипжамалыбыз 1892 елда туган һәм Бәдия ханымнан күпкә алда сәхнәгә чыккан. Сәхипжамал сәхнә йолдызы булганда Бәдия Мүвәххиткә унөч яшь кенә булган.

Гәзитләрдә Мүвәххәт ханым турында мәкалә һәм аның рәсеме бар.

Тамашачы улылып йөри торган мәшһүр бер спектакль карыйсым бик тә килгән иде дә билет бәясе 300 000 лира торганын белгәч, дәртем сүнде. Егерме өч доллар.

Төркия базарларында Советлар Союзының гади медаленнан алып, Хезмәт Кызыл Байрагы, Советлар Берлеге Каһарманының алтын йолдызлары, Ленин орденнары—барысы да сатыла. Илле мең лирадан алып йөз мең лирага кадәр. Илле мең лирага бер кешә чикләвек тия...

Шулай бервакыт автобуста бер төрек белән иң алгы утыргычта сөйләшеп барабыз. Автобусны полис (полиция) туктатты. Бар ишекләрдән дә кулларына кыска автоматлар, алтатарлар тоткан полислар автобуска керә башладылар. Күршем, минем аптыраулы карашымны күреп:

— Кемлек тикшерәләр!— диде.

«Кемлек» синең кем икәннен белгертә торган таныклык икән. Кызганыч, минем кесәмдә кемлек түгел, бер кисәк кәгазь дә юк иде. Паспортым виза өчен Вақыфта калган иде. Яшь полис күршемнен кемлеген тикшерде, аннан соң миңа бакты, мин сүз әйткәләгәнчә, яшь полис:

— Аффидерсиниз!— дип, ягъни «гафу итегез» дип, чигәсенә кулып куеп, мине сәләмләде дә китеп барды.

Ул узып киткәч, мин күршемә бер юлы ике сорау бирдем:

— Бу полис ни өчен кемлек тикшерә, ни өчен ул миңа бәйләнмәде?

— Болар террористларны эзли, кораллы кешеләрне тикшерә. Ә сезне ул хажидип белде. Шуна күрә сезне борчымады,— диде яна танышым.

— Нәрсә, хажиларга кагылырга ярамыймыни?

— Мانتыйк бик гади,— диде күршем.— Сезнең кыяфәтегез әрмәнигә дә, көртнекәңә дә, яһүдинекәңә дә охшамаган. Гадәттә, террористлар төрек булмаганнар арасыннан чыга. Ә сез хаждан кайтып килүче мөселманга бик тә бәһзәгәнсез. Хаждан кайтып килүче мөселман кешесе гонаһсызларга террор япмаз!

Чыннан да, аксакаллы булуым аркасында хәтта урамда очраган кешеләр дә иң башта үзләре миңа сәлам биреп китәләр иде.

* * *

Анкарага китеп барышым. Анкарадан Кайсәри каласына сәяхәтем. Кайсәри шәһәре Әржәес университетының ректоры профессор Мәхмәт Шаһин бәйнен чакыруы буенча мин студентлар һәм профессорлар каршысында лекция укырга тиешмен. Ләкин Анкарада күрешеп сөйләшсә кешеләрем бар.

Анкарада Миллиятче Хәрәкәт партиясенә бинасында мин Милләт вәкиле, һөнәре буенча мәшһүр табиб Сәйди Шаһин бәй белән күрештем. Минем Татарстаннан икәнменне белүгә үк Шаһин бәй сүзне болай башлады:

— Минем рәхмәтле укытучым татар кешесе иде. Ул Казанда медицина институтында укыган. 1927 елда Төркиягә килеп урнашкан. Юлы Кытай аша булган. 1935 елдан алып вафатына кадәр, ягъни 1975 елга кадәр Анкарада медицина факультетында укытты. Ибраһим Одар Бәй иде аның исеме. Авыр туфрагы жинел булсын! Ул безгә анатомия укытты. Ибраһим абый монда анатомия дәрәссләге язды. Бу көндә дә аның китабы буенча укытабыз университетларда...

Сәйди бәй үзе Кайсәри каласында яши, ул анда танылган врач, эше муеннан булса да, Милләт вәкиле булса да, Миллиятче Хәрәкәт партиясендә дә бик күп эшләр майтара.

— Төрек милләтенен башына өч бәла килмештер,— дип сөйли Сәйди Шаһин бәй.— Беренчесе — Чин (Кытай) фәләкате. Бу Эргонокон дастанын язарга мәжбүр иткән вакыйгалардыр, фажиғалар (Риваятьләр буенча төрекләр бик борынгы заманнарда кытайлар тарафыннан жинелгәч, тау араларына кереп качарга мәжбүр булалар. Алар анда дүрт йөз ел яши, үрчи, куәтләнә һәм тимер тауны эретеп иреккә чыгалар, дошманнарын жинәләр). Икенче фәләкатемез — Госман үлдектән сонра,— ягъни, Төрек-Ислам мәдәниятенен икенче фажиғасе — Вена килешүе; 1683 елда Госманлы дәүләте беренче мәртәбә Көнбатыш каршысында — Алманнарга жинелде. Шуннан соң бездә торгынлык башланды. Бу торгынлык бүген дә дәвам итә. Без ул кара көнчән бу көнебезгәчә туфракларыбызны, культурабызны, кешеләребезне югалта барабыз. Дөнья белән мен ел идарә иткән, әмма бүген дөньядә көчле бер урын тоталмаган милләт — без. Моңың берничә сәбәбе бар. Дәүләтебез белән идарә итүче кадрларыбыз надан, сыйфатсыз, булдыксыз. Нигездә, төрек милләтә әхлаксыз кешеләр, үз нәфесенен колы булганнар, милли аңы түбән булган идарәчеләр аркасында шушы хәлгә калды һәм дошманнарына каршы куәт күрсәтә алмады. Шуна күрә, милләт фәнни-техник тәдбир алалмады. (Шаһин бәй монда бары тик Төркия төрекләре турында сөйләми, төрек милләте дигәндә ул бөтен мөселман-төрек халыкларын да күз алдында тотат.) Егерменче йөз — Төрек милләтә өчен югалтулар гасыры булды. Дөнъяның һәр жирендә төрек милләтенә егерменче йөз ел коллык китерде. Һәр жирдә башка милләтләр каршысында икенче сортлы ватандаш буларак яши бирә. Ислам өлкәләрендә дә, хәтта Суриядә, Иракта, Иске Советлар Берлегендә, Балканда төрекләр соранучы хәлендә. Төркия төрекләре Алманиягә китеп икенче сыйныф кешеләре буларак яши. Бу — төрек халыкларының уңмаган лидерларынан, аларның булдыксызлыгыннан килә. Миллиятче Хәрәкәт партиясе лидеры Түркәш Арслан бәй ике йөз

илле миллион Төрөк милләтен, дөньяда сан ягынан бишенче тел белән сөйләшкән Төрөк милләтенең хокукларын бөтен дөньяга танытмак өчен, культурасын кайтару, яшәү шартларын яхшырту өчен илле ел буена көрәшә. Шушы эшләр өчен 1944 елда аны төрмөгә утырталар. Аннан исән-сау чыкканнан соң ул көрәшен тагын да куәтләндерә төште. 1960 елда консерваторлар-киречеләр тәхеткә килгәч, ул янә сөргенгә куылды. Аннары тагын Төркиягә кайтты. Ул Төрөк милләтен коткару өчен көрәшкә янә көч белән тотынды. Төрөк милләтен әхлак, дин, белем, сәясәт, икътисад ягынан тәрбия итәр өчен Миллиятче Хәрәкәт партиясен корды. Бу партия хөкүмәтебез башында утырганнарга акыл, кинәш бирер өчен яши. Төрөк кадрларының милли анын арттыру, белемен күтәрү һәм милләтнең эчке дошманнына каршы көрәшү эшен киң жәелдерелә. 1980 елда тагын фажиғә килде безнең башыбызга. Бу көрәштә каһарман жегетләрбезнең биш мене үтерелде. Шул елда Төркөшнә янә зинданга яптылар. Төрмәдән чыккач та ул һаман юлыннан тайпылмады. Янә МХП лидеры булды. Ләкин эчке дошманныр йокламый. Алар Төркияне эчтән жимерү өчен террор партиясе төзеделәр. Моңын өчен дошманныр бик күп көч, байлык сарыф итәләр. Алар хөкүмәтебез башына ришвәтче, әхлаксыз, милли аны түбән булган кешеләрне куярга тырышалар. Шулар кулы белән Төркияне жимерергә омтылалар. Шуларга каршы көрәшү өчен МХП һәр төбәктә үзенең бүлекчәләрен корды... Өченче бала — төрөк халыклары арасында дуслыкның юклыгы! Әмма инанамын ки, киләчәктә бөтен төрөк кавемнәре аңлашыр, дуслашыр, аның өчен иң беренче чиратта, бөтенбез өчен дә уртак имля кабул итәргә кирәк. Инанамын ки, ул шулай булыр. Иншаллаһ, ике меңенче елларда төрөк халыкларында милли аң булыр...

— МХП нинди акчага яши? Корылтайлар, жылышлар уздырыр өчен гәзитә бастырыр өчен байтак масрафлар кирәктер бит?— дидем.

Моңа җавап итеп, Сәйди бәй:

— Химаячылык!— диде, ягъни спонсорлык.— Миллиятче фикерле кешеләрбезнең булышлыгы белән яшибез.

— Төркиянең тышында, ягъни элеккеге Советлар Берлегендәге төрөк халыклары арасында да партиягезнең бүлекчәләре бармы?

— Бар!

Мин Сәйди бәй белән саубуллашып, Али бәй Татар белән күрешергә киттем.

Озын буйлы, кара кашлы, кара күзле, мәһабәт яшь ир ул. Гажәеп үткен телле, кече күнелле шәхес; дин укытучысы. Мин аның белән Төркиягә икенче килүемдә танышкан идем. Аннан дин дәресләре дә алган идем.

— Али бәй, син үзең дә татармы әллә?— дип сораганга каршы ул:

— Мөхтәмәл, минем тамырларымда татар каны бардыр. Ләкин аннәм-бабам (ата-анам) миңа бу турыда сөйләмәделәр. Әмма мин «Татар» исемен горур йөртәм.

Без, Татарстаннан килгән сәяхәтчеләр, Али бәйне бик тә ошаттык. Ике атна дәвамында ул безнең белән йөрдә. Кичләрен, иртәләрен дин дәресләрендә безгә вәгазь укыды. Автобус эче үзе бер дәресханәгә әверелә иде Али бәй сөйли башласа. Юл юл инде, юл газабы—гүр газабы дигәндәй, төрле чаклар булгалады озын-эссе юлларда. Кыен чакларда Али бәй күнелебезне күтәрә торган иде. Ул бик күп җырлар белә, аның авызы мазәкләр чишмәсе. Аның дин укытучысы икәнен белмәгән кеше уйлар иде: кара, нинди мәһабәт артист, кара, нинди шәп шагыйрь, дияр иде. Аның ярдәмендә ике атна эчендә татар укытучылары төрөкчә җырларга өйрәнде. Аның тырышлыгы белән төрөкләр «Ай былбылым», «Кубәләгем», «Кәрия-Зәкәрия» кебек борынгы татар халык җырларын җырлый башлады. Без Али бәй Татардан дин дәресләре генә түгел, әдәбият дәресләре дә алдык һәм бөтен дөньяга мәгълүм классик төрөк шагыйре Юныс Әмрәнең шигырьләрен җырга салып җырларга өйрәндек.

Юныс Әмрәнең теле бүгенге татар теленә бик тә якын. Жиде йөз ел элек яшәгән төрөк шагыйренең әсәрләрен төржемәсез дә аңлап була. Әмрәдән бер мисал. Шигырь төрөкчә-татарча бирелә, әмма ул төржемәсеннән башка да аңлашыладыр.

Сурдым сары чичә:
Аннәм-бабан вармыдыр?
Чичәк өйдир: дәрвиш баба,
Аннәм-бабам топрактыр.

Сорадым сары чәчәктән:
Анан-атаң бармыдыр?
Чәчәк әйтер: дәрвиш баба,
Анам-атам туфрактыр.

Сурдым сары чичә:
Кәрәшләрин вармыдыр?

Сорадым сары чәчәктән:
Кәрәшләрең бармыдыр?

Чичәк әйдир: дәрвиш бабаф,
Кардәшләрим япрактыр.

Чәчәк әйтер: дәрвиш баба,
Кардәшләрем яфрактыр.

Сурдым сары чичәя:
Нәдән йүзүн сарыдыр?
Чичәк әйдир: дәрвиш баба,
Өлүм бизә якындыр.

Сорадым сары чәчәктән:
Нидән йөзәң сарыдыр?
Чәчәк әйтер: дәрвиш баба,
Үлем бизгә якындыр.

Дөрестан дә, без үзөбезне үзөбез белмибез икән шул.
Сүз иярә сүз чыккач, әйтим: Али бәй Татар дә Миллиятче Хәрәкәт партиясе-
нең әгъзасы.

* * *

Али Татар мине икенче көнне Анкарадан Кайсәригә китә торган автобуска утыртып жибәрде. Автобус вакытында килде, вакытында китте. Вокзалда сабырлык, тынычлык, тәртип. Шофер ярдәмчеләре синең йөгегне йөгереп килеп кулыңнан ала, урнаштыра.

Төркия буйлап сәяхәт итәм. Төшме соң бу, әллә өнмә? Әллә хыялый бер халәттәме мин? Ничбер таныклыксыз-кемлексез (паспортым Истанбулда калган) чыкканмын да киткәнмен. Ничкем миңа кырын карамый. Берәү дә миңа тупас сүз әйтми. Минем тарафтан да ничбер кыенсыну, кимсенү үзегне чит-ят итеп тою юк.

Үз илемдә мин ят кеше. Төркиядә мин үз кеше.

Бу яklar—игенчелек ягы: кая карама—иген басулары. Анкара тышында—озын тупыллар; тупылларны сыкы сарган; бәс каплаган басу-кырлар. Томан. Бу—Төркия кышы. Автобус эчендә бик тә эссе. Төрөк туганнар истирахәт итә, мин тирләп-пешеп барам. Күршем, урта яшъләрдәге бер төрөк, ул Кайсәри шәһәрәннән ерак түгел бер авылда яши, бодай үстерә икән. Ләкин кавын-карбыз, әстерхан чикләвөгә (чөвиз дә), жиләк-жимеш тә яхшы уңа икән.

Кырыялап рәткә салып утыртылган урманнар сине озата бара. Юл буйлап—житкезелә башлаган йортлар. Өчәр-бишәр катлы, егерме-утыз фатирлы йортлар. Хөкүмәт йортлары түгел берсе дә. Юл буйлап ялгыз өйләр басу уртасында утыра. Бусы—чөчү-уру вакытларында игенчеләр яши торган кечкенә өйләр, татар авылындагы өйләрдән чәк кенә кечерәк. Анда яшәү өчен бөтен нәрсә бар—телевизоры, суыткычы: коесы, электры, хәтта телефоны да бар. Юл кырында өч-биш катлы жыйнаграк, әмма бик тә матур яхшы йортлар очрый.

—Болары!—ди күршем.—Алманиядә бәсп кайтканнарның сатып алган жи-рләр. Алар төзетә торган сайфияләр (дачалар).

Юллар яхшы. Күршем, ни өчендер, алак-ялак карангалап алды да минем колакка иелеп:

—Төркиянең тынычлыгын, тәрәккый үсешен тоткарлаучылар-сулчылар, әфәндем... Гаднән Мендерес, Аллаһ аннан разый олсун, Гаднән Мендерес бул-маса, бу яхшы юллар, бу жәмигъ мәчетләре булмас иде... Сулчылар алар—коммунистлар, көртләр, әрмәни чыгышлы төрөкләр, Мендересне дә алар үтерде. Алар Төркияне парчаламак истиорлар...

Кем белән генә сөйләшсәң дә шулай әйтәләр:

—Төркияне Төркия иткән өч шәхес бар. Ататөрөк, Мендерес, Тургут Өзал,—диләр.

Ататөрөк илне чит ил басып алучыларыннан саклап калды. Мендерес Төрки-яне динле, юллы итте. Өзал Төркияне маллы итте. Чыннан да Гаднән Мендерес хөкүмәте Төркияне тәрәккый юлга бастырды. Ләкин сулчыларга аның бу сәясәте ошамый һәм 1962 елда Төркиядә хөкүмәтне бәрәп төшерәләр. Мендерес якын-нары белән бергә асып үтерелә.

Чыннан да имам хатип мәктәпләренә күбәюе, ил буйлап мәһабәт яна мәчетләр кору Гаднән Мендерес идарәсе елларына туры килә.

Барган сәен юл кырында, басуларда кар арта бара, бу яklar безнең Зәй якларына охшаш, әйтерсәң лә КамАЗ юлы белән үземнең туган авылыма кайтып барам.

—Чана шуасызмы?—дип сорыйм.

—Һо-о,—дип көлә төрөк кардәш.—Заманалар узды китте. Элек шуа идек, хәзер ат чанасы юк. Хәзер юллар шәп, һәр авылга асфальт алып бара, рәхмәтле Гаднән Мендерес хатирәсе: һәм кешедә—араба, һәр өйдә—телефон...

Кайсәри шәһәрәнә килеп життек.

Шәһәр өч мең тугыз йөз метр биекләктәге Әржәс тавының итәгенә урнаш-кан. Монда университет корылган. Жиде факультет бар: тыйп(медицина), икъти-

сад (экономика), илаһият (дин), фән-әдәбият, мимарлык (архитекторлык), гүзәл сәнгать, мөһәндислек (инженерлык) факультетлары.

Университет ректоры Мәхмәд Шаһин мине профессорлары белән каршы алды. Үзләренә бик яхшы кунакханәсенә урнаштырдылар. Шәһәр күрсәтәр өчен минем хозурыма ике профессор, бер машина бирделәр. Кая кирәк булса, шунда алып баралар. Университетка кәргәндә үк минем белән булчак очрашуга чакырып торучы игъланнар күзгә ташлана. Алтынсу хәрәфләр белән яхшы кәгазьгә басылган чакыру билетлары таратылган. Очрашуга килә алмас жиреннән килерсәң, валлаһи.

Шәһәр белән танышканнан соң чәй мәжлесеңә жыйелдык. Бирегә ректор Мәхмәд Шаһин бәй белән бергә уңлап профессор, тагын берничә хатын-кыз да килгән иде. Чәй эчү үзә бер симпозиумга әверелде. Сөйләшү төңге икөгә кадәр сузылды. Сөйләшү арасында ике жегет безгә чәй, каһвә, жимеш сулары ташып тордылар. Әңгәмәбезнең төп темалары будыр ки: төрекләр (ягъни төрки халыклар) ни өчен берләшми? Ни өчен үзбәк татарны сөйми? Ни өчен әзәреләр сезнең берегезне дә яратмый? Ни өчен татар белән башкортның арасы бозык? Нигә сез бөтенгез дә латинга күчмисез? Ни өчен халык Жириновскийны судка бирми?

Икенче көнне Эржәес тавының манзараларын карап йөргәннән соң очрашу дүрт йөз кешелек университет залында булды. Бу 1993 елның унжиденче декабры иде. Очрашу алдыннан жомга намазына бардык. Ни гажәп, һәр лекциям дә дип әйтерлек гел жомга көнгә туры килә. Студентлар, профессорлар — барысы да мәчеттә. Мәчет өч-дүрт мең кешенә сыйдыра ала икән, сыймаганның ишегалдына намазлык жөп намаз укый. Намаздан соң университетта укулар булмый, университет бушап кала, бары тик чит илдән килгән мөселман булмаганнар гына университет тирәсендә чуала.

— Жомгадан соң барысы да кайтып китчәк, кеше аз булмагач, — дип борчыла башладылар мине кунак итүче профессорлар.

Аларның борчылуы юкка булды, зал тулды. Очрашуны кинога төшерделәр, гәзитләрдән хәбәрчеләр дә килгән иде. Ике ай эчендә мине дүрт тапкыр Төркия телевидениесеннән күрсәттеләр. Бу очрашу да бик жанлы узды кебек. Профессура, яшьләр мине уратып алды. Китаплар, төрек байраклары бүләк ителәр. Мактану булса да әйтим инде: бу очрашу аеруча уңышлы булды симан. Такташ, Дәрдемәнд, Тукай шигырьләренен уңышы иде бу.

Профессор Абдулкадыйр бәй мине автобуска утыртып, Анкарага озатып калды. Автобуста мин очрашулардан алган тәсирләремне кәгазьгә төшерергә тырышам.

Мәхмәд бәй Шаһин кызык кеше булып чыкты: ул — мәһабәт, озын буйлы, оригиналь фикерли торган шәхес. Икътисад профессоры. Аның ачынып әйткән сүзләре менә хәзер дә зиһенемне бораулап бара.

— «Төрекнең төректән башка дустаны юк», дигән гыйбарәне мин аңламыйм, — дигән иде ул. — Кабул итә алмыймын мин ул мәкальне. Төрекнең төректән башка дошманы юк! Без үзара талашабыз, мал бүлешәбез, бер-беребездән гаеп эзләргә атлыгып торабыз. Күп сөйлибез без — төрекләр, аз эшлибез. Күп мактанабыз без — төрекләр. Эшебез чыпчык тезеннән. Без гомеребез бие тыштан дошман эзләдек. Эчкә дошманыбыз белән, үзбезнең наданлыгыбыз белән, ялкаулыгыбыз белән кайчан сугышырбыз?

Ташлагыз әле сөз «бөтен дөнья төреккә дошман» дигән сүзегезне! Без әле үз туганнарыбыз, тышкы төрекләргә дә яхшылап белмибез икән. Әнә, Батулла бәй килде, татарларның кем икәнлеген аңлатып бирде, ә ни өчен безнең профессорларыбыз бу эшкә алынмый, монда, үзбездә татар-төрөкләре турында kitapлар язылмый, ни өчен дәресханәләрдә алар турында фәнни конференцияләр узгарылмый? Бай әдәбияты бар икән бит татар төрекләренен — без белмибез. Татар, казакъ, кыргыз халыкларының бай тарихы, әдәбиятынан хәбәрә булган профессор бармы арагызда?

Мине сылтау итеп, Шаһин бәй үз профессорларын утлы табага бастырды, ләкин ул сүзләр безгә дә килеп кадала иде. Төрөк иленен бай тарихын, әдәбиятын татар халкына житкесер, аңлатыр өчен без — татар язучылары нәрсә эшләдек сон?..

Анкарага кайтып төшкәч, мин бик күп очрашуларда, татар гаиләләрендә кунакта булдым. Сәгыйть Хәйри — Казан жегет, икенче ел инде Анкара университетының дипломатия бүлегендә укый, элеккеге танышым, ул мине татар гаиләләренә алып йөри. Сәгыйть бәй Анкарадагы Татар җәмгыятенен жаны кебек бик актив жегет.

Без Гали Акышның туганнары янында. Алар: Рәшидә ханым Гыйбадулла, Нажия ханым Акыш, Сәйдә ханым вә Фәридә ханым Агидлар, Ибраһим ага Агышлар... Нәсел исемнәре төрлечә язылса да, алар бер тамырдан, канкардәшләр. Гали абый үзе генә юк, ул Алманиядә яши.

Боларның да бабалары Рәсәйдән, коммунизмнан өрәк-әрвахлардан качкан кебек качкан яки бәхет эзләп үз теләкләре белән ят илләргә китәргә мәжбүр булган. Юлда күргән газәп-мажаралар аларның күбесен имгәткән, күбесен юк иткән, кайсылары совет зинданында вафат иткән. Котыла алганнары Кытайга барып житкән. Ләкин «коммунизм» дип аталган Иблис-Дәжжал аларны Кытайда да куып тоткан: 1945 елда Кытайда торучы татарларның зыялыларын совет гаскәрләре әсир итеп, сөргенгә озата, күбесе шунда һәлак була. Кытайда калганнары Кытай төрмәсендә чери, унар ел Кытай зинданнарында утырып, какшап чыгалар алар. Исән калганнары Япониягә, Австралиягә, Төркиягә, Америкага күчеп китә.

— Кытайдан монда, Төркиягә килеп төштең...— дип сөйләшкән апалар.— Тел белмибез. Эшсез юк. Төркия хөкүмәте бик нык ярдәм итте безгә, Аллага шөкер. Төрек ватандашларыбызга да рәхмәт укыйбыз. Эш тә табылды, эшләдек, татар эшләп кенә ярый ала бит ул... Шулай итеп, төрек телен дә өйрәндек, бер-беребезне ярдәмбездән ташламадык. Без— татарлар бик тату, ярдәмчел идек. Шуңа күрә дә исән калдык.

— Безнекеләр Ырынбурдан Кытайга 1890 елларда күчеп киткәннәр,— ди Рәшидә ханым.

Сәйдә апа дәвам итә:

— Ата-бабам Мари ягынан киткән Кытай ягына таба. Мәнә хәзер Төрек ватандашы... Без илле елдан артык төрек арасында яшибез. Әмма без телебезне сакладык. Хәер, сез төрекләшүдән курыкмагыз, сез урыслаганнан курыкыз, денсезлектән куркыгыз! Алладан курыкмаганнардан куркыгыз!— Сәйдә ханым хатирәләр хисендә берәз тын утырды да, ялкынланып, сүзен дәвам итте:— Корбан, фытыр бәйрәмнәрендә без төрле илләрдәгә танышларыбызга котлаулар юллый идек. Ул котлаулар ел саен гел бертөрле сүзләр белән языла иде. «Корбан бәйрәмә мөбарәк булсын! Киләсе бәйрәмне хөр ватаныбыз Идел-Урал жөмһүриятендә каршы алырга язсын!»— Сәйдә ханым тагын тынып калды. Сагын аша елмайды да әйтте:— Мәнә, Батулла әфәнде, шулай гел-гел олы өметләр белән яшәде чытәге татарлар... Безне шулай уйларга, шулай өметләнәргә Аяз абый Исхакий үрәттә...

Сүзгә Нажия апа кушыла:

— Әти-әни һәрвакыт аңлата иде безгә бала вакытта ук: анда безнең ватаныбыз бар, дия иде... Безнең туфрагыбыз анда. Кытайда чакта Тукайның шигырьләрен өйрәндек, динезбезне сакладык, татарчабызны оныттырмадылар ата-бабаларыбыз, урыннары жәннәттә булсын! Гаяз Исхакий кебек бөекләребезнең исемнәрен, әсәрләрен өйрәнен калдык бала вакыттан ук. Әмма бөтен ниятебез, теләгебез шул иде: хөр ватаныбызга кайтырга, милләткә хезмәт итәргә!

— Элек Анкарада «Казан» журналы чыга иде,— дидем мин.— Ни өчен ул туктап калды?

— «Казан» журналы Әхмәт бәй Мәнгәр үлгәч тә туктады. Ул акча биреп тора иде журналга. Аның химаясендә чыга ала иде ул журнал.

Белеп торыйк, дуслар: Әхмәт Мәнгәр Арча ягының Мәнгәр авылы кешесе, Төркиягә килеп миллионер була, «Мерседес» фирмасы филиаллары аныкы. Күптән түгел генә аның кызы әтисе турында китап чыгарды, ул татар теленә төرجемә ителеп, «Казан утлары» журналында да басылып чыкты.

— Сөздә «Казан» туктаган икән, бездә «Казан» журналы чыга башлады,— дип мин журналының беренче санын апаларга һәдия иттем.

Сөйләшү мәузугы Татарстан ягына таба борылды.

Сәйдә ханым сөйли:

— Казан миндә яхшы тәэсир калдырды. Уйлаганымнан тагын да яхшырак булып чыкты сезнең тормыш. Татар халкы һаман тырыш, эшчән икән.

— Татарстанда озак тордыгызмы, Сәйдә апа?

— Унбиш көн. Аннан соң Марига киттем. Анда татар авыллары бик күп икән. Әти-әниемнең авылы Гөнәгә бардым. Анда әтиемнен, әниемнең сеңелләре, абыйлары калган булган. Аллаһ миңа насыйп итте шул авылда булырга, шөкер. Мин шуны күрдәм: татар авыллары башка халыкларның авылларына караганда өстенрәк: төзгөрәк икән. Татар авылларын мин Аурупа авыллары кебек төзек итеп күрдәм. Яхшы торалар, ашау-эчү дә бик мулдан.

Моңарчы сүзгә катнашмыйча гына утыручы Ибраһим ага, мине гаепләгәндәй, кинәт кенә әйтеп салды:

— Сөз анда «татар» исемен ташлап, «булгар»ны алмак буласыз икән!
Мин акланыр өчен нидер әйтмәкче идем, Ибраһим абый ирек бирмәде:
— Әгәр дә сөз «булгар»ны алсагыз, татар халкы икенче көнне үк бетәчәк!
Бу — провокация! — диде.

Мин аның белән ике куллап риза идем һәм:

— Ибраһим абый, без болгарлыгыбыздан ваз кичмәенчә «ТАТАР» исемен мәнгә йортәчәкбез! — дидем.

Ибраһим ага сикереп торып, ике куллап кулымны кысты да кочаклады. Бу сөйләшү арасында Сәйдә ханым мина Гаяз Исхакыйның «Өйгә таба» романының төрекчәсән бүлөк итте.

Шулчак апаларның берсе әкрән генә жыр башлады.

Чәчәк идек илләрдә лә,
Чәчелдек чит илләргә.
Тагы да чәчәк булып идек,
Кайтсак туган илләргә...

Ничәмә ничә еллар узган булса да уртак моң, уртак сагыш, уртак жырлар сакланган, ләкин чит илдәге кардәшләрәбез жырлый торган без белмәгән жырлар да байтак. «Бик еракта идек без», Дәрәмәнднен «Кораб»ы, «Сөембикә бәете», тагын башка жырлар Кытайда яшәгән, Финляндиядә яшәүче татарлар арасында билгеле мәшһүр жырлар, әлбәттә, безгә таныш түгел иде. Шөкер, алар да сөргеннән әйләнеп безгә кайттылар.

— Халык үз жырын жырламаса, ул халык югала! — диде Фәридә ханым.

Рәхәтләнеп, озаклап сөйләштек без апалар белән. Сөйләшүләренң нәтижәсе будыр ки: Төркиянен бүгенге көндә горур дәүләт булуында безнен ата-бабаларыбызның да өлеше байтак. Ике яктан да татарлар Төркия өчен файдалы эш башкарган. Төрек горурлыгын, аның зийһиятен арттыруда Садри Максудилар, Зәки Вәлидиләр, Йосыф Акчуралар, Рәхмәти Аратлар, Әхдәс Куратлар, Сәгәдәт Чыгтайлар, Надир Дәүләтләр күп көч куйдылар. Төркиянен икътисади яктан алга китүендә дә безнен бабаларыбыз олы хезмәт күрсәткән, алар Төркия туфрагына күпме тир агызган. Төркиянен азатлыгы өчен барган сугышларда күпме татар каны шул туфракка аккан!

Бу ханымнарның, гомумән, кайсы гына татар гаиләсен алма — мажаралы, фажигале язмыш. Чит жирләрдә, горбәттә йөрүче теләсә кайсы татар гаиләсен алып китап язсаң, ул бөтен татар халкының язмышы булып чагылыр иде.

Кичен Анкарадагы «Казан культур вә ярдымлашма дәрнәги»нә (Казан татарларының культура һәм ярдәмләшү оешмасы-тернәге) киттек. Бу йортны татарлар үз акчаларына сатып алган икән. Монда ашханә, бай буфет эшли, житәкчеләр өчен бүлмә бар. Ашау-эчү мул. Кардәшләренң үтенече буенча мин нотык сөйләдем. Бик игътибар белән тыңладылар, ләкин нә Татарстан турында, нә татар әдәбияты-сәнгате хақында бер генә сорау да булмады.

Анкарадан минем юл Искешәһәргә иде, бик тә жайлы будды әле, Сәгыйт Хәйри мине Искешәһәрдән командировкага килгән татар кешесе Ихсан Танатар бәй белән таныштырды. Без Танатар бәй белән икәүләп Искешәһәргә киттек. Ихсан бәй гажәеп бер матур холькы кеше булып чыкты. Сабыр, олат, салмак сүзле: буе метр сиксән биш чамасы бер мөнәбәт татар. Ул Искешәһәрдә остаханә тотып икән, анда суыткычларга вак детальләр ясыялар, нибарысы тугыз-ун кеше эшли. Ләкин Ихсан бәй үзе цехта эшләми: ул — директор; ул — эшче жайлаучы, оештыручы; калганнар кара эш башкара. Остаханә тотып, Ихсан Танатар үз гаиләсен муллыкка яшәтә һәм тагын унлап кешегә гаиләсен туйдырырлык акча эшләтә. Шуңа күрә, андагы жегетләр Ихсан бәйне хужа күрүп, аңа олы хөрмәт белән карыйлар. Бу турында мин, әлбәттә, Искешәһәргә баргач, остаханәгә кергәч кенә белдем, хәзергә без Ихсан бәй белән Анкара — Искешәһәр автобусында барабыз. Ихсан бәй мина юл буенда күренеп кала торган авыллар турында төфсилләп сөйли.

Хужа Насретдин авылы яныннан узабыз. Анкарадан Искешәһәргә барганда сул тарафта Хужа Насретдинның туган авылы күренеп кала. Хужа Насретдин

(Төркиядә «Насретдин Хужа» дип сөйләләр) текә кыялар артына урнашкан Сиври Хисар шәһәрәндә яшәгән икән, дигән риваять сакланган. Вафаты, имеш, тагын шушы юл белән берәз баргач, Акшәһәрдә булган икән. Аның кабере хәзер дә Акшәһәрдә, исән, ди. Ул кабергә кеше бик күп йөри икән. Туган авылында, янәсе, Хужа Насретдин дөнъяга килгән йорт һаман да саклана икән. Әлбәттә, аны әледән-әле яңартып, төзекләндереп торалар, ди. Насретдин кабере өстенә түгәрәк таш куелган. Ташка: «Дөнъяның уртасы бу, ышанмасагыз, үлчәп карагыз!» дип язылган.

Юл бус — ундырышсыз туфрак, көлсу жирләр, ташлар, таулар, кыялар, калкулыктар. Күктә — яз кояшы. Бодайлар шытып маташа.

— Батулла абый! — диде юлдашым. — Алда — Сиври Хисар шәһәре.

«Абый» сүзе Төркиядә «аби» шәкелендә нәкъ без кулланган мәгънәдә бик тә еш әйтелә.

Сиври Хисар шәһәре безнең Саба, Сарман, Актаныш кебегрәк бер шәһәрчек икән. Шушы кечкенә генә шәһәрчектә унбиш манара күккә ашкан. Шәһәрчек юл кырыена урнашкан, аркасында — текә, биек кыялар. Шәһәргә керәсе юл янында кара таштан эшләнгән һәйкәл. Бу — Хужа Насретдин һәйкәле. Ишегенә атланган, кулына сөңге кебек таяк тоткан Хужа юлчыларны сәламли.

Ихсан бәй Таңатар сөйләвен дәвам итә.

Борын заманда бер яһүди, гаиләсе белән урнашып гомер кичерер өчен тыныч кына, кечкенә генә бер шәһәрчек — авыл эзләп сәфәр чыккан, ди. Һәм ул Сиври Хисарга килеп житкән. Яһүди, юл кырына чатырын корып, гаиләсе белән учак тергезеп жибәргән дә, углына әйткән:

— Бар, олан, шәһәрчек базарына, ашарга-эчәргә алып кайт. Ишәгебезгә дә берәр нәрсә ал, вакыт уздырырлык берәр әйбер тап инде шунда! — дигән.

Углы базардан карбыз күтәреп кайткан:

— Менә, әти, мин сатучыга син теләгәннәренң барысын да сөйләгәч, Хужа Насретдин дигән бер агай шушы карбызны биреп жибәрде! — дигән олан.

Яһүди башын кашып торган-торган да:

— Монда акыллы халык яши икән, китик моннан. Ахмаграктар яшәгән жиргә! — дигән.

Углы:

— Ни өчен китәбез, әти! — дигәнәнә каршы яһүди, — Хужа атлы бу адам: монда калсагыз, ашарга карбыз, эчәргә дә карбыз булып, ишәгегезгә кабыгын ашатырсыз, вакыт узгарыр өчен карбызның төшен ашарсыз, дип әйткән бит, — дигән.

Шуна күрә, бу яктарда яһүдиләр бер дә очрамый имеш.

Ихсан бәйнең туган авылы шушыннан ерак түгел икән. Шулчак ул моңлы итеп жыр башлады; аннары жырын бүлеп, бер авыл ягына күрсәтеп:

— Әнә, Батуллаһ бәй, безнең ата-бабаларыбыз шул авылда гомер кичергәннәр инде. Әниемнең бабалары Самарадан Казанга күчкән булган. Әтиемнең әтиләре Ырынбур ягыннан иде. Атам Хөсәен болай дип жырлый иде, мәрхүм:

Сары-сары сап-сары,
Сары чөчәк саплары;
Мин саргаймый, кем саргайсын,
Килми сәлам хатлары...

Агыйделне тирән, диләр,
Буйлаганым юк иде;
Бу хәсрәтне күрермен дип
Уйлаганым юк иде.

Агыйделнең арьягында
Калды каеш дилбегәм,
Калмады каеш дилбегәм,
Калды туган ил генәм...

Искешәһәргә килеп житкәнәбезне сизми дә калдым.

* * *

Мин кунакханәгә урнашырга теләгән идем дә, Ихсан бәй авызымны да ачтырмады, үз өснә алып кайтты. Матур йорт, йомшак жиһазлар, затлы келәмнәр, алтын-көмеш кашыктар, әбилә, апалы, балалы — бар ягы да житеш тормыш, нык гаилә.

Икенче көнне мин Ихсан бәй Таңатар һәм яна танышым Сәет Әхмәт Жәск белән бергә татар балалары укый торган Эртогрул Гази лисәсенә киттем. Бу лисәдә Казаннан, Татарстан авылларынан килгән унжиде үсмер-жегет укый. Сәгать арым эчендә мин бу жегетләргә Татарстандагы хәлләр һәм татар халкының бай тарихы, әдәбияты турында нотык сөйләдем. Лисә заманын ин соны тибындагы уку йорты, ике кешегә бер компьютер, ятакханәләр чиста, жылы, ашау-эчү мул, тәмле; спортзал, мәчет — барысы да бар.

Лисәдән соң Искешәһәрдән ерак түгел генә урнашкан Корыһөек исемле татар авылына киттек. Минә анда алып баручылар Әмин бәй Сакмар белән Әхмәт бәй Жәск иделәр.

Томан. Йөз метрдан һични күренми. Авылга житәрәк татар зираты барлыгын әйттеләр. Бабайлар зиратын зыярәт иттек. Зиратка кәргәч үк Әмин бәй Корьән укыды. Дога кылдык. Жегетләргә сазда зират туфрагын таптау бәлки кызык та түгелдер, әмма мин тын гына, ашыкмыйча гына кабер ташларын карап йөрим. Иске кабер ташларына һижри белән вафат еллары язылган. Мин иң беренче кирләнгән мөһажирнең каберен эзлим. Ни өчен кирәк миңа ул каберне табу, белмим. Бу авылга 1895 елда нигез салынган, беренче үлем дә шул еллар тирәсендә булырга тиештер бит инде? Бәлки шул елны ук берәрсе вафат булгандыр? Кабер ташларының төрлесе бар. Ин иске ташлар чыдамсыз булганнар, комташ коелган, ишелгән, язылган язу сакланмаган. Беренче каберләр шулар икәннән чамаларга була. Берничә ел узгач, авыл халкы хәлләнгән булса кирәк, башташлар мәрмөрдән куела башлаган, аларның азулары да ачык укыла:

«Әминә Сакмар, 1905 елда вафат», «Сәед Сакмар, 1901 елда вафат». «Вәли улы Абдуллаһ, 1901 елда вафат».

Кабер ташларының барысында да дип әйтерлек ялгаш, чокыр ясалган.

— Кошлар су эченнәр өчен! — дип аңлатты Әхмәт Сәет бәй.

Боларның барысы да ватаныбызда туып-үсеп, чит туфракта жирләнгән якташларыбыз. Үләр өчен, шушында күмелер өчен генә туган авылларынан чыгып киткәннәр икән, мәрхүмкәйләр.

— Менә, бабайлар-әбиләр, йөз елдан соң очраштык сезнең белән! — дидем мин пышылдап кына, һәр кабер янында моңаеп-уйланып озак басып тордым. Эчәмдә өч сагыш, мәрхүмнәрнең сагышы иде.

Авылга кердек. Урам уртасында казлар йөри. Татар, каз асрамаса, татар булыр идемени? Казларга караганда күркәләр күбрәк. Күркәләре сарык хәтле бар, валлаһи. Аяк асты пычрак, юеш. Мин зарланып алдым, Әмин бәй әйтеп куйды:

— Булмаса янгыр, булмый камыр! — диде.

Асфальт авыл эченә кадер кәргән. Гомумән, Төркия авылларына юллар яхшы салынган, авылның һәр өендә телефон, теләсәң кайсы илгә шалтырат. Бер өй эченнән мин Казанга, хатыныма шалтыраттым, өч минутта сөйләшеп тә алдым.

Без килгәнне ишетеп, биш-алты карт жыелды. Әкрән генә урам буйлап барабыз. Авыл аксыл томан эчендә. Олы гәүдәле, арык, юаш вә өрми торган бер эт йөри. Татарстан этләре мине күрсәләр өрми калмый торганнар иде. Эт күрпәт ыржаеп, ярысып өргәнне ишетмөгәч, әллә ничек сәер булып китте. Өйләр саман кирпечтән салынган. Бер катлы өйләр, ике катлылары да бар. Ишегаллары нәкъ бездәге кебек. Ләкин каралты-кура, лапас — бөтенесе балчыктан. Мунчалары да балчыктан салынган. Яшьләр аз. Авылда карт-коры гына. Авыл уртасында — мәчет, мәктәп. Болары — 1908 елда ук корылган. Мәчет бик тә матур, манарасы биек; зурлыгы ундүрт метрга ун метр чамасы булыр. Эчә тулы яхшы келәмнәр, келәмнәрдә бик күп матур тәсбихләр ята, киштәләрдә Корьән-и Кәрим китаплары тезелешеп тора.

Безне авылның хужасы — Байхан Баяр исемле урта яшьләрдәге кеше ыяртеп йөри. Хужасыз өйләр ишелеп бетә язган. Бөтенләй жимереләп төшкәннәре дә бар. Буш ишегалларын, жимерек өйләрен күрөп жан сыкрый. Бетсән йөз елдан, диеп кормаганнардыр бит бабайлар бу авылны! Өйләренче олы тәрәзәләре ишегалдына, кечкенә тәрәзәләре урамга карый. Урта Азия өйләрен хәтерләтә. Әбием Мәгъсүмә сөйли торган иде: зур тәрәзәләрен урам якка каратып салу ул революциядән соң гына башланган икән. Гасыр башында салынган безнең өйләребез дә нәкъ Урта Азия, Төркиянеке кебек булган. Мондагы өй эчләре мин бала чагымда үз авылымда күргән мулла-абыстай өшенә эчә кебек: тәбәнәк сәкеләр, диварларда шамаилләр, идәндә паласлар, һәр өйдә уртача биш бүлмә, өйне тиер мич белән жылытталар.

Авыл башына життек. Кырый өйнең капкасыннан бер абзый чыкты. Төп кебек таза, көр тавышлы, шат холыклы; матур жирән сакал, берәз кәкрә туры

борын, зәп-зәңгәр күзләр. Жирән сакаллы бу картның (бер дә карт дип әйтәсе килми, гайрәтле ир-жөгеткә охшаган) исеме Якуб икән. Ата-бабалары Бөгелмә ягының Иске Иштирәк авылынан теге гасырда ук күчкәннәр. Якуб ага сөйләгәннәрдән миңа шунысы мәгълүм булды.

Иске Иштирәк авылында узган гасырда Гыйбадулла атлы бер баһадир яшәгән. Ул егерме биш ел солдатта хезмәт итеп кайткан. Аның Гөлниса исемле гүзәл кызы булган. Беркөнне мәселманның чукундырырга дип авылга урыс гаскәре килә. Шушы Гыйбадулла урыс гаскәрен пыр туздырып куып жибәргән. Гаскәр тагын ике тапкыр килгән, икесендә дә Гыйбадулла баһадир аларны чигенергә мәжбүр иткән. Дүртенчесендә урыслар туп белән килеп, Гыйбадулланың өсөн шартлатканнар. Әнә шул Гыйбадулланың кызы Гөлниса чибәркәй. Якупның анасы булып. Өйләрен шартлаткач, алар Төркиягә күчеп киткәннәр. Гөлнисаның Төркиядә туган углы Якуп абзый өкрән генә жыр башлады.

Казан илендін чыккачтын,
Бастык кара жирләргөй, шул.
Сагыныштык-саргаештык,
Кайталмадык илләргөй...

— Якуп абзый ничә куен бар? — дип сорадым мин коймага эленгән сарык тиреләрен күргәч.

— Бар, бар, Аллага шөкер, дүрт йөздән артык булып, — ди карт.

Минем арттарак торучы бер абзый минем колакка:

— Шыттыра карт, аның көтүендә сигез йөз куй бар, үзем санадым, сигез йөз, — дип пышылдады.

Аның ни әйткәнен ишетмәсә дә Якуп абзый мут елмайды:

— Дүрт йөздән артык, дидем бит инде, — дип кабатлады.

Шулай булып чыга шул, карт алдамый, сигез йөз булса да дүрт йөздән артык була бит.

— Аларны нишләтәсез сон, сатасызмы?

— Сатабыз, суеп ашыбыз, килеп алалар. Монда һәр шәй әйбәт.

— Ничә яшәтә өйләнден, Якуп абзый?

— Унбиштә!

— Димләп өйләндерделәрме, үзәң күз тотып йөргән кызга өйләндеме?

— Юк, юк, әти белән әни: менә шуны алабыз, диделәр, бетте-китте.

— Син риза булдың инде?

— Риза булмасаң, таяк бар анда әти кулында...

— Үкенмисеңме сон?

— Нигә үкенергә? Үкенердәй эш юк.

— Балаларың күп булдымы?

— Балалар бар ягын, сигез-унлап балам бар бугай шунда...

— Әллә саның да белмисеңме?

— Белмим! — дип көлә карт. — Аналары белә булып. Егерме бишләп туруным бар.

— Сөбханалла-машалла!

— Ие, Истанбулда да, Төркиянең һәр ягында минем балаларым, оныкларым, туруннарым бар, Аллага шөкер.

— Иншалла, Татарстанда да булып.

— Иншалла! Әгәр адәм акылы азат булса, барып кайтырбыз да... Хөррият кирәк иң башта. Хөррият булса, бар да булып, иншалла!

Якуп абзый аерылышыр алдыннан жыр башлады:

Идел ямьле, Идел ямьле,
Иделнең суы төмле, шул;
Иделдә үскөн кызлардыр —
Нечкә билле, ак төнле...

— Безнең бабакайларны бу якларга нужда бабай китергән! — диде Якуп ага. йөзөндөгә мут елмаю юкка чыкты. — Ләкин без монда начар яшәмәдек. Татар эшли инде ул, эшли бичара. Эшли дә сугыша. Кеше өчен сугыша. Әнә, бак, Чанаккаләдә, Беренче Бөтендөнья сугышында Төрөк ягынан сугышып безнекеләр күпме үлдә? Шушы авылдан гына кырык сигез кеше шәһит китте, авыр туфраклары жиңел булсын, жирләре жөннәттә булсын! Ул гел шулай бит инде. һәр сугышта татар татарны үтерә. Ул сугышта да Алман ягынан төрөк булып татар сугышкан, урыс ягынан да татар сугышкан, бер-берләрен кырганнар.

Ниһаять, без Кайхан бәй өенә кайттык. Ләззәтле ризыклардан соң дога, догадан соң сөйләшү, жыр мәжлесе башланды.

Жамал абзый жыры:

Әллә бармы байлыкларың,
Торуларың бай кебек;
Йөзсә тулган айлар кебек,
Телсә сары май кебек.

Бусы кыска көйгә булды. Кайхан бәй моңды тавышы белән озын, бормалы жыр башлады.

Сандугачың булаем ла,
Сайрап талга кунаем;
Айлык түгел, еллык түгел,
Гомерлек яр булаем.

Бу көйнең кушымтасы да бар. Кушымтаны бөтен ирләр дә күтәрәп ала.

Бер алманың бишкә бүләк,
Беребез өчен беребез үләк.

Кайхан дәвам итә:

Сандугачлар кунып сайрый
Бакчадагы гөлләргә шул;
И бәгърем, никләр киткән,
Мин булмаган илләргә.

Барысы да кушыла:

Бер алманың бишкә бүләк,
Беребез өчен беребез үләк.

Кайхан:

Машинага май салалар,
Мин дә салышыр идем,
Жир астында юллар булса,
Барып кавышыр идем.

Жамал абзый гармун уйный, Халит баба Ирдән (1926 елгы) белән Кайхан жыры:

Әнкәй мине каргагандыр:
Гомере читтә узсын, дип.

Кайханның йөзенә багам. Ул минем белән яшәтәш. Калын гөдәле, зур башлы, чын татар кешесе, эш-басу кешесе; кара-куе керфекләре дымсу, жырлаганда аның йөзе сагышка, моңга чума. Аның жырлавын тыңлау авыр да ләззәтле дә иде. Бу йөздә, бу жырда халкыбыз кичергән хәсрәт — кайгы да, бабаларыбыз күргән жәфа-золымнар да чагыла. Эчем тулы кайгы, күз яшьләрем булып бу кайгы тышка чыкты:

Жырламас идем боларны,
Аулым артта каладыр...

Кайхан да жылый иде. Ни өчен ул үз авылында, үз өендә, үз жырында жылап утыра? Бәлки ул мин жылаганны күрәп жылайдыр? Бу моңны, бу күз яшьләрен аңлатып булмый. Шушы жыр Татарстанда тыңланса, бәлки мин жыламаган да булыр идем, әмма монда, шушы жирлектә, бичара халкыбызның бөтен хәсрәтен туплаган жыры тыңлау вә кардәшләрем кичергән ачы хәсрәтләрне тою үзәкне өзә.

Бу жырларны мин магнитофонга язып алган идем. Ул чактагы хисләр опытылгандыр дисәм... өйгә кайткач кабат тыңласам, жебеп утырмам дип. Казанда, өйдәгеләргә, танышларыма Кайхан жырларын тыңлаттым. Ни гажәп, минем тагын күңелем тулды, һәм ин гажәбе: тыңлаучыларның барысының да күзләре яшьле иде.

1993 елның август аендагы сәфәрәмдә мин Гайсә бәй Үзкан белән танышкан идем. Гайсә дустым татарча укый, татарча сөйләшә торган галим, ул татарча гына түгел, казакча, кыргызча, уйгырча да сөйләшә һәм гомумән төрек халыкларының теле, әдәбияты, фольклоры белән тирәннән кызыксынып бара. Аның «Йосыф һәм Бүзоглан», «Габдеррахим хан дастаны», «Польшада яшәүче татар төрекләре» исемендәге гыйльми хезмәтләре, мәкаләләре, төрек халыкларының авыз ижаты турындагы язмалары, эзләнүләре, татар халкы өчен дә әһәмиятле булып иде, дим. Кызганыч ки, без шундый галимнәр турында аз беләбез яки бөтенләй белмибез.

Гайсә бәй бүгенге көндә Хужа Насретдин турындагы мәзәкләрне туплап, бер системага салып, күптомлы китап әзерли. Аның кулында «татар Хужа Насретдин» турындагы мәзәкләр дә бар. Татар әкиятләре дә галим тарафыннан әтрафлы тикшерелә, өйрәнелә.

Бер Гайсә Үзкан гына түгел, ерак илләрдә яшәүче, һәм татар теле, тарихы, әдәбияты белән шөгыльләнүче галим кардәшләребез байтак, шөкер. Шул галимнәр турында мәгълүмат туплауны, аларның хезмәтләрен татарчага тәржемә итүне һәм аларны Татарстан архивларына, китапханәләренә чакыруны бер төр-типкә салырга кирәк. Тиешле оешмалардан заказлар булса, төрекчәдән дә, башка телләрдән дә татарчага тәржемә итәрдәй кешеләр, һичшиксез, табылыр.

Гайсә бәй хатыны Фатыйма ханым Үзкан белән Анкара университетында укытучы булып эшли, икесе дә фән докторлары.

— «Тукай» дигән фән бар. Тукайны аны төрле яклап өйрәнергә, аның шәхси фажигасен дә, ижтимагый фажигасен дә — барысын да киң һәм тирән итеп өйрәнергә кирәк! — дигән иде олуг галимбез Альберт Фәтхи үз вақытында.

Чыннан да Тукай — ул бетмәс-төкәнмәс чышмә. Татарстанда да, ватаныбыз чикләреннән тыш та Тукай турында язучылар, аның ижатын һәр яклап өйрәнүчеләр арктаннан арта бара. Әйтик, Финляндиядә, Казакыстанда, Үзбәкстанда... Төркиядә дә Тукай белән кызыксынучылар бар; шуларның берсе — Фатыйма ханым Үзкан. Ул гажәп бер самими шөхес, татарча укый, татарча сөйләшә, аңлаша һәм Тукайга гашыйк ханымдыр.

Заманасында мин дә Тукайны аз-маз өйрәнгән кеше буларак, Фатыйма ханым белән кичләр бус, дәрәсләр бус сөйләшеп сүзәбез бетмәдә. Шунсы кызык, Фатыйма ханымның беркайчан да Татарстанда, Тукай туган-үскән жирләрдә булганы юк. Шагыйрьне туган туфрагына аяк бассаң гына аңлап була, дигән төгъбир бар. Тукай турындагы мәгълүматның да шактый өлеше Фатыйма ханым кулына керә алмаган. Әйтик, Ибраһим Нуруллинның «Тукай» китабы белән дә, «Тукай турында замандашлары» хыятыгы белән дә галимгә танышырга туры килмәгән. Әмма Фатыйма ханым Тукай турында Төркия китапханәләрендә булган язмаларны һәм Тукайның ижатын жентекләп өйрәнгән, фәнни мәкаләләр, диссертация язган.

Ул 1959 елда Төркиянең Карс каласында туган. Башлангыч, урта белем алганнан соң, Ататөрөк университетын тәмамлаган. Аннары әдәбият укытучысы булып эшли башлый. Аннан соң Остазлыкка укыган һәм «Госмания мөйданында Татар диалекты» исемендәге китабын язган. Шуннан соң аңа «Остаз» дәрәжәсе бирелә. 1985 елда ул докторлыкка укый башлый. Ике ел укыганнан соң «Габдулла Тукай шигырьләренә теле, аның тәржемә әсәрләре» исемендә докторлык диссертациясе яклый.

Хәзерге көндә Фатыйма ханым Үзкан Тукай турындагы гыйльми эзләнүләрен дөвам итә һәм татар әдәбиятын, татар телен пропагандалау өчен күләмле китап яза.

Без дә, үз чиратыбызда, Фатыйма ханымның Тукай турындагы мәкаләләрен, китапларын Татарстан укучыларына, галимнәренә житкәзә алсак иде. Гомумән, тарихыбыз, телебез, динбез мәгълүм бер дәрәжәдә урта булган кеби, без дә Төрөк әдәбиятын, тарихын ныклап өйрәнергә, халык арасында, уку йортларында белдерергә тиешбез. Моңы очрактан очракка түгел, бәлки аерым планнар, программалар аша башкарганда һәйбәтрәк булып иде. Инанамын ки, киләчәктә бу шулай булачак та.

Төркиядә Гөнән исемле бер шәһәрчек бар. Бездәге төбәк мәркәзләренә ин кечкенәсеннән дә кечерәк ул. Гөнән авылы дисәк, дөресрәк булып. Табиғат-гате матур түгел, ач кырлар, урман юк, яшеллек аз, тузан, тирә-як-

та — сорылык. Әмма Гөнән озакламый курорт шәһәрәнә әвереләчәк. Төркиянен иң гүзәл якларынан Измирдән, Анкарадан, Истанбулдан, чит илләрдән зыялылар, акчалылар Гөнәнгә агыла. Чөнки Гөнәндә шифалы кайнар чишмә чыга.

Хужалар безне дә шушы Гөнән чишмәсенен буасында коенырга чакырдылар. Кайнар чишмә суында йөзүнең, мунчасыннан чыккач, тәмле төрек чәе, салкын өйрән эчүләрнен нинди ләззәтият икәннен азып тормыйм, әмма Гөнәндәге бер очрашу турында баян итми кала алмыйм.

Мунчадан соң безне Гөнән укучыларының өснә чакырдылар. Һәр шәһәрдә «Өгрәтмәннәр сви» (Укучылар өе) дигән йортлар бар, анда клуб, театр, ресторатор, кунакханәләр бар, бу — укучыларның ял итә, сыена торган үз хужалыгы.

Татарча сөйләшкәнәбезне ишетеп ул ханым безнең белән үзе танышты. Аның исеме — Мөззәз ханым Демиркул. Бабалары узган гасырда мөһажирлеккә китеп, Төркиядә урнашкан татарлар булып чыкты. Мөззәз ханым, сүз иярә сүз чыккач, кыстатып та тормыйча: жыр башлады. Аның «Зиләйлүк»не жырлавын тыңлап, без хәйран-вәйран булдык. Йөз ел элек моннан киткән «Зиләйлүк» безне әсир итте. Көй үзгәрмәгән, хисе мондырак кебек, сагышлырак сыман. Мөззәз ханым «Зиләйлүк»не бала чакта әбисеннән өйрәнгән булган.

Телләр белмәвәбез өчен дә азымыш, бәлки, безне гафу итәр, тарихыбызны белмәвәбезне дә кичерер, ихтимал: әмма халкының жырларын белмәсәң, син кем сон? Бигрәкләр дә чит илләрдә йөргәндә: «татар халкы нинди халык ул!» дип сороганга каршы халкының иң борынгы, иң гүзәл жырларының берсен жырлап бирә алмасаң, бичарадан ничара, жир тишегенә кер дә кит. Жырның сүзен аңламаганның да халык жырларынан ләззәт ала. Халык жыры — ул халкының йөзә, холкы, узганы, фажигасе, шатлыгы, шуңа күрә тел аңламаганның да көйне аңлый.

Татар укучылары белән Төркия буйлап сәяхәт иткәндә, кичә-мәжлесләрдә дә күп кыенлыклардан халкыбызның жырлары, Тукай, Дәрдемәнднен шигырьләре безне коткаргалады.

Вакытыбыз аз булу сәбәпле без кайнар чишмәле Гөнәннән китәргә жыендык. Мөззәз ханым озата чыкканда бик канәгәт йөз белән болай диде:

— Рәхмәт сөзгә, туганнарым! Хөкүмәтебез даирәләрендә минем дусларым бар, ул ханым Сөләйман Демирелнен ярдәмчәсе булып эшли. Ул әйтте: «Мөззәз ханым, төрек халыклары арасында иң алдынгылардан һәм иң мәгълүматлылардан берсе татар халкы», диде.

Әлбәттә, шундый сүзләргә ишетүе безгә бик тә куаныч иде. Ләкин куансам да, мин бу хакта күп уйланган кеше буларак, башкачарак фикердә идем. Дөрөс, татар халкы төрле халыклар арасында «остаз» ролен үтәгән, татар зыялылары күп телләр белгән, татарга беркайчан да тълмач кирәк булмаган, ата-бабаларыбыз бик күп кардәш халыкларга олы-олы хезмәтләр күрсәткән. Бу чыннан да шулай. Тик кайчакларда бүгенге татар халкы өчен оят булып китә. Хәзерге татарлар, без — зыялы саналганнар — телләр белмибез. Борынгы йолаларыбызны, динәбезне белмибез. Кирәк чакта халкыбызның мәшһүр шагыйрьләренен шигырьләрен чит ил кунакларына сөйләп бирә алмыйбыз. Хәтта Тукайның «Туган тел»ен жырлаганда да, соңгы юлларын жырлый алмыйбыз. Чөнки белмибез. Чит илдән Казанга килгән татарлар Тукайны тулысы белән жырлый, без — Татарстан татарлары авыз күтәрәп карап торабыз.

Татарлар зыялы булганнар, аларның культурасы бик югары булган, дип сөйләргә күнәгеп беттек инде. Болай мактанышу «минем борынгы бабам арыслан булган» дип көпрәүче пәси баласын хөтәрләтә.

— Минем ата-бабам ярлы крәстьян булган. Мин хәерче нәселеннән, — дип күкрәк сугу никадәр мәгънәсезлек булса, үзәң надан килеш ата-баба узган юл белән генә корыга куану да акыллылык галәмәтә түгелдер.

«Зиләйлүк»не тыңлаганда мин шулар турында уйладым. Безнең арадан «Зиләйлүк»кә кушылучы булмады: көен белсәк — сүзен, сүзен белсәк көен белми идек.

«Зиләйлүк»ләр, «Гөлжамал»лар, «Карурман»нар бездә инде сирәк жырлана, борынгы жырларыбызны Финляндия, Кытай, Төркиядә яшәүче кардәшләребез күбрәк жырлый.

Әйе, алда саналган галимнәребез татар халкының горурлыгы. Ә без соң аларның дәвамчысымы, без соң «аларның оныклары» дип аталырга ләекми?

Без, татар теле укытучылары һәм алар арасында төржемәче хезмәтен үтәүче мин — фәкыйрәгез, Төркиянең Балыкәсир төбәгендәге Саваштәпә (Сугыш булган тау түбәсе) мәктәбенең ятакханәсендә ятабыз. Сәяхәттән кайткачтын, кичләрен, чәй янында жыр-уен мәжлесләре була. Татарстаннан килгән татар теле укытучыларының Төркия төбәкләреннән бирегә жыелган төрек укытучылары белән аралашуы гаять кадерле бер хатирә булып күнелгә сенеп калган. Төрөкләр татар халык жырларын тыңларга тели. Татарлар төрек жырларына сусаган. Бу кичәләр әнә шул сусауны кандыру мәжлесләре хезмәтен үти иде. Тукай, Дәрдемәнд шигырьләренә җавап итеп, Юныс Әмрә, Яхья Кәмал Бәйатлы әсәрләре яңгырый. Аннан уртақ-күмөк жырлар жырлана.

«Татар белән төрек арасында нинди уртақ жыр булсын», — дигәннәргә җавап бұдыр ки: «Сүнгән йолдызлар» спектаклендәге «Сәрвәржан, мин сине сөям»не без жырлый башлаган идек, бөтен төрек беравыздан жырға кушылды. Көй бер, сүзләре генә әсрмалы иде.

Шушы мәжлесләренң берсендә Нихат Дәмир исемле укытучы — төрек жегете, кинәт сикереп торды да, уртага чыгып, үз шигырен сөйли башлады:

Әй, Казан вә Татар!
Сизи бурда гөрмәк жаныма жан катар;
Бән дә сининлә агъларым,
Әгәр дөрсән: бу милләт батар!

Татарчасы:

Әй, Казан вә Татар!
Сезне биредә күрмәк жаныма жан катар;
Мин дә синең белән егълармын,
Әгәр дип әйтсән: бу милләт батар!

Татар халкының батмасына инанган бу жегетнең кинәттән генә шулай шигырь чыгаруы кемне генә дулкынландырмагандыр!

Физкультура укытучысы Нихат Дәмир бәй ул кичне шагыйрь булып алды. Нә гүзәл!

Төркиягә чыгар алдыннан булган жыелышта татар теле укытучыларының: — Анда нинди бүлөкләр алып барасы соң? — дигән сорауларына арабыздан кемдер: шигырь, жыр һәм күкрәккә кадап йөртә торган Татарстан байрагы, дигән иде.

Ул, мотлак, хаклы иде. Татарстанда эшләнгән һәр нәрсә, матур-тәти кашыклар, «КамАЗ» машинасының уенчыгы, өстәлләргә куела торган байрагыбыз, дини тамгалар — барысы да олы истәлек итеп, теләп кабул ителә торган бүлөкләр.

Нихат бәйдән соң майданга Тургут Чакын исемле укытучы чыкты. Ул әле генә үзенә бүлөк ителгән Татарстан байрагын югары күтөрөп, әле генә үзе чыгарган шигырен сөйләде:

Атам, конушма өйлә сүзәк,
Калмады гөз яшым акажак.
Түркләр һәм Түрк калажак,
Далгаланажактыр Арышта бу Байрак.

Коркмам, чүнкү корку нәдир, билирим,
Әлбәт, өләжәктир бәдәним;
Ама һич өлмәяжәктир өзгүрлүк,
Далгаланажактыр Арышта бу Байрак.

Әгәр өлүрсәм, сонунда бени
Гөмүн нашларым янында;
Шәһид оглу, язылдыр алнымда,
Далгаланажактыр Арышта бу Байрак!

Татарчасы түбәндәгечә була:

Атам, алай кырыс сөйләшмә,
Калмады күз яшәм агачак.
Төрөкләр һәрчак Төрөк калачак.
Жилфердәячәк (Дулкынланачак) Маршта бу Байрак.

Курыкмам, чөнки курку нидер, мин беләм,
Әлбәттә, үләчәктер бәдәнем, (гәүдәм-төнәм).
Әмма һич үлмәячәктер азатлык,
Жилфердәячәк Маршта бу Байрак.

Әгәр үләр булсам, соңында мине
Күмеgez төрбәләр янында,
Шәһит углы, дип язылгандыр мангаема,
Жилфердәячәк Маршта бу Байрак!

Нинди гүзәл, хәйран калдыргыч бер мизгел иде бу; дәрт вә гайрәт, хиссиятле кичә иде бу. Без — кунаклар да, хужалар да аягүрә басып, Тургут бәйне тынладык, алкышладык. Бу — Татарстан байрагына мәдхия иде.

Марш дигәннән, урынлы булырмы, урынсыз булырмы дигәндәй, шушы төштә кечкенә генә бер фәлсәфә куертып алмакчы булаам.

Мин булган татар авылларында (әлбәттә Төркиядәге татар авыллары турында әйтәм) бер жыр жырлаганнарын ишеттем. Бу миңа бик тә таныш көй иде. Тукайның «Туган тел»ен без шул көйгә жырлыйбыз. Ләкин Төркиядәге кардәшләрәбез аны башка сүзләр белән жырлый һәм көй марш тибында жырлана. Күнеләм сизә: чыннан да бу — марш. Кардәшләрәбез бу көйне, бу жырны моннан йөз ел элек алып киткәннәр. Димәк, ул көй элек заманнарда марш буларак кулланылган, сонра ул көй Тукай сүзләренә жырлана башлаган, дип фаразларга мөмкинлек бирә.

Шуннан соң мин Төрөкләрнең мәхтәр маршларын игътибар белән тыңлый башладым: «мәхтәр» сүзенен тәржемәсе якынча болайрак булыр: хәрби-гаскәри музыкант, мәхтәр маршы — гаскәри музыка, мәхтәрләр — хәрби музыкантлар, күрәсен, бу фарсы сүзе. Төркиядә дистәләгән мәхтәр маршлары бар, алар һәр заман уйнала; телевидениедән, радиодан; магнитофон язмаларында алар сатыла. Шушы мәхтәр маршларын тыңлаганда тагын башыма бер уй килеп төшә: ничәмә-ничә дәүләте, гаскәре булган татар халкының соң хәрби-гаскәри маршлары булганмы? Булган әлбәттә! Бөтен күрше дәүләтләрнең шундый яу маршлары булганда нишләп әле Болгар дәүләтенен, Алтын Урданың, Казан дәүләтенен, Кырым дәүләтенен, Нугай дәүләтенен, Себер дәүләтенен, Касыйм дәүләтенен гаскәри маршлары булмасын! Булган! Шушы дәүләтләр белән замандаш яшәгән Бабур падишаһның хәрби оркестры булган, ул оркестр ни уйнаган? Бабурның замандашы Шәйбани хан 1510 елда Казан падишасы Мөхәммәд Әмин ханга оркестр, жырчылар, рәссамнар юллый. Алар нинди маршлар уйнады икән? Татар халкының батыр сугышчылары орышка нинди жыр жырлап, нинди маршка атлап керделәр икән? Әйтик, 1437 елларда Алтын Урда ханы Олуг Мөхәммәд Мәскәү гаскәренә каршы сугышка кәргәндә төкбир әйтеп бара. Ул төкбир ниндидер бер марш көендә булганлыгы көн кебек ачык. Кайда ул көйләр, кайда ул маршлар? Биш йөз елга якын урыс изүе астында яшәгәндә татар халкы маршын гына түгел, гадәтләрнен, һөнәрләрнен, диннен дә онытып бетерә язды. Тимер кою, корыч кою эшләре татарларга рөхсәт ителмәгәнә кебек, хәрби марш көенә жырларга да рөхсәт ителмәгәнә аңлашыладыр шәт. Булган ул маршлар. Ләкин сакланганмы, юкмы? Сакланган ул маршларның кайберләре. Сүзләре алмашынган көй калган, сүз өчен җавап бирәсе була, көй сәясәттән срак тора. Мәсәлән, шул ук «Туган тел» көе, минемчә, элек заманнарда гаскәри марш булган. Тукай үзенен «Туган тел»ен 1910 елда язган, аның көе инде 1890 елларда ук татар халкы тарафыннан жырланган. Ул борынгыдан килгән марш булырга тиеш. «Көзгә ачы жилләрдә» жыры гасыр башындагы татар солдатлары тарафыннан чыгарылган көй дип санала. Минемчә, ул жыр әллә кайчан, элек заманнарда ук жырланган, бәлки сүзләре генә үзгәргәндер. Баксаң, ул бит марш! Гаскәри марш. Алыгыз «Герман» көен. Ярылып яткан марш бит ул. Финляндиядән кире әйләнеп кайткан «Сөембикә бәтәен» карап карыйк. «Бәет» дип аны конспирация өчен генә әйткән булырга тиешләр. Чөнки — ул чип-чиста марш. «Сөембикә бәтәе» миңа калса, озын, моңлы көй булырга тиеш иде кебек, ләкин никадәр генә моңлы итеп жырларга тырышсаң да ул маршка тарта. Күрәсен, элеккеге вакытта ул, ягъни, урта гасырларда марш буларак жырланган, ханлык егылгач, ханбикә үтерелгәч, сүзләре үзгәртеләп, «бәет»кә өверелгән. «Ай былбылым»ны да кайчандыр марш булып та сүзләре заманга яраклаштырылган, дип уйларга була.

Хәер, әйттем исә кайттым, боларына минем көч житми, галимнәр, музыка белгечләре, музыка тарихчылары тикшерсен, үз сүзләрен әйтсен. Әмма монда уйланырга, эзләнәргә жирлек юк түгел!

Мәхтәр маршларының күбесендә татар көйләренә бик тә охшаш мотивлар бар. Урта гасырларда бәлки безнең уртақ маршларыбыз да булгандыр?!

Безнең белән күрешергә Саваштәпә авылында яшәүче бер ир уртасы төрек килде. Кыяфәтәнә караганда, аны һич тә пенсиядәгә кеше димәссен. Фәрһад бәй Куркут гаскәрдә офицер булып хезмәт иткән, хәзер туган авылында яши. Иң сөекле эше — музыка кораллары ясау икән. Ул үзе ясаган Уд коралында уйнады, җырлады. Ул әле үзе композитор да икән. Без Фәрһадны тыңлап зәүкый ләззәт алдык. Уд уен коралы безнең думбырага охшаган, ләкин берәз зуррак.

Фәрһад бәй Удта да, сазда да, тагын әллә нинди коралларда да уйный. Барыбыз да моң сихерендә калып, тын гына утырабыз. Башка килә уйлар төрле-төрле...

Төркиядә Бениямин Аксүнгүр исемле җырчы һәм музыкант бер дустым бар минем. Ул төрки халыкларның музыка коралларын барлаучы, өйрәнүче артист-галим. Шулчак аның әйткән сүзе искә төште:

— Татар халкының уен кораллары бер гармун белән бер курай гына түгел, сездә саз да, кылкубыз да, башка кардәш халыкларда нинди уен кораллары булса, сездә дә шулар булган, — дигән иде.

Әлбәттә, Бениямин дус хаклы! Булган! Барысы да булган. Шәһәрләре дә, милли киеме дә, уен кораллары да булган, ләкин сакланмаган, сакламаганның, саклатмаганның, онытканнар, оныттырганнар.

Нугайларда, Кырым татарларында нинди киём-салым булса, бездә дә шулар булган. Ләкин милли йөзәбез дә, билгә тага торган затлы хәнҗәр-кылычларыбыз да, уен коралларыбыз да тарих чалуларында төшеп калган. Юкса, каян килер иде Тукай теленә «и мокаддәс моңлы сазым» дигән сүзләр, каян алыр иде икән Исәнбәт «син сазыңны уйнадың» гыйбарәсен? «Иосыф белән Зөләйха», «Хөсрәү вә Ширин» әсәрләрендә генә дә ничә төр музыка коралыбыз искә алына!

Дорес, милли киёмнәребезне генә түгел, уен коралларыбызны гына түгел, милли ашларыбызның да күбесен оныттык. Яхшы йолаларыбызны, матур гадәтләребезне дә онытып бетерә яздык. Инде телебезне генә онытасыбыз калды. Анысы да корама, фәкыйрь телгә әйләнәп бара. Күз алдында татар сүзләре үлеп, гамәлдән чыга, алар урынына урыстан кертгән сүзләр кала. Кем, кайсы татар «гаилә, ой, хезмәт хақы, дивар» дип сөйлә? Тыңлап кара син үзен зыялы санаган татарны да, гади халык сөйләгәнә дә колак сал:

— Семья, дум, палучка, стена, — дип сөйләләр ләбаса.

Инде теле дә үлсә, карга күтәрәп китәр татарны! Кардәш халыкларда посып калган, сакланган гадәт, йола, гыйбарәләребезне, уен коралларыбызны кайтармасаң, хәлкәйләребез мөшкел булчак!

Югалган мирасны кайтару белән кем шөгыйльләнәргә тиеш соң? Аерым кешеләрме? Хөкүмәтме? Фәннәр академиясеме? Тарих һәм әдәбият институтымы? Культура институтымы? Консерваторияме? Кем?

1510 елда үз җырларын башкаручы, сарай җырчысы Голәм Шади Мөхәммәд Әмин хан хозурында нинди уен коралларында уйнап җырлады икән?

Җырчы, шагыйрь Акмуллабыз үз җырларын нинди уен коралларында уйнап башкарды икән? Аның курай белән гармун уйнаганы мәгълүмдер. Ләкин саз белән думбырасы да, чыңгырагы да булгандыр бит аның?

Кардәш халыкларда мондый эшләрне хөкүмәт дәрәжәсендә куя беләләр бит. Башкортстанда курайчыларны махсус уку йортларында системалы рәвештә хәзерлиләр. Казакыстанда милли уен коралларын табып, барлап, оркестрларда мәртәбәле урын бирәләр. Мәсәлән, үзле балчыктан ясалган сыбызгыны казакълар сәхнәгә меңгездә. Төркиядә дә иске йолаларны, киёмнәрне, уен коралларын саклау, эзләп табу, кайтару белән әллә ничә вакыф, әллә ничә институт, университетләр, этнографлар эшли. Алардан өйрәнәргә, аларда үрнәк алырга кирәк.

Аксүнгүр уйнаганда да, Фәрһад бәй көй сузганда да мин әнә шулар турында уйладым.

Кичә азагында мин Фәрһад бәйгә Туфан Миннуллин бастырып чыгарган Агыйдел турындагы җырлар китабын бүләк иттем. Фәрһад дус аягүрә басып, китапны үпте дә:

— Мин мондагы чок гүзэл сүзләргә көйләр-жырулар язачакмын! — диде. Иншалла, аның Агыйдел турында язган жырларын Татарстан халкы да ишетер, дип өметләнәбез.

* * *

Балыкәсир шәһәрндә сискән биш мәчет бар. Мәчетләрнең һәрберсе — гүзәл сәнгать әсәреләр. Балыкәсир бер төбәктән мәркәзе. Төбәктә (ягъни районда) мең тугыз йөз мәчет санала. Бу шәһәрчек Мамадыш хәтле булыр. Биредә мәрмәр эшкәртү заводлары бар, кургаш, цинк кебек кыйммәтле казылма байлыklары чыгарыла. Борынгы мәчетләрне карап йөргәндә яныбызга ир уртасы бер төрек килеп сәлам бирде. Бу кешенең исеме Кадыр икән. Кадыр бәй шушы шәһәрчәктә аптека тотта.

— Мин сезнең турыда гәзитәләрдән укып, телевизордан ишетеп, рәхмәт әйтергә килдем, — дип башлады ул сүзен. — Казанга кайткач, бөтен татар халкына минем олы рәхмәтемне күндерегез, зинһар. Минем укытучым татар кешесе иде. Садри абзый, ул мине кеше итте. Татар халкы турында мин укытучыма карап фикерлим. Сез олы халык. Рәхмәт сезгә!

Бу сүзләрне ул урамда, мәчет янында жыйлан бик күп туристлар, жирле халык алдында әйтте, сүзләремне бөтен дөнья ишетсен, дигән кебек тоелды миңа.

Без, Татарстаннан килгән кешеләр, Кадыр бәй сүзләреннән бик тә мәмнүн булдык. Кадыр бәйне кочаклап, ныклап танышып та өлгөрмәстән аерылыштык та. Автобуска төялеп киткәндә Кадыр бәй кул болгап, автобуска иярә барды. Без ана:

— Үзенә рәхмәт, Кадыр бәй, милләттәшләрәбезнең хезмәтләрен онытмаганыгыз өчен олуг рәхмәт! — дидек.

* * *

Төркиянең бик күп шәһәрләрендә йөрөп, урау юллар белән Истанбулга кайтып төштем тәки, шөкер. Тәржемә итә башлаган китапны тәмам итеп Вақыфка тапшырдым. Мин сүземдә тордым. Вақыф тарафыннан олы-олы рәхмәтләр ишетеп шатландым.

Эшемне тапшыргач, икенче көнне үк Истанбулдан Казанга кайтып та киттем. Вақыф кешеләре мине матурлап, олылап озатып калдылар. Аллаһ алардан разый олсун!

Очкычка кереп утыргач, үземә үзем хисап тотта башладым. Бу барышым миңа ни-нәрсә бирде соң? Кайберәүләр уйлаганча, вакыт әрәм итү генә булдымы әллә? Бу язмамны укыгач, сез үзегез нәтижә ясарсыз, ихтимал. Шулай да мин үзем өчен санап карыйм әле.

Беренчедән, мин хәмерсез, сүгенүсез, исерексез дөньяда яшәп карадым. Рәхәт! Икенчедән, төрекчәмне шомарттым. Әйбәт! Өченчедән, университетларда бөтенесе унбиш сәгать дәрес бирдем. Ярыйсы! «Сөембикә» китабымның тәржемә эшләрендә аз булса да катнаштым. Шәп! Дүртенчедән, Альфред Халиковның китабын төрекчәгә аудардым. Гел булмаган ише түгел! Бишенчедән, мин Төркиядә төрекләр яшәгәннән һәм аларның төрекчә сөйләшкәннәрен белеп кайттым. Бөек эш!

Шуна күрә, мин Төркиядән үкенеч белән түгел, ниндидер бер жинеллек белән китеп барам...

Ф а т ы й м а И б р а х и м о в а

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ТУРЫНДА ЗАМАНДАШЛАРЫ

Замандашларының фикере язучының исемен һәм ижатын киләчәк буыннар-га илтәп житкерүдә генә түгел, ул яшәгән чорның әдәби тәнкыйтен, әдәбиятның идея-эстетик үсеш юнәлешен сиземләүгә дә ярдәм итә, шул чорның тәнкыйтьчеләре даирәсен күз алдына бастыра. Г. Исхакый кебек зур язучы турындагылары бигрәк тә шулай.

Г. Исхакый XIX йөз бетеп, XX йөз башланганда әдәбият майданына килә, әсәрләре белән әдәбиятыбызны да, ижат эше турында жәмәгатьчелекнең тәнкый-ди фикерләвен дә жанландырып жиберә. Октябрьгә кадәрге каләм әһелләре арасында жәмәгатьчелекнең игътибарын үзенә иң нык жәлеп иткән әдипләрнең берсе — Г. Исхакый. Аңардан Г. Тукай да, Ф. Әмирхан да күпмедер калыша. Г. Ибраһимов исә күбрәк Октябрьдән соң гына күтөрелеп китә. Октябрьгә кадәр чыккан татар газета-журналлары арасында Г. Исхакый исеме кермәгәнә сирәк калгандыр. «Аң», «Тәрбиятед әтфаль», «Ак юл», «Хокук вә хәят», «Дин вә мәгыйшәт» журналлары, «Йолдыз», «Таң йолдызы», «Кояш», «Тормыш», «Идел», «Ил», «Казан мөхбире» — барысын да санап чыгыйм дисәң, бу исемлек шактый озынга сузылыр иде.

Замандашларының Г. Исхакый турындагы фикерләрен аның биографиясенә һәм ижатына бәйле язмаларга бүлөп карарга мөмкин. Әдип матбугат битләренә беренче мәртәбә рус вакытлы матбугаты аша, XIX йөзнең ахырында, үз биогра-фиясенә караган мәгълүматлар белән килеп керә. Моңың сәбәбе: ул елларда татар телендәге вакытлы матбугат ныклы булмый әле, бездә газета-журналлар 1905 елгы революциядән соң гына иркенләп чыга башлый. «Казанский телеграф» газетасының 1898 елгы 15 январь санында Г. Исхакыйның Казанда Яңа Бистәдә Зариф хәзрәт мәдрәсәсендә укуыта башлавы, яшьләрне яңа аваз ысулы белән грамотага өйрәтүе, моны шәкертләренә хуплап күтөрөп алулары турында языла.

Татар вакытлы матбугаты барлыкка килгәч, монда аның исеме беренче мәртәбә үзе эшли торган «Таң йолдызы» газетасының 1906 ел, 28 июль санында күренә. Язучы фатирына тентү ясалу уңае белән әлегә газетада хәбәр басыла.

1906 елның 30 октябрдә ул беренче мәртәбә кулга алына һәм хибестән 2 ноябрьдә чыгарыла, 24 сәгать эчендә аңа Казаннан китү шарты куела. Бу хәбәрләр «Казан мөхбире», «Таң йолдызы» газеталарының 1906 елгы 5 ноябрь саннарында басыла. Төрмәдән төрмәгә йөри торгач, ниһаять, Г. Исхакыйның сөргенлек биографиясе башлана. Сөргенлек чоры 1907 елның 24 октябрдән башланып, 1913 елның 4 апрелдә төгәлләнә. Шуннан соңгы гомерен ул үз иркендә үткәрә.

Әдипнең сөргенгә хөкем ителү хәбәрен татар газеталары зур борчылу белән һәм дәррәү күтөрөп алалар. Аның Архангель губернасының Пинега шәһәрәңә озатылуы, сөргенлек чорының Пинега, Петроград, Истанбул, Мезень еллары татар газеталарында яктыртылып бара, тик сөргенгә ни өчен жиберелү сәбәпләре генә карангы кала. Моңың сәбәпләре исә Казан губерна жандарм идарәсе яз-

маларында әйтелә. Г. Исхакый исеме Казан губерна жандарм идарәсе язмаларында 1905 елның 5 февралендә искә алына. Ул Казан, Вятка, Уфа, Самара, Оренбург губерналарында татарлар арасында самодержавиегә каршы көрәшкә чакырып агитация алып баручы хөкүмәт жинаятчысе итеп гаепләнә. Язмаларда ул «социалист-революционерлар — эсерлар партиясе әгъзасы» дип, кайбер урыннарда гына бу мөһер янәшәсенә «анархист» сүзә өстәлә. Күрәсен, жандарм идарәсе хезмәткәрләре Г. Исхакыйның мәсләген дәрәс аңлаганнар. Ул житәкләгән «Тан йолдызы» газетасы да «татар эсерлары органы» дип бәяләнә бит.

Г. Исхакыйның сөргеннән кайтуы кин күләмдә билгеләп үтелә. Ул үзе дә Казанга, туган авылы Яуширмөгә, Уфа һәм Әстерхан, Самара, Түбән Новгород шәһәрләренә килеп, жәмәгәтчылек белән очрашулар үткәрә. Аның килүе хөрмәтенә мәҗлесләр оештырыла, пьесалар сәхнәләштерелә, әдипне хөрмәтләп, кыйммәтле бүләкләр бирелә.

Замандашларының мәкаләләрендә әдипнең шәхесенә караган кызыклы хәбәрләр бар. Г. Ильяс (Әхмәтгәрәй Хәсәни) «Гаяз әфәнде Казанда» («Идел», 1913, 28 май) исемле мәкаләсендә шундый бер факт китерә: Г. Исхакый, бик теләсә дә, Г. Тукай белән шәхсән очраша алмаган. Үзенә әйтүенә караганда, Тукайның Казанга килеп житү көне Исхакыйның сөргенгә чыгып китү көненә, тоткынлыктан азат булу көне исә шагыйрьнен дәфен көненә туры килгән. Бу урында берникадәр ачыклык кергү сорала. Дәфен көне туры килсә дә (алда әдипнен 4 апрельдә азат ителүе турында әйтелде, Тукай да шул көндә күмелә), сөргенгә озатылу көне Тукайның Казанга килү көне белән кисешми. Әдәбият белгечләре шагыйрьнен Казанга килү көне итеп 1907 елның 10 октябрен күрсәтәләр. Г. Исхакый исә Казаннан 1907 елның 24 октябрендә чыгып киткән. Хәзер, озак вакытлар үткәч, төгәллекне табу да кыен инде. Шуны да исәпкә алырга кирәк: Г. Исхакый 1907 елның 4 июненнән бирле төрмәдә утыра, көн исәбен ул үзе дә саташтырырга мөмкин.

Г. Хәсәни исеме чыккач, тагын бер нәрсәгә тукталмый булмый: Ш. Мөхәмәтъяров «Гаяз әфәнде мохәрриремезнен соңгы еллардагы тормышыннан.» («Вакыт», 1919, 2 май) дигән мәкаләсендә Г. Исхакыйның сөргенлек елларында күп язучы, язганын Казанга жибәрсә дә, наширләрнен ул әсәрләрне бастырып чыгарырга бик үк атлыгып тормауларын искәртеп үтә. Әдип мохтажлыкта, зур хафадә яши. Шушы авыр вакытында Г. Хәсәни аңа ярдәмгә килә. Әдипнең «Мәжмугаи асәр»ен чыгаруны, өч ел дәвамында аны матди яктан тәмин итүне үз өстенә ала. Дөрестән дә, «Тормышмы бу?», «Фамилия сәгадәте», «Жәмгыять», «Ул икеләнә иде» кебек китаплары Г. Хәсәни житәкләгән «Гасыр» нәшрияте аша дөнья күрә.

Г. Хәсәни шәхес буларак та Г. Исхакыйга хөрмәт белән караган. Әлеге мәкаләсендә дә: «Аның белән утырышкан саен утырасы, күрешкән саен күрешәсе килеп тора. Ул бер сүзә, бер карашы белән кешене сихерләндерә, үзенә карата, үзен сөйдерә», — ди. Башка кайбер мәкаләләрдә дә Г. Исхакыйның аерым характер билгеләре турында әйткән сүзләр очрый. Замандашлары аны бер урында гына басылып яши алмый торган эзләнүчән, тынгысыз жан, кызу темпераментлы кеше итеп сыйфатлыйлар. Шул ук вакытта авырлыкларны жиңеп чыгу юлында түземле, килчөккә өмет белән караучы көчле рухлы шәхес булуына да басым ясыйлар. «Безнең урамда да бөйрәм булыр әле» аның яраткан афоризмы булган. Туры сүзлә, теләсә кемгә тәнкыйть сүзә әйтергә унайсызланып тормаган. «Гаяз бер нәрсәгә ышандымы — ул инде аны башка һичбер нәрсә белән дә хисаплашмастан әйтә бирә... шуның аркасында үзенә нәрсә иштергә вә нәрсә күрергә туры килсә килсен, ул инде аны куллана. Менә шунда «Гаязлык», — ди Ф. Әмирхан «Йолдыз» һәм Гаяз Исхаков» (1916) исемле мәкаләсендә. Тынгысыз характеры белән ул вакыт-вакыт кирәкмәгән бәхәсләр дә китереп чыгарган. «Йолдыз» газетасының 10 еллык юбилее уңае белән «Йолдыз» юбилейсы («Сүз», 1916, 21 январь) исемле мәкалә бастырып, ул әлеге газетаны мәсләксезлектә гаепли. Чынлыкта исә Г. Камал, М. Гафури, Г. Тукай, Г. Ибраһимов, Н. Думави, С. Рәмиев кебек талантлы демократик язучылар катнашкан бу газетаны үз чорының иҗтимагый һәм әдәби көзгесе дип атарга мөмкин. Шул кирәкмәгән бәхәс аркасында һәр ике газетаның хезмәткәрләре матбугат аша бер-берсенә шактый ямьсез, шәхесне кимсетә торган сүзләр әйтешәләр.

Матбугат битләрендә Г. Исхакыйның кешелекле кеше булуы турында сөйләүче мәгълүматлар да теркәлгән. Бер мисал: шагыйрь Минһаж Мәнһафның «Татарга» дигән шигырен бастырганы өчен «Ил» газетасының 1914 елгы 6 декабрь саны конфискацияләнә, мохәррире Г. Исхакый судка тартыла. Судта мохәррир бөтен гаепне үз өстенә ала. Суд тикшерүчесенә Мәнһафның кем

икәнлеген әйтми. Әгәр дә ул кешелекле кеше булмаса, шулай эшләр идеме? Бу гына да түгел, үзенен шәхси тормышы турында кайгыртмыйча, бөтен гомерен татар халкының якты киләчәгә өчен багышлар идеме? Төрмәләрдә, сөргеннәрдә, илдән-илгә күчеп йөреп, газап чигәр идеме? Ул бер гажәп шәхес булган! Аның хәтта шәхси тормышы да, үзенен фатиры да булмаган. Хатыны Мәрәм Фәтхуллина белән дә бик аз гына гомер сөрә ул.

Дуслары С. Рәмиев һәм Г. Хәсәнов, Г. Хәсәни, Ш. Мөхәммәтьяров мәкаләләре биографик мәгълүматларга бай һәм әдипнең шушы шәхси сыйфатларын белеп азылган булуды белән аерылып торалар.

Матбугатта Г. Исакийның биографиясе турында шактый мәгълүмат тупланса да, фикерләрен зур өлеше аның ижатына карый. Бу — табигый дә. Г. Исакий гаять күп һәм нәтижәле эшләгән. «Чыңгыз», «Япанчы» яшерен имзалары белән дә язган. Беренче әсәре «Тәгалләмдә сәгадәт» 1899 елда басылып чыккан. Шуннан алып 1917 елга, ягъни Октябрга кадәр егерме ситез исемдә китабы дөнья күргән. Моның өстенә ул газета чыгарган, күпме мәкаләләр бастырган, революцион эшләр белән шөгыльләнгән. Әйтергә генә аңсат: болар йокысыз төннәр, үзен кешечә ял итүдән мөхрүм итү хисабына эшләгәндер. Бу хакта газеталарда да искә алына. «Гәзитәмезнең мөхәррире Гаяз әфәнде Исаков бу көндә сырхаулап тора. Баш авыртуы, кәефсезлек һәм хәлсезлектән зарлана. Докторлар, сырхавы күп эшләп баш арыганнан, диләр һәм берникадәр вакыт ял итәр өчен санаторийга барып торырга мәслихәт итәләр («Ил», 1914, 27 апрель).

Әлеге чорда Г. Исакийның ижат юлын бер бөтен итеп алып, гомумиләштергән, теоретик нәтижәләр чыгарган зур хезмәтләр күренми. Мәкаләләр исә күп азылган. Аның ижатына беренче иңтибар итүче — театр тәнкыйтчесе Г. Кәрәм. Ул әдипнең Н. В. Гогольдән тәржемә иткән «Борыңгы алпавытлар» хикәясенә «Йолдыз»ның 1906 елгы 25 март санында рецензия бастыра. Шуннан соң Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов, «Яшенче» (Г. Камал), Ж. Вәлиди, Г. Газиз (Г. Гобәйдуллин), Ш. Әхмәдиев кебек, үз чорының абруйлы зыялыларынан алып исемнәре бик үк билгеле булмаган авторларга кадәр, аның әсәрләренә карата мәкаләләр, рецензияләр бастыралар. Г. Исакий әсәрләре чыгу унае белән матбугатта рекламалар биреп барыла. Замандашлары үзләренә мәкаләләрендә мондый популярлыкның сере турында да уйлалар.

Г. Исакий әсәрләрендә бирелгән баярлардан чыгып караганда, XX йөз башы татар әдәби тәнкыйтендә, эстетик фикерләүдән бигрәк, социологик анализ өстенлек итә. Әсәр үзенә эчтәлегә, ижтимагый тормышта тоткан урыныннан чыгып кара бәйләнә. Тәнкыйтчеләр, әсәрен сәнгатьчә эшләнеше турында әллә ни сүз куертмастан, аннан тормыш белән тәңгәлләк эзлиләр. Бу образ типмы, ул бүгенге тормыштагы кешеләр арасында бармы, тормышка туры киләме, үз алдына заман куйган вазифаны үти аламы? дигән сорау куялар. Алар әдипнең күп кенә геройларында тормыш белән тәңгәлләк табалар.

Татар язучылары XIX йөзнен ахырына кадәр күбрәк Көнчыгыш әдәбиятына йөз тоталар. Гади халыкка аңлашсыз гарәп-фарсы сүзләре әдәбиятта мун кулланылды. Күп кенә әсәрләр Көнчыгыштагыча чынбарлыктан шактый ерак булган дини-әхлакый мөжизалардан тора иде. XX йөз башларында исә Көнчыгыштагы фантастик сюжетлар татар зыялыларын канәгатьләндерми башлый. Бу бигрәк тә төрек әдәбиятына кагыла. Татар зыялылары төрек әдәбиятының вазифасын бер төркем югары катлау сыйныфына хезмәт итүдә күрәләр. Үз вакытында бу хәлгә борчылып, Киевтән Ф. Кәримгә язган хатында Г. Ибраһимов болай ди: «Төрөк әдәбияты диләр дә кул селкәләр. Хәлбуки, бу — балалык. Берничә косуры кимчеләгә өчен бөтен шәйне инкярдыр».

Дорес, Г. Исакий яшәлегендә төрек әдәбияты белән кызыксына, тәржемә дә итеп карый. Бер мәкаләсендә Төркиядә укучы шәкертләребез турында жылы итеп искә ала. Чөнки дин берләгә, тел якынлыгы нәтижәсендә төрөкләр белән татарлар гомер-гомергә аралашып яши. Әмма, гомуми тенденцияләргә бирелеп, Г. Исакийның да төрек әдәбиятына карашы үзгәрә. Ул госманлы һәм татар әдәбиятын бер-берсенә чагыштырып карый, «Русия мөселманнарының төрөккый һәм төмәдән (мәгариф) юлын да төрөкләргә караганда күп житди һәм төплерәк таба». (С. Рахманкоый, «Төрөк әдәбияты», 1911.) Әдип төрек әдәбиятын халыктан аерылган француз мажаралы романны белән бәйли. Сәнгать сәнгать өчен түгел, сәнгать билгеле бер идеологиягә хезмәт итәргә тиеш, дигән карашны алга сөрә. Ул төрек әдәбиятында моның киресен күрә һәм рус әдәбиятына тартыла. Гоголь, Тургенев ижатларын үзләштерә, Толстой фәлсәфәсе белән аеруча нык мавыга. Кайбер чордашлары аны драматург Островский белән дә чагыштыралар.

Бигелсе, карашлар бер урында гына тормый. Хәзерге вакытта гарәп-фарсы, госманлы әдәбиятының йогынтысы уңай күренеш саналса да, XX йөз башларында Г. Исхакыйның рус әдәбиятына борылыш ясауы уңышлы адымы булып хисаплана.

«Гаяз әфәнде дөньяга чыгу белән, татар әдәбиятының агышы бөтенләй икенчегә борылды. Ул татар әдәбиятына яңа төс, яңа төм, яңа мәнзарә бирде»,— ди Ш. Әхмәдиев «Татар әдәбиятына даир» (1913) исемле мәкаләсендә. Әдәби-публицистик «Ике йөз елдан соң инкыйраз», патша хөкүмәтенен урыслагытыру сәясәтен фаш иткән «Зөләйха», кыерсытылган татар дөньясында мөгаллим язмышын күтөргән «Мөгаллим», «Мөгаллимә» пьесалары татар әдәбиятында моңа кадәр күренмәгән яңалык итеп каршы алына. Теләсә кемгә аңлаешлы гади халык телендә язуы да популярлыгының бер сәре итеп бәяләнә. Шәкертләр, муллар, остазбикәләр, бай угыллары көнүрәшен эченә кереп, дәрәс сурәтләүдә Г. Исхакый, суда йөзгән балык кебек, үзен иркен сизә.

Әдипнең байтак проза әсәрләренә карата әдәби тәнкыйть үз сүзен әйткән. Шулай булса да, замандашлары прозаик Исхакыйга караганда драматург Исхакыйны өстенрәк куйган булсалар кирәк, пьесалары игътибарны ныграк җәлеп иткән. «Исхакый театры» дигән төшенчә йөргән. Чөнки пьесалары Г. Камал драматургиясә белән янәшә XX йөз башы татар театры репертуарын тотып тора, драматургиябезнең үсеш дәрәжәсен билгели. Г. Исхакый пьесалары сәхнәгә беренчә мәртәбә Уфада менә. 1906 елның 21 апрелендә Уфада аның беренчә пьесасы— «Өч хатын берләп тормыш» тәүге мәртәбә уйнала. «Ике гыйшык» (1903), «Мөгаллим», (1907), «Алдым-бирдем» (1907), «Тартышу» (1917), «Зөләйха» (1917), «Кыямәт» (1910), «Мөгаллимә» (1914) пьесалары төрле елларда Казан, Оренбург, Уфа, Түбән Новгород, Әстерхан, Мәскәү тамашачыларына күрсәтелә. Аларны «Сәйяр», «Ширкәт», «Нур» кебек профессиональ театр труппалары да, һәмәскәр яшьләр дә куялар. Мохтаж шәкертләр «Жәмгыятә хәйрия» файдаларына спектакльләр куя өчен дә сайлап алалар. Спектакльдән соң газеталарда «керем шактый жыелды, зал тулы иде» дигән хәбәрләр басыла.

Тәнкыйтьчеләр әдипнең әсәруча уңышлы пьесалары итеп «Зөләйха» белән «Мөгаллимә»не атыллар. Мәсәлән, «Мөгаллимә» турында 1914 елда гына да сизгез авторның мәкаләсә чыга. Ж. Вәлиди «Мөгаллимә» (1915) исемле мәкаләсендә, әлегә пьесага бәйләп, әдипнең иҗат методын билгеләү юнәлешендә берникадәр омтылыш ясый. «Гаяз әфәнденең бу ел «Мөгаллимә» исемле яңа драмасы нәшер ителде. Аның бу әсәрендә без народниклыкның яңарак бер шөкелен, романтизм буявына буялган хәл күрәбез»,— ди. Мәкалә иясе үзенең бу фикереңә аңлатма бирми, монда ул драмадагы мөгаллимә Фатыйма образын күздә тотып, чөнки пьеса язылган 1913 елларда Фатыйма кебек иҗтимагый мөнфәгатләр белән янып, салкын Себергә балалар укуырга китүче татар кызлары безнең мөхиттә сирәк була әле, алар күбрәк хыялда гына яши.

Гадәти, күнегелгән булмавы белән мөгаллимә Фатыйма образы бәхәсләр дә китереп чыгара. Әминә Мөхетдинова «Кем ул мөгаллимә Фатыйма?» дигән мәкаләсендә: «Сәхнәнең максаты түгел тормыш көзгәсә, бәлки йөрәк, күңел көзгәсә булудадыр. Мөгаллимә Фатыйма хәзерге татар тормышынан ерак булса да, ул күңел тормышына якын»,— дигән фикердә тора. Г. Ибраһимов Ә. Мөхетдинова фикереңә кушылмый («Мөгаллимә»нең Уфа сәхнәсендә уйналуы мөнәсәбәте белән) исемле мәкаләсә, 1915 ел. Ул «Фатыйма типмы, бүгенге татар тормышында Фатыймалар бармы?» дигән сорау куя һәм болай дип жавап бирә: «Мөхәррир әфәнде мөгаллимәләренә хәятын, табигый вә гади язмышларын тасвир итеп, укучыларны алар хакында уйларга мәжбүр итәчәк бернәрсә бирү кайда, хакыйкый мөгаллимә язмышына гаид бер ишарә дә юк». Г. Ибраһимов «Мөгаллимә»не реаль тормыштан ерак тора торган әсәр итеп күрсәтә.

Гомумән алганда, «Мөгаллимә» татар әдәби тәнкыйтендә уңай яктан бәяләнә. Г. Исхакыйның Октябрьгә кадәр иң күп уйналган пьесаларынан санала.

Мөгълүм нәрсә: «Зөләйха» 1911 елда язылган булса да, патша хөкүмәте вакытында цензура аны сәхнәдә куярга рөхсәт итми. Пьеса 1917 елгы Февраль революциясеннән соң гына уйнала. «Сәйяр» хөррият көннәрен Г. Исхакыйның шушы иң көчле пьесасы «Зөләйха» белән котлый, пьеса Февраль революциясә нәтижәсендә сәхнәгә менә. Ул 1917 елның маенда Мәскәүдә үткән Русия мөселманнарының Беренче съезды делегатларына да күрсәтелә.

«Зөләйха» сәхнәдә «Мөгаллимә» кебек озак бара алмый. Дөнья бутала, Октябрь революциясә була. Г. Исхакый исе властька килгән коммунистлар идеологиясә белән килешми. Аның Уфада узган Милли мәҗлес тарафынан

Версаль солыхы конференциясенә сайланган делегат буларак, чит илгә чыгып китүе, шуннан кире әйләнеп кайтмавы турында матбугатта язылды инде. Ул совет хөкүмәтенен кан дошманына әйләнә. Күп куелмаса да, «Зөләйха» татар драматургиясе тарихына классик пьеса булып кереп кала. Үз вакытында ук Ф. Әмирхан, Ш. Әхмәдиев, Г. Кәрәм, Г. Гыйсмәтиләрнең югары бәясен ала.

Г. Исхакий драматургиясе турында сөйләгәндә «Сәйяр» труппасын аерым искә алып китәргә кирәк. Әдипнең пьесаларын халыкка иң күп куючы — «Сәйяр». Г. Исхакий пьесалары буенча уйналган спектакльләргә язылган мәкаләләрдән әлеге труппаның күп артистларына карата баялар табарга мөмкин. Труппаның артистлары үзләренен бенефисларына да аның пьесаларын сайлыйлар: Г. Болгарска «Мөгаллим»не, Г. Кариев «Зөләйха»ны. «Зөләйха»ның беренче мәртәбә уйналуы да (1917, 17 март) Кариев бенефисында була. Г. Кариев, Г. Болгарска-яның мәшһүр артистлар булып танылуында Г. Исхакий пьесалары аз роль уйнамый. Әдип үзе дә «Сәйяр»дәләренә тәкдир иткән.

Г. Исхакий «Зөләйха»ны «Сәйяр» труппасының икенче куюында (1917, 7 апрель) Мәскөдән Казанга килеп, үзе дә карый һәм бу драманы сәхнәгә куюю куючы өч елга фәкать «Сәйяр» труппасына гына тапшыра, башкаларга аны сәхнәгә куярга рөхсәт ителми. Труппа өч ел дәвамында Идел бие, Кавказ, Төркестан якларына гастрольгә чыгып, пьесаны егерме мәртәбә тамашачыларга күрсәтүне үз өстенә ала. Заманалар болганып, «Сәйяр»ның 1918 елның июнь аенда таркалуы, пьеса авторының халык дошманына әйләнүе нәтижәсендә бу план тормышка ашмый кала.

Г. Сәгъди «Тел вә әдәбият мәсьәләсендә файдалы агым» (1912) исемле мәкаләсендә болай ди: «Мәгънәнен тәсирен, куәт вә нәфасәтен арттырып өчен һичбер хезмәт итмәгән хәлдә, бер сүзне әллә ничә кабат тәкрар кылу, бер юл язгарга тиеш урында ике-өч юл, бер бит белән аңлашыла торган фикер вә мәгънәне ифадә итү өчен дүрт-биш бит язучу кебек кимчелекләр Г. Исхакий әсәрләрендә тулып ята».

Замандашлары Г. Исхакийның тиз язучу билгеләп үтәләр. Г. Гыйсмәти әдипнең «Мөгаллим»не Финляндиягә ял итәргә баргач, өч көндә төгәлләп кайтуы турында яза. Мәкалә иясе пьесаның көгазыгә төшүе өч көндә генә булса да, аның сюжеты әдипнең башында байтактан эшләнеп килүе турында да искәртә.

Г. Исхакий сюжетны башында билгеле бер рәвешкә китереп, төгәлләгәч, көгазыгә тиз төшереп, тиз язганлыктан булса кирәк, кайбер әсәрләрендә сүзгә талымсызлык, илтифатсызлык шактый сизелә. Шулай да Г. Сәгъди артык каты әйткән. Тулаем алып караганда, Исхакий әсәрләре жинел укыла. Үз вакытында Г. Сәгъдинен бу тәнкыйтенә Ш. Әхмәдиев, А. Бикташев та каршы чыга.

Ләкин бу кимчелекләр генә Г. Исхакийның абруен төшерә алмый. Татар халкы аны XX йөз башында, төгәлрәк әйткәндә 1906 еллардан алып, талантлы язучу, актив жәмәгәт эшлеклесе итеп таныган. Ә инде сөргеннән кайтканнан соң, Г. Исхакийны милләтнең якты киләчәгә өчен көрәшүче юлбашчы дәрәжәсенә күтәргән. Аның турындагы мәкаләләр дә ул сөргеннән кайтканнан соң, 1913 еллардан күзгә күренеп ишәя.

Г. Исхакий сөргенлек елларында качып, ике мәртәбә, 1909—1911 елларда Төркиягә торып кайта. Төрөк зыялыларының төрле мәжлесләрендә булып, аларга татар әдәбияты, Русия мөселманнарының тормышлары, сәyasi-ижтимагий хәлләре турында нотыклар сөйли. Ул вакытта Истанбулда укучы татар егете Н. Гасрый әдип Г. Исхакий белән таныша, аның шул нотыкларын туплап, төржемән хәлән язып, Истанбулда «Шимале төрөк әдипләреннән Гаяз Исхакий» исемле китап бастырып чыгара. (Бу турыда «Мирас» журналының 1994 елгы 7—8 нче санында киң мәгълүмат бирелгән). Китап төрөк телендә язылган. Күрәсен. Н. Гасрый Г. Исхакий исемен төрөк халкы арасында да популярлаштыруны максат иткән. Замандашлары Г. Исхакийның ижаты белән рус укучысын да таныштыруны максат итеп куйганнар. «Заветы» (Петербург) журналының 1914 елгы 6 нчы санында әдипнең «Алдым-бирдем» пьесасы «Брачный договор» исеме белән төржемә итеп урнаштырыла. Ижатын тәкдир итеп, рус журналларында мәкаләләр чыга. Башка әсәрләреннән дә аерым өзекләреннән төржемәдә басылып чыгуы турында мәгълүматлар бар. «Галош» исемле хикәясә, 1913 елда эсперанто теленә төржемә ителеп, эсперанто телендә чыга торган «Шөркий алманах» та (Orlinta Almanako) басылган.

Кыскасы, XX йөз башы вакытлы матбугатында Г. Исхакийның шөхесе турында да, ижаты турында да шактый мәгълүмат тупланган.

КҮРЕНЕКЛЕ ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗНЕҢ БЕРСЕ

Халкыбызның телен, әдәбиятын, тарихын өйрәнгүгә, аның милли хисен уятуга, милләт дөләтчеләген яңадан тергезүгә салмак өлеш керткән мәгърифәтче, галим һәм жәмәгать эшлеклеләре арасында Габделбари (Габдулла, Габделбәр) Баттал-Таймас та бар. Ул әле тәржемәче, журналист, төнкийтче, әдип, тюрколог та, татар әдәбиятын һәм тарихын халыкара майданга алып чыгып танытучы кыю фикерле, кайнар рухлы көрәшчеләрдә. Әмма аның 1921 елда ватаныннан чит илгә качып китүе, төп язучылык һәм галимлек эшчәнлеген шуңа жәелдерүе, бигрәк тә Татарстанда аңа «милләтче» «совет дошманы» тамгасы сугылуы татар укучыларының өч буынынан Г. Баттал исемен яшерүгә сәбәп булды. Ниһаять, без моһажир милләттәшләребез — боек шәхесләребездән Й. Акчур, С. Максуди, Г. Исхакый, З. Вәлиди исемнәрен, аларның эсәрләрен ватаныбызга кайтарырга керештек. Ә. Тимер журналыбызда чыгыш ясады, матбугатыбызда Р. Рәхмәти, Х. Зөбөр һ. б., жөмлөдән, Г. Баттал турында да хәбәрләр бирелде. Әмма бу — зур эшенең башы гына әле. Бу сүзләр Габделбари Батталга бигрәк тә кагыла. Жәмәгать эшчәнлеген, ижатының әдәби һәм гыйльми кыйммәтләрен башкаларыкынан өстенрәк булганы өчен генә түгел, — хәлбуки ул бу жәһәттән дә алда саналган шәхесләргә кондәш була ала, — Г. Баттал 86 елык гомеренен кырык сизген ватаныннан еракта — Финляндиядә һәм Төркиядә уздырса да, бер генә минутка да үзен халкынан аералган дин хис итми, туган камемәнә даими хезмәт кылу әмәлен таба. Эмиратиядөгә татар укымышлыларының байтагы яңа шартларга жайлашырга, аеруча Төркиядә төп көчләр һәм сәләтләр һәм халык мәдәнияте һәм

фәнен үстерүгә, дөләт мәнфәгатьләрен кайгыртуга бирергә мәжбүр була, бу шөһәдәт аларның үзләрен дә ижтимагый-социаль сәхмәткә шактый тиз югары күтәрә. Әмма танылган татар моһажирләреннән икесе — Г. Исхакый белән Г. Баттал мондый ымсындыргыч, кызыктыргыч мөмкинлектән — «торекләшүдән» аңлы рәвештә ваз кичә, алар гөрбәттә татарның күзе, колагы, туган милләтенен жан авазы булып кала. Бу ике шәхеснең тормыш һәм ижат юллары вакыт-вакыт кисешә яки янәшә бара, рухи якынлыклары аерым-ачык күзгә бәрелә, әмма аерымлыклары да жөтөрлек: Исхакыйда сәнгатьчелек алда булса, Батталны гыйлем күбрәк һәм әдәлдә. Аларның икесен янәшә куеп карау исең укучыга үткәннәрен тирәнрәк танып-белүгә, XX йөз башы татар ижтимагый хәрәкәтен, аның күренекле юлбашчыларын яхшырак күзалларга ярдәм итә. Г. Баттал ижаты белән танышу ижтимагый фикерләргә үсешен, милли көрәшләребез тарихының яңадан яңа сәхифәләрен күз алдыбызга бастыра. Чөнки шул тормышның уртасында кайнаган бик күп каһарманнырбыз ватанда яшәп калып, социализм «оҗмахына» кереп, башларынан кичкәнне, заманасында күнелләрен биләгән уй-хыяллары һәм фикерләрен булганча сурәтләүдән, тарихка беркетүдән ирек сездән тыела, саксызлык күрсәтә башлаганнары байтак серне үз белән Колыма тунлыктарына алып китеп күмелә. Г. Баттал исең, тормышына хәвәф янамаган илгә барып ирешкәнлектән, язмышы сәхифәләрен ишәрмичә гәүдәләндерә, шул сәхифәләрен кызыл сәхмәт арыягында акканнары безнең бигрәк тә кыйммәтле икәнлеген шөһәсездәр.

Габделбари 1883¹ елның 8 декабрендә элекке Казан ханлыгының (хәзерге Оренбург

¹ Кайбер чыганаclar буенча, 1880 елда.

өлкәсе) Яңавыл (Новая Белогорка) авылында дөньяга килә. Әнисе Бибимәсүррә, әтисе Габдулла биш ул үстереп, Габделбари шуларның дүртенчесе була. Әтисе ягынан бабасы — Мөхәммәтрәхим, аның атасы — Сәет-баттал булып, Баттал фамилиясе әнә шуңардан таралган.

Малай башлангыч белемне туган авылында үзләштергәч, иң олы абыйсы Гарифуллада аны Оренбургка алып килеп, Кәрван сарай мәдрәсәсенә укырга кертә. Габделбари монда ике-өч ел дин сабагы, гарәп сарыфы һәм нәхүе буенча белем аргыра. Аңары Каргалыда Хәсән хәлфә мәдрәсәсендә ике ел укый, шуңнан соң Троицкидагы мәһһүр шәех Зәйнулла мәдрәсәсенә килә. Бу уку йортында заманында Акмулла, М. Гафури, З. Әмәти, З. Шәркый, Гата Исхакый кебек зыялылар белем алганлыктан, зиһенле йәшүсмер монда шактый рухи азык таба. Ләкин ул шулар белән генә канәгатьләнми һәм 1904 елда белем тәгын да тирәнәйтү максатында Мисырга юнәлә. Ләкин монда ул атаклы Әл-Әзһәр дәрәфәһүсүнә урнаша алмый һәм үзлегеннән гыйлем эстәргә мәжбүр була. Тырышлыгы бушка китми, гарәп телен гарәпчә матбугатка азышырлык дәрәжәдә үзләштерүгә ирешә. Матбугатта актив катнашуға аны матди мохтажлыгы да этәрә. Бу елларда аның мәкаләләре Англия тарафдарлары оештырган «Әл-Мөкәттәм», гарәп ислаһчылары нигез салган «Әл-Мөһйәд» гәзитләрендә һәм «Әл-Мөнәр» журналында дөнья күрәләр. Соңрак ул бер ширкәт тарафыннан ачылган «Жәридә» гәзитенә даими хәбәрчесе булып эшли башлай.

1907 елның ахырында Мисырга мәгърифәтче И. Гаспиралы килә һәм Русия мөселманнары хакында гарәп дөньясына хәбәрләр тарату өчен гарәп телендә «Әл-Нәһзә» («Яңарыш») исемле гәзит чыгарырга ниятли, мөхәррирлеккә Г. Баттал чакырыла. Әмма бу басма тормышка ашмый кала. Ләкин бу вакыйга Габделбари Батталның Исмәгыйль Гаспиралы белән рухи якынлыгы, яшь егетнең шушы довердә үк инде шундый мөстәкыйль эш алып барырылык дәрәжәдә белем һәм тәҗрибәгә ия булуы, И. Гаспиралының аңа өмет һәм ышаныч белән каравы хакында сойли.

Чит җирдә йәшәү телләр үзләштерүен өһмиятен тәгын да ныграк ачканлыктан, ватанына әйләнен кайткач, Габделбари урыс телен өйрәнүгә дә күнел куйган. Рәсәйгә ул 1908 елның азында Каһирә шәһәрендә алган «Бөек Госманлы мәмлөкәте» паспорты белән Муса Габдулла исемендә кайта. Әмма бу паспорт аны Рәсәй солдат хезмәтеннән коткара алмый. Бер елдан чирләп китүе генә аны сәләмәтлеген ныгытыр өчен иреккә жи-бәргүгә сәбәп була. Шушы тәһәфесне ул Оренбургта «Вақыт» гәзитендә эшләп уздыра. 1910 елда икә Троицк шәһәренә килеп, «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә өч ел бую гарәп теле һәм әдәбияты, тарих укыта. Жәйге ял вакытларында Кавказ якларына сәяхәт итеп, матбугатта укучылар күнеленә хуш килгән «Кавказ мәктүпләре» тизмәсеннән очерклар бастыра.

Г. Баттал иҗат эшенә яшьли тартыла — 1903 елда ук анын «Акмулла. Шагыйрьнең кыскача тәрҗемәи хәле һәм кайбер ыңгырьләре» җыентыгы Троицк шәһәрендә

басылып чыга. Аңары «Ислам философиясы». (Җамалетдин Әфгани һәм шәех Мөхәммәт Габдуһ). «Төрөк-татар тарихи (Мәктәп-мәдрәсәләр өчен дәреслек)», «Нәзарияте әдәбия» (Казан, 1913) китаплары дөнья күрә. Шуңнан соң ул гарәпчәдән сурияле Никола Хаддатын «Тормыш юллары», «Ярату һәм өйләнү», урысчадан К. Корягинның «Һинд пәйгамбәре Будда Сакия Муни» әсәрләрен тәрҗемә итә һәм нәшер кылдыра. Кызыксыну дәирәсе кинәй, эңчәлегә колачлырак була барган егеткә хәзер инде Троицк мәйданы таррак күренә — ул Казанга күчеп килә һәм монда «Йолдыз» гәзитә редакциясе мәдире вазыйфасын үтәргә керешә. Адвокат Фуат Туктар «Корылтай» гәзитен оештыргач, шуңда секретарьлыкны үз өстенә ала. 1917 елның кыш башларында Идел-Урал бую һәм Себер төрки-татарлары корылтае үткә-релен, Г. Баттал шуңда Милли Мәҗлес әгъзасы итеп сайлана һәм ул шул вазыйфаны үтәр өчен Уфага китен бара.

Большевиклар башта «Корылтай» гәзи-тенә кагылмасалар да, көчләре ныгыгач, «артык» милли рухлы басмага чыдан тора алмыйлар — 1918 елның азында ябалар. Баттал жаваплылыгында чыгарырга керешелгән «Алтай» гәзитенен да бары тик 13 саны гына дөнья күрә. Габделбари кулга алына һәм ул «демократ» большевиклар төрмәсеннән моннан соң һичбер исемдә гәзит чыгармау шарты белән генә азат ителә.

Әнә шулай Г. Баттал һәм аның фикер-дәшләренә сәяси эңчәлек юллары абыла. Сәләтле егет, «Корылтай» оешмасы тәкдир-мә буенча, Мөхәтдин Корбангали һәм Хужа Бәдигый белән бергә татарча мәктәп дәрес-лекләре төзәргә керешә. Революция алды елларында һәм түңкәреннәр заманында анын «Габделвали Юшев» (Оренбург, 1912), «Өч төрле идәрә ысуллари: чикләнгән мо-нархия, чикләнгән монархия һәм жөмһүрия» (Казан, 1917), «Зәйнулла хәзрәт Рәсули вә Әхмәт хаж Рахманколы рисаләсе», «Сө-ембикә манарасы» (Казан, 1918) һәм башка әсәрләре басылып чыга, жөмәгәт эшләрән-дә катнашуы да таныла бара. Катлаулы шартларда татар дөүләтчелеген яңадан аякка бастыру көрәшендә Г. Батталның үткен ка-ләме мактаулы урын тота, күпләрне бердәм сәфка туплауда өһмият казна.

1918 елның жәендә Советларга каршы күтәрелгән халык тарафыннан Казан шәһәре алынган, Баттал һәм аның дуслары «Корылтай» гәзитен яңадан чыгарырга тотына. Тик берәздән Казанга кызыллар керү хәвефе ту-гач, корылтайчылар моннан чыгыш күтәргә мәжбүр була. Алар, Уфадагы казанлы бүтән сәясәтчеләр белән берләшкәннән соң, Себер-гә, ул чакларда Омскидагы Себер хөкүмәте идәрәсенә караган Кызылъяр (Петропав-ловск) шәһәренә качып китәләр. Анда Бат-тал житәкчелегендә «Маяк» исемле кечкенә бер гәзиткә нигез салына.

Кызыл көчләр бөтен Себерне яулап ал-ганның соң, Г. Баттал, мөһажирлеккә китү уеннан ваз кичеп, ялган документ юнәтеп, Казанга кайтырга карар бирә. Ул Казанда калган, Совет идәрәчеләре ышанычына кер-гән кайбер элекке фикердәшләре яклавына исон итә. Әмма 35 комплек авыр сәфәрдән соң, 1920 елның мартында Казанга кайтын,

гаиләсе белән кавышып, иске дустаны Галимжан Ибраһимов аны: «Сине әле тотып асмаганнар икән, димәк?» — («Төрөк күлтүре» ж., Анкара. 1963, февраль, 55 б.) — дип каршылай. Дүрт-биш көннән инде Чека аның эшенә төшә — егетне төрмәгә илтпә ябалар. Монда ул шактый озак тоткынлыкта утыра, аннары эсирне ватандашлар сугышы төмәллангычы мәжбүри хезмәт лагеренда эшләтәләр.

Аклануга һәм ватанында ирәккә чыгуга өметте төмәл киселгәч, Г. Баттал зинданның котылу юлын үзе эзләргә тотына. Ялган таныклык әзер булгач, ул тоткынлыктан кача һәм Әстерхан, Кавказ аша Төркиягә үтпә чыгарга тырыша, әмма максатына ирешә алмый. Бер ел буе аңа шулай жәфа чигеп йөргәннән соң, ул, хатынының ризалыгын алып, 1921 елның сентябрендә Финляндиягә кача.

Г. Баттал Финляндиядә өч ел чамасы яши, мондагы ватандашларының балаларын укуга, фин телен өйрәнә, Истанбулдагы Рәсүләдә ноприятенә «Казанлы» имзасы белән мәкаләләр язып жибәрә. Шушында чакта ул, Нелсинки университеты китапханәсенә файдаланып, анда мәжбүри нөсхә рәвешендә килеп торган татар басмаларына да таянып, «Казан төрөкләре» хезмәтен дә язып бетерә. Монда чакта ул француз телен дә өйрәнергә керешә, бу эштә Әминә Сыртлан аңа башлангыч ярдәмне күрсәтә. Галим француз телен өйрәнүне Истанбулда да давам итә.

1925 елның ноябрендә Г. Баттал Төркиягә күчеп килә. Монда ул Төркия институты модире Фуат Күпрүдә үтенече буенча, урысчадан берничә эсирне төржәмә итә, гәзит-журналларга язгына башый.

1927 елның жәендә Габделбари Анкарадагы Матбуғат комум модирлегә тарафынан урыс телешән төржәмә хезмәтенә чакырыла. Шушы елны «Айның тарихы» журналында аның «Рәсәйдән аерылган милләтләр» эсире басылып чыга. Соңынан аерым китап итпә нөшер кылынган шушы хезмәте буенча аның эш хагы билгеләнә. Берәздән әлегә бүлек Тышкы эшләр министрлыгы белән берләшкән, Г. Баттал да шуңда күчә. Әмма ул рәсми вазыфасын үтәү белән генә чикләнп калмый, тел, тарих, әдәбият, сөясәт өлкәләрендөгә эзләнүләрен дә довам итә һәм Анкара, Истанбул гәзит-журналларында күп кенә мәкаләләрен бастыра. 1932 елда Истанбулда үткөрелгән Беренче Төрөк теле корылтаенда чагатай (чыгатай), гоманлы телләрә турында чыгыш ысый. «Төрөк телен өйрәнү жәмгыяте» оештырылгач, шуның ағзасы була һәм жәмгыятынен башлангыч эшләрәндә аеруча актив катнаша. «Ибне Моханна лөгәте» хезмәте шушы жәмгыять тарафынан бастырып чыгарыла. Г. Баттал бу елларда «Зур кыргыз теле сүзлөгән» (профессор К. К. Юдахин төзөгән), «Якут теле сүзлөгән» төрөкчөгә төржәмә итүгә байтак көчән сала.

1947 елда Г. Баттал пенсиягә чыга һәм Анкарадан Истанбулга күчп килә, шуңнан соң, барлык вакытын үзе теләгән ижат, тикшеренү эшләрәгә багышый. Гарип, фарсы, урыс, фин, француз һәм күпчелек төрки телләрне иркен белгән, үзләгеннән укып эшенен баеккан галим вакытгынан кәдерен жуйма-

стан, колачып кич жәеп ижат эшенә чума — аның иленче-алтмышчы елларда хезмәт-тәшлек иткән гәзит-журналларын, күмәк жәмгыякларын санап чыгу ына да байтак урынны алып иде. Алар арасында «Төрөк күлтүре», «Төрөк йорты», «Төрөк дили», «Дәргә» (Алмания), «Үлкү», «Иени Төркестан», «Казан» һ. б. журналларын, «Төрөк теле һәм әдәбияты» жәмгыякларын, Төрөк телен өйрәнү жәмгыяте бюллетенинән бирәк та искә алырга кирәк. Шул ук вакытта Г. Батталның аерым эсәрләрә китап рөвешендә дә басылып тора. «Рус революциясеннән хатирәләр» (Истанбул, 1947), «Яшел Ризә һәм Или, (Анкара, 1950), «Мин бер актылык эзли идем» (Истанбул, 1962), «Казанлы төрки мәшһүрләрә» сериясеннән «Ризәтдин Фәхрәтдин улы», «Муса Ярулла-Биги», «Галимжан Баруди», «Ике Максудиләр» (Истанбул, 1958—1959) нөсхә менә шундыйлар исәбенә керә. Аның вакытлы матбуғатта доны күргән хезмәтләрәнен гомуми күләмә бик зур булу белән бергә, тематикасы да төрлө-төрлө. Ул аеруча бер кайнар дөрт белән Төркия жәмәгәтчелеген татарнын боек эшлекләрә Йосыф Акчура, Гаяз Исхакый, Габдулла Тукай, Фатыйх Әмирхан, Жамалетдин Вәлидиләр тормышы һәм ижаты белән таныштыру өчен махсус мәкаләләр яза. Кайбер тематик хезмәтләрәндә бу шәхсләрнен сафын тагын да киңәйтә төшә. Мисалга, «Мин бер актылык эзли идем» эсирәндә ул 1919—1923 елларда башыннан кичкәннән тасвирый. Анда Болгар, Хазар, Алтын Урда ханлыклары тарихы сүрәтләнә, автор яхшы белгән яки аралашкан шәхсләрдән Ш. Мәржани, К. Насыри, Р. Фәхрәтдин, М. Ярулла, З. Камали, Г. Баруди, Н. Атласый, З. Вәлиди, Ж. Вәлиди, Ф. Әмирхан, Л. Исхакый, Г. Хужаев, И. Алкин, Ә. Рәсүләдә һәм бүтәннән турында мәгълүматлар бирә. Китапта Г. Ибраһимов турындагы хатирәләр язучыны ачула аеруча әһәмиятлә. Габделкадыр Инан бу эсәргә карата язган рецензиясендә: «Г. Баттал-Гаймас бойнен бу китабы бер дөвер тарихы өчен чыганак вазыфасын үтә-ячәк эсәрләрнен берседер», — дип бәя бирә («Төрөк күлтүре», февраль, 1963.56 б.).

Галимнен туган халкын, аның култура-сын Көнбатыш доньасына таныту тырышлы-кларына мисал итпә боланда Брилл нөпри-яте берләшмәсә алман телендә чыгарган «Ханабуһ дер Ориенталистик» жәмгыятындагы татар әдәбиятына багышланган мәка-ләсен, француз телендәгә «Психология Тур-цияде Фундаменталь»нен икенче томында нө-шер иткән казан һәм кырым татарлары әдәбияты турындагы язмасын телгә алырга мөмкин.

Галимнен «Казан татарларында мөддә хәрәкәтләр», «Казан илендә табылган бер тарихи документ (Сөхнәтхәй хан ыргыгы)», «Казанны саклау», «Сөйф Саранннн «Гөл-стан»гә төржәмәсә турында», «Бисулы ка-дим», «Төрки доньда йсуулы жәдит хәрәкә-те» һәм бүтөн хезмәтләрәндә шулай ук халыкызын тарихы, мәдәни мирасы, мога-рифә турында сүз алып барылса, алдарак инпаралогәңкөбөчә, Г. Батталның байтак эсәр-ләрәндә гомуми төрки яки аерым кардәш халыклар доньасы колачлана. Хәтта бүтөн милләтләргә кагылган мәкаләләр дә яза ул.

«Үлкү» журналында басылган «Фин эле һәм фин теле», «Төрөк амачы» журналында донья күргән «Китабел-Идрак ли лисанел-Этрак» китабының профессор Әхмәт Жәгъфәр улы тарафыннан эшләнган төржемәсәнә тәнкыйть мәкаләләре менә шуңа мисал була ала. «Диване лөгәтәт төрөк» төржемәсәнә тәнкыйть», «Төркия тышында тел мәсьәләләребез», «Русиядәге төрөк жәмһүриятләре» хезмәтләре төрки халыкларның уртақ мәдәни мирасына, аларның дәүләтчелекләрен, матди һәм рухи тормышларын гәүдәләндерүгә багышлана. Аның яратып шоғылланган тагын бер темасы — кырым татарларын сурәтләү. Галим кардәш халыкның мәшһүр уулары Исмәгыйль Гаспралы («Мин аны күргән идем»), Бәкер Чобанзаде, Шәүки Биктүрәләргә багышлан махсус мәкаләләр бастыра, «Иске вә яңа Кырым төрөк әдәбияты», «Кырым буенча төшенчәләр» хезмәтләрендә исә кардәш халыкның тарихы, тулаем әдәбияты хақында сүз алып барыла.

Г. Батталның әдәби, гыйльми мирасын тулырак күзаллау өчен, алда телгә алынган басмалардан тыш, «Вақыт» (Оренбург) гәзитен, «Ак юл» (Казан), «Сөөмбик» (Казан), «Укытучы» (Казан), «Шура» (Оренбург) журналлары актарырга, Төркиядә нәшер ителгән «Вақыт», «Йени сәс», «Йени сабах», «Тасвир», «Йени Кафкасия», «Азәри төрөк», «Хакимияте миллия», «Азәрбайжан йорт билгиси», «Төрөк ылы» басмаларын да күздән кичерергә кирәк. Ул матбугатта үз исемнән тыш, «М. Г.» (Муса Габдулладан кыскартылган), «Сәях» кушаматы белән дә чыгыш ясалган, үзе чыгарышкан басмаларда кайбер хезмәтләрен имзасыз нәшер итүе дә бик ихтимал.

Г. Батталның аеруча күнел биреп язган хезмәте — «Казан төрөкләре». Ул аны Финляндиядә тәмамлый һәм 1925 елда Истанбулда гарәп хәрәфләре белән бастырып чыгара. Хезмәт безнең хакта — казан татарлары турында. Төрөкләр безне «казан төрөкләре» дип атаганыктан, әсәр ул дөвөрдә бары Төркиядә һәм төрөкчә генә басыла алганыктан, автор да китабына әнә шул исемне бирә. Хикмәт исемдә түгел, жисемдә, дигәндәй, бу хезмәт ата-бабаларыбыз узган тарихи юлны шактый тулы һәм дөрес күз алдына бастыра, мөһажир, милләттәшләребезгә һәм төрөк кардәшләребезгә генә түгел, ватаныбызда яшәп яткан безгә дә үткәннән күп кенә вакыйгаларын, инде онытылырга өлгергән тарихи затларын жанландыра, милли аңыбызны баета һәм тирәнөйтә. Мөһажирлектә яшәгән автор күп кенә чыганаclarга, тарихи хезмәтләргә мөрәҗәгать итә, илбасарларның татар-башкортын изүенә, жәбәрләвенә топле дәлилләр китерә, ата-бабаларыбызның каһарманлыгына, фажигага жинелүләрдән соң да рухи чыдамлыгына, сүрәлмәс горурлыгына соклана, аларның бердәмлегә житмәвенә ачына. Шуныктан бу китапны эмиграциядәге милләттәшләрәбез сөөенп каршы ала һәм илдән-илгә күчеп, кырыс шартларда төрөкләген дәвам иткәндә, милләт буларак саклануында бер арка таянычы итә. Төркия латин алфавитына күчкәч, яшләр инде гарәп хәрәфеи танымый башлагач, күпләр бу китапны яңа шрифттә бастырып чыгаруны кирәксенә. Г. Баттал

бу үтенечләргә колак сала һәм хезмәтен яңа төрөк хәрәфләренә күчереп чыга, бер үк вакытта ул аны кинойтү, тулыландыру белән дә шоғылланә. Әнә шулай «Казан төрөкләре»нең яңа варианты барлыкка килә һәм ул 1966 елда Анкарада басылып чыга, аннары шуңа кул 1988 елда өченчә басмасы да донья күрә.

Автор 1921 елдан бирле даими рәвештә ватаныннан чигтә яшәгәнлектән, анда татар тарихына, мәдәниятенә кагылган яңа тикшеренүләр Татарстаннан килеп житмәгәнлектән, Г. Баттал хезмәтендә яңа гыйльми казанышларыбызны файдалана алудан мәхрүм була. Тоталитар система татар тарихын тиешенчә өйрөнүгә ирек бирмәсә дә, житмеш ел эчендә барыбер нилер эшләнде, әдәбият-сәнгатебезне барлауда, сонгы ун елда үткәнәбезне дөрес чагылдыруда да кайбер умышларга ирешелде. Менә шул казанышлар югарылыгынан караганда, «Казан төрөкләре»нең байтак житешсезлекләрен дә абайларга мөмкин. Мисалга, Г. Баттал Болгар һәм Казан ханлыклары заманы, XVII—XVIII йөзләр әдәби мирасыбызны бик зәгыйфь яктырты. Автор Татарстан археологлары хезмәтләренә таяна алмаганыктан, ханлык дөверендәге матди казанышларыбызны да тиешенчә отышлы гәүдәләндерми. Батырша һәм Карасакалның татарлыгына, аларның татар халкы белән багланышына да игътибар бирелми. «Нур» гәзитен татарча нәшер ителгән беренче вакытлы басма санамавы, Сәстгалиевне милли коммунистлар исәбенә кертүе «татар» атамасына кагылган фаразлары да бездә хәзер инде яклау таба алмый. Татарны Төркиядәгечә «казан төрөгә» дип атауны хуулавын исә мөһажирлек бәласе дип санарга туры килә. Татар санын «биш миллион» дип күрсәткәндә, бу санның 1959 елгы расми статистикага ингизләнуен искәртү дә хәерле булыр иде.

Шулай итеп, «Казан төрөкләре»нең кайбер житешсезлекләре күз алдында. Бер үк вакытта анда XIX йөз ахыры — XX йөз башы татар әдәбиятын сурәтләгән, безгә шактый дәрәжәдә, ихтимал күбрәк дәрәжәдә, таныш мәгълүмат та тупланган. Бер караганда, безгә аларны укуның хажәте дә юк сыман. Әмма бу беренче карашка гына шулай. Чөнки әлегә шөхесләреннән эичәнлеген, ижатын аларны эйбәт күрүп, аралашып белгән замандашы, марксизм иләгеннән иләп карамый торган «милләтче» бер зыялы яктырты һәм бәйлә — безгә аның мөнәсәбәте һәм бизмәнләве дә кызыклы ич. Аннары «Казан төрөкләре» индидер күләмдә милли тарихыбызга тыштан да күз салу ләбаса. Менә шуныктан, аның кайбер житешсезлекләре белән бергә, бу хезмәтнен бик әһәмиятле, бик кызыклы һәм отышлы яклары да күп. Шуңа күрә аны бүгенге татар укучысына мөмкин кадәр тулырак тәкьдим итү, әлбәттә, аклана, дип уйлыйм.

Габделбари Батталның гайлә тормышына килгәндә, ул 1910 елда үзенә кардәш тиешле Кафия Вәли кызы Батталга өйләнә, әмма яшь кәләш озакламый тиф авыруынан вафат була. Икенче ташкыр Габделбари Троицк шәһәрәндә укыткан чагында урыс теле укытучысы Газизә Шам ханым белән никахлаша. Бу ханым соңынан тагын укып,

теш докторы була. Алашның Билгеуар исемле урлары туа һәм үсеп житкәч шулай ук табиһлык белгечлеген үзләштерә. Әйтүләренә караганда, ул бүген дә Истанбул шәһәрендә гомер итә икән. Габделбари Баттал, Төркиядә фамилия кабул итү турында канун чыккач, исеменә «Таймас» сүзен өсти. Баттал-Таймас сүзләре мәгънәләре ягынан бик яқын булып, «батыр», «фидакяр», «тугрылык» төшенчәләрен аңлата, ягъни Габделбариниң асылына гадәттән тыш туры килә!

Габделбари Баттал-Таймас гомеренен соңгы дөверендә үзен һәм замандашларын гәүдәләндерәчәк яңа әсәр яза башлый, әмма ул 1969 елның 26 апрелендә вафат булганлыктан, әлегә әсәр тәмамланмый кала.

Г. Баттал-Таймасның тормыш юлын һәм эшчәнлеген тулырак күләмдә Төркиядә шәүчә милләттәшөбез Наилә Бинарк яза һәм «Казан» (1978, № 21) журналында бастырып

чыгара. Ана кайбер мәгълүматларны «Казан төрекләре»н татарчага төржемә иткән Асия Рәхимова һәм Сәләйман Рәхимовлар өсти. Димәк, халкыбызның тугрылыкны, фидакяр улы, аның кыйммәтле хезмәтләре онытылмый, моһажир галимөбез белән кызыксыну сүнми. Киләчәктә бу эш әле тагын да киңәер дип ышанасы килә.

Әсәрие журналда бастыру өчен әзерләгәндә, гади укучы буталмасын өчен, «казан төрекләре» дигән гыйбарә байтак урында «казан татарлары», «татарлар» атамалары белән алыштырылды, бер кәдәресе исә авторлагыча калдырылды.

Шушы әсәре белән Габделбари Баттал-Таймас хезмәтләре ватанына — сөекле халкына кайта башлый. Кадерле мирасын беренче сәхифәләре!

Тәүфикь ӘЙДИ.

Габделбари Баттал

КАЗАН ТӨРКИЛӘРЕ

Беренче басмага кереш сүз

Төркичелек һәм төрки мәдәни берлек идеясе көчәйгән бу көннәрдә, төрки кавемнәрен берсен-берсе беләргә тиешлесе турында сүз озайтып сойдоп торуның кирәге юктыр. Алдыгызда яткан «Казан төркиләре» исемле бу әсәр төрки дөньяның төньягын азым-күпме ачыклау, аңлату максаты белән язылды. Фикеребезчә, Казан төркиләренен кирәк тарихи язмасының, кирәк фикри һәм мәдәни хәрәкәтләренен өйрәнелүе идеалист төркичеләр өчен файдалы булмаган. Төрөкләр Кончыгыш Рим пайтахәтен алгач үткән бөтен бер гасыр буенча, төрки дөньяның уз канатын Казан төркиләре берүзләре яңа-ялгыз сакладылар. 1453 (Истанбул алынуы) һәм 1552 (Казан жимерелүе) еллар арасында үткән йөз ел, Госманлы императорларының ин кодрәтле бер доверә булган хәлдә, Казан төрки төреклеген бугазларга маташкан һәм бөтен Урта Төрки йортка яңаган ерткыч мәскәүлеләр коньяк тарафтан бер генә дә житди басым тоймадылар.

Казан дәүләтенң йөз еллык тормышы, илбасар һәм жимерүче мәскәүлеләр белән өлкөксез сугышларда үткән кебек, бу дәүләт жимерелгәннән соң да Казан төркиләре төгәл ике гасыр буе урыс кенәзләре һәм патшаларының йоту сәясәте белән көрөшкәннәр һәм бу көрөшләрдә жинеп чыкканнар.

Казанлылар дучар булган һаләкәтләргә башка һичбер төрки кавем дучар булмады. Аларның язмышын аңлау өчен Казан илсенең XVI йөздә Явыз Иван кебек бер жанвар тарафыннан буйсындырылуын искә төшерү дә жите. Бу халык чыккан газаларны искә төшергәч, аның ыңдамлыгына хойран калмау мөмкин түгел. Урыслар, башка төрки өлкәләре XVIII йөздә басым ала башлаганнар һәм XIX йөздә дә давам иткәннәр. Ул заманнарда исә урыс вәхшилеге шактый йомшаган иде. Игътибар итик: Кырымны

* Әсәр кыскартып басыла.

буйсындырган Икенче Екатерина Хан сараена, Хан мәчете һәм төрбәләренә кул тидермәгән, ә Явыз Дүртенче Иван, Казандагы бөтен мәселман төрки дәүләт һәм дин оешмаларын жир белән тигезләгән. Кылыч, төре һәм ут белән Көнчыгышка яу чапкан мәскәүлеләрнең мәрхәмәтсез һөжүмнәре аркасында казанлылар үзләреннән тормышларын гына саклап калмыйча, башка кайбер төрки кабилә кешеләрен дә үзләренә кушып, төркиләреннән санып арттырганнар һәм элек форсатта (ягъни беренче мөмкинлек чыгу белән) башка төрки-мәселман өлкәләренә юл ачып, Идел буенда ислам мәдәниятен, төрки культурасын сакларга тырыштылар һәм бу юлда зур уңышларга ирештеләр.

Шунысы да ыктыбарга ләек: төп Казан илендә урыс вәхшәте аркасында дини оешмалар жимерелгәннән соң, казанлылар Бохара кебек ерак бер мәмлөкәткә барып дин гыйлемә ойрәнгәннәр һәм аннан кайткач үз илләрендә мәдрәсәләр ачканнар, ул заманнарда дин җәһәтәннән бик йомшак булган башкорт һәм казакь-кыргызлар арасында мәселманлыкны ныгыту һәм алга жибу өчен аларның кулына урысларның йоту сәясәтенә каршынык бер рухи коралны биргәннәр.

Мәгълүмдер ки, урыс басып алуына дучар булган төркиләреннән сәясә һәм игътисади җәһәттән урыслар белән тыгыз бөйләнештә булырга мәжбүр ителеп, урыслар аша булса да, Аурупадагы фикер агымнары белән танышканнары аркасында миллият фикере һәм шул чорның яңа фикерләре XIX гасырның икенче яртысында башлана. Казан төркиләре бу өлкәдә дә башка шундый төркиләрдән артта калмаган. Сүзләребезнең дәрәсегә түбәндәге кечкенә генә бер чагыштырудан да ачык күренә: Кавказиялә Хәсән бәй Зәрдабинен «Игенче» газетасы 1875 елда чыккан. Кырымлы «Тәржеман» газетасы да 1883 елда басыла башлый, ә казанлы Каюм Насыринның үзенә бер төрле газета вазифасын башкара торган еллык календарьләре 1871 елда нәшер ителә башлый.

Казанлы Шиһабетдин Мәржанинең Казан һәм болгар тарихына караган «Гыйләләтез-заман» исемле әсәре 1877 елда үткөрелгән Бөтенурусия археология, тарих һәм этнография җәмгыяте корылтасында укылган һәм безардан нәшер ителгән.

1880 елда Каюм Насыри, Казан төбәге халык әдәбияты үрнәкләрен эченә алган «Кырык бакча»сын бастырган һәм «Тәржеман» чыга башлаганнан соң, ягъни 1884 елда 915 битле «Фәвәкиһел-жөләсә» исемле төркичә зур бер әдәби әсәр нәшер иткән.

Бу әсәренә языбызның максатларының берсе дә Казан төркиләрен, бигрәк тә казанлы яшьләргә таныту, милли-мәдәни куәтләребезне югалтмау һәм киләчәк өчен программабызның төп юнәлешен сызачак булганнарының игътибарына кайбер әһәмиятле материаллар тәкдир итү.

Менә шулай итеп, санаган максатларыма бу әсәрем азмы-күпме хезмәт итә алса, мин үземне бөхетле исәпләчәкмен.

Истанбул. 12 ноябрь, 1925 ел.

Кереш

XIII гасырның урталарына таба (1236—1240) Урта Идел һәм Түбән Чудман (Кама) буйларына яу чапкан Батый хан гаскәрләре анда болгар исемен йөрткән төркиләр кавеменә тап булган һәм ул жирләрдән Иделнең уң ягына үтеп, көнчыгыш славяннарга таба хәрәкәт иткәннәр. Әле генә искә алынган жирләрдә инде V гасырлардан бирле яшәгәннәре билгеле булган Болгар төркиләре турында алда аеруча киң сүз алып барачакбыз.

XIV гасырның ахырларына таба болгар исеме бары тик кайбер китап битләрендә генә калып, халык арасында онытыла барган. Бу өлкәдәге борынгы ыруг һәм нәсел исемнәре дә әкрәнләп югала. Мәмлөкәт исеме буларак та кулланылышта йөргән «Болгар» урынына XIV гасырдан башлап «Казан» исеме кереп китә. XVI гасырның урталарында — урыс басып алуы көннәрендә бу өлкәнен исеме инде Казан ханлыгы була. Шулай итеп, безнең онытылмас тарихи истәлекләребез Казан исеме белән бәйлә. Димәк, Казанның тарихи һәм милли әһәмияте гаятьте зур. Казан кечкенә генә бер елганың һәм баш шәһәрнең исеме генә булмыйча, чынында киң бер өлкәнең исеме иде.

Казан исеменең шушындай тарихи әһәмияте булгач, өлкәнең дә исеме Казан икән — бу өлкәдә яшәгән халыкның (төркиләреннән) исеме дә Казан төркиләре булмыйча ничек булсын?

Тарихи Казан ханлыгы жирендә яшәгән һәм, кайда гына яшәсәләр дә, Казан өлкәсеннән күчкән, Урта Идел сөйләшендә (Казан төркичәсе белән) сөйләшкән бөтен төркиләр Казан төркиләре була. Бу төркиләреннән исем мәсьәләсе, этнографик хәлләр, яшәшләре, горейф-гадәтләре, әхлаклары, эшләре, төрләре-типләре турында кыскача мәгълүматлар китапның ахырында кушымта рәвешендә бирелә.

Казан төркиләреннән бер кабиләсе булган башкортларга килгәндә, бу төрки кавеменә карата алда беренче башкорт баш күтәрүләре белән бәйлә бер гомуми караш бар.

Беренче бүлек

Урыс басып алуына кадәр

I

Идел елгасының урта һәм түбән агымы тирәсендәге жирләр һәм Идел белән Кама елгалары арасында яткан өлкәләр дә борынгы заманнарда бер төрки кабиләләрнең жирләре иде. Төркиләр бу жирләрдә дәүләтләр корганнар, шәһәрләр салганнар, якин һәм ерак кабиләләр белән мөнәсәбәтләре төрлечә: сугышлар булгалаган, тату-тыныч та торганнар. Түбәндә тулы тасвирланачак Болгар төркиләре Идел буе дәүләтләрен V нче гасырда төзегәннәр. (В. Григорьев. *Идел Болгарлары. «Библиотека для чтения» ж., № 19*). Хазар төркиләре исә, Идел ярларында VIII гасырдан бирле мәдәниятле, алга киткән тормыш белән яшиләр. XI гасырда хазар жирләренә кыпчак төркиләре килгән. Болгар, хазарлар белән катышканнан соң, әкреләп Идел-Кама болгарлары арасына да үтәп кергәннәр һәм аларның зур бер бүлемен төшкил иткәннәр. Ул заманнарда дәүләт чикләренең билгеле булмавы, әхлак һәм гадәтләренң бер булуы, телләренң, тереклек итү рәвешләренең охшашлыгы, әлбәттә, бу төрки кабиләләренң бер-берләре белән жинел кушылып берләшүләренә зур ярдәм иткән.

Соңгы елларда, кыпчак теленә багышланган хезмәтләрдә, бу телнең хәзерге Идел буе (Казан) төркиләре сөйләшенә бик охшаган булуы баян ителде. Элекке Русия Фәннәр Академиясә әгъзаларының берсә, танылган тюрколог Вильгельм Радлов, кыпчак (коман) теленң борынгы бер үрнәге булган «Коман мәжмугасы»ндагы сүзләргә фонетик анализ ясаганнан соң: «Коман теленә иң нык охшаган сөйләшләр Идел буе сөйләшләре. Тикшеренүләре ачык күрсәткәнчә, Идел буе төркиләренң сөйләшләре 500 елдан бирле фонетик яктан бик аз үзгәреш кичергән», — ди.

Икенчедән, XIII гасырда (1236—1240) төнъяк-көнбатышка таба хәрәкәт иткән Чыңгызның оныгы Батый хан гаскәрләре белән дә бу мәмлөкәтләргә бик күп төркиләр килгән булырга тиеш. Тик аларның бер бүлек булып Болгар мәмлөкәтендә калуы турында тарихи мәгълүмат сакланмаган. Көнчыгыш Аурупага XIII гасырда килгән төркиләренң Алтын Урда дәверендә жирле төркиләргә кушылулары акрынлык белән, тыныч юллар белән тормышка ашкан булса кирәк.

II

Болгарлар V гасырда ук бер дәүләт төзегәннәр. Тарихчыларының әйтүенә караганда, Кама елгасының Иделгә койган урынында әйләнә-тирәдәге жирләр Болгар өлкәсенң үзәге булган һәм Болгар дәүләте иң беренче шунда төзелгән. Төрле дәверләрдә мәмлөкәтнең чикләре бик нык киңәйгән. Әмма бүгөн бу чик сызыкларын янадан төгәл итеп күзаллау бик авыр.

Чит милләт тарихчылары фикеренчә, Идел болгарлары шактый мәдәни һәм сәүдәгәр бер кавем булган. Урыс галиме В. Григорьев әйтүенчә, «Идел болгарлары көнчыгыш Аурупа кавемнәренң (бигрәк тә яңа бер төрки кавем булган хазарлар) һәммәсә арасында иң беренче булып мәдәнияткә ирешкән халык була».

Болгар төркиләренң мәдәнилеген исбатлый торган бер дәлил төсендә тарихчылар тагын шуны да яза: урсы елъязмаларында теркәлгән риваятьләргә караганда, алар күн итек кия торган булганнар. 985 елда бу хәл урысларны бик борчуга салган һәм алар: «Болар безгә ясак түләмәс, без үзебездәй чабаталыларны эзлик», — дип, болгарларга каршы сугыш башлаудан ваз кичеп, кире чигенеп киткәннәр.

X гасырда ук Болгар авылларында мәктәпләр эшләгән.

Болгар дәүләтендә берничә шәһәрнең булуы да мәгълүм. Аларда сәүдә эшләренң дә бик алга киткән булуы гарәп авторлары тарафыннан теркәлгән. Шулардан күренгәнчә, болгарлар ерак һәм якин күрше кавемнәр белән алыш-биреш иткәннәр. Гарәп сәяхәтчеләре әйтүенчә, чит мәмлөкәтләрдән сәүдәгәрләр бары тик Болгар шәһәренә генә килә алсалар, болгарлар үзләре исә ерак Себергә кадәр барып, утыр халыклары белән дә сәүдә иткәннәр.

Болгарларда игенчелек тә шактый ук алга киткән булган. X гасыр сәяхәтчесә гарәп Ибнә Рустә әйтүенчә, «Болгарлар игенче бер кавемдер. Бодай, арпа, тары

кебек төрлө игеннөр игәләр». Болгар дәүләтендә 922 елда сәяхәт иткән гарәп галиме Ибне Фазлан да Болгар кырларынан мул уныш алуны турында яза. Болгарлар кырлардан жыеп алынган ашлыкны күрше кавемнәргә, шул исәптән, урысларга да саталар.

Ибне Фазланның һәм башка гарәп авторларының язып калдырганнарыннан күренгәнчә, болгарларда игенчелек белән бергә хайван үрчәтү, терлек асрау эшә дә алга киткән була. Хөкемдарларына түли торган ясак әйберләре арасында үгез тиресе дә санала. Сыер, сарык, кәжә тиреләре көнчыгыш сәүдәгәрләренә дә сатылган. Болгар халкынан ясакка ат алына торган була. Бу мәгълүмат Болгар жирендә төрлө хайван, шул исәптән, сыер һәм ат көтүләре йөргәнлеген күрсәтә.

Болгарларда заманына күрә сөнәгать тә үскән. Үзләрендәгә чималны үзләре эшкәрткәнәр.

Ибне Фазлан: «Һәр йорттан бер үгез тиресе ясак итеп алына», дигәндә, эшкәртелгән тирене күз алдында тота. Бу фикерне Хвольсон да куәтли, казанлы тарихчы Мәржани дә шуңдый карашта тора. Сонгысы: «Бу үгез тиресе дигәне эшкәртелгән һәм безнең телебездә «болгари» дип әйтелә торган калын, тупас тире булса кирәк», ди. Болгарда эшләнән тире Көнчыгышта бик танылган була. Төркестанлылар һәм казак-кыргызлар эшкәртелгән үгез тиресен бүген дә «болгари» диләр. Болгарларның руда казу һәм металлургия белән дә шөгыльләнгәнлекләрен урыс тарихчысы Г. Лихачев раслый.

Элеккеге Русия Фәннәр Академиясенә әгъзаларынан П. Кеппен Болгар төркіләре арасына ислам дине безнең эраның VIII—IX гасырларында керә башлый дип фараз итә. Ислам гаскәренә ул жирләргә кадәр килүе тарихта билгеле түгел, димәк, ислам диненә Идел буена керүе мөселманнар белән сәүдә мөнәсәбәтләре нәтижәсендә башлангандыр. X гасырда Болгарга килгән Ибне Рустә, ул вакытларда ук инде болгарларның күбесе ислам динен тотулары, авылларда мәчет-мәдрәсәләреннән булулары турында яза.

Без тарихтан шул вакыйганы да беләбез: Болгар хөкемдары Алмас Сәлки углы 921 елда Габбасия хәлифәләреннән булган Мокътәдир билләһкә мөрәжәгать итеп, Болгар дәүләтенә ислам диненә нигезләрен һәм гыйбадәтләренә өйрәтү, мәчетләр салу өчен белгечләр, калалар һәм ныгытмалар төзү өчен осталар жиберүне сораган була. Хәлифә бу тәһияк төркіләр хөкемдарының гозеренә колак салып, Болгар иленә бер илчелек жибергән, ә илчелеккә сәркатибе Әхмәт Ибне Фазлан исемле кеше булган. Бу сәркатиб, Багдатка кире кайткач, әлегә сәяхәте турында бер әсәр язган. Бу сәяхәтнамәдәгә кайбер мәгълүматларны без бары тик VII һижри гасыр галиме, танылган гарәп язучысы Якут әл-Хәмәвиниң энциклопедик формадагы «Мөгъжемел-бәддән» исемле әсәреннән генә укып белә алдык. (Танылган тарихчы Әхмәтзәки Вәлиди Иранда Мәшһәд шәһәре китапханәсендә Ибне Фазлан сәяхәтнамәсенә тулы нөсхәсен тапты һәм аны бастырып фән дөньясына кертеп жиберде. Шуны анализлаган хезмәтен 1939 елда Лейпцигтә алман телендә дә нәшер итте.)

Бу илчелек Болгарга 922 елның маенда килгән, Болгар ханы һәм аксакаллары тарафыннан олылап каршы алынган. Хан, гарәп илчеләренә үгетләве буенча, үз исемен Жәгъфәр дип, ә үлгән атасының исемен Габдулла дип үзгәрткән, ягъни Жәгъфәр бине Габдулла булган. XIV гасыр авторларынан Шәмсетдин әл-Дәмәшәк болгарларның хаж кылу максады белән Багдад юлы аша Мәккәгә баруларын да язган. Бүгенге Украинаның үзәге булган Киев шәһәрендәгә кенәз Владимир Святослав улының яңа дин эзләве хәбәре таралгач, Идел болгарларының бу кенәзгә ислам диненә аудару нияте белән Киевка бер дини илчелек жибергән булулары турында урыс елъязмалары хәбәр бирә.

Болгарлар арасына ислам дине белән бергә гарәп язуы, өлешчә ислам мәдәнияте һәм ул вакытларда мөселманнарга мөгълүм булган гыйлем нурлары да үтеп кәргән. Мәшһүр төрек галиме Кәтиб Чәләбинен язуында, бу өлкәдә Борһанетдин Ибраһим бине Йосыф исемле бер галиме, Сәмәрканд мөселманнары арасында кин танылган «Әл-әдәб» исемле китабын һәм диалектикага караган «Фосул ән-Нәсәфи» исемле әсәргә аңлатма-шәрехләр язган.

1136 елда Болгарга сәяхәт иткән испаниялә гарәп галиме Әбү Хәмид әл-Әндәлеси Болгар казые Якуб Ногман углы белән берничә тапкыр күрешүе һәм бу казыйның «Болгар тарихы» исемле бер әсәре булуы турында яза. Бер Болгар галименә Болгар шәһәреннән жиде йөз чакрым тәһиякка таба барып, астрономия белән шөгыльләнү өчен жайланмалар куюы турында да мәгълүмат бар.

Урыс кенәзе Игорь Рюрик углының Болгар жирләренә ясаган дөһшәтлө һөжүменә Алмас Сәлки углы заманындагы вакыйга булуын искә алсак, бу хөкемдарның Багдад хәлифәсеннән калалар һәм ныгытмалар төзү өчен инженер

һәм архитекторлар сорап мөрәжәгать итәнен мәғһәсә яхшы аңлашылып. Алмас хан үлгәннән соң, урысларның Болгарға һөжүм итүләре берничә кат кабатлана. Урыс елъязмаларына караганда, татар-монгол басып алуына кадәр болгарлар 912 елдан алып 14 мәртәбә урыс һөжүменә дучар булганнар. Болгарларның баш шөһәре дә дошман тарафыннан берничә мәртәбә жимерелгән. Урыс тарихчысы Татишев урыс-болгар мөнәсәбәтләре хақында шул сүзләргә язган: «Идел болгарлары урыс дәүләте белән һәрвакыт алыш-биреш иткәннәр. Кирәк чәчү орлыгы, кирәк башка товарлар китереп, Идел һәм Ука елгалары кушылдыкларында урнашкан урыс шөһәрләрендә сата торган булганнар. Урыслар исә, яшерен генә жынып, Идел буендагы болгар сәүдәгәрләрен талыйлар һәм соңыннан аларның авыл һәм шөһәрләрен жимерә торган булганнар». Урыс елъязмаларында 1024 ел вакыйгаларын санаганда, урыс өлкәсә булган Суздальдә көчлә ачлык хөкөм сөргәнлегә, болгарларның аларга күп микъдарда икмәк китерүләре теркәлгән. Әмма урыслар болгарлар өчен бик начар күршә булган. Батый ханның басып алуына кадәр, бер-бер артлы һөжүмнәр һәм талаулары белән бу тынычлык сөючә халыкның теңкәсенә тиеш бимазалаганнар. Урысларның бу һөжүмнәрдәгә төп максаты бай Болгар илен бөтенләе белән кулга төшерү була. Профессор Перетякович урысларның көнчыгышка таба өзлекле рәвештә хәрәкәт итүләре хақында искә алганда, шул сүзләргә дә язган: «Төньяк-көнчыгыш урысларының елгалар буйлап көнчыгышка таба хәрәкәт итүләре хак. Мина фин кабиләләре белән болгарлар бу хәрәкәтне туктата алмаганнардыр кебек тоела. Әмма аны башка бер вакыйга туктатты». Бу урыс авторының «башка бер вакыйга» диюе — югарыда искә алынган Батый хан гаскәрләренә Көнчыгыш Европаны басып алып, болгарларны һәм урысларны үзәнә буйсындыру вакыйгасы. Шул рәвешле Урта Азиядән килгән монгол-төрки куәте урысларның көнчыгышка таба хәрәкәтен туктатса да, бу вакытлыча гына була. Чөнки урыслар, бу көчсиз көньяк далаларга жәелеп китүеннән соң, үзләрен бербөтен итеп туплап, Болгар иленә һөжүмнәрән яңарталар. Алтын Урданың иң кодрәтле көннәрендә — 1296 һәм 1320 елларда урысларның Болгарға һөжүм итүләре тарихтан билгеле. 1359 елдан алып, ягъни Алтын Урдада төхәт өчен сугышлар башланудан соң, урысларның Болгарға һөжүмнәре, талау-жимерүләре бик ешай. Урдадагы чуалчыклык көннәрендә — 1359 һәм 1398 еллар арасында урыслар Болгарға ун тапкыр яу чапканнар. Болгарларның бу дәвәрдәгә төп дошманнары «ушкуйники» дип йөртелгән Новгород башкисәрләре һәм Мәскәү кенәзләре булган.

Алтын Урда хахимияте заманында Болгар иле төньяк белән көньяк арасында арадашчылык хезмәтен үти, ярлылана.

Урдадагы фетнә көннәрендә исә, хахимлек һәм төхәт даулаучы берничә авантюрист мирзаларның талаш-бәрелешләренә дә дучар була. Тик шулай да ул көннәрдә болгарларның башка төрки кабиләләре белән катышу-кушулулары дәвам итеп тора. Ниһаять, XV гасыр башларына таба болгар исемән йөрткән бер кавем Идел буенда арткы планга чигенеп, «Болгар», исеме онытылып, аның урынына «казанлы», «татар», «чуваш» кебек исемнәр килеп чыга.

III

Казан дәүләте

Урта Азиядән килгән төрки-монголлар Болгар илен үз хахимлекләре астына алсалар да, андагы ижтимагый төзелешкә кагылымыйлар: шөһәр тормышы элеккегә кебек дәвам итте. Мәмләкәттә тамыр жибәргән исламият ерак илләрдән килгән басып алуучыларны да аз гына вакыт өчендә үз мохитына ала. Жирле төрки һәм фин халкы да үз урыннарында яши. XIV гасыр урталарына таба Алтын Урданың бу өлкәдәгә хахимлегә сүздә генә кала. Ул көчсезләнгәч, урысларның Болгар иленә һөжүмнәре дә арта. Шул чорда Болгарның ижтимагый төзелешә чыгырдан чыгып кәкшый. Мәмләкәт куәтле бер оештыручы һәм идарә итүчегә мохтаж бер хәлгә төшә.

Мәмләкәтнен шул авыр көннәрендә Олуг Мөхәммәт исемле бер ханзадә Алтын Урдадан китеп, кечкенә бер гаскәр белән Болгар иленә килә һәм 1439 елда үзен бәйсез Казан ханлыгының хөкөмдары дип игълан итә. Ул көннән жиде ел элек Казан иленә яу чабып, зур бер жимергәч һөжүм ясаган Мәскәү кенәзе Василий Темныйга каршы бер көч күрсәтү өчен, Казанга килер-килмәс үк, сугышчылар туплап, Мәскәүгә юнәлә.

Ул вакытларда үзәндә чуалышлар, ханнар һәм ханзадәләр арасында ызгыш-талашлар башланган Урда, ерак Болгар вә Казан эшләре белән шөгыльләнә алмый. Мәмләкәт башсыз кала һәм тәртипсез бер хәлгә килә. Шул сәбәпле казанлылар Олут Мөхәммәт ханны зур бер сөенеч белән каршылый, ана урысларга каршы сугышларында ярдәм итүне үз өсләренә алалар. Яңа ханның халыкны берләштерүе, мәмләкәтнең рәте-чираты киткән эшләрен тәртипкә салуы аркасында урысларның бу тарафтагы иң куәтле көчләренә каршы бер ныгытма-сак барлыкка килә һәм халык та безаз тынычлыкка ирешә.

Казан ханлыгының чикләре бик ачык билгеле булмаса да, профессор Н. Фирсовның Казан дәүләте чикләренә карата фикере В. Григорьевның Болгар дәүләте чикләре турындагы күзаллаулары белән туры килә. Бу мәсьәләгә карата Фирсов болай ди: «Казан дәүләтенң чикләрен кискен рәвештә төгәнләү мөмкин булмаса да, шунысы мөгълүм ки, бу дәүләт жирләре Нижний Новгород өлкәсенән башланып, Идел елгасының ике ягы буйлап көнчыгышка таба сузылган; көньякта һәм көнчыгышта кеше тереклек итмәгән далалар һәм Себер Урдасы чикләренә терәлеп, төньякта Вятка һәм Пермь өлкәләре белән тоташкан». Табигий ки, ул заманнарда болар нык һәм дәвамлы чикләр булып савалмаган. Якынча чикләре сызылган бу мөйдән, яшәгән халкы һәм идарә итү формалары белән икегә аерыла: 1) Дәүләтнең төп төркіләре яши торган үзәк өлеш; 2) Казан ханлыгына ясақ түләп, эчкә эшләрендә мөстәкыйль булып яшәүче башка кавемнәр яши торган өлеш. Мәмләкәтнең төрки халыклар яши торган урта өлеш аның бары тик биштән бер өлешен генә тәшкил итә. Мәмләкәттә мөселман төркіләрдән башка тагын чуваш төркіләре, фин тармагына караган кавемнәрдән мордвалар, чирмешләр (мари), арлар (вотяк) яши.

Казан ханлыгында халыкның яшәү рәвеше Болгар чорындагына бик якын була. Башлыча шөгыльсән игенчелек тәшкил итә, бу эшкә мөселман төркіләре генә түгел, чувашлар һәм фин кавемнәре дә тартыла. Соңыннан Казанның басып алган Мәскәү гаскәренә башлыгы Андрей Курбский Арча төбәген, ягъни Казан өлкәсенә төньяк районын сурәтләп, шул сүзләрен язган: «Анда чөчүлек жирләре бик киң булып, иген дә бик мул игелә. Мирзаларның һәм шәрифләренң утарлары искиткеч дәрәжәдә яхшы иде. Авыллар бик еш очрый. Хайван көтүләре хисапсыз».

Алтын Урда хакимлеге заманында төмам сүнгән сәүдә эше Казан ханлыгы чорында шактый жанланган. Казан шәһәре Азия һәм Аурупа товарларының алыштыру жиренә әйләнәп, шәһәр янындагы бер утрауда һәр жөйдә зур бер ярминкә оештырыла торган булган. Казанга һәрвакыт шактый гына урыс сәүдәгәрләр дә килгән, Аурупа товарлары китергәннәр. Казаннан исә төрле тире һәм Төркестан маллары агылган.

Кенәз Өченче Василий Казанга икътисади бер авырлык китерү максаты белән, 1523 елда урыс сәүдәгәрләренң Казан ярминкәсенә баруларын тыя. Казанның бу ярминкәсе ул вакытта Рәсәйнең сонгырак дөвәрдәгә Мәкәржә ярминкәсе урынын тоткан. 1552 елда, Казан дошман тарафыннан камап алынган вакытта, шәһәр эчендә шактый чит ил сәүдәгәрләре булуы урыс сәүдәгәрләренә теркәлгән. Казанда сәүдәгәрлек белән шөгыльләнгән әрмәниләренң дә аерым бер мөхәлләсе яшәгән.

Һөнәрчелеккә килсәк, Казан өлкәсендә чимал эшкәртү, куллану товарлары житештерү күзгә ташлана. Төрле кәсепчелекнең иң алга киткәннәре аучылык һәм балыкчылык булган. Мәмләкәттәгә киң урманнарда кыргый жанварларның күп-легә бу өлкә өчен зур бер байлык чыганагына әйләнгән һәм тышкы сәүдә үсешенә дә ярдәм иткән. Казан шәһәре тирәсендә Иделнең һәр ике ярында кондызлыктар да булган. Урманнарның күплегә умартачылык һәм урманчылык эшләренң алга китүенә булышкан.

Житештерүдә тире эшкәртү беренче урында торган. Бу шөгыль Казанда бик нык үскән. Ваграк һөнәрчелекләрдән агач эшкәртү, агачтан әйберләр ясау, түбә ябуда кулланыла торган чирәп эшләү, чүлмәкчелек, бакырчылык, тимерчелек, кыйммәтле металл коеп, бизәнгеч һ. б. әйберләр ясау, чүкеп бизәкләү һәм каллиграфия алга киткән була.

XVI гасыр сәяхәтчеләреннән берәү: «Казанлылар, башка кабиләдәшләре, ырудашлары белән чагыштырганда, мәдәниятләрәк иде. Чөнки алар жир эшкәртәп иген игәләр, өйләрдә (ягъни, чатырларда түгел) яши һәм төрле алыш-биреш белән шөгыльләнәләр.» — ди. Н. Фирсов исә түбәндәгеләрен язган: «Казан, гәмәли тормышка караган һәр эштә Болгарның ласкылары варисы булган, ул игенчелекне соя һәм һөнәрчелекнең кадерен белә. Чит ил сәяхәтчеләре казанлыларның сәүдәгәрлеген дә мактап искә алганнар».

Казанлылар Болгар чорыннан ук мөселман була. Урыс елъязмаларында, Казан ханлыгы турында искә алганда, анда мулларның бик күплегә хакында языла. Елъязмаларда мәчетләр дә искә алынмый калмаган. Мәсәлән, «Никоновская летопись» елъязмасында: «Диндар хөкемдар (Явыз Иван) аларның (казанлыларның) мәчетләрен жимерде», диелгән. Башка бер елъязмада «Мулла Колшәриф» мәчете искә алына, урыс сугышчылары, Казанның эчкә каласын басып алгач, бу мәчет янына кадәр килгән булалар. Казан шәһәре янында «Хан болыны» диелгән мәхәлләдәгә Атуч мәчете дә телгә алынган.

Һәр мәчет янында бер мәктәп булганлыгын фараз кылсак та, һич ялган булмас. Чөнки Казанлылар Болгар традицияләрен дөвам итә килгәннәр. Болгарларда һәр мәчет янында бер мәктәп эшләгәнлеген исә гарәп сәяхәтчесе Ибнә Рустә язып калдырган. Барлык билгеләр дә шуны күрсәтә: Идел-Казан төркіләр мәчет дигәндә мәктәпне дә күз алдында тотканнар. XVIII гасырда Казан төркі авылларында йөргән урыс офицеры һәм язучысы Рычков һәр авылда балалар өчен бер мәктәп булганлыгын яза. Моңың кебек башлангыч мәктәпләр бары тик XVIII гасырдан алып кына ачылганнар дип фараз итү дөрес булмас. Моңың Болгар дәүләте һәм мөстәкыйль Казан ханлыгы чорыннан калган бер мәдәни традициянең дәвамыннан гыйбарәт икәнлеген кистереп әйтү дә урынлы.

Казан өлкәсендә, бигрәк тә аның үзәк өлешендә, халык бик тыгыз урнашып яшәгән. Әмма бу чәчәк атучы өлкә урыс басып алуы көннәрендә куркыныч бер сурәттә ватып жимерелгән. Югарыда сүзләре ихтираам белән мисалга китерелгән профессор Перетякович әйтә: «XVI гасырның «Писцовые книги» дигән язма истәлекләрендә Казан һәм Зоя (Свияжск) төбәкләрендә бик күп буш чачу жирләре булуы теркәлгән». Моннан аңлашыла ки: Казан буйсындырылудан һәм Мәскәүгә каршы көрәшләрдән анда бу төбәкләр — ханлыкның үзәк өлеше житәрлек дәрәжәдә мәдәни бер мәмлөкәт рәвешендә күз алдына килә. Ягъни анда бик киң чачулекләр, очлы манаралы мәчетләре булган зур-зур авыллар, юлларда жанлы хәрәкәт; базарларда, сәүдә үзәкләрендә алыш-биреш эшчәнлегә, мирза һәм бәкләрнең бай хужалыклары күзгә ташлана. Мөстәкыйль Казан дәүләтенен искитәрлек икътисади халәтен үз күзләре белән күргән кенәз Курбский да теркәп калдырган. Идарә оешмалары, хөкүмәтнең жирле чәлтәре, хезмәткәрләр, даими эшлөгән шәригать хөкеме, ясақ жый торган оешмалар бу мәмлөкәттә дәүләт төзелешенен урыс илендәгедән бер дә ким корылмаганлыгын күрсәтә. Казан шәһәре зурлыгы һәм халкының саны буенча Көнчыгыш Европа калалары арасында бары тик Мәскәү белән Новгородтан һәм, мөгаен, Вильнодан гына калышкандыр.

Әдәбиятка килгәндә, казанлыларда, шөбһәсез, үзәнә бер төрле әдәбият (язма әйберләр) булган. Фараз кылуларга караганда, әдәби әсәрләр, Казан мәскәүлеләр тарафыннан басып алынганнан соң һәм түбәндә кыскача сөйләнчәк биш елга сузылган баш күтөрүләренә бастырганда, басып алучылар тарафыннан ягып юк ителгән. Казанлыларда әдәбиятның күбесенчә дини рухта булуы аңлашыла. Ләкин аларга дини түгел әдәбият та бөтенләй үк чит булмаган. Безгә моны Казан өлкәсендә очраган, төрле нәсхәдә язма истәлекләр һәм берничә данә кыйсса күрсәтә. Мәржанинең «Мостафадел әхбар»ының беренче кисәгендә искә алынган «жыентыклар» да, шөбһәсез, бу төрдәгә нәрсәләр булырга тиеш. Мондый язма истәлекләреннән берсе Казанда хәтгә басылган да («Әхвалә Чыңгыз хан вә Аксак Тимер». Казан, 1819, 1882).

«Әхвалә Чыңгыз хан вә Аксак Тимер» исемен йөрткән ярым тарихи әсәрен Казан университетының төркі тел укытучысы Ибраһим Хәлфин 1819 елда бастырган. Бу әсәрен ул казанлылар белән урысларның озакка сузылган сугышлары нәтижәсендә чәчәлөп таралган башка бер зур әсәреннән бер кисәгә, дип фараз иткән. Һәм, ниһаят, казанлыларда әсәргә эшкәртелгән рәсми һәм китаби телнең булганлыгы кайбер кабер ташларында очраган төркі гыйбарәләрдән, сонгы вакытларда (1922 елда) мәйданга чыгарылган Сәхибгәрәй хан ярлыгынан да аңлашыла.

Урыс тарихчыларын укыган һәркем шундый бер фикергә килер: Казан ханлыгы — урыс жирләрен басып алу һәм жимерү, урыс халкын талау максаты белән төзелгән бер дәүләт. Бу тарихчылар казанлыларның мәскәүлеләр белән булган һәрбер бөрелешен казанлыларның юлбасарлыгы белән аңлатырга телдәр. Хәлбуки, югарыда күргәнәбезчә, урысларның Болгар-Казан жирләренә каршы басып алу һөжүмнәре X гасырдан ук башланган һәм төркі-монгол яуларына кадәр һәм аннан соң да берәз вакыт дәвам иткән. Урысларның бу басып алу хәрәкәте хакында тарихчы Соловьев турыдан-туры «напор» (баскын) гыйбарәсен куллана һәм болай ди: «Бу тарафтан килгән урыс баскыны каршысында Азияне һәм

ислам дөһясын саклаучы болгарлар өчен бик авыр булачак иде; тик Азия татарларны жибәрә һәм шул сәбәпле урысларның Идел елгасы буйлап көнчыгышка таба хәрәкәтә озак бер вакытка туктарга мәжбүр була. Казан дәүләте яшәгән чорда урыс колонизациясенең көнчыгыш юнәлешендә алга хәрәкәт итүе, ягъни Аурупаның Азиягә хәрәкәтә мөмкин түгел иде».

Алтын Урда хакимияте көннәрендә урысларның Казан жиренә ун мәртәбә һөжүм итүе урыс елъязмаларында теркәлгән. Соңгы һөжүм, югарыда да искә алынганча, Олуг Мөхәммәтнең Казанга килүеннән берничә ел гына алда (1431 елда) ясалган. Бигрәк тә Мәскәү кенәзләре Дмитрий Иван улы Донский белән Василий Иван улының һөжүмнәреннән Казан төбәгә күп авырлыклар күргән. Олуг Мөхәммәтнең бердәнбер гаебе — урыс һөжүмнәренә каршы дәүләтнең саклану көчләрен оештырудан гыйбарәт иде. Бу хөкемдарның һәм аннан соң килгән ханнарның урыслар белән бәрелешләре нигездә басып алу сугышы түгел, бөтенесе дә саклану сугышлары булган. Казан дәүләтенә йөз еллык тормышы илбасар Мәскәүгә каршы бәйсезлеген саклау өчен бер-бер артлы бәрелешләр белән үткән.

Болгар-Казан төркіләренәң баскынлык тормышы түгел, мәдәни тормыш иткәннәннән хәтта урыс тарихчысы Соловьев та танырга мәжбүр. Бу тарихчы урыс дәүләте өчен Казанны кулга төшерүнең аһәмияте турында сөйләгәндә болай ди: «Элек-электән бу жирләргә (Идел буен) Мөхәммәт өммәтә үзенә яшәу урыны иткән иде. Әмма бу индә бер күчмә тормыш итүче урда булмыйча, бер мәдәният учагы иде. Элек-электән монда сәүдәгәр һәм һөнәрче болгар кавемә урнашкан иде. Урыс славяныгының Ука ярларында христиан чиркәүләре төзи башлавыннан күп элек болгарлар Идел һәм Кама ярларында Коръән тыңлылар иде». Менә Соловьев әфәнде милләтенә, ни бәрәбәрә генә булса да, шул мәдәнияте чәйнәп атырга һәм шул сәүдәгәр, һөнәрче кавемне сытып изәргә кирәк булган. Кызганыч ки, XVI гасырның уртасында ул шушы максатына ирешкән.

Баскын Мәскәү белән бер-бер артлы бәрелешләр нәтижәсендә Казан дәүләте көчсезләнеп калган. Ханлыкның көнбатыш өлеше урыс баскынчыларының даими һөжүмнәре нәтижәсендә соң дәрәжәдә жимерелгән, халкы да бик нык кимегән. Мәскәү кенәзләре анда акрынлап кала, ныгытмалар төзи башлаганнар. Казанда барлыкка килгән бер-беренә дошман бер төркем югары катлау кешеләре дә дәүләтнең таркалуына аз ярдәм итмәгәннәр. Бигрәк тә урысларның тырышлыгы белән майданга китерелгән Мәскәү тарафдарлары — хыянәтчеләр төркеме милләтне, ватанны Мәскәү патшаларына сатканнар.

Казан дәүләте эчтән таркалгач, урысларның оятсызлыклары да арта һәм дәүләтнең башкаласын алу өчен һөжүм сәфәрләре дә ешай. Бу сәфәрләр унышсызлыкка очраса да, урыслар өчен бөтенләй үк файдасыз да булмаган. Бу сәфәрләр вакытында XVI гасырның урталарына таба мәмлөкәтнең Тау ягы, ягъни Идел елгасының уң тарафындагы төбәкләре Мәскәүнең «үтәп керү майданы» була барган һәм бу хәл урысларның Казан шәһәрә алу өметен арттырган. Казан шәһәрә алу исә, алар фикеренчә, бөтен мәмлөкәтне басып алган булып саналачак иде. Беренче урыс патшасы, ә аннан алдагы Мәскәү хөкемдарлары «кенәз» яисә «бөек кенәз» титулын йөртә. Дүртенче (соңыннан, Явыз Иван), әле 17 яшендә генә булса да, 1550 елның кышында Казан шәһәрә алу максаты белән зур бер гаскәр башында үзе юлга чыга. Әмма, башкаланы бер атна бие камап торып та, яулап ала алмыйча, диварлар яныннан куып жибәрелә. Ләкин ул вакытта Тау ягында Мәскәүнең үтәп керү төбәкләре шулхәтле көчле була, Дүртенче Иван Казаннан 30—40 чакрым көнбатышта, Зоя елгасының Идел дәрәясына койган жирендәгә биек бер калкулыкта «Свияжск» исемә белән бер кала салырга карар бирә. Алдагы елның жәендә, бу ныгытма төзелгәч, Иделнең уң тарафында Мәскәү хакимияте төмән урнаша һәм, шулай итеп, мәмлөкәтнең яртысы тиз арада дошман кулына күчкән була. Нәкъ шул вакытларда Казанның үз эчендә дә төртипсезлекләр хөкем сөргән. Азмы-күпме тотрыклы хөкүмәт тә булмаган. Казанлыларның ханы әлегә бишкәтә яткан Үтәмешгәрәй исемлә бер бала булып, әнисә Сәембикә опекун саналган.

Свияжск каласы төзелеп бетәр-бетмәс, Мәскәү хөкүмәте казанлыларга өч бүлектән торган ультиматум куйган:

1. Тау ягында Мәскәү хакимиятен тану;
2. Бала хан белән опекун Сәембикәне Мәскәү хөкүмәтенә тапшыру;
3. Казандагы бөтен урыс әсирләрен азат итү.

Ул вакыт эш башында торган Казан аксөякләре тарафыннан бу таләпләрнең һәммәсе барынча кабул ителгән һәм, нәтижәдә, Сәембикә белән улы Мәскәү воеводаларына тапшырылып, 1552 елның 18 августында Мәскәүгә китерелгәннәр.

Гүзәллеге, акыллылыгы һәм ватан сярлеге белән танылган кара язмышлы бу төрки хатыны Нугай Урдасыннан Йосыф мирзаның кызы булып, балалыгы да чыкмаган яшты, Мәскәү яклы мирзаларның теләге буенча һәм урыс патшасының да хуп күрүе белән Казан төхетенә утыртылган холыксыз Жангали Аллахияр улына кияүгә бирелә.

Мона бәйлә рәвештә шушында нугайлар һәм Нугай Урдасы хақында кыскача белешмә бирергә телбиз: XVI гасырда Төркестанда Сырдарья ярларынан бөтен Арал күле тирәсенә һәм көнбатышта Идел елгасына кадәр булган жирләрдә хахимлек иткән мангыт-нугайларның бәкләреннән Мусаның сигезенче улы Йосыф була. Соңыннан, үзе дә бәк булгач, Йосыф мирза Мәскәүдәләргә һич яратмаган. Шунун аркасында үзе белән урыс сөяр агасы Исмәгыйль мирза арасында гаугалар, бәрелешләр еш кабынган. Муса һәм Йосыф бәкләр заманында Идел елгасының көнчыгыш ягындагы жирләр генә, ягъни бүтенте көнбатыш казак жирләре «Нугай даласы» яисә «Мангыт» биләмәсе исеме белән йөртелгән. Шул сәбәпле Иделнең ул ягы «Нугай ягы» дип, ә көнбатыш тарафы исә «Кырым ягы» дип аталганнар. Мәскәү дошманы Йосыф мирза Жак (Урал) һәм Жим (Эмба) елгалары буйларында жәйли, ә кышларын исә Жакның түбән ярындагы Сарайчык һәм Карадуван кышлакларында үткәрә торган булган. Ир тутан Исмәгыйль 1556 елда Йосыф бәкне үтерткән һәм аның уллары Ил белән Ибраһим (Ибрай) мирзаларны 1565 елда Мәскәүгә жибергән. Бу ике мирзаның токымы Романовлар династиясендә икенче патша булган Алексей Михайлович заманында православия диненә күчкәннәр һәм XVIII гасырның ахырына кадәр «кенәз Йосыповлар» дип йөртелгәннәр. Исемнәре, әлбәттә, урысча булган. Урыс хөкемдарларынан тиле (Беренче) Петр, Анна Иоановна һәм Елизавета Петровна (Тиле Петриң кызы) вакытларында «столник»лык (ягъни патшаның табын буенча жаваллы идарәсе), илчелек, сенаторлык кебек югары урыннарда эшләгән христиан кенәз Йосыповлар бар. 1790 елда Николай Борисович исемле бер Йосыпов үлгәч, Йосыф мирзадан килгән һәм урыслаган Йосыповларның ирләр нәселе киселә. Эмма ул замандагы император Беренче Павелның әмере белән соңгы кенәз Йосыповның кыяве гвардия лейтенанты граф Феликс Феликсович Сумароков-Эльстон исемле берәүгә исем һәм титулларының алдына «кенәз Йосыпов» исемен дә кушарга рөхсәт ителә. Эмма кенәз титулын һәм Йосыпов исемен гаиләнен олы улыннан давам итәчәк ир балалар гына йөртә алачак, дигән шарт куелган була. Беренче Бөтендөнья сугышы вакытында, 1916 елның 17 декабрдә Икенче Николай патша сараендагы мәшһүр өшкерүче мужик Григорий Распутинны үтергән төркөмнән башында торган Феликс Феликсович Йосыпов, ул ук граф Сумароков-Эльстон (1887 елда тутан) өлгәе кияүнен токымы була. Бу жинаяттеннән соң жиңел генә бер жәза белән котылган принц Йосыпов большевиклар революциясеннән соң Америкага кача һәм анда бу жинаят турында бер әсәр язып бастыра...

Казанда бер төркөм сатлыкжаннар кулында уенчык булган Жангали хан ватанпәврләр тарафыннан үтерелә. Риваятьләргә караганда, Сөембикә иренен Мәскәү вассалы хәлендә торыуы белән бер дә риза булмаган. Мәскәү дошманы булган ватансөяр Сафагәрәй хан икенче тапкыр Казан төхетенә утыргач, тол Сөембикә аңа кияүгә барган һәм аннан бер ир бала да тудырган. Югарыда телгә алынган Үтәмешгәрәй менә шул бала инде. Мәскәүдә ул анасыннан аерып алып чукиндырыла һәм аңа Александр исеме бирелә. Сафагәрәй исә 1549 елда кинәт кенә үлөп китә һәм Сөембикә ике яшьлек улы белән тол калган була.

Сөембикәнән Казаннан китүе, сөекле ире Сафагәрәйнең үлеме, ватанының башкаласы һәм Казан халкы белән сабуллашуы — болар барысы да борынгы урыс китап теле белән язылган «атаклы авторның әсәре» булып саналучы «Казан дәүләте хақында «кыйсса» исемле бик үк тарихи булмаган бер китапта шагыйранә тасвирланган. Анда Сөембикәнән шул вакытта сөйләгән кайгылы сүзләре язылган. Казанлы тарихчылардан мулла Һәди Атласинның «Сөембикә» исемле бер язмасы Казанда басылган иде. Сөембикәнән сүзләре, өлешчә төржемә ителеп, ул язмада урын алды. Асылы белән казанлы булган гимназия укытучысы Ылғаз Баһаи та «Сөембикә» исемле бер тарихи хикәя язып, 1945 елда Истанбулда бастырган иде. Мөрхүм доктор Ләбиб Каран да «Сөембикә хан» исеме белән язган 216 битле шигъри әсәр-дастанын үлеменнән берәз алдарак, — 1964 елның 30 июлендә үлдә, — Истанбулда бастырырга өлгерде (авыр туфрагы жиңел булсын!). Болардан тыш безнен илдәшебез, газетачы Мөхәммәд Фәйзи Тугайшын да бу мәшһүр хатынга багышланган зур бер хезмәте чыккан иде («Төрөк амачы» ж., Истанбул, 1942, № 1.).

Сөембикә белән улын илтп биргәндә, Казан шәһәре һәм ханлыкның Боһынлык ягы (Идел елгасының сул ягындагы жирләр) әлгә Мәскәү хакимияте астына төшмәгән иде. Казанлылар, азымыш инде хәл кылынган булса да, болай дөвәм итсә, эшнәң кая таба барачагын аңлаганнар, соң булса да акылны башларына жыйганнар иде. Сөембикә киткәннән соң Казан төхетенә куелган атаклы куркак, рухи һәм жисми гарип, Мәскәү патшаларының мескен ялчысы Шаһғали Аллаһияр улын (өченче тапкыр) куганнар һәм Нугай Урдасыннан бер ягы хан нәселенә тоташкан Ядегәр Касыйм улын чакырып китергәннәр иде. Аның кулы астында урысларга каршы соңгы тамчы каннарына кадәр сугышчакларын өйтеп, тантаналы рәвештә ант эчкәннәр иде.

Монда шуны да әйтергә кирәк: Казан ханлыгы шактый электән үк төньяктан камалган бер хәлдә була. Ягъни новгородлы урыслар XIII гасырдан бирле төньяктагы Печора елгасы ярларындагы комиләрдән ясақ ала торган буларак (Урыслар бу фин кавеменең Пермь өлкәсендә яшәгәннәренә — «пермяк», Вологда өлкәсендәгеләренә исә «зырян» исемен биргәннәр. Халбуки, болар бер кавемнен ике өлкәдә яшәгән төркемнәре генә. Бу кавем үзен-үзе коми дип йөртә иде). XIV гасырда исә комиләр арасында христианлык жәелгән һәм нәтижәдә алар белән мәскәүлеләр арасында әхлакый уртаклык барлыкка килгән иде. Әле XIII гасырда ук төньякта урысларның Великий Устюг исемле бер ныгытмалары булган, элгәрак аннан да берничә мәртәбә Казанга гаскәрләр жиберелгән. XV гасырда исә Мәскәү гаскәрләре Казанның төньягыннан хәрәкәт итеп, төмам Кама елгасының башларына кадәр киләләр һәм 1572 елда ул яклардагы комиләрдән мәркәз шәһәре Чырдыны кулга төшөрәләр. Казанның төньяк-көнчыгыш тарафындагы Вяткада (ягъни Вотяк-Ар өлкәсендә) да урысларның үтеп керү жирләре шактый кин жәелгән һәм ар халкы арасына «вотич» исемен алган урыслар күчеп утырган була. Бу кавем үзен «уд» дип йөрткән. Аларга вотяк исеме урыслар тарафыннан, ар исеме исә казанлылар тарафыннан бирелгән).

Шулай итеп, Казан ханлыгының шул рәвешле төньяктан камалган бер хәлдә калуы урысларга соңгы сәфәрләрендә бик ярдәм иткән. Ягъни урыс гаскәрләре Казанга таба Иделнен югары ягынан гына түгел, Нократ (Вятка) һәм Кама елгалары буенча (Ар һәм Пермь өлкәләре ягынан) да килгәннәр, Казан һәр ягынан диярлек камалган бер хәлдә калган була. Кама һәм Идел елгаларындагы кичүләр дә урыс укчылары тарафыннан алынган. Кырымлылар урысларның Казан сәфәренә киртә кую уе белән Мәскәү жирләренә көньяк өлешенә һөжүм ясарга омтыла, тик жинелүгә дучар булып, чигенәләр, һәм алардан Казанга башка төрле тәсирле ярдәм килми.

Казанлылар, саннары аз булса да, башкаланы гажәеп бер кыюлык белән саклайлар. Казанның камалуы һәм саклануы урыс тарихчысы Карамзин тарафыннан жентекле һәм шагыйранә тасфирланган. Тарихчы Соловьев исә бу вакыйга хакында шул сүзләрен яза: «Татарларның Казанны саклаганда күрсәткән батырлыгы тарихчының игътибарын жәлеп итәрлек. Монда Урта Азия, Мөхөмәт өммәте байрагы астында, Мәскәү патшасының христиан байрагы астында хәрәкәт иткән Аурупага каршы соңгы таянычы саклау өчен сугыша иде. Казан егылгач, Идел елгасы бөтенләе белән Мәскәү дәүләте кулына күчте. Әстерхан ханлыгының жимерелүе исә башка берни дә түгел, нәкъ менә Казан дәүләте жимерелүен бер нәтижәсә иде». Шул ук тарихчының исбатлавынча, Казанны саклаучылардан беркем дә исән калмаган. Чөнки, Соловьевның өйтүенә караганда, Явыз Иван патша кулына корал тотучыларның һәммәсән үтерергә, бары тик хатын-кызлар белән балаларны гына әсир алырга әмер биргән.

Мәскәү Патшасы Дүртенче Иван кырык көнлек камаудан соң Казанның эчәнә керә алган (Григориян календаре буенча — 2.10.1552). Олыгайган саен арткан ерткычлыклы белән даны жәелә барган Иван патша, кулында корал булган төркиләрен һәммәсән кылычтан кичергәннән соң, әсир ителгән хатыннарны, кызларны һәм балаларны урыс гаскәрләренә өлөшкән. Шәһәрдәгә мәчетләрен күбесен жимерттергән, ә кайберләрен чиркәүгә өйләндерткән. Тарихчы Рыбушкин болай ди: «Казанның явыз буйсындыручысы андагы йортларны жимереп кенә калмый, мәчетләрен һәм хан төрбәләрен дә жир белән тигезли».

Совет чорында Казан ханлыгына багышланган нигезле бер хезмәт язган тарихчы М. Худяков бу турыда түбәндәгә сүзләрен китерә: «Басып алынган Казанның жирле халкын рөхимсез рәвештә кыру урыс тарихының ин караңгы сәхифәләрен төшкил итә. Иисуска табынган сугышчыларның казанлыларга каршы «Төрә һөжүме» менә шулай хисапсыз корбаннар китергән үтереш белән төмамланган. Кыелган жаннар, түгелгән күз яшьләре, күрелгән хәсрәттән башка октябрь көне тагын берничә буын тарафыннан тудырылган матди һәм мәдәни

байлыктар юк ителгән көн дә әле. Алар кадерләп сакланыла торган аулак жирләреннән шәфкатсез рәвештә чыгарылып вәхшиләрчә ватылып, бозылып вәйран ителгәннәр. Кыйммәтле һөнәр һәм сәнгать әсәрләре, көп ясалган меңләгән бизнү затлары, тукумалар—югары осталык үрнәге булган затлы нәр-сәләрнең һәммәсә дә аяусыз рәвештә харап кылына. Халыкның байлыгына шул рәвешле бер дәһшәт ябырыла ки, моннан соң инде ана элекке хәленә кайту бик икеле була. Галәмәт зур һәм алга киткән шәһәр талаучы гаскәрниң корбанына әйләнә».

IV

Бәйсезлек өчен сугышның давамы һәм Кырым белән Истанбулның соңга калган катнашуы

Казан шәһәре жимерелгәнгә карап, ханлыкның бөтен жире дә урыс хаким-легенә буйсынмый. Казанлылар беренче бәрелештән айныгач, көчләрен тушлар-тушламас ук илбасарлар белән янадан көрәшкә ташлана. Бәйсез-лек өчен барган сугышның яна дулкыны, Казан шәһәре жимерелгәннән соң ике ай үткәч тә, ягъни 1552 елның декабрь башында башланып, бары тик 1557 елның май аснда гына тына төшә. Тарихчы С. Соловьев казанлыларның бу соңгы сугышлары турында болай ди: «Шулай итеп, Казан алынганнан соң, борынгы ханлыкка кертгән каземнәрнең һәммәсен бастыру өчен, янадан төгәл биш ел давам иткән кан койгыч сугышлар алып барырга туры килгән».

Бу соңгы сугыш вакытында зур, мөһим һәм фәйдалы эшләр эшләгән казан-лыларның берсе Иделнең болынлык ягында туган Мәмәшбирде исемле бер каһарман була. Ул аз санлы бер төркем белән Идел буеның Казаннан югары ягында көрәшә. Урысларның сугыш хәрәкәтләре өчен бик мөһим булган Василь-сурск һәм Свияжск ныгымталары арасындагы бәйләнешне өзә. Биек Сундур тавына корылган һәм табигать тарафыннан да бик яхшы сакланыла торган Чалым ныгымтасын үзенә төрөк иткән була. Бу сугышларда мәскәүлеләрдән бояр Морозов кансызлыгы белән аерылып тора. Ул 1556 елның язында сугыш-ларны давам иткән, хисапсыз Казан авылларын жимереп, яндырып, бик күп халыкны кыра. Әсиргә алган кешеләре бик күп булып, барысы да хатын-кыз һәм бала-чагадан гына тора. Чөнки Морозовның «ратниклары» ир-атны әсир алмый, кулларына элөккәннәрниң һәммәсен шунда ук үтерергә ашыга.

1556 елның апрелдә бояр Морозов Мәмәшбирде бәкнең Чалым ныгым-тасына каршы да һөжүмнән башлый. Алынмас булып саналган бу кала да Казан каласы кебек бары тик жир асты юллары казылып, диварларны дары-күкерт көче белән һавага очырганнан соң гына яулана. Чалым калгасы алынгач, урыслар яңа рәхимсез һөжүмгә күчәләр һәм татар азатлык сугышының авыр һәм өметсез бер чоры башлана. Бүтөн мөселманнар, бигрәк тә чувашлар урыс ягына күчә башлый. Хәтта көрәшнән байракчысы Мәмәшбирде бәк тә, сатлык чуваш-лар тарафыннан тотылып, түбәнчелек белән Мәскәү воеводларына илтп бирелә. Ватансөяр каһарман Мәскәүдә асып үтерелә. Мәмәшбирдән соң карышучылар-ны Әхмәт батыр житөкли, ләкин, кызганыч ки, ул да тиздән урысларның кулына әсир төшпәп үтерелә.

Биш елга сузылган бу канлы сугыш нәтижәсендә мәмлөкәт хәрәбәгә әйләнә һәм ханлыкның каршы тору көче бәтәйләй зәгыйфьләнә. Шул сәбәплә халык өметсезлектә төшә. 1557 елдан соң инде урыслар белән бәрелешләр тынып кала.

Казанлыларның биш елга сузылган бу көрәше турында язганда тарихчы профессор Г. Перетякович түбәндәге мәгълүматларны китерә: «Урыс гаскәр башлыктары баш күтөргән жирле халыкка каршы көрәшкәндә, фетнәнән житөк-чәсә булган бөкләргә, мирзаларга һәм бүтән каһарманнарга әеруча игътибар итәләр. Боларны аяусыз, берни белән дә санашмыйча үтерәләр. Үтерелгәннәрниң билгеле булган саны, бу жирдәге дан-шөһрәтле кешеләрниң күп булгандыгын һәм аларның көчләрен күрсәтә. Мәсәлән, 1555 елның көзгәндә 1560 мөһшүр кеше (бөкләр, мирзалар, житөкчеләр һәм атаманнар) үтерелгән. Урыс гаскәр башлык-ларының гайрәте белән Казан бәйсезлегә якы аксөякләр бөтенләе белән юк ителгәннән соң гына, бу баш күтөрүләр бастырыла ала. Бары тик шушы кыруда-рдан соң гына ханлыкның бөтен халкы кодлык һәм салым түләү көненә кала.

Казанны буйсындырган Явыз Иван ике елдан соң, димәк, 1554 елда, нугай бөкләре һәм мирзаларының ярдәме белән Әстерхан шәһәрнә дә ала. Бер яктан,

Кырым ханы Дәүләтгәрәйнең, икенче яктан Рәсәй белән аралары бозык булган кайбер нугай бәкләре һәм мирзаларының өндәве нәтижәсендә, кайбер каршы торулар булса да, алар унай нәтижәгә ирешми, 1556 елда Әстерхан ханлыгы да тулаем Рәсәйгә кушыла. Урыс хакимиятенә Идел тамагында ныгуы Мәскәү өчен киң офыклар ача: Рәсәй шулай итеп бай Кавказ өлкәсенә якынлаша, Кара дингезнең төньяк-көнчыгыш ярларындагы Төркия туфракларына якыная һәм Кырымның Көнчыгыш чигенә барып орыйна. Мәскәүнең төрки-мөселман өлкәләргә таба бу дәрәжәдә үтәп керүе, табигый ки, Истанбул белән Кырымның да күпмедер үлчәмдә тынычлыгын качыра. Шуның өстенә, Казан төркиләренә, хәтта Идел буенда яшәгән фин кабиләләренә илчеләре, Бакчасарайга һәм Истанбулга кадр килеп, Урта Иделне басып алган урысларның золым вәхшәтләреннән зарланалар, ярдәм сорыйлар. Менә шул сәбәпләр аркасында һәм Явыз Иванның Балтыйк буена һөжүмгә китүеннән файдаланып, Кырым белән Истанбул хөкүмәтләре, инде эш үткән булса да, Әстерханны һәм Казанны кайтаруны дөгъва итә башлыйлар.

Мәскәү патшасы авыр, ләкин ышанычлы адымнар белән көнчыгышка — төрки өлкәләргә таба хәрәкәт итеп, Казан мәмлөкәтенә бер-бер артлы һөжүмнәр ясаганда, кодрәтле кануни Солтан Сөләйман урысларның болай жәелүенә каршы һичьюгы бер генә житди сәяси адым да ясамаган. Менә шушы мәшһүр төрек хөкемдары, Аурупа сәфәрләреннән туеп, төньяк төрки йорты дөгъвасы белән әвәрә килә башлый һәм Әстерханны азат итәр өчен, анда гаскәр жиберергә тели. Солтан 1563 елда Кырымга, Дәүләтгәрәй ханга чапкын жибереп, аңа язга ризык һәм атлар әзерләргә әмер бирә һәм Истанбулдан шаһзадәләр аласында (гаскәр) янычарлар жибереләчәген вәгъдә итә. Әмма Дәүләтгәрәй бу ниятнең соң дәрәжәдә күп көч һәм югалтулар сораячагын, ләкин уңыш китермәячәген әйтә, падишаһны бу фикереннән ваз кичәргә күндерә ала һәм бу егетлеге турында Ивани патшага да хәбәр итә. Моңың белән бергә Дәүләтгәрәй, үзенә кайбер шәхси мәнфәгатләрен кайгыртып, Казан белән Әстерханны кире кайтарып алырга теләвен дәвам итсә дә, бу теләбенең бары тик Дүртенче Иваннан «Мөхәммәтгәрәй бүлгә» яисә, һичьюгы «Сәхибгәрәй бүлгә» күләмендә бүләк тартып алу өчен бер сылтау булуы Мәскәү патшасының Кырым ханы белән язышкан хатларынан аңлашыла. Мәскәү бүлгәгән алгач та Дәүләтгәрәй хан Әстерхан белән Казанны дөгъвалаудан ваз кичә. Ләкин безраздан соң, патшаны янадан бүләк жиберергә мәжбүр итәр өчен, дөгъвасын яңарткан була.

Кануни Сөләйманның дәвамчысы солтан Сәлим Әстерханны яулап алырга карар бирә. 1567 елның азында Кырым ханына жибергән фәрманында, Истанбулга килгән Хива һәм Бохара хажиларының авызыннан ишетелгәнчә, Мәскәү патшасының Казан белән Әстерханны басып алганнан соң бу өлкәләрдә ислами-ятне юк итү, христианлыкны өстен чыгарып, яна динне жәелдерү белән шөгыйльләнүе, башка мөселман өлкәләренә дә яनावы, Әстерхан өлкәсенә бик күп сәүдәгәр көймәләре килеп-китүе һәм моннан Мәскәү хәзинәсенә бик күп микъдарда байлык озатылуы искә төшерелә. Шуңа ук фәрманда солтан Кырым ханына шушы язда Әстерханга барырга әмер итә һәм үзенә дә гаскәр жиберәчәген белдерә. Дәүләтгәрәй хан солтан Сәлимне дә бу фикереннән кире кайтарырга тырыша, тик уңышка ирешә алмый, ләкин солтанның бу планын Мәскәү патшасына белдерүдән дә тартынмый һәм Әстерханның бәрелешләрсез генә Кырымга калдырылуын тәкдим итә. Патша исә Кырым ханының бу тәкдимиенә колак салмый. Чыннан да, 1569 елның азында Кәфә (хәзерге Феодосия) шәһәрәнә уңжиде меңлә төрек гаскәре килә. Кәфә губернаторы Касыйм паша бу гаскәргә Идел белән Дон елгасының бер-берсенә якынлашкан жиренә китереп, шунда бер канал казырга, бу ике елганы тоташтырырга, соңыннан шуңа юлдан кораблар белән килеп Әстерханны алырга, яисә һичьюгы ул шәһәрнең яннарында бер кала төзәргә тиеш була. Кырым ханы Дәүләтгәрәй дә илле мең гаскәре белән бу сәфәргә катнашырга мәжбүр ителә. Тузлар төялгән кораблар Азак дингезеннән Донга кереп, елга буенча югарыга таба хәрәкәт итә. Истанбул белән Кырым гаскәрләре шуңа елның август урталарында тиешле жиргә килеп житәләр, канал казып башлыйлар. Ләкин бу каналны казу яхшы бармый, чөнки Дәүләтгәрәй хан, «бу эшне хәл итеп булмайчак», дигән фикерне алга сөрәп, кешеләренә кире кайтырга кинәш итә. Ниһаять, Касыйм паша, Әстерханлыларның да үтенүе буенча, канал казудан ваз кичеп, коры жир юлы буйлап Әстерханга юнәлә һәм сентябрь урталарында шәһәргә якынлаша. Әмма һөжүм башларга батырчылык итмичә, шунда бер ныгытма корып кышларга, Кырым ханын исә кире мәмлөкәтенә кайтарып жиберергә карар бирә. Ләкин бу карар белән гаскәриләр риза булмый һәм фетнә башлыйлар. Шуңа вакытта, «күпсанлы Мәскәү һәм Иран

гаскәрләре килә», дигән хәбәр тарала. Ә иртәгәсен урыс гаскәрләренең килү хәбәре дәрәсләгә беләнә. Шуннан соң Касыйм паша агачтан корылган ныгытмаларына (григориян календаре буенча 20 сентябрьдә) үт төртә дә Крым ханы белән бергә ашыгып Крымга китеп бара. Тарихчы С. Соловьев: «Шулай итеп, Крым ханының теләге кабул була»,—ди. Бу унышсыз сәфәрдән соң госманлы солтаннарының Идел буенда тагын бер мөселман-төрөк дәүләте төзү теләге сүнгән. Ә Крым ханы Мәскәү патшасы алдында шактый мөшкөл хәлдә калган. Чөнки ул элек-электән патшаны төрөк солтаны белән куркыта торган була. Ләкин, шулай булуга карамастан, ачкүз Дәүләтгәрәй хан Мәскәүгә илчеләр жибереп, Казан белән Әстерханны кайтаруны таләп итүдән, ә чын дәрәсә—мен сум акча, жәңлек тиреләре, ау лачыннары өмәт итүдән дә баш тартмый. Ике йөзлә бу ханның әлегә теләкләрен кискенлек һәм нәфрәт белән кире кагу да бик мөмкин була, ләкин патша, солтанның Әстерханга янадан һөжүм оштыру ихтималын һәм андый очракта Дәүләтгәрәйнең үзенә файдалы бер корал була алачагын күз алдында тотып, бу гөзәрләргә мөлаемлек белән генә кире кага. Тик шулай да жавабының соңында, ханның каруныгын канәгатьләнדרү өчен, өмәт капкаларын ачык калдыра. С. Соловьев болай ди: «Ләкин Мәскәү өчен төп куркыныч Истанбулдан килә иде. Ливания (Балтыйк ярлары) сугышлары вакытында һәм даими гаскәр булмаган бер чорда, Крым ханына каршы Ука елгасы буенда гаскәр тоту үзә дә авыр бер эш иде, ерак Әстерханда берничә меңлә гаскәр тоту тагын да кыенрак иде. Солтанның язын Әстерхан сәфәрен яңарту фикерендә булуын да Иван белә иде. Ул вакыт Крым ханы Мәскәүгә ыргылачак. Болардан тыш, солтан гаскәрләренең Идел тамагындагы кечкенә генә унышы да, болай да урыслардан гарык булган казанлыларның баш күтәрүенә этәргеч бирчәк иде».

Күзләрен һәрвакыт Балтыйк буена текәгән, Литва һәм Польшадагы мөһим вакыйгаларны бик уяу күзәтеп торган, мәмлөкәтнең эчендәге каршылыкларны да исәпкә алган Явыз Иван Крым белән Төркиягә корбаннар бирергә дә мәжбүр була. Крым ханына «Мөхәмәтгәрәй бүләге» бирергә риза булганы кебек, 1570 елда яңа солтанны котлау сылтавы белән Истанбулга Новосельцев исемле берәүне илчә итеп жиберә. Бу илчә Казан мәсьәләсе турында солтан Сәлимгә сүз арасында болай дигән: «Хөкемдарыбызга тугрылыклы хезмәт иткән казанлылар аның мәрхәмәте белән үзләренә жирләрендә яшиләр. Хөкемдарыбыз аларның диннәренә кагылмый, гыйбадәтханәләрен жимертми. Патшабыз шушы көннәрдә Саинбулат солтанны Касыйм (Ханкорман) ханлыгына чыгарды һәм анда ислам дине таләп иткәнчә мәчетләр, төрбәләр корырга кушты. Хөкемдарыбыз аны бер генә эштә дә ирегеннән мөхрүм итми. Әгәр безнең хөкемдарыбыз ислам динен эзәрлекләсә, Саинбулат солтанга мәмлөкәтебезнең уртасында мөселманча тереклек итәргә рөхсәт итәр идеме икән?». Бу илчә солтаннан канәгатьләнәрлек жавап ала алмаган, ахры, киләсе елда (1571 дә) Истанбулга Мәскәүдән Кузьминский фамилияле икенче бер илчә жиберелгән. Солтан Сәлим Казан белән Әстерханны кайтаруны таләп итүендә үз сүзен даими әйтеп торган. Шунысына игътибар итәргә кирәк: илчә Новосельцев, Дүргенче Иван тарафыннан жимерелгән Казан гыйбадәтханәләрен игътибарга алмыйча, Мәскәүнең яңа шәһәрдә урыслык сәясәтенә хезмәт иттерү өчен төзәлгән ялган «ханлык»тагы сатлык ханзадәләр төзегән мәчетләр турында гына сөйли. Төрөк солтанының авызын томалау өчен исемә телгә алынган Саинбулатның ни дәрәжәдә мөселман булуы шуннан беләнә ки: бу адәм актыгы 1573 елның уртасында, димәк, Мәскәү илчесенә солтан Сәлим белән очрашуынан ел ярым сонрак, христианлыкка күчеп, Семен Бикбулатович исемен алган.

Истанбулның әмәре белән, Крым ханы 1571 елның язында, йөз егерме меңлә гаскәр жыеп, Мәскәүгә юнәлә. Крымлылар Мәскәүгә якынлашканда Иван патша бәрелештән качып, төньякка таба, Ростов шәһәренә чигенә. Крым гаскәре саклаучысыз калган Мәскәү шәһәренә һөжүм итеп, бик күп урысны кыра һәм хисапсыз күп байлык кулга төшәрә. Дәүләтгәрәй хан бу сәфәреннән кайткач, Иван патшага түбәндәге эчтәлектәге бер хат жиберә: «Казан белән Әстерханнан кала бөтен жирне жимереп ягачакмын. Бөек Тәңрәгә тапшырып, бөтен жиһан байлыгын жир белән тигезләячәкмен. Мин сина каршы бардым, башкаларны яндырдым, тажың белән башыңны да алачак идем, син безгә каршы чыкмадың, якын килмәдң. Әле үзгә хөкемдарлык иткән буласың. Синдә оят һәм намус булса, чыгар иден, безгә каршы торыр иден. Безнең белән жан дуслар булырга телисең икән, илләребез булган Казан белән Әстерханны кире бир! Безнең максатыбыз—Казан белән Әстерхан. Акча һәм хәзинә белән котыла алмассың, донъя байлыгын бирсәң дә, кабул итмәм. Ә дәүләтнең юлларын исә мин күрдәм һәм белдем».

Шушы вакыйгадан соң Дүртенче Иван Крымга илчеләр жибереп һәм хатлар язып, хан белән сөйләшүләр башлый. Бер яктан, Әстерханны Крым ханлыгына бирер кебек кыяфәт ясап, аны алдарга, вакыт отарга тели, икенче яктан, зур бүләк вәгдә итеп, ничек кенә булса да ханны Казан белән Әстерхан дөгъвасыннан ваз кичтерергә тырыша. Патшаның бу хәйләкәрлеген сизеп торган Дәүләтгәрәй хан 1572 елның язында 120 мең кешелек гаскәр белән тагын Мәскәүгә юнәлә, тик Ука елгасы буендагы бәрелештә җинелеп, җигенергә мәжбүр була. Бу җинелүдән соң ханның Иванга мөгамәләсә дә үзгәрә. Мәсәлән, ул Мәскәүгә юллаган илчесенә Иван патшага шул сүзләрне әйтергә әмер бирә: «Яхшы беләм, патшаның мәмлөкәте киң һәм халкы да хисапсыз. Мәмлөкәтнең очы-кырые булмаса да, ул миңа хәтта Казан белән Әстерханны да бирми. Миңа бу шәһәрләрне биргәннән соң да, аның илендә бик күп шәһәрләр калачак. Һич булмаса, Әстерханны бирсен иде. Мин төрек солтаныннан оялам. Чөнки ул минем хакта: «Патша белән көрөш алып барса да, Казан белән Әстерханны кире ала алмый, патшага каршы берни дә эшли алмый», диячәк. Әгәр патша миңа Әстерханны кире бирсә иде, үлгәнчегә кадәр аның иленә яу чапмас идем».

Ләкин бу очракта Иван патша да үзен башкачарак тотта. Ханга биргән җавабында, аның вәгдәләренә ышанмавын, Казан белән Әстерханнан ваз кичеп, үзенә каршы Крымнан тыш тагын ике кылычның мөйданга килүенә юл куймаячагын аңлаткан һәм бик аз микъдарда бүләк жибергән. Хатының ахырына: «Кайчандыр дөнья малын кабул итмәячегенне язган идең, шуңа күрә бүләкне аз гына жиберәм», дип язып, ханнан усал көлгән.

1584 елның җәендә, өченче солтан Морад заманында, патша Федорның тәхеткә утыруын хәбәр итәргә Истанбулга жиберелгән илче Благов, анда баргач, алдарак телгә алынган Касыйм ханлыгындагы Мәскәү кулы белән ясалган «мөселманлык»ны алга сөрәп: «Рәсәйдә ислам диненә каршы һичбер төрле басым юк, чөнки Касыйм шәһәрәндә мәчетләр бар һәм анда Мостафа Али исемле мөселман ханы хахимлек итә»,—дип белдергән. Бу юлы «Баба Али» пашалары Мәскәү илчесен Казан белән Әстерхан мәсьәләсен күтәрәп тынычсызламаганнар. Кырымда исә эчке гаугалар башланган. Газигәрәй хан 1591 елның җәендә Мәскәүгә юнәлсә дә, буш кул белән кире кайткан. Аннан соң, үзара мөнәсәбәтләрән яңарту максаты белән, хан Мәскәүгә илче жибергән һәм патшага: «Безнең ханыбыз Казанны да, Әстерханны да кире алырга теләми, тик патша ханыбыз теләгән бүләкләрне генә жиберсен»,—дип әйтергә кушкан. Шуннан соң, Истанбул белән Бакчасарай хахимнәре Әстерхан белән Казанны бөтенләй онытканнар.

Икенче бүлек

Басып алындан соң

1

Гыйбрәт алырлык бер чагыштыру

XIII гасырда мәжүси монгол-татарлар урыс илен басып алгач, аннан билгеле бер микъдарда салым түләтәләр, ләкин илнең эчке төзелешен үзгәртмиләр, иҗтимагый-сәяси оешмаларына кагылмыйлар. Урысларның руханилары, монахлары, чиркәү һәм монастырь милекләре ясактан азат ителә. Урыс руханиларына һәм дини оешмаларына, дини ышануларына, гореф-гадәтләренә хөрмәт белән карыйлар. Урыс иленә карата бу сәясәт соңыннан Алтын Урданың мөселман ханнары заманында да үзгәртелми. Мәсәлән, Урданың кодрәтле мөселман ханы Үзбәк митрополит Петр исеменә биргән ярлыгында урыс руханиларының, чиркәү һәм монастырьларның һәртөрле салымнардан азат булуларын белдерә. Бу ярлыкта болай диелә: «Митрополит Петрның зур чиркәве һәм аның бөтен рухани оешмасы безгә дога кылалар һәм ярдәм тәләләр, гаскәрләребезгә рухи көч бирәләр. Аларның дини тәртипләрен берәү дә рәнҗетмәсен, кимсетмәсен! Рәнҗетүчеләр һич гафу ителмәсләр, һәм үлем җазасына дучар ителерләр!»

«Без Аллага мөнәсәбәте булган әйберләрне саклыйбыз, Аллага багышланганын алмыйбыз. Аллага мөнәсәбәте булган әйберне алу гөнаһ. Аны алган Алланың каһәренә дучар булыр, безнең тарафтан исә үлем җазасына хөкәм ителәчәк».

Шул рөвешле, Алтын Урда дәүләтендә урыс руханиларының, дини оешмаларының хокук һәм дәрәжәләре ханнарның фәрманнары белән расланган һәм канун белән тәэмин ителгән булган. Христиан динендәгеләренә мөселманлаштыру яки урысларны татарлаштыру теләге Урда ханнарының уйларына да кереп карамаган. Бу хәлләр XIII һәм XIV гасырларда булган.

Төрөк падишаһы Икенче Мөхмәт (Фатыйх) 1453 елда Византиянең башкаласын алгач, Шөрөк чиркәү патриархлыгына дини эшләрдә генә түгел, мөкәтп һәм төрбия эшләрендә дә гаятьте кин мөмкинлекләр биргән. Шулай итеп Фатыйх солтан, патриархлык аша Истанбулдагы римлыларга кин милли һәм мәдәни автономия бирә алган. XV гасырда төрөк һәм татар хөкемдарларының ватандашлары булган христианнарга карата сәясәт менә шул рөвешле булган. Инде килеп XVI һәм XVII гасырларда Мәскәү патшаларының басып алган Казан дәүләтенен дини оешмаларына һәм халкының дини ышануларына; ижтимагый киләчәкләренә (традицияләренә) карата сәясәт алып баруларын күздән кичерик. Монда шуны да билгеләп үтик. Төркиләр жирендә тамыр жәйгән урыс сәясәтенен үзенчәлеген һәм анда төзелгән урыс идарәсенен асылын бары тик урыс тарихи чыганакларына таянып кына күрсәтәчәкбез. Менә бу чыганаклардан беләнгәнчә, Казанны алган Мәскәү патшасы Явыз Иван, мөселман руханиларының, гыйбадәтханә һәм мәдрәсәләреннән хокукий хәлен уйлау бер кырыяда торсын, үз дәүләтенен чикләре эчендәге ислам диненен яшәшкән дә бөтенләй танымаган. Димәк, Мәскәү дәүләтендә ислам дине кешеләре, дини оешмалар һичбер төрле аерым хокук һәм өстенлекләргә ия булу кайда, алар өчен бу дәүләттә хәтта яшәү хакы да бөтенләй танылмаган. Алар законнан тыш буларак яшәгәннәр. Шул ук вакытта мөселманнарны кимсетү, аларның гыйбадәтханәләрен пычрату, ислам динен хурлау өчен һәркемгә рөхсәт һәм мөмкинлек бирелгән. Ислам өчен урыс дәүләтенен кануннарыннан яклау эзләр файдасыз бер эш булган. Ул заман урыс елъязмалары, Мәскәүнең рәсми эш көгазлары — «сказания»ләр язучылар, мөселманнарны «шакшы», «кабахәт» («поганий»), мәчетләрен «потханә» («копище») дип атаганнар. Ислам дине Явыз Иванның вәрислары чорында да законлы яшәү хокукына ия була алмаган. Соңыннан Мәскәү дәүләтендә ислам динен тану бары тик аның барлыгын танудан гына гыйбарәт булып, һич кенә дә законлаштырып тануга барып житмәгән.

Урыс кенәзләре элгөрәк Алтын Урда ханнары янына тугрылыкларын күрсәтер өчен барырга мәжбүр ителгәннәр. Ләкин соңыннан шулар Казан төрки зыялыларының күбесен йә кылычтан үткөргән, яисә газаппа, көчләп чукундырганнар. Алтын Урда ханнары тарафыннан урыс иленнән закон буенча билгеле бер микъдарда ясак түләтелгән булса, соңыннан, Казан иле урыска буйсынгач, воеводалар, дьяклар һәм башкалар анда дөһшәтле жимерүләр, утка тотулар оештыра. Шунның аркасында ил хәрабәгә әйләнгән. Алтын Урда ханнары һәм хөкүмәте урысларның дини ышануларына хөрмәт белән караган, руханиларын һәм рухи оешмаларын ясактан азат иткәннәр. Мона капма-каршы буларак, урыслар Казанның ислам дини оешмаларын вәхшиләрчә юк иткәннәр, мулла-мәэзиннәрен үтергәннәр, мәчет-мәдрәсәләрен яндырганнар, жимергәннәр; мөселман дини ышануларына төмам бер дошманлык белән караганнар; төркиләреннән изге гадәтләрен мәскәрәләгәннәр; жирле халыкны, иң төп хокуклардан мөхрүм итеп, чын мәгънәсендә бер кол хәлендә калдырганнар. Татарлар урысларга төрле мөмкинлекләр, автономия бирсә, урысларның казанлыларга карата сәясәте — йоту һәм юк итү булган. Алтын Урданың урыс илендәге идарәсенә «татар изүе», «татар жәбере» дип әйтү мөмкин икән, урысларның Казан илендәге идарәсенә «урыс жәһәннәм» дип әйтү генә урынлы булып.

II

Төрки өлкәләрдәге Мәскәү идарәсе

Жир хосусый милек буларак юк ителә: «Мәскәүнең боек патшасы» басып алган жирләренен бердөнбер һәм төп хужасы санала, аларны, шартын туры китереп, кемгә теләсә, шуңа бирә ала. Бу вакытларда жирнең төп хужасы — жирле халыкның ризалыгы соралмый. Мәскәү патшалары үзләрен буш жирләреннән генә түгел, жирле халык тарафыннан эшкәртелеп, уныш бирә торган жирләреннән дә шартсыз-нисез хужасы саныйлар. Мәселән, Явыз Иван Казан шөһәре тирәсендәге, Зоя каласы ягындагы, Мишә елгасы буендагы һәм Кама елгасы тамагы тирәсендәге бер мең гектар жирне Казанның баш епискобына

бүлөк итө. Бу жирлөрдө иген игелө торган кырлар, урманнар, болыннар, балыгы күп күллөр, умарталыктар, су кондызы үрчөгөн урыннар һәм, ниһаять, яшөгән халык белән бергә шактый күләмдә авыллар да була.

Гомумән, казанлыларының Идел һәм Кама елгалары үзәннәрендәге иң уңдырышлы һәм бәрәкәтле жирләрен урыс руханиларына һәм монастырьларына, буш яткан жирләренең иң яхшыларын күчеп утырган урысларга һәм жирле халыкның чукуиндырылганнарына «бүлөк» иткәннән соң, төп жир хужалары һаман да эчкөрерәк, коры һәм уңдырышсыз жирлөргә куыла барган. Ханлыкның баш шөһрәе булган Казаннан илле чакырыман якынак жирлөрдә бүтөн татар-мөселман авылларын таба алмассыз. Борынгы Болгар дәүләтенен йөрәге булып торган хәзерге Спас өязендә дә татар мөселман авыллары бик аз.

Мәскәү патшалары фәрманнарында Идел, Урал һәм Себер кавемнәренен Мәскәү идарәсе астындагы хәле «холопство» дип, ә ул кавем кешеләре «Мәскәүнән бөек хөкемдары холоплары» дип әйтелә. Борынгы урыс телендә «холопство» — коллык, «холоп» исә кол мәгънәсенә туры килә. Түбәндә Мәскәү хөкүмәтенен бу кавемнәр хезмәтеннән ничек файдалануын язганнан соң, бу төгъбирләренең ни дәрәжәдә урынылы булуы ачык аңлашылачак.

Мәскәү басып алуына дучар булган бу халыктар, беренче нәүбәттә, Мәскәү хөкүмәтенен рәсми телендә дә ясак дип аталган салым түлөргә мәжбүр ителә (Төрки телдә ясак сүзе яулап алынган өлкөлөргә салынган салым). Моннан чыгып аларның үзләрен дә «ясаклы» дип атыйлар. Әмма бу салым билгеле бер күләмле булмыйча, аның микъдары һәм үлчәве, халыкның урысларга баш ию дәрәжәсенә карап, үзгәрә. Урыс түрәләренең ачкүзлелегенә каршы торырга мөмкинлөгә булганнардан аз ясак алу белән чикләнсәләр, каршылык күрсәтергә хәле итмәгәннәреннән бөтен эшләп тапканнары ясак итеп алына, ә үзләренә бары тик иске һәм ертык киёмнәре генә ташлап калдырыла.

«Ясаклы» кеше үзе өчен генә түгел, гаиләсенен балигъ булган ир балаларының һәммәсә өчен дә ясак түлөргә мәжбүр ителә. Баштарак гаиләнен һәрбер кешесеннән ясак түлөтелгән, яшь балалар, авырулар, картлар — ягъни эшли алмаучылары да исәптә булган. Бары тик Борис Годунов патша заманыннан соң гына балалар, авырулар, төмам картлар һәм бик фәкыйрьләр ясактан азат ителгәннәр. «Ясаклы» кеше гадәти ясакны түлөгәннән соң, патшага, аның тәхетә варисына, воеводаларга махсус «бүлөк ясагы» түлөргә дә мәжбүр кылынган. Башта бу «ясак» мәжбүри бер әйбер булмыйча, ихтияри бер бүлөктән торса, аннары «ясаклылар» бу «бүлөк»не даими рәвештә түлөргә тиешле ителә. Болардан тыш, «ясаклы» кулында калган товарын да бары тик хөкүмәт тарафыннан билгеләнгән сөдүгәргә генә сата ала. Тик төп ясакны һәм «бүлөк ясагын» түлмөгән хөлдә, аларга да бернәрсә сатарга рөхсәт бирелми. Ясаклыдан товар сатып алган сөдүгәр исә, закон буенча бу малның бөтенесен билгеле бер жирдә, казна чиновниклары тарафыннан төгаенләннгән бәя буенча хөкүмәткә тапшырырга мәжбүр ителә. Ул вакытта хөкүмәт чиновниклары малның уннан бер өлешен бушлай алалар. Мона гошер ясагы дигәннәр. Бу «уннан бер», беренче карашка, сөдүгәрдән алынса да, чынлыкта исә моның авырлыгы тагын да шул ук «ясаклы»ның сыртына төшә. Чөнки сөдүгәр, гадәттә, малның уннан берен ясаклыдан бушлай ала.

Ясак ау жәилекләре (төлке, сусар, тиен, ас, ак төлке, бүре, кеш, барс, кондыз, куяң һ. б.) тиреләре шәкелендә түлөнелә иде. Н. Фирсов әйтүенчә, «Ясак Мәскәү хәзинәсенен иң бай керем чыганагы иде. Бөекләрне «кулда тоту», оста сугышчыларны жәлеп итү, күрше дәүләтләренең дәрәжәле кешеләрен «аулау» өчен шул ясаклыларның авыр хезмәте белән табылган хәзинә файдаланылган кебек, патшаларның табиннарын тутырып торган чит ил шәрәблары һәм тәм-томнары, сарайда киелгән кыйммәтле кафтанныр да «бөек хөкемдар»ның коллары яшөгән жирлөрдән китерелгән төлке һәм кеш тиреләре бәрабәрәнә сатып алына иде».

Патшаларның хәзинәсен тутырган һәм чит ил кешеләренен исен китәргән алтын һәм көмеш өеме дә «ясак» буларак тупланган тиреләр бәрабәрәнә кулга төшерелгән. Патша үзенен саулыгын, бабаларының рух тынычлыгын теләп укыган монахларга, сугыш кырларында батырлыклар күрсәткән сугышчыларга, сүзсез буйсынган һәм коллык иткән «бәндәләр»енә дә төлке һәм кеш тиреләре бүлөк итә.

Ясаклыларның дәүләт фйдасына хезмәт итүе ясак түләү өчен төнне көнгә ялгап ау артынан йөгәрүдән генә гыйбарәт булмыйча, аларга шактый гына башка мәжбүриятләр дә йөкләтелә. Бу ирексезләп эшлөтүләрен «дәүләт хезмәте» дип атыйлар. Хөкүмәт аларга ныгытмалар, бастиионнар, калалар төзәттерә, юллар салдыра һәм болар өчен аларны кайчак ясактан азат итә, ә кайчак анысын да эшләми.

Берәр өлкәгә дошман куркыныч тудырса, билгеле бер жиргә туплану һәм урыс гаскәр башлыклары житәкчеләге астында «бөек хөкемдар»ның дошманнарына каршы сугышка китү дә яsakлыларының бурычы була. Соңыннан Мәскәү хөкүмәте нинди дә булса берәр сугышка катышканда, төп Казан төркиләреннән — чувашлар белән башкортлардан, ар, чирмеш һәм мордва кебек фин кавемнәреннән торган үзенчәлекле бер «ополчениеләр төзи. Һәр өч өйнен бер «сугышчы» бирергә мәжбүр ителә. XVII гасырда даими гаскәр полклары оеша башлагач, Казан ханлыгының жирле халыклары да (шул исәптән, татарлар да) рекрут бирергә тиеш була. Болардан тыш, хөкүмәт, урыс морзаларының казна хезмәтләренә түдәү итеп, яsakлылары аларның эшләрендә дә куллана баштай.

Мәскәү дәүләте басып алган Идел һәм Уралдан тыш, башка урыс өлкәләрендә шәһәр, «острог» (читләре өйләндереп ныгытылган авыл) һәм «кышлак» (аучы торакалары) дип аталган, ныгытмаларны эченә алган өязләр барлыкка китерә. Бу идарә бүленешләрендә ыруг асымлыклары исәпкә алынмаган кебек, яуланган жирләренә хисап вә үлчәү агынынан тигез өлешләргә бүлү дә күз алдында тотылмаган һәм бу өлкәләрдә урыслар килгәнгә кадәрге идарә бүленешләренә дә бик аз әһәмият бирелгән. Шәһәр, кала һәм авыллар төзегәндә, урыс булмаган халыкларны географик жәһәттән бүлгәләү һәм аларның берләшүенә каршылык итү максаты күздә тотыла.

Шәһәрләрдә һәм өязләрдә идарә һәм хөкем дилбегәләренән һәр икесе воеводаларның кулында булып, аларның ярдәмчеләре һәм дяклары (беренче сәркатибләре) билгеләнә. Урыслар булмаган өлкәләренә идарә итү өчен махсус кагыйдә һәм ысуллар файдаланыла, болардан башлыча ике максат күз алдында тотыла: беренчесе — жирле халыкның хезмәтеннән мөмкин кадәр күбрәк табыш алу, икенчесе — бу халыкның буйсынмау һәм тынламаучылык күрсәтүләренә һәм кулга корал алып баш күтәрүләренә каршы тору.

Жирле халыкның баш күтәрүләренә каршы тору өчен исә: шәһәрләр даими камалган хәлдә тотыла: жирле халыкның хал һәм хәрәкәтләрен күзәтү һәрбер хөкүмәт чиновнигының бурычы исәпләнә. Чиновникларга бу күзәтү эше өчен яsakлыларының үз араларынан «ярдәмчел»ләр яки шымчылар табарга кинәш ителә. Мондый түбән жаннар йә акча белән, йәсә күзәтәләр торган кешенән тартып алынмачак мал-мөлкәтеннән өлеш чыгару вәгъдәсе белән сатып алына. Һәрбер өлкәдә жирле халыкның хөкүмәткә тугрылыгын тәмин итү максаты белән аның алдынгы кешеләре арасыннан әманәтләр (тотык) алына, бу кешеләр шәһәрләрдә аерата күзәтү астында тотыла. Жирле халыкка шәһәргә төркемләп яки корал белән килү бөтенләй рөхсәт ителми. Аларга шәһәрләрдә кич сонга калу һәм бигрәк тә куна калу тыела. Урыслар да шәһәргә килгән жирле халык белән тыгыз мөнәсәбәттә булмый һәм алар белән бер табанга утырмыйлар. Урыс булмаганнарга гомумән корал һәм металл әйбер сатылмый һәм мона аеруча игътибар итү һәрбер воеводага йөкләнә. Фәкать воеводалар идарәсе, түбәндә күрсәтелгәнчә, шулкадәр чыдап тормаслык бер дәрәжәдә булган ки, хәтта хөкүмәтнен урыс түгел халыкларының хыянәтләренә каршы күрелгән кискен һәм ныклык чаралары да нәтижә бирмәгән. Воеводалар һәм ялланган шымчылар никадәр тырышса да, һәрвакыт яsakлыларының бөтен хал-хәрәкәтләрен күзәтә-күрәп бетерә алмыйлар: тотыклар калалардан кача; яsakлылар вакыт-вакыт күпләп дары, пуля һәм корал кулга төшерәләр. Бу хәзинәне кулга төшерү өчен үз араларыннан кеше сайлап, хәтта урысларның баш шәһәре Мәскәүгә жиборүгә кадәр барып житәләр.

Урыс булмаганнарга караган хөкем эшләренән иң югары баскычы Мәскәү шәһәрәндәге «Казан приказы» һәм аңа кушылган «Себер приказы» була. Ләкин анда бары тик гаять дәрәжәдә мөһим эшләр генә килеп житә. Гадәттә, югарыда искә алганыбызча, эшләре дә урындагы воеводалар кулына тапшырылган була. Воевода һәм тикшерүче, һәм прокурор, һәм дә хөкемче вазифаларын башкара.

Себер һәм Әстерхан воеводалары, патшаның фәрманын көтеп тормыйча, урта хәлдә яsakлыга үлем жәзасы бирү хокукына да ия була, бары тик кемгә, ни өчен һәм ничек үлем жәзасы бирелүе турында Мәскәүгә хәбәр итәргә генә йөкләнелә. Воеводалар бу явыз хокукларын шәхси мәнфәгатьләре өчен дә куллана, сорау алу вакытында жәзалаулар ярдәмендә нахактан башланган бер догъваны хаклы догъва итеп калдыруга ирешәләр. Моның нәтижәсендә мескен халыклар гажизлектән тинтери, яsak түли алмаса һәм чиксез кыен хәлдә калалар. Бер жирле кеше, башбаштак хөкемченен гадәлсез хөкеменнән соң шикаятә итә алса да, Мәскәүнен, патшаның ераклыгы («Төңрә биеткә, патша еракта») һәм шикаятънен бик озак вакытлар тиешле урынга барып житә алмавы аркасында, алардан әллә ни файда күрелмәгән. Воеводалар өстеннән жиборелгән шикаятъ-

ләр закон кушканча бары тик аларның чиновниклык срогы чыккач кына тикшереләчәк булганга күрә, алар шул вакытка кадәр үзләренен гаделсез хөкемнәренен жеп очын тиешенчә яшерә киләләр.

Урыслар тарафыннан басып алынган Казан һәм башка өлкәләренен жирләре «Мәскәү сатраплары» дип аталырга ләек булган воеводаларга көн күрер өчен бирелгән. Тагын да дәрәсрәге, талап алынган малдан узара өлеш чыгару булган ул. Идарә һәм хөкем итү хокукына ия бу кешеләр чын мәгънәсендә деспот булып, идарәләре һичбер чикләнгән белмәгән. Урыс булмаган өлкәләрдәге Мәскәү воеводаларының начар идарә итүләре һәм явызлыклары турында урыс тарихы чыганакларында күп язылган.

Воеводалар ике елга, аларга буйсынган «стрелец»ларның башлыклары һәм ясак жыночы чиновниклар шулай ук кыска бер вакытка урыс булмаган өлкәләргә жиберелгәннәр. Шуңа күрә бу чиновниклар, шәхси мәнфәгатьләрен кайгыртып, бер кешенен тиз арада башкалар хисабына баюына китерә торган алдау, талау кебек гадел булмаган чараларның берсеннән дә баш тартмаганныр. Бу максат белән алар ясаклыларны куркытып акча һәм жөнлек тиреләрен тартып ала, хәтта ачыктан-ачык аларның милекләренә кул сузалар. Хәтта хатыннарын, кызларын көчләп алып китәләр, ясаклыларның халык санын саклау өчен, дигән булып хөкүмәтне алдыйлар. Изге тойгылары рәнжетелгән, мал-мөлкәте таланган жирле халык өчен таяныч эзләп баш орырлык бер генә сыеныр урын да булмый. Жирле ясаклы халыкны төрле сылтаулар белән яки һичбер сылтаусыз-нисез талау, аларның хатын-кызларын, бала-чагасын алып китүләр бер гадәт хәленә килә.

Гадәттә, талаучыларның башында воеводалар шәхсән үзләре тора. Жирле халыкның талап үзләштерелгән яки алдап алынган мал-мөлкәтеннән үзләренә өлеш чыгарылган төкдирдә һәрбер талаучыны, һәрбер алдаучыны йолып калырга өзер торалар. Алар ясаклыларны булдыра алган кадәр талаучы сөүдәгәргә дә, ясак жыночыларга да, тамгачы чиновникларына да өшнә булалар. Күзөтү һәм хөкем эшләрендә дә гаять туһас һәм намуссыз өшәкелекләр эшләнелә. Жирле халыкның тормышы, гомере сукуыр бер тиен дә тормый. Мондый идарәчеләренен кайберләре жирле халыкның жәзалар вакытындагы ынгырашуларына да игътибар итмичә, күңел ачалар.

Н. Фирсов язучы: «Мәскәү чиновникларының акыл үсеше шул дәрәжәдә түбән иде ки, алар байлык туплау өчен алдау һәм көчләүдән башка чара белмиләр һәм хәтта үзләренен ижтимагый әхлаксызлыкларының асылын анламыйлар иде». Урыс булмаган өлкәләргә түрә буларак урыс боярлары, окольничийлар (икенче дәрәжәдәге боярлар), стольниклар (патшаның баш экономы), әмер (идарәчелек) чиновниклары, бояр (аксөяк) балалары жиберелгән кебек, бу түрәләр арасында социаль һәм ижтимагый хәленнән чыгып башка катлам кешеләре дә була: урыс авантюристлары төрле милләттән әсирләр, жирле халык арасыннан христиан динен кабул иткәннәр бу өлкәдә үзләренә эш тапкан кебек, ул жирләргә сөрелгән кайбер жинаятьчеләргә дә түрәлекләр бирә алалар. Бу бөндәләргә кешелек хисләре бик ят булып, үз-үзеннән канәгать кинәнгә һәм кимсетү, изүләргә бик оста булалар. Болар үзләренә һәм кешеләргә карата хөрмәт хисе кебек бөек тойгыларның ни икәннән дә белмиләр. Әмма башкаларны изү өчен кирәкле холык билгеләре боларда бер дә ким тупланмый. Алар бик نادан булсалар да, белемнәре ясаклылардан өстен тору өчен бик житә. Мәсәлән, бу түрәләр ныгытма һәм бастионнарны бик оста итеп кора, ату коралларын бик яхшы куллана һәм корал аларда кирәгеннән артык жыйнала. Ә жирле халык исә боларны мең дә бер төрле мәшәкат һәм бөек фидакарылекләр бәрабәренә генә кулга төшсә.

Мәскәү воеводалары бик نادан, ә кайберләре укый-яза да белми торган кешеләр була. Хөкүмәт оешмаларының язучыларын башкару һәм законнарны аңлап куллану «әмер чиновниклары» кулында туплана. Димәк, идарә вә хөкем эшләренен төп үзәген һәм акыл көчен болар төшкил итә. Болар исә законнарны кая кирәк, шунда боргалау эшенә оста да. Уку-язу һөнәре боларның кулында урысча язучы-сызу белмәгән жирле халыкны талау өчен куркыткыч бер корал була. Илнен бөтен байлыгы, жирле халыкның авыр хезмәт белән эшлән тапканының бөтенесе Мәскәү чиновникларының кулына агып керә торган була. Боларның берни белән дә чикләнмәгән тәртипсез идарәсе нәтижәсендә жирле халык коточкыч хәерчелеккә төшкән булса, золым вә гаделсезлек, ихтыяжлар һәм алар китереп чыгарган канлы бәрелешләр, чит илләрдән килгән төрле авырулар, кайбер жирлеләренен үз теләкләре белән милләтеннән баш тартуы, кайберләренен исә көчләп чукуындырылуы аркасында жирле халыкның саны кимегәннән-киме барса, бу өлкәләрдәге урыс чиновникларының хахимлек хокукы һәм байлыгы артканнан-арта гына бара...

Басып алынган өлкөлөрдө кертелгә, яна Мәскәү тәртипләре, жирделәренен ижтимагый тормышына да тәсир иткән. Бу яна тәртип яна буйсындырылган кавемнәриң башсыз калдырырга һәм аларның ижтимагый куәтен тар-мар кылынган бер хәлтә төшөрөргә бик тырышкан. Мәскәү воеводаларының Казан төркиләренен житәкчеләрен ничек юк итүләрен югарыда күрдөк. Г. Перетяткович сүзләренә караганда, Явыз Иван Казан төркиләреннән булган атаклы кешеләриң бәрелешләрдә катнашмаганныарын да Мәскәү, Новгород, Псков кебек чын урыс өлкәләренә сөргән һәм алар урынына Казан өлкәсенә урыс боярларың һәм башка күчеп килүчеләриң урнаштырган. Күренә ки, Мәскәү хакиме бу эшләрә белән бер таш белән ике кошка бәргән: бер яктан, Казан аксөякләрен чын урыс жирләренә сөрү белән казанлыларың башсыз калдырган һәм әлегә аксөякләриң әкрәнләп урыслашуын китереп чыгарган. Икенче яктан, Казан өлкәсен урыс кешеләрә белән тутырган, житәкчеләреннән мәхрүм калган халык соң дәрәжәдә мөшкөл бер хәлтә төшкән һәм яна Мәскәү тәртипләренә яраклашырга һөкөм ителгән, ул көннәрдә бу тәртипләргә ят халыклар түгел, урыслар үзләрә дә яраклаша алмый тинтерәгән.

III

Миссионерлык

1555 елда Мәскәүдә яна буйсындырылган Казан ханлыгында бер епархия төзөргә карар бирелә һәм беренче епископ буларак Гурий исемле бер рухани билгеләнә. Мәгълүм ки, Казанны алган урыс патшасы Явыз Иван, соң дәрәжәдә әхлаксызлыгына карамастан, үзен искиткеч дини фанатик итеп күрсәтә. Шуңа күрә бу адәмнән христианлыктан башка диннәриң хуп күрүен өмет итү файдасыз бер эш була. Казан шәһәрә алынганнан соң, аның өмере белән бөтен мәчетләриң жимерелүе турында югарыда әйтелде. Дини сәясәттә Дүртенче Иван варислары да ул башлаган юлдан бара. Мәскәү һөкүмәте табигате белән нык бер православие нигезенә корылган теократия булганга, яна коллары да чукуңган һәм урыслашкан итеп күрәргә тели. Моңың өчен урыс булмаган өлкәләргә жибәрелгән руханилар, миссионерлык эшләрендә һөкүмәтнең бу теләк-омтылышларын истән чыгармаска тиеш була. Чөнки бу «рухани аталар»га шул ук вакытта һөкүмәтнең дөньяви вәкиллеге дә йөкләнә. Казан ханлыгына билгеләнгән епископ үз өлкәсендә дини эшләр белән идарә итүдән тыш, дөнья эшләренен барышын күзәтү һәм аларга чиркәү өчен уңайлы юнәлеш бирү белән шөгыльләнә.

Беренче Казан епискобына миссионерлык эше буенча жентекле күрсәтмәләр бирелә—аларда жирле халыкны көч белән чукуңдыру боерылмаса да, бу эштә үгеттән башка тагын жирделәриң күчелен күрү, сыйлау, аларга бүлөкләр бирү, өстенлекләр вәгъдә итү, хатта жинаятьләрен йомып калу кебек чараларны кулланы кинәш ителә. «Епископ яна чукуңдырылганныарны бик еш төшке ашка чакырсын, үз табынында аларга куас эчертсен; аннан соң бал эчерү мөжлөсенә шәһәр читендөгә алаңга жибәрсен. Әгәр епископ янына мөселман татарлар килеп мөрәжәгать итсә, аларга да епархия даирәсендә куас, шәһәр читендөгә алаңда бал эчерәргә! Бер татар бер жинаять эшләп, чиновникларың эзәрәкләвеннән качып епископка килеп сыеңса вә чукуңырга теләсә, ул татар һич кенә дә воеводаларга тапшырылмыйча чукуңдырылырга һәм үзенә епархия даирәсендә сыеныр урын биреләргә тиеш!»

Жирделәриң чукуңдыру максаты белән бүлөкләр өлөшүнә һөкүмәткә күп чыгым китерүе аңлашылгач, Романовлар династиясеннән Федор Алексей углы һөкүмәте 1681 елда бу бүлөкләр өлөшүнә туктатып, аның урынына яна христианнарың йомышлы катламыннан булганныарын—хезмәт итү мәжбүриятеннән, ясаклыларың исә салымнардан алты елга азат итәргә боера. Ләкин бу сыйлаулар, бүлөкләр һәм өстенлекләр бирү максатка бик тиз генә илтеп житкерми. Чөнки матди мөһфогатьләрдән чыгып христианлыкны кабул итәр кебек күрүгән халык, бу нәрсәләриң кулга төшөрү белән үк кире үз диннәренә кайта бара. Гомумән, урыс руханиларының Казан өлкәсендә XVI гасырдагы миссионерлык эшләрә уңышлы бармый. Казан епискобы Гермоген 1593 елда Явыз Иванның улы Федор патшага жибәргән бер рапортында Казан өлкәсендә миссионерлык эшләренен бик мөшкөл хәлдә буудын өзгәләнә-өзгәләнә яза; яна христианныарның начар әхлагыңнан, кире үз диннәренә кайтуларыңнан зарлана. Казан алынганнан соң

узган кырык ел эчендә анда бер генә мәчет тә калмаган булса, хәзер Казан татарларының үз мәхәлләләрендә мәчетләр төзәргә батырчылык итүләрен гасабиланып аңлата.

Патша бу рапортны алыр-алмастан Казанда христианлыкны ныгыту өчен административ чаралар күрәргә карар бирә. Яна христианның бер жиргә тупланылып, Казан шәһәрендә асырым бер мәхәлләгә урнаштырылачак, анда урнашырга теләмәгәннәр исә кулга алыначаклар һәм төрмәгә ябылачаклар, диелә анда. Яна дингә күчүчеләр шул диннәренә бәйлә калсыннар өчен урыс хатыннарына өйләнсеннәр, кызларын да урысларга кияүгә бирсеннәр, дигән ният белән бу мәхәллә бер бояр углы кул астына тапшырыла. Христианлыкны бөтен шартын китереп тотмаганның исә төрмәгә ябылачак, богауланачак һәм кыйналачак булалар. Казанда яна ачылган мәчетләргә жимерү, мөселманның шәһәрдән куу турында да әмер бирелә.

Патшаның теләге жиренә житкерелә: мөселманның һәммәсен шәһәрдән куалар, яна мәчетләргә жимерәләр. Урыс тарихчысы Баженов язганча, «Шул көннән башлап, Михаил Федорович хөкәмдарлыгының соңгы елларына кадәр татарлар бу шәһәрдә хәтта күзгә чалынырга да батырчылык итмиләр». Әмма шундый кискен чараларга да карамастан, миссионерлык эшә XVII гасырда да бик уңышлы нәтижәләр бирмәгән. XVII гасырның ахырына таба, ягъни 1681 елда Алексей улы Федорның бер боерыгы тарала, бу боерык буенча татар морзалары, аларның хатыннары, толлары, ир һәм кыз балалары йә христианлыкны кабул итәргә, яки күчми торган милләкләреннән ваз кичәргә мәжбүр ителә. Шушы чараның икәдән берен сайлау өчен аларга бары бер ай вакыт бирелә.

Казан илендә жирлеләр арасында миссионерлык эшчәнлегенң уңышлы булмавына сәбәп итеп шуны күрсәтү мөмкин: жирлеләр тирә-якларындагы христианлыкта — ни бу динне тотканның әхлакларында, ни дә миссионер руханиларының үз-үзләрен тотышларында күңелгә ошарлык бернәрсә дә күрмиләр. Казан өлкәсендә урыс руханиларының әхлак дәрәжәсе хакында Н. Фирсов болай ди: «Урыс руханиларының әхлак дәрәжәсе һич кенә дә канәгать калырлык түгел иде. Һәръяклап аларның мәхәлләләренә караган гаммәдән чамадан тыш акча кәерулары, ачкүзлекләре, халык арасында ырымнарга ышануларның таралуына күз йомулары, үз-үзләрен, чиркәү гыйбадәтләрен үтәгәндә һәм өй тормышында тәрбиясез һәм кешегә начар үрнәк бирерлек итеп тотулары, комсыз булулары аркасында урамнарда исерек килеш үт чәп сугышулары, мәхәллә кешеләреннән өйләрендә аш ашаганда ямьсез сүзләр белән талашулары, бертуктаусыз ашарга һәм эчәргә теләүләре, мәжлеспәрдә исерүләре, изге нәрсәләргә хөрмәтсезлек күрсәтүләре, яшереп кенә бал-көмешкә сатулары, гыйбәт һәм әләк белән шөгылләнүләре турында зарланулар еш ишетелә иде». Пинегин исә мона өстәп: «Уку-язулары житәрлек дәрәжәдә булмаган священниклар аз түгел иде, кайберләре исә бөтенләй дә язу танымыйлар, гыйбадәт сүзләрен хәтердән белүләре белән генә чикләнәләр иде», — дип яза.

Казан өлкәсенә күчеп урнашкан урысларның дин һәм әхлаклары ни дәрәжәдә булуын исә без тарихчы Н. Фирсовның түбәндәге сүзләреннән дә белә алабыз: «Чиркәү руханиларына һәм чиркәү кушуы буенча изге саналган әйберләргә карата хөрмәтсезлек, гыйбадәткә тутрысызлык, сихерчеләргә ышану, эчкәгә һәм азартлы уеннарга һәвәслек һәм болар китереп чыгарган канлы бәрелешләр һәм сугышлар, иң өшәке кыяфәт алган жибәзәклек, гайлә тутгылыгы урынына хыянәтләр, алыш-бирештә алдашу, сүгенүләр... Урыс мөһажирләре ят өлкәләргә эшчәнлек, түземлек һәм кыюлык белән бергә менә шундый гадәтләргә дә китергәннәр».

Әмма урыс мөһажирләренң урыс тарихчысы тарафыннан искә алынган яхшы холык-фигыйләрәннән дә жирле халык өчен һичбер төрле файда күрмәгән, ахры. Моңы шул ук тарихчының түбәндәге сүзләреннән аңларга мөмкин: «Мәскәү чорында басып алынган жирләрдәгә урыс халкы әле тиешенчә урнашып житмәгән иде. Болар бер жирдән икенчесенә, бер өлкәдән бүтөнәңә күчеп торалар иде. Шуңа күрә алар жирле халык тарафыннан илнең мәнфәгатьләрен кайгыртасак, саклаачак бер көч булып санала алмыйлар һәм дә үзләреннән мәдәниятлек һәм эшчәнлек өйрәнә алырлык ватандашлар да түгелләр иде».

Казан татарларына элек-электән нык бер дини оешканлык хас була. Бу оешканлыкның башында торучылар тәртипкә һәм, ахры, алар христиан миссионерларына житди каршылык күрсәтә алалар.

Урыс тарихчыларының да тануынча, урыс хакимиятенң Мәскәү чорында Казан өлкәсендә, бер яктан, Мәскәү миссионерлары, икенче яктан, Казан ислам дине башлыклары арасында кискен көрәш барган. Ләкин көчләр арасындагы

аерма бик зур булган. Бер тарафта бары тик иман һәм дингә ышану куәте генә торган хәлдә, икенче тарафның куәтен исә куркыныч хөкүмәт, таш йөрәкле воеводалар, «стрелец» гаскәрләре, туллар, ядрәләр, камчылар, чылбыр-богаулар һәм зинданнар төшкил итә. Ләкин Казан мәселманныарындагы иман һәм инану куәте мәскәүделәрнең тимер богауларынан да ныграк булып чыга. Бу турыда М. Пинегин болай ди: «Бу өлкәдә ислам христианлыкка каршы торып кына калмый, мәжүсиләр арасында дин жәелдерү белән дә шөгыйльләнә һәм бу юлда бик зур уңышларга ирешә. Кайбер православныйлар да хәтта исламлашу куркынычы астында кала». Н. Фирсов исә, сүз арасында: «Явыз Иван заманында 30 мең татар чукиндырылган булса да, соңыннан боларның бер өлеше мәселманнылыкка кире кайткан», ди. Әмма автор бу мәгълүматларны нинди чыганактан алуын күрсәтми. Мин исә бу санны шактый арттырылган дип саныйм. Чөнки урыс руханиларының һәм хөкүмәтнең Казан өлкәсендәге миссионерлык эшчәнлеген өйрөнүчеләрнең һәммәсә XVI һәм XVII гасырларда бу эшен бик уңышлы нәтижәләр бирмәвен яза. Әгәр Явыз Иван заманында мәселманныардан гына 30 мең кеше христианлыкка аударылган булса, бу уңышсызлык түгел, ә гаять дәрәжәдә уңышлы бер нәтижә саналыр иде. Бу очракта мәжүсиләрдән христианлыкка күчкәннәрнең саны тагын да күбрәк булырга тиеш кебек, чөнки, мәгълүм ки, алар миссионерлар тозагына бик жипел каба торган булган. Хәлбуки, XVI һәм XVII гасырларда һәм хәтта XVIII гасырның беренче яртысында Идел буенда мәжүсиләрнең христианлыкка күчүе дә бик акрын барган...

IV

Башкортлар һәм аларның өлкәләре турында

Башкорт — Урта һәм Коньяк Уралда яшәгән бер төрки кавемнең исеме. Кайбер күрше төрки кабиләләр (мәсәлән, нугайлар һәм казакълар) бу кавемнең ни өчендер иштәк (истәк) дип атаганнар. Шулай ук, Әүлия Чәләби сөяхәтнамәсендә хиштәк дип укылырлык бер шәкелдә язылган исем дә башкортлардан башка бер кавемнең исеме була алмас. Рәсәйдә беренче тапкыр 1897 елда халык санын алу вакытында башкортларның 1492 944 кешедән гыйбарәт булуы аңлашыла. Боларның да бөтенесе этник мәгънәсендә чын башкорт булмыйча, бу сан эчендә 117 737¹ типтәр дә бар икән. Типтәрләрнең исә башкорт өлкәсенә соңрак казан иленнән күчкән төркиләр булуы мәгълүм. Башкортлар арасында ислам диненә кайчан жәелүе ап-ачык билгеле булмаса да, монголлар хакимияте дәверендә, диелә. Димәк, XIII гасырда башкортлар бик күпләп ислам динен кабул иткәннәр. Башкорт өлкәсе Чынгыз улларының жәйләвенә әйләнеп, башкортлар да, бүтән шактый төрки кабиләләр кебек, Батый хан гаскәрләренә кушылырга мәжбүр булган.

Сугышчы бер кавем булу белән бергә, башкортларның һичбер вакыт аерым дәүләт булып яшәмәүләре, һәрвакыт төрле ыру-кабилә хәлендә, төрле бөкләр, аскалларның идарәсе астында чәчелеп яшәгәннәре аңлашыла. Шул сәбәпле, Уралга килгән һәр баскынчы бу чәчелгән ыру-кабиләләрне ансат буйсындыра һәм аларның сугышчанлыкларынан үз максатларына файдалана алган. Бик борынгы заманнарда караган вакыйгалар безгә мәгълүм түгел. Иделнең түбәнге агымында корылган Алтын Урда дәүләте жимерелгәннән соң, башкортларның көнчыгыш өлеше — Шайбан уллары (Себер-Тора ханнары) хакимлеге астына; көньяк-көнбатыш өлеше — Нугай бөкләре идарәсе астына элгә. Казан ханы Ибраһимның урысларга каршы сәфәрләрендә дә башкортлар катнашкан. Көнъяк-көнбатыш башкортларга хаким булган Нугай морзаларының мөшһүрләре Идегәй һәм аның улы Нуретдин була. XVI гасыр урталарында Башкорт илен казак ханы Хакназар буйсындыра. Нәкъ шул вакытларда мәскәүделәрнең көнчыгышка таба, ягъни төрки илләренә яу чабулары башлана. 1552 елда Казан, 1556 елда Әстерхан халыклары юк ителә. Аннан соң исә үз араларында бердәмлек булмаган Нугай иле морзаларының әрле-бирле килүләре дә, Себер-Тора ханнарының бик зәгыйфь кенә каршылык күрсәтүләре дә — берсе дә урыс басып алу хәрәкәтен туктата алмый һәм мәскәүделәр акрынлык белән булса да Уралга таба баруларын дәвам итә.

¹ Чынлыкта «Башкорт» исәбенә кертелгән типтәр-татарлар саны чагыштыргысыз күбрәк була. — Ред. искәрмәсе.

Башкортлар сугышчан һәм илсәяр бер кавем булу белән бергә, куәтле бер дәүләт шөкелендә оеша алмаулары аркасында, тиз ышанучан, надан һәм бәлки дә икътисади артталык вә шулай ук сәяси-ижтимагый жаваплылык тойгысына битарафлык аркасында кайбер вакыт үз халкына һәм иленә зарарлы хәрәкәтләрдән дә саклана белмәгәннәр. Мәсәлән, әле урыс кулы астына эләккәнчә үк, үз аяклары белән барып шуларга һәм Себер чикләрендәге урыс сәүдәгәрләренә түләүле гаскәрилек һәм сакчылыкка ялланганнар.

Икенчә яктан, башкорт кабиләләренең кайбер бәкләре үзләре бәйле булган Тора ханнары белән Нугай иле морзаларына үпкәләгән вакытта, урысларга баш орып, аларга ясак түләгәннәр. Хәтта кайбер башкортлар XVII гасырда ирекле сыйфатында урысларның Кырымга һәм шведларга каршы сугыш сәфәрләренә дә катнашканнар. Башкортлар 1661 елдан алып XVIII гасырга — әби патша Екатерина көннәренә кадәр урыс хакимиятенә каршы берничә тапкыр баш күтәрәләр һәм «Пугачев фетнәсе»нә дә катнашалар, тик ул вакытларда инде эш узган була. Бу баш күтәрүләр Петербург хөкүмәтен мәселмәннар белән «киләшү» сәясәтен үткәрергә этәрсә дә, башкортлар өчен бик зур һәлакәтләр һәм коточкыч хәер-челәкләр дә китереп чыгара. Бу фетнәләрнең рәхимсез рәвештә бастырылуыннан соң башкортлар соң дәрәжәдә мескен хәлдә калган, икътисади яктан да бик артка чигерелгәннәр: кин урманнар эчендә, бай казылма байлыктар яткан жирләрдә фәкыйрь бер тормыш алып бара башлаганнар. Шактый иркен башкорт жирләре урыс боярлары кулына күчкән һәм ул жирләрдә заводлар төзелгән, бу заводлар янында ук бер төркем урыс авыллары барлыкка килгән. Тора-бара үз вакытында башкортларга бирелгән өстенлекләр дә берәм-берәм кире алынган һәм бу сугышчан һәм горур төрки кавеме дә, башкалары кебек, урыс изүе астында яшәргә мәжбүр хәлдә калган. Мәдәниләшү һәм ижтимагый үсеш мәсьәләсендә исә, Алып тауларының шведларга ясаган тәэсир һәм этәргечен, ни язык ки, Урал таулары башкортларга ясыя алмаган.

XVI гасырның урталарынан соң, Идел һәм Кама елгалары арасына, көньякта Самара елгасына һәм Жәек елгасының урта һәм югары агымына, көнчыгышта Миас, Исәт, Пышма, Уй һәм Тубыл елгаларына тоташкан жирләр Башкорт өлкәсе саналган. Казанлыларның алдарак язылган биш еллык сугышы бастырылганнан соң, ягъни 1557 елда Урал тауларының бу ягындагы башкортлар да «Бөек Мәскәү хөкемдары»ның мәңгелек колларына әйләнгәннәр һәм ясак түли башлаганнар. 1572 елда Явыз Иван улы Федор өчен язган васыятьнамәсендә, Казан өлкәсен Башкорт иле белән бергә аңа тапшырган. 1579 елда Башкорт иленең уртасында (Уба калкулыгы) урыслар тарафыннан Уфа каласы төзелгән. Аннан соң Башкорт иленә урыс сугышчылары (стрелец, пушкар), бояр уллары, подьячи һәм башка түрәләр килә башлаган, башкорт жир-туфракларын басып алырга керешкәннәр. Жирле халыкның бу жирләре түрәләргә, хезмәт урыннарына һәм дәрәжәләренә карап, бүлөп бирелгән.

Чиновникларга ияреп бер-бер артлы жинел көсепкә комар урыслар агылган, боларның иң зур күпчелеге — ачкүз адәмнәр, төп максатлары алдап-юлдап байлык туплау булган. Шуның белән бергә, Мәскәү хөкүмәте башта башкортларга булган мөгамәләсендә бик сак кылана һәм алардан чагыштырмача аз ясак ала. Башкортлар Мәскәү хөкүмәтенә буйсынганнан соң да бик бай һәм кин жирләргә хужа булган хәлдә, хөкүмәткә бик аз ясак түләгән. Мәскәү дәүләтенә буйсынган башка халыктар арасында һичберсенә төтемәгән өстенлекләргә ия булуларын кайбер урыс тарихчылары «Мәскәү патшаларының зур мәрхәмәтлелеге» итеп саный. Гәрчә Мәскәү хөкүмәтенен ят кавемнәрдән алган ясагы күләме, югарыда да ишарәт иткәнәбезчә, аларның хөкүмәткә итагать күрсәтү дәрәжәсенә бәйле була. Аңлашыла ки, башкортлар Мәскәү хөкүмәтенә буйсындырылса да, бөтенләй зарарсыз һәм куркынычсыз саналмыйлар; шулай да хөкүмәт аларга чагыштырмача аз ясак түләтергә мәжбүр булган. Әмма соңрак анда да башкорт жирләрен башбаштак рәвештә басып алулар, ришвәтләр, төрле изүләр һәм кысулар башланган. Басып алуучыларның идарәсе шундый булганда, аларның жирле халыкка мәдәни тәэсире бик зәгыйфь, әсирләр дә жинүче халыкка һәм хөкүмәткә якына алмый һәм дустанә мөнәсәбәткә керә алмый. Башкортлар үзләренә урысларның таяныч булачагынан өметләрен өзеп, тора-бара аларның ерткычлыктарын һәм талауда хирыслыкларын аңлыйлар. Нәтижәдә башкортның урысларга ышанычы калмый һәм акрын-акрын алар арасында да каршылык хәрәкәте башлана. Урыс жандармнарына каршы яшерен эшләнелгән аерым бөжүмнәр шөкелендә башланган партизан сугышлары тора-бара башкорт халкының үз жирләрен һәм читләр жәберләвенә дуңгар ата-баба каберлекләрен коткару, ниһаять, илнең бәйсезлеге өчен ачыктан-ачык көрәш төсен алган. Урыс

тарихчысы Дубровин язучыча: «Төп асылында тыныч, сабыр булган бу кавем Мәскәү восводаларының тәртипсез идарәсе аркасында әкрәнләп ин дуамал һәм урыс хакимиятенә ин дошман бер кавемгә әйләнгән».

Жиде ятның башкорт жирләрен намуссыз рәвештә басып алулары Уфа өлкәсендәге башкортларның баш күтәрүен китереп чыгарган. Ул вакыт баш күтәрүчеләр Минзәлә каласына якынлашкан булсалар да, куып жибәрелгәннәр һәм шактыйлары урыслар кулына элөгеп буйсындырылганнар. 1662 елда Уфа башкортлары тагын бер мәртәбә баш күтәргән һәм аларны бастырып өчен Мәскәүдән «стольник» Языков житәкчелегендә гаскәр жибәрелгән. Дубровинның раславына караганда, башкортлар белән идарә итүче урыс чиновниклары алардан канәгать булмаучыларның санын арттырачак бөтен ашәкелекне дә эшләгәннәр: динне, горейф-гадәтләрен кимсеткәннәр, халыкның милкенә кул озайтканнар. 1664 елда Сәет исемле аксакал житәкчелегендә кабынып киткән баш күтәрү бик житди төс алган. Н. Рычков белдерүенчә, «Сәет бөтен башкорт өлкәсен аякка бастырган, казакълар белән дә бәйләнешкә кергән; Кама ягындагы урыс жандарм бүлекләрен һәммәсен жинүгә ирешкән. Бу каһарманнарны бастыру өчен Мәскәүдән Федор Зеленин житәкчелегендә «стрелец»лар Дон, Жаск гаскәрләре жибәрелгән һәм болар Дон, Жаск һәм Украина казаклары белән ныгытылганнар. Шуңа да карамастан, Сәет «фетнәсе» өч ел дәвам итә һәм Мәскәү хөкүмәтен шактый иза чиктерә. Моннан тыш башкортлар Алексей Михайлович Романов патшалык иткән заманда мөшһүр С. Разин чуалышында да катнашканнар. Уралның арты ягындагы башкортлар исә 1662—1665 елларда урысларга каршы Күчем хан уллары тарафыннан идарә ителгән сугышларда да гайрәт күрсәткәннәр. 1679—1681 елларда да башкортлар арасында ризасызлыklar булып торган.

V

Төньяк төркиләр урыс императорлары хакимияте астында

Беренче («тиле») Петр Рәсәйне яңарткан, шагыйрь Пушкин әйткәнчә, мәмләкәтә өчен «Аурупага тәрәзә ачкан», дингез флоты төзегән, урыс гаскәрен яхшырткан, хатын-кызларына ул замандагы модалы кыяфәткә кереп, мәжлесләргә йөрүне өйрәткән, Рәсәйдә сәнәгать төзү юлында беренче адымны атлаган, мәмләкәтнең халыкара хәлен югарылаткан. Кыскасы, Рәсәй дәүләте өчен шактый файдалы һәм изге эшләр эшләгән. Әмма ул еллар бус барган сугышлары, бик кыйммәткә төшкән «реформалары» белән крестьяннарның хәлен начарайткан; максатына ирешү өчен халыкны аямаган, аны рәхимсез рәвештә хәерчеләндерүдән дә тайчанмаган. Ул, халыкның желеген суырып, дәүләтнең башка илләр арасындагы дәрәжәсен күтәрсә дә, мәмләкәтнең икътисади һәм рухи хәерчелегенә бик аз әһәмият биргән. Бу, гомумән, рәсәйеләргә карата, шул исәптән, урыс булмаган халыкларга, әеруча татарларга карата чын мәгънәсендә изүче һәм жимерүче бер сәясәт булган. Беренче урыс императоры элекке Казан ханлыгының халкы өчен әеруча авыр хезмәтләр уйлап тапкан; Казан татарларының алга китүен юк итү сәясәтен тормышка ашырган. Моннан тыш, ул хәленнән килгәнчә миссионерлык белән дә шөгыльләнеп, татарларны чукундыру өчен тырышкан. Беренче Петр Рәсәй дәүләте өчен эшләгән изге эшләре белән, «бөек» һәм «реформатор» исемнәренә лаек булса, төркиләргә карата явыз сәясәте аркасында ана «үтерүче», «буучы» исемнәре дә бик туры килә.

Мәскәү чорында басып алынган халыклар эченнән бер «урыс булмаган йомышлылар» катламы аерылып чыккан һәм алар Мәскәү гаскәрләрендә әерым бер төркем булып хезмәт итәргә мәжбүр ителгән. Бу «йомышлы»ларның бер ишесенә, хезмәтләренә түләү кебегрәк итеп, жир бүлеп бирелгән. Бу төр йомышлылар күбесенчә төп урыс төбәкләрендә яшәргә мәжбүр ителгәнлектән һәм әкрән-әкрән урыслашырга хөкәмләнгәнлектән, урыс хөкүмәте боларның дин һәм ышануларына карата баштарак берникадәр йомшаклык күрсәтә. Ләкин Романовлар династиясеннән Алексей улы Федор заманында, ягъни 1676 елда Мәскәү хөкүмәте теләсә ничек андый жирбиләүчеләрен чукундырырга ниятләгәнлектән, максатына ирешү өчен яна дин кабул иткәннәргә өстенлекләр бирә, чукуймаучыларның исә хокукларын чикли башлаган. 1681 елда Мәскәү хөкүмәте чукуймаган жирбиләүчеләреннән христианныр яшәгән жирләрен тартып алырга ниятли һәм бу ният патшаның махсус фарманы белән 16 майда игълан ителә. Бу жирләрен күпчелеге урыс төбәкләрендә булганга, әлбәттә, анда игенче урыслар яши. Хөкүмәт бу нахакка рәнжетелгән жирбиләүчеләргә христиан булмаган жир

эшкәртүчеләр яши торган биләмәләре бирергә вәгъдә итә. Алар хөкүмәтнең бу «мәрхәмәт»ен көтеп торганда, Мәскәү чиновниклары авылларга йөрөп, морзаларга, аларның хатыннарына, толларына, ир һәм кыз балаларына патшаның фәрманын житкерәләр; тискәреләнмичә чукунырга һәм 25 февральгә кадәр жир һәм милекләре хақында «олы хөкемдарга баш орып мөрәжәгать итәргә» үгетлиләр. Соңрак, бала хөкемдар Иоанның опекуны булган Алексей кызы Софья, кайбер сәси исәпләрдән чыгып, чукунмаган жирбиләүчеләргә чынлыкта бөтенләй аһәмиятсез кайбер йомшаклыклар күрсәтә. Шулай итеп, «юаш, тыңлаучан Федор» тарафыннан башланган эшне аның үткен кардәше тәмамлый.

Урыс булмаган «йомышлылар»ның хокуклары Беренче Петрның 1713 елның 3 ноябрендә чыгарылган фәрманы белән чикләнелә. Бу фәрманда: «Жирләрендә һәм авылларында христианнар яшәгән мәселман йомышлылар алты ай эчендә чукунырга тиеш. Бу вакыт эчендә чукунсалар, батраклары элеккеге кебек урыннарында калачак, әгәр дә шарт үтәлмәсә, жирләре, кешеләре белән бергә, тартып алыначак вә олуг хөкемдарның хокукына күчәчәк һәм, аның өмәре булмыйча, беркемгә дә бирелмәячәк», диелә.

Беренче Петрның бу фәрманы татар аксәякләре катламы өчен жимергеч бер һөжүм була. Чөнки алар моннан соң йә христианлыкны кабул итеп, урыс боярлары төркеменә кушылырга, яисә мәселман булып калып, «ясаклы» дәрәжәсенә төшәргә мәжбүр ителә. Ясаклыларның Мәскәү идарәсе чорындагы аянычлы хәлен югарыда сурәтләгән индекс иңде. Реформалар яклы император көннәрендә исә аларның хәле тагын да начарлана.

Мәгълүм ки, Беренче Петр заманында Рәсәйнең теләк-ихтияжлары элеккегә караганда бик күпкә арткан һәм моның нәтижәсендә хөкүмәтнең халыкка һәм, шул исәптән, урыс булмаганнарга карата, таләпләре дә арткан. Петрның төньяк-көнчыгышка таба хәрәкәте һәм шуның аркасында килеп чыккан дөвәмле сугышлар; гаскәрне тәртипкә китерү һәм үзгәртү зарурлыгы; дингез флотын төзү ихтияжы; Петербург шәһәрне төзү, аны алга жиберү, анда яшәячәк халыкны урнаштыру эшләре һәм боларны тормышка ашыру өчен сазлыкларны киптерү, юллар төзү һәм каналлар казу кебек эшләр һәммәсә ул замандагы урыс хөкүмәтнең халыктан кат-кат салым жиярга һәм авыр хезмәтләр башкарырга мәжбүр иткән. Урта Иделнең жирле халкы да теләр-теләмәс кенә бу эшләргә катнашкан. Алар да гаскәриләр биргән, Петербургта эшләү өчен төркем-төркем эшчеләр жибергән. Хезмәтнең авырлыгы, климатның уңайсызлыгы, ашау-эчүнең начарлыгы аркасында бу эшчеләрнең күбесе үз илләренә әйләнеп кайта алмаган, Нева буйларында вафат булганнар.

Рәсәйнең «даһи реформаторы» урыс булмаган кавемнәре, бигрәк тә борынгы Казан ханлыгының мәселман төркиләрен көчсезләндерү һәм юк итү өчен бик тәсирле шундый бер чара уйлап тапкан: аларга мәжбүри һәм бик авыр «дәүләт хезмәтләре» кушкан. Казанлылар арасында «лашман тарту» исеме белән танылган бу хезмәтләр турында буыннан-буынга гаять аянычлы һәм кызганыч хәтирәләр күпчә килә. Бу хезмәтләргән берсе кораблар төзү өчен ағач әзерләү эше була. Казан өлкәсендә урманнар бик күп булганлыктан, Беренче Петр Казанда кораблар төзү өчен бер док корган, ана «Адмиралтейская контора» диелгән. Шулай уайдан хөкемдарның «ағач кисү, юну, ташу һәм шуның кебек эшләр» турындагы фәрманы 1718 елның 30 январенда чыккан. Казан татарларының алдынгы кешеләрен бөтенләй юк итү максаты белән, ахры, Петр патшаның фәрманында әлеге мәжбүри хезмәтләрен башкару өчен башлыча «йомышлы морза һәм бәкләрне жәлеп итәргә» кушылган. Кирәкле күләмдә эш көчен туплау өчен аларга ясаклы татарлар, чувашлар һәм мордвалар да кушылырга тиеш булган. Урман эшләренә 15 яшендәгеләрдән алып 60 яшендәгеләргә кадәр 56.113 кеше тупланган. Лашман диелгән бу кешеләр әлеге «Адмиралтейская контора»га буйсындырылган.

Идел буендагы жирле кавемнәре христианлыкка аудару омтылышы XVIII гасырның башына таба туктап калган булса да, «Европага тәрәзә ачкан» һәм диндарлыгы белән бик аерылып тормаган беренче урыс императоры бу эшне дә зур бер тырышык белән кулына алган. Император өмәре белән бу эшкә 1699 елда Казан митрополитлыгына билгеләнгән Тихон керешкән. Әмма, эшләр бик акрын барганлыктан, митрополит бу хосуста «ярдәмче» чаралар куллану өчен рөхсәт сорый. 1720 елның 1 сентябрендә чыккан Сенат фәрманында: «Тиешенчә христианлыкны кабул иткәннәр өч ел буе барлык салымнардан һәм дәүләт хезмәтләреннән азат ителәчәк», диелә. Шулай ук Сенат фәрманында яңа керәшеннәргә өлешү һәм аларга чиркәүләр төзү өчен Казан митрополитына һәр ел мең сум акча биреләчәге дә белдерелә.

Беренче Петр 1722 елның 2 ноябрендә Казан губернаторына жибәрелгән бер әмерендә чуынган мөселманның солдаттан азат итәргә һәм Казан гарнизонында булганның да хезмәттән кайтарып жибәергә боера. 1722 елның 2 июнендә вәшер ителгән Сенат форманында исә чуындырылырга риза булган жинаятчыларның жәзаларын кире алып, үзләрен гафу итәргә әмер бирелә. Митрополит Тихон миссионерлык максаты белән мәктәпләр дә ачкан. Әмма бу омтылышның нәтижәсе шулкадәр көлке булган ки, XVIII гасыр урыс руханиларының булдыксызлыгына һәм наданлыгына исен китмәскә түгел.

Башкортларның икенче зур баш күтүрүрә 1707 елда булган һәм бу «фетна»не дә Уфадагы урыс чиновникларының унышсыз идарә итүләре китереп чыгарган. Беренчедән, Михаил Дулов һәм Андрей Чихарев исемле түрәләр башкортлардан арттырып салым түләтәләр. Икенчедән, воевода Александр Сергеев, Уфа шәһәрәнә килеп житәр-житмәстән үк, остазлары гадәте буенча, башкорт вәкилләрен (батырлар һәм тарханнар) Уфага чакырып ала. Һәм аларга карата куркыныч бер тәртип урнаштыра: воевода яшәгән урынга китерә торган юлның ике ягына да тулпар һәм кораллы гаскәриләр төзәлә һәм башкорт халкы вәкилләрен шулар арасынан алып баралар. Бу рәвешле кабул итү гадәте белән куркытылган башкорт вәкилләре явыз воеводага баш орып, 409 сумлык 22 баш ат төкдәм итәләр. Ләкин Сергеев мона канәгәт булмыйча, башкортларны никадәр талау мөмкин булачагын күзаллау максаты белән, гаскәри отряд алып, өлкә буйлап сәяхәткә чыга. Бу куркыныч сәяхәт турында хәбәр алган башкортлар һәм башка «ясаклы»лар, воеводаның якынлашуын сизү белән үк, яшәгән урыннарын ташлап, гаиләләрен алып урманнарда, кырларга качалар. Бу паника көннәрендә бик күп кеше үлә һәм хисапсыз мал юкка чыга. Воевода, Уфага әйләнеп кайткач, башкорт вәкилләрен тагын үзе янына чакырta. Моньсында бик аз кеше килә, алары да теләмичә генә килгәннәрен сиздерәләр. Бусында тагын да ерткычлана төшкән воевода, урманнарда һәм базарда очраган бер башкортны тотып китергәгә әмер бирә. Жыелган башкортларның һәммәсән бер ишегалдына бикләп, сак астына куйдырта. Соңыннан воевода, йортының келәтөннән берничә мичкә эчемлек чыгарып, эченә акылны ала торган бөртөрлө дару салдырганнан соң, жыелган кешеләрнең һәммәсәнә көчлөп эчертә башлый. Авызына гомерендә бер тамчы хөмер капмаган кешеләрдән берәү дә читтә калдырылмый. Эчәргә теләмәгәннәрне таяк белән кыйнап, көчлөп эчерәләр. «Шул рәвешле мәжбуриләүгә дучар булган башкортлар, төмам исереп, иссез-һушсыз яттылар; воевода исә бу һушсыз кешеләрне төрлечә жәзалауга кереште», ди шаһитлар. Соңыннан шул ук жиргә ун данә туп китерелә, андагы башкортларны куркыту өчен кичкә кадәр туптан аттырып, хайваннар кебек ябылган кешеләргә асу-кису белән янарга керешәләр. Арадан берсе исенә килә башласа, шунда ук аңа мичкәгә эчемлекне эчерәләр...

Урысларның бу кысу һәм изүләренә башкортлар «Алдар-Күсем баш күтәрүе» белән җавап биргәннәр. Баш күтәрүне Алдар белән Күсем исемле ике ватанпәрвәр житәкләгәннә, «фетнә» шул исемне алган. Н. Фирсов язганча, ул баш күтәрүнең төп максаты Рәсәйдән бөтенләй аерылу һәм бәйсезлек алу була. Хохлов житәкчеләгендә жибәрелгән урыс гаскәрен баш күтәрүчеләр тар-мар китерәләр һәм Казанга таба хәрәкәт итәләр. Алар Казан шәһәренә якынлашкан сәен «фетнә»нен майданы тагын да киңәя бара. Каллага житәргә утыз-утыз биш чакрым калгач, ул замандагы Казан губернаторы ярдәмчесе Кудрявцев Беренче Петрга жибәргән рапортында Казан татарларының да бунтарь башкортларга кушылуын, башкортларның чувашларны да баш күтәрергә котыртуларын хәбәр иткән. Казаннан баш күтәрүчеләргә каршы жибәрелгән урыс гаскәренә татарларны да алган булганнар һәм шул ук вакытта аларның хатыннарын, балаларын тотып итеп асрауны да кирәк тапканнар.

итә, «фетиһче» башкортларны кылыч белән дә, ут белән дә юк итүнен мөмкин икәнлеген белдерә. Ирекле сугышчы башкортлардагы нәрсәне генә басып алса да, шуны үзләштерә алачагын да игълан иттерә. Императорның бу фәрманы калмыкларга да житкерелә. Уңайлы форсаттан файдаланып, юлбасар калмыклар ун мең кешелек отряд белән башкорт иленә килеп, бөтен өлкәне тар-мар итүдә катнаша. Башкортлар бу юлы сугышны туктатырга мәжбүр булса да, 1710 елда аларга каршы тагын бер мәртәбә калмыкларны жибәрү ихтыяжы туа.

Беренче Петр үлгәннән соң, варисларының вәхши «чаралары» аркасында, Урта Идел буйе жирле халкының, бигрәк тә төркиләренң ижтимагый-иқытисади хәле шулкардә авырлашкан ки, шул заманда бабаларыбыз хәтта «бөөк» тираннарына да сагынып искә төшерерлек хәлдә калганнар. Чөнки Беренче Петр үлөп күп тә үтми, кораб төзү өчен агач әзерләүчеләр тормышында шундый үзгәрешләр барлыкка килә: алар үзләренә йөкләтелгән урман эшләрен башкару белән бергә, башка ясакчылар түли торган салымнарына да түлөргә, башка дәүләт хезмәтләрен үтәргә дә мәжбүр ителәләр. Гәрчә Беренче Петр заманында дәүләт хезмәтләренә алынган кешеләр, ул хезмәтләре мәжбүри саналса да, салымнардан һәм башка дәүләт эшләреннән азат була. Татарларның бу хәлләргә бөйлә кызгандыргыч шикаятләренә Сенат колак салмаган, аларны урман эшләреннән дә азат итмәгән, салымнарына да киметмәгән. Шулай итеп, «йомышылы татарлар вә морзалар» һәм аларга кушылган кайбер ясакчылар, башкалар белән чагыштырганда, ике кат мәжбүри хезмәт үтәргә бурычлы була. Бу хакта Н. Фирсов: «Императорлыкның урыс булмаган халкы арасында иң алдынгы катламны төшкил иткән шул агач эшендә эшләүчеләрнең аяныч хәле, ул замандагы салым түлүгә генә бөйлә башкаларның авыр хәлен тасвир итсәк тә, яхшы аңлашылыр», — ди.

XVIII гасырда гаскәри хезмәтнең Казан татарлары тормышындагы аяныч нәтижеләрен дә билгеләп китәргә кирәктер. 1736 елгы фәрман буюнча гаскәри хезмәткә алынган ят кавем солдатларын Балтыйк дингезе буйларына жибәрү каралган була. Аннары гаскәри хезмәт ул вакытта бик озакка сузыла. Өстәвенә, урыс булмаганнарга мәжбүри солдат хезмәте вакыты беткәннән соң да үз иленә жиңел генә кайту насыйп булмый, чөнки аны «өйрәтү-тәрбияләү» максаты белән «солдатлар авылы» дип аталган ярым гаскәри лагерьларга жибәргәннәр дә, аннан аны бары тик авыру ғына коткара ала торган булган.

Урыс әдипләре һәм тарихчыларының язуюна караганда, 1731 елдан башлап XVIII гасырның беренче яртысында христиан миссионерларының эшчәнлегә өчен бик уңайлы мөмкинлекләр ачылган. Шул ук елда Казан белән Нижний Новгород мөселманнарын һәм башка жирлеләренә чукундыру өчен махсус комиссия төзелгән һәм ул Зөя төбәгендәге Богородицкий монастыренда эшли башлаган. 1739 елда бу комиссиягә «Яна чукунучылар конторасы» исеме бирелгән. Императрица Анна Иоан кызы гомеренең соңгы елларына таба бик диндар булып киткән һәм Казан төбәгендәге миссионерлык эшчәнлеген тагын да кыздырып жибәргән. 1740 елның сентябрендә 23 бүлектән гыйбарәт бер фәрман чыгарылып, анда «Яна чукунучылар конторасы»на эш программасы, законнар жыйнамасы һәм үгет бирелгән. Казан өлкәсендә XIX гасырның танылган миссионерларынан священник, мөхәррир Ефим Малов бу 11 сентябрь фәрманындагы 23 бүлектен һәрберсе берәр миссионерлык ысулы булуын күрсәтә.

«Яна чукунучылар конторасы» өчен бер программа рәвешендә булган бу фәрман басылып чыгып биш атна үткәннән соң, Иоан кызы Анна үлгән булса да, аның үлемәннән соң бер ел үткәч тәхеткә утырган Беренче Петр кызы Елизавета теге императрицаның башлаган «изге» эшен зур бер тырышлык белән дәвам итә.

Бу юлы эшләр шактый уңышлы бара: 15—16 ел эчендә урыс чиркәве Урта Идел өлкәсенә жирле халкы арасында дүрт йөз мең яңа әгъза кабул итә. Тарихчы Н. Фирсов, дини жәһәттән бик тотрыксыз жирле мәжүсиләргә Казан төбәгенә күчеп утырган урыслар ясаган тәэсир һәм хөкүмәтнең миссионерларга «ярдәмче чаралары» бу уңышларда зур роль уйнаган, дип саный. Урыс чыганакаларында болар хакында түбәндәге мәгълүматлар бирелгән: «Яна чукунучылар конторасы»ның рухани вәкиле, урыс булмаганнар яши торган авылларга үгетләү максаты белән барганда саклану чарасы итеп үзе белән бергә берничә солдат ала иде. Урындагы түрәләр кулларыннан килгән бөтен юллар белән ярдәм итәргә бурычлы иде. Мөселман милек хужаларының чукуынган батраклары «хужалары мөселман булып калган төкәдирдә, коллыктан азат ителә». Мөселманнар яки мәжүсиләр белән бер авылда яшәгән яңа керәшеннәренә, урыс яисә яңа христиан авылларына күчерү хөкүмәт чиновникларының бурычы саналган. Тик бу күчерү эшенең, күчерелүчеләренә мескен хәлдә калдыруга сәбәп булуын күргәч, 1743

елның 28 июлендә бер фәрман чыгарыла. Анда яна керәшеннәрне үз урыннарын-
да калдырып, иске диннәрендә калганнарыны башка жирләргә күчерү кирәклегә
әмер ителә.

11 сентябрь фәрманының 13 нче маддәсе буенча, керәшеннәрне дәртләндерү
өчен, «Яна керәшеннәр һәртөрле налог һәм мәжбүри хезмәتلәрдән өч елга,
гаскәри хезмәттән исә бөтенләй азат ителәчәк», диялә. Шуңа ук маддәдән аң-
лашылганча, яңа христианнар түдәмәячәк салымнар, мәжбүри хезмәт һәммәсә
өслеп иске диннәрендә калганнарының жылкәсенә төшерелә.

«Контора» мөдире Дмитрий Сеченов, төрмәләрдә ятучы кайбер урыс бул-
маганнарының азат ителгән очракта христианлыкны кабул итәргә теләүләрен,
әмма бу эшкә төрмә идарәсеннән каршы булуын белдереп үзәк хөкүмәткә бер
рапорт жибергән була.

Сенат һәм Синод бер сүздә булып, «андый тоткыннар төрмәләрдән чыгарыл-
сыннар, чукиндырылсыннар һәм христианлыкны кабул иткәннәр өчен генә
зинданнан азат ителүләре үзләренә бик яхшылап аңлатылсын!» — дип әмер бире-
лгән. Бу вакытларда шулай итеп, кеше үтерүчеләр һәм башка төрле жинаять
эшләгәннәр христиан динен кабул итү белән җәзадан азат ителгәннәр.

11 сентябрь фәрманының 15 нче маддәсендә «изге төре»не кабул иткәннәргә
биреләчәк бүләкләр саналган: һәр кешегә алты мыскал авырлыгында бер бакыр
төрә, бер киндер күлмәк, бер данә саржа кафтан, бер данә калфак, бер пар
альяпкыч; бер пар оек һәм бер пар күн аслы, тула кунычлы аяк киеме бирелә.
Күренекле кешеләргә исә дүртәр мыскал авырлыгында көмеш төре, аршыны иллә
тиенлек төсле тукумадан кафтан, киез-тула кунычлы аяк киеме урынына кырык
биш тиенлек бер пар итек бирелә. Хатыннарының һәрберсенә берәр баш яулыгы
һәм берәр киндер күлмәк бүләк ителә. Акча белән ярдам исә түбәндәгеләй:
15 яшеннән олырак ир-атка һәрберсенә 1 сум 50 тиен; 10 яшеннән 15 яшенә кадәр
булган балаларга 1 әр сум; 10 яшеннән кечерәкләргә 50 шәр тиен; 12 яшеннән
олырак хатын-кызга 1 сум; 12 яшеннән кечерәк кыз балаларга 50 шәр тиен
өләшелә.

Урыс хөкүмәте башкортларны казакь-кыргызлардан географик яктан аеру
һәм камап тоту җавабын 1734 елда Жак (Урал) елгасына Ор елгасы койган
урында бер кала төзәргә карар бирә. (Бу кала башта Оренбург дип исемләнгән
булса да, соңыннан, хәзерге Оренбург шәһәре яна жирдә төзелгәч, Ор елгасы
тамагында урнашкан кала Орск исемен ала.) Ул көннәрдә Петербургта булган
башкорт аксакалы Тиләкәй Тукчур утлы хөкүмәтнең бу карарын ишеткәч,
башкортларның алдынгы кешеләреннән булган Килмәк абызга хат язып, бу
карар турында хәбәр итә. Бу карарның максаты нидә булуын белдерә һәм
урысларның бу омтылышларына коралланып каршы тору кирәклеген кинәйлә
жөмлөләр белән аңлата. Урыс авторы В. Витебский болай ди: «Жак һәм Ор
елгалары кушылган урында кала төзелгәч, үзләреннән һәр яктан камалган хәлдә
калачакларын башкортлар дәрәс күзаллылар иде». Килмәк абыз, Тукчур ут-
лының кисәтүләрен иста тотып, кичектермәстән әзерләп башлый. Төпнән Жыян-
гол утлы, Сәетбай Ыраткол утлы, Исәнбәт Көмәт утлы исемле аксакаллар белән
Казаннан килгән качак Әмин исемле бер кеше Килмәк абызның беренче ярдәм-
челәре булганнар. Нугай юлындагы «Хажы мәчете» дигән жирдә басып алучыла-
рга каршы башланачак «фетнә»нен беренче планын сызылган. Монда уздырыл-
ган беренче кинәшмә карары буенча, баш күтәрүне 1735 елда Ор елгасы тамагына
кала төзү фикерен белдергән «Оренбург экспедициясе»нең житәкчесе Иван Ки-
рилловның Уфадан Жак елгасына таба хәрәкәт итәчәк отрядына һөжүм итү
белән башларга ниятлilәр. Алар бу ярым хәрби төркемнең алга хәрәкәт итүенә
кертә куярга тырышалар. Дөрестән дә, Килмәк абыз кешеләре Уфа каласыннан
160 чакрым ераклыкта Кириллов отрядына һөжүм итәләр, әмма аның алга
хәрәкәтенә киртә куя алмыйлар. 1735 елның 15 нче августында иске Оренбург
каласының нигезе салына. Монда да карамастан, башкортлар бу вакыт казан
кебек кайнаганнар. Һәр жирдә урысларның җазалау отрядлары белән бәрелеш-
ләр, урыс калаларына һәм гаскәри постларына каһарманнарча һөжүмнәр довам
иткән. Бу фетнәне бастырганда урыс гаскәре башлыклары ул вакытларга кадәр
күз күрмәгән, колак ишетмәгән вәхшилеләр эшли. «Фетнәче» башкортларга
каршы «Нугай юлы»нда хәрәкәт алып барган майор Станков, Жак белән
Сакмар елгалары арасында 600 башкорт әсирен кылычтан үткөрткән. Болар
арасында хатыннар һәм кыз балалар да аз булмаган. Шуңа ук житәкче Сакмар
каласынан Табын каласына барганда, 1739 елның 3 июленнән 8 июленә кадәр
208 башкорт әсирен үтергән, авылларда 30 башкортны казыкка утырткан, 12
авылны утка тоткан. Соймонов исемле бер генерал әсир алган башкорт баш

күтөрүчелөрөн кулларын, аяктарын, теллөрөн һәм борыннарын кисеп жазалый-жазалый үтөргөн... Генерал Румянцев тарафыннан әсир ителгән башкортлардан тагын 500 кеше Минзәлә каласында асылганнар. Әмма бөтөн бу вәхшәт башкортларны тынычландыруга ирештермәгән, киресенчә, ризасызлыктарын гына көчәйтә төшкән.

Императрица Анна Иоан кызы 1736 елның 23 маснда бастырып тараткан фәрманында, ясаган вәхишлекләре өчен гаскәр башлыкларына мактаулар яудырганнан соң, баш күтәрүнен төп житәкчесе булган Килмәк абызны мөмкин кадәр тизрәк тотып китерергә әмер итә. Һәм инде 1737 елның башында, башкортларның каршы торулары зәгыйфьләп, «фетнә»нен житәкчеләре Килмәк абыз, Акай, Күсем, Йосыф һәм башкаларны урыслар кулга ала. Килмәк абыз Табын каласы янында 1737 елның февралендә әсир төшә. Монда исемнәре аталган өч кеше Петербургка жиберелә, башкалар исә Минзәләдә асып үтерелә.

Аннан соң да рәхимсез жазалаулар дәвам итә. Баш күтөрүчеләрдән атларын, ачкаларын һәм хәтта урыс офицерларына батраклыкка биерү өчен хатыннарын һәм балаларын алганнан соң, үзләрен авыр жазаларга дучар итәләр. Бик күп башкорт жазалап үтерелә, шактый кеше сорау алу вакытындагы газаплаудан үлә. 5000 кеше гаскәр хезмәтенә алынып, Балтыйк дингезе буендагы Рогервик портына ишкөк ишү белән жазалауга жиберелә.

Петербург хөкүмәте бу баш күтәрүнен дөрләгән вакытында 1736 елның башында, башкортларның киләчәк «фетнәләренә» каршы тору үе белән, югарыда телгә алынган Кириллов тарафыннан төзелгән ижтимагый һәм икътисади чаралар планын раслый. Бу чаралар түбәндәгеләрдән гыйбарәт була: тарханнарның өстенлекләрен юкка чыгарып, бөтен башкортларны ясақлылар сыйныфына күчерү; мишәрләр белән типтәрләрнең һәм бобыльләрнең (жирсез авыл кешесе) башкортлардан арендага алган жирләрен милек итеп калдыру; өйләрдә корал, авылларда тимерчеләр һәм тимерчелек булдыруга каршы тору; шәһәрләрдәге тимерчеләрне, тимер коючыларны авылларга жибермәү; жинаятьчеләрне сөргенгә сөрү жи шунда ук үтерү; төп житәкчеләрен исә, башта кичерелгән булсалар да, «гыйбрәт булдырык» итеп үтерү; башкорт авыллары уртасына жандарм бүлекләре урнаштыру; башкорт жыеннарын тыю; һәрбер юл (башкорт жире, идарәне, уңайлаштыру өчен «Юса юль», «Себер юль», «Югай юль» һәм «Казан юль» исемнәрен алган дүрт төбәккә бүленгән була) өчен бары тик берәр генә ахун калдыру; бу ахуннарны, патшаның әмере булмыйча, яна мәчәтләр һәм мәктәпләр ачмау һәм ислам динен пропагандаламау турында ант иттерү; башкортларга Казан губернаторынан рөхсәт алмыйча татарлар белән өйләнешүне тыю; губернатор рөхсәте белән өйләнешүчеләрнең һәрберсеннән ясақ итеп бер баш драгун аты, ә рөхсәтсез өйләнешүчеләрдән өч драгун аты алу; башкорт жирләрен сатып алу өчен һәркемгә рөхсәт бирү.

1739 елның 17 нче июндең Оренбург экспедициясенә житәкчесе итеп гайрәтле, гаять явыз, шәфкать һәм мәрхәмәтнең ни икәнән дә белмәгән, кешелекле хисләреннән мәхрүм кенәз Василий Урусов билгеләнә. План буенча, ул хәзерге Оренбург шәһәренең нигезен корачак вә шул каладан башлап Жәск елгасы буенча Верхнеяицк (бүгетге Верхнеуральск) каласына кадәр һәм аннан көнчыгышка таба Уй һәм Тубыл елгалары буйлатып кечкенә калалар төзәчәк була. Шулай итеп, Кириллов заманында башкортларны борчуга салган камалу куркынычы Урусов көннәрендә төмам тормышка ашырылачак шикелле күренә. Моннан тыш Урусовка башкорт жирендәге идарә системасын үзгәртү бурычы да йөкләнә. Бу план буенча, башкорт аксакалларын урыс хөкүмәте ярарлык дип тапкан кешеләрдән генә сайлау ниятләнә. Башкортлар үзләрен төмам кол хәленә төшерәчәк бу чараларны бик тиз аңлап алалар—бу юлы да алар хөкүмәтнен мондый гаскәри-тактик һәм идарән-сәяси чаралары турында алдан ук хәбәрдар булалар. Шунң өстенә кенәз Урусов, башкорт жире белән идарә итүгә, керешер-керешмәстән үк, жирле халыкның котын алып өчен гонаһлары элек кичерелгән булган башкортлар Жыяңгол белән Урайынын һәм Юлдаш мулланың, 1739 ел 20 август югары фәрманы буенча, халык күз алдында асылачакларын игълан итә. Боларның нәтижәсе озак көттерми: башкортлар тагын бер мәртәбә баш күтәрә. Явыз Урусов белән генерал Соймоновның ерткычларча асу, үтерүләре дә эшне туктатып кала алмый. 1740 елның мартында бик киң мәйданны эчәнә алган баш күтәрү башлана. Бу юлы аны Карасакал кушаматлы берәү житәкли...

Карасакал гаять дәрәжәдә кыю, салкын канлы һәм түзем була. Уңышлардан башы өйләнми, уңышсызлыктардан жебеп төшми. Гүя, ул тутанда ук житәкче булып яратылган диярсен. Аның ни эләксә шуның белән генә коралланган кешеләре урыс даими гаскәренә каршы каһарманнарча ташланалар; туптан

башка һичбер нәрсәдән, жәяүле гаскәрләрдән дә, атлы гаскәрдән дә куркып качмыйлар.

Бу көннәрдә Урусов, берсе Минзаләдә, икенчесе Оренбургта булган ике «хөкем комиссиясе» оештыра. Әсир төшкән башкортларны бу комиссияләрдә сорау алып жазалаганнар, утка атканнар, казыкка утыртканнар, кабыргаларын сындырганнар, башларын кискәннәр һәм асканнар. Бу вәхшилекнең тәэсире астында башкортларны курку баса. Бу дәһшәт фетнәчеләр качкан тау һәм урман эчләренә кадәр барып житә. Инде шул сәбәпле Карасакал казакь-кыргыз далаларына чигенергә мәжбүр була. 1740 елда Урусов белән Саймонов: башкортларның бары тик үз теләкләре белән кануни хөкүмәткә буйсынулары аша гына үзләрен, гаиләләрен үлемнән, миләкләрен көл ителүдән коткара алачаклары турында игълан тараталар. Башкортлар урыс түрәләренә бирелә башлыйлар. Әмма, Витевский язганча: «Фетнәче башкортлар арасында кулда корал тотып үлсәң карар кылганнар, жазалауларга зур ныклык белән түзгәннәр, куркыныч үлем жәзасын да кыю каршылаганнар, төрмәдә ачлык игълан итеп үлгәннәр дә бар иде».

Фетнә төмам бастырылганнан соң исән калган баш күтәрүчеләрдән биш менләп кеше гаиләсе белән берлектә Оренбург (бүгенге Орск) каласы тарафына сөрелә. Боларны каладан уника чакрым жирдә туктатып, сак астына куялар. 1740 елның 25 нче августында шөһәрдән алты чакрым ераклыктагы калкулык янында зур бер халык төркөме алдында «Карасакал фетнәсе»нең жинаятьчеләре өчен «сәясәт майданы» оештырыла. Иң башта фәрман укыла һәм соңыннан түбәндәге жәзалар жиренә житкәрелә: Карасакалның төп ярдәмчеләре булган типтәр Кантүрә, башкортлардан Юныс Исмагыйль утлы, Жыяңгол Үсәкә утлы, Карабаш вә Якуп Касып утлы биек таш баганаларга кадалган тимер казыкларга утыртылалар. Унбер кеше, болар арасында Карасакалның жиде ясавылы (каравылы), жанбашларына тимер ыргак кертелеп асылганнар, 85 кешене бауга асканнар, 21 кешенең башларын кисеп колгага такканнар. Баш күтәргән житәкчеләренң берсе — Алан Жыяңгол Оренбургка китерелер алдыннан үз-үзен үтергән була. Бу юлы анын да үле гәүдәсен жәзага тарталар — башын гәүдәсеннән аерып колгага тагалар. Ләкин жәзалаулар моның белән генә бетми, берникадәр башкорт Оренбургтан Сакмар каласына жиберелә һәм анда полковник Пальчиковка «тикшерү»не дәвам итәргә әмер бирелә. Пальчиков тикшерүне түбәндөгечә дәвам итә: сентябрьнең икенче яртысында бер калкулыкта 50 башкортны аса, 150 башкортның башын кисә, жәзалап үтерелгәннәреннән хатыннарның һәм балаларын урысларга бирә. 300 кеше Карасакал хәрәкәтенә мәжбүрләү нәтижәсендә генә катнашканнарын әйтәләр, бөтен жинаятьләрен жәзалауларсыз гына танийлар һәм башкаларны да саталар. Боларның гаепләре кичерелеп, жәзалары йомшартыла. Болар, камчы белән суктырылганнан һәм борыннары белән колаклары киселгәннән соң, папшага чын күңелдән бирелгән асакаллар кул астында яшәү шарты белән авылларына жиберелә. Генерал Соймонов исә шундый ук «сәясәт майданы»н Минзаләдә оештыра. 1707 ел фетнәсе житәкчеләреннән берсе булган һәм Беренче Петр тарафыннан гаебе кичерелгән, Карасакал фетнәсе көннәрендә үз төбегендә тыныч кына яшәп яткан Алдар Исекой утлы да шунда китерелеп асып үтерелә.

Урыс авторы Рычков П. И. «Оренбург тарихы...» дигән хезмәтендә башкорт баш күтәрүләре турындагы язмасын түбәндәге сүзләр белән төмамлаган: «1740 елда гамәлгә ашырылган мондый коточкыч жәзалау һәм үтерүләр нәтижәсендә башкорт йортына дәһшәт килде. 1735 елдан бирле дәвам итеп килгән башкорт баш күтәрүләре шул 1740 елда төмам бастырылды».

XVIII гасырның 30 елларындагы бәйсезлек өчен сугышлар башкортларга бик кыйммәткә тошә. Беренчедән, илнең иң алдынгы житәкчеләре, ил мәнфәгатен бар көчләренә саклаучылар урыслар белән бәрелешләрдә кырылып бетә. Рычков тарафыннан тупланылган рәсми документлар буенча гына да, 1735 елдан 1741 елга кадәр сузылган сугышларда юк ителгән, жәзалап үтерелгән, төрмәләрдә үлгән, Балтыйк буенча хәрби хезмәткә, андагы Ровервик портына «ишкәк жәзасы»на жиберелгән һәм батраклыкка өләшкән башкортларның саны 28 941 гә житә. Бу сан эчендәге 7455 кеше үтерелгән, 135 кеше «ишкәк жәзасы»на хөкем ителгән, 2882 кеше батраклыкка бирелгән. Сугышларда юк ителгәннәр хақында түбәндәгеләрни китәрәбез: «Рәсми статистика аларның һәммәсен теркәмәгән. Бу фетнәләр вакытында 696 башкорт авылы яндырылган, жимерелгән. «Жәза үтәү өчен» 18 351 баш ат һәм сьер тартып алынган, 9825 сум 29 тиен акча жыеп алынган. (Башкортлар дучар ителгән жәзалар, алар биргән корбаннар турындагы мәғлүмат В. Витевскийның «А. А. Неплюев в Оренбург өлкәсе»

хезмәтенен 1 нче томыннан һәм профессор Н. Фирсовның «Борынгы Казан ханлыгының жирле халкы яна Рәсәйдә» исемле хезмәтеннән алынды.)

Югарыда башкорт баш күтәрүләренен икътисади-сәяси сәбәпләрен күрсәтергә тырыштык, әмма бу баш күтәрүләренен кабынуында урыс хөкүмәтенен дини басым ясауы да аз роль уйнамагандыр. Миссионер священник Ефим Малов бу турыда түбәндөгечә яза: «XVIII гасыр башларында ук инде мөселманнарның хәле кызыгырлык түгел иде. Беренче Петрнен асылы яхшы билгеле булган кануннары, әлбәттә, мөселманнарның урысларга каршы мөнәсәбәтләре яхшыруына хезмәт итә алмады. Моннан тыш, 1731 елда Зөя шәһәрндә бер миссионерлык комиссиясе оешу да мөселманнарны урысларга каршы чаралар эзләргә этәргән иде».

VI

Мөселманнарга каршы дини һөжүмнәр

Бу чорда Казан өлкәсенен жирле халкын рәсми рәвештә, тышкы кыяфәт өчен генә булса да, христианлыкка аудару өчен кулланылган гомум чаралардан тыш, әле тагын мөселманлыкка рәхимсез һөжүмнәр дә ясалган. Бу һөжүмнәренен бер төре, урыс патшалары һәм императорларының элек-электән билгеле булган вәхшилеге булып, мәчет-мәдрәсәләргә вату-жимерүдән гыйбарәт иде. Н. Фирсов, урыс императрицалары Анна Иоан кызы һәм Елизавета заманнарындагы миссионерлык эшчәнлегенә турында сөйләгәндә, болай ди: «Бу мәмләкәттә ислам диненен куәте, аның халык арасында таралуы муллаларның тәэсиреннән килеп чыкканлыгы, ә алардагы тәэсир көченен, гыйбадәт урыны гына булып калмыйча, вәгазь һәм тәрбия урыны да булган мәчетләр ярдәме белән саклануы аңлашылганга, мәмләкәттә исламның бу таянычын какшату кирәк иде».

Менә шул сәбәпле, 1742 елның 19 нчы ноябрәндә чыккан Сенат фәрманында, Казан өлкәсендәгә яна төзелгән һәм бигрәк тә христианлыкка күчкәннәр яшәгән авыллардагы мәчетләрне жимерергә әмер бирелә, яна мәчетләр ачу тыела. «Яна чукуындырылганнар конторасы» эшчәнлек җәелдергән Казан, Сембер, Әстерхан һәм Воронеж өлкәләрендә яна мәчетләр ачуга юл куймас өчен бик көчле уяулык күрсәтелә. Әлегә фәрман буенча, 1744 елның июненә кадәр булган ике ел эчендә, бары тик Казан өлкәсендә генә дә 418 мәчет жимерелә.

1740 елның 11 нче сентябрь фәрманы белән, яна керәшеннәр салымнардан, дәүләт хезмәтләреннән һәм гаскәри хезмәттән азат ителә, ә бөтен бу авырлыктар иске диннәрендә калганнар жылкәсенә төшә, диелә. Шул ук вакытта яна чукуынчыларның саны көн үткән саен арта һәм иске диндә калганнарның хәле көннән-көн авырлаша бара, зарлар күбәя, ясакар коточкыч үсә, тормыш авырлыгы аркасында кешеләр урманнарга һәм ерак жирләргә качып китәләр, яшәгән урыннарында калганнар соңгы чиккә житеп хәерчеләнәләр. Бу хакта Н. Фирсов түбәндөгеләрне яза: «Мөжүси халыкның барысы да православиегә күчкән, бары тик мөселман татарлар гына ныклы каршылык күрсәтәләр иде. Шулай итеп, өч елдан бирле һәрбер яна христиан өчен алар тагын да күбрәк ясакар түләргә, үзләре өчен дә, башкалар өчен дә рекрутлар бирергә мәжбүр иделәр».

Н. Фирсов: «Мөселманнарны христианлаштыру, мөжүсиләрне чукуындыру кебек жинел булмаган. Идел буге мөселманнары XVI һәм XVII гасырларда да урысларның «агарту» омтылышына даими рәвештә көчле каршылык күрсәткәннәр. Хәзер дә, ягъни XVIII гасырда да, бу өлкәдәгә һөжүмнәргә гажәеп бер ныклык белән кире кайтара киләләр иде»,— ди.

Казан мөселманнары арасында урыс миссионерлык эшчәнлегенен уңышлы була алмавын К. Фирсов түбәндөгечә аңлата: «Бу барыннан да бигрәк мөселман руханиларның яшәү рәвешеннән һәм мөселманнар тормышында тоткан урыныннан килә иде. Кешелек җәмгыятендә руханиларның булуыннан максат ни булса, руханилар ул максатка ирешер өчен кирәкле оешмага һәм урынга ия булалар. Тик православие руханиларында ни шундый бер оешма, ни бер урын — берсе дә юк иде. Урыс священнигы мәхәллә халкы белән кинәш итмиңә билгеләнсә, мөселман руханилар исә һәрвакыт халык тарафыннан сайланып куела һәм шуңа күрә имамның мөнфәгәтьләре, аны сайлаган халыкның мөнфәгәтьләре белән бик тыгыз үрелә иде. Бездә укый-яза белмәгән жәһил священниклар аз булмаган, ә муллалар исә руханилык вазифасын башкару өчен кирәк белемле кешеләр арасынан сайлап алынган». «Мондый оешмага һәм ил эчендә монның кебек тәэсир итү көченә ия булган һәм иреккә көннәренен хәтирәләрен саклаган, халкын да бу

хатирәләр белән тәрбияләгән мөселман руханилар кулыннан әлеге тәрбиядәге балаларын тартып алу жинел эш түгел иде. Киресенчә, бу дин әһелләре үзләре, шактый унышлы рәвештә, мәжүсиләр һәм хәтта христианнар хисабына мөселман динен кабул иткәннәр санын арттырырга тырыша һәм шуңа күрә дучар ителәчәкләрә жәзалардан да бөтенләй качмый иде. Хөкүмәтнең көчле эзәрлекләүләре, бу ислам пропагандасын, ихтимал, берәз көчсезләндергәндер, әмма мөселманнарны христианлаштыруда бер генә төрле чараның да күзгә ташланырлык файдасы күренми иде».

Югарыда ике милләт руханиларын чагыштырудан аңлашыла ки, ул заманнарда Казан төркиләрендә мәдәнилек дәрәжәсе урысларныкына караганда югарырак булган. Бу мөнәсәбәттән тагын бер урыс авторының сүзләрен китерәбез. XVIII гасырда Казан татар авылларына сәяхәт итеп йөргән урыс офицеры Рычков татарларның уку-тәрбия эшләре хакында түбәндәге сүзләргә яза: «Татар авылларының күбесен үткәндә, аларның балаларын ничек тәрбия итүләренә игътибар иттем: балалар тәрбияләү буенча аларның мактауга даек ысуллары бар. Балаларга кече яшәтән үк дин кануннарын һәм кешелеклелек вазифаларын өйрәтәләр. Моның өчен һәр авылда диярлек бер гыйбадәтханә һәм бер мәктәп бар, мөгаллимә дә авыл мулласы. Бала мәктәпкә кергәч, мулла ана татар һәм гарәп телләрен өйрәтә башлый. Соңыннан шәригать кагыйдәләрен өйрәтә һәм изге Коръәннең нечәлекләрен аңлата. Мондый уку-тәрбиядән кыз балалар да мәхрүм түгел».

Урысларның XVIII гасырда Казан өлкәсендәге миссионерлык эшчәнлегенә ижтимагый һәм икътисади нәтижеләре турында Н. Фирсов түбәндәгеләргә яза: «XVIII гасырның 40 елларында хөкүмәт тарафыннан алга сөрелгән «агарту» мәсьәләсе һәм аны тормышка ашыру өчен кулланылган ысуллар, христианлыкны кабул итмәгән халыкның дини ышануларына кагыла алмаса да, ижтимагый тормышларында башка жәһәтләрдән тирән эз калдыра. Ягъни бу «агарту» хәрәкәте аркасында бик күп мәчетләр жимерелгәнә, бик күп мәктәпләр ябылганга, христианлыкка күчкәннәр белән үз диннәрендә калганнар арасында тирән каршылыklar килеп чыкканга, болардан тыш башка авыр ижтимагый һәм икътисади хәлләр белән бәйлә рәвештә, жирле халыкның тормыш шартларын нигездән какшаткан иде. Алар туган жирләрен калдырып чит жирләргә күчеп китәргә мәжбүр була. Христианлыкны кабул иткәннәргә бирелгән өстенлекләр аркасында жылкәләренә йөкләтелгән өстәмә авырлыklарны тарту кыенлыгында калалар. Әлбәттә, алар хөкүмәтнең чараларына каршы тавыш-гауга чыгармыйча, башларын иеп кенә тормыйлар иде».

Н. Фирсов, сүзен дәвам итеп, болай ди: «Бу «агарту» хәрәкәте, мөселманнарның ижтимагый тормышына гына түгел, бөтен өлкәнә гомуми тормышына да тәэсир иткән. Шуның өстенә житәкчеләргә тырышлыгы белән алга сөрелгән «агарту» омтылышы хөкүмәт өчен дә, христианнарга да, иске диннәрендә калганнарга да ижтимагый-икътисади тормышта зур буталчыклыklar, какшаулар китереп чыгарган. Диннәрен алыштырганнар шуның аркасында гына да мең дә бер төрле кыенлыklar күрә, боларның урыс авылларына күчелгәннәре, урысларның һәм урыс түрәләренәң изүенә, ә үз жирләрендә калганнары исә мөселманлыкта калган кардәшләренәң басымына дучар булалар».

Казан мөселманнарының һәр яктан ишетелгән зарлары, аларның баш күтәрүләреннән курку Елизавета хөкүмәтен берәз акылга утырырга мәжбүр итә. Урыс чиновникларының дини басымнары, урыс руханиларының исламын изгеләгенә һөжүм итүе, Казан мөселманнарының бу һөжүмнәргә зур кыюлык һәм ныклык белән каршылык күрсәтүләре 1755 елга кадәр дәвам иткән. Шушы чорда мөселманнардагы үч кайнавы һәм башкортларда кабынган яна бер фетнә азынган Елизавета хөкүмәтен берәз айнытып жибәрә. Хокук һәм кешелек тойгылары түгел, бары тик шул житди вакыйгалар азгын урыс «агартучы»ларын үз акылларына килергә, урыс хөкүмәтен исә Казан мөселманнарын соң дәрәжәдә хәерчеләндергән авыр ясаklарны киметергә, чукуймаганнарын көчләп жирләреннән сөрүдән, мәчет һәм мәдрәсәләргә жимерүдән тыелырга мәжбүр итә.

VII

1755 елгы башкортлар баш күтәрүе

XVIII гасырның урталарында төп Казан татарлары урыс изүенә коралланып каршылык күрсәтерлек хәлдә түгелләр иде. Чөнки, ул көннәрдә Казан өлкәсендә

урис хакимлеге ныклап урнашкан, Казан шәһәре Идел һәм Урал өлкәләренән төп хәрби базасына әйләндерелгән һәм анда күп санлы хәрби көч урнашкан иде. Моңа да карамастан, түзәрлек хәлләрә калмаган Казан татарлары, 1748 елда урыс хакимиятенә каршы баш күтәргә әзерләнәләр. Ләкин казанлыларның бу үе хөкүмәт шымчылары тарафыннан хәбәр ителә һәм Казанга тиз арада яна гаскәр китерелә. Бу гаскәрләрнең бер өлеше шәһәрнең татар мөхәлләсенә, икенче өлеше шәһәрдән 40 чакрым ераклыкта урнашкан татар мәселман авылларына урнаштырыла. Шунның өстенә төрки авылларына шактый гына шымчылар да жиберелә. Мондый чаралар күрелә, баш күтәрүне тыеп калу мөмкин булса да, хөкүмәт, мәселманнар хакындагы нәгъләт төшкән сәясәттен тормышка ашыруны дәвам иткән. Ул көннәрдә урыс миссионерларының «агарту» эшчәнлеген башкортлар арасында жәелгән була. Рәхимсез изүләр һәм басым белән чукуындырылган башкортлар, кире үз диннәренә кайтырга теләсәләр дә, рөхсәт ала алмыйлар. Аларның ата-баба диненә кайту турындагы гозерләренә күбесенчә колак та салынмый, ә кайчакларда мондый гозер белән килгәннәренә жәзага да тарталар. Н. Фирсов, башкортларның XVIII гасыр урталарындагы тормышы турында сөйләгәндә, шундый сүзләренә дә язган: «Хәзер инде аларның бары тик диннәре генә сау калган иде. Ләкин ана да һөжүм башланыр хәлдә иде. Идел буеннан мәчетләр жиимерелү, христианлыкны кабул итмәгәннәр өчен ясакарның артуы, ата-баба йортынан чит жиргә сөрелү хәбәрләренән һәм ярдәм сораган тавышларның килүе, башкортларның кайгысын арттырганнан арттыра бара. Е. Малов XVIII гасырның 30 елларында кабынган башкорт фетнәләренә карата фикерләрен әйткәннән соң, арада шул сүзләренә дә яза: «Ләкин шуны да билгеләп үтәргә кирәктер, башкортлар һәм, гомумән, мәселманнар дин хакында янадан көрәш башлау нияте белән вакытлыча тынып торганнар иде. XVIII гасырның 40 елларынан алып, урысларның татарлар белән булган мөнәсәбәтләрен асылын һәм мәселманнар өчен куркыныч көннәр килеп житүен югарыда күрдек. Эшнен унышсызлыкка дучар булачагы ачык иде. Шулай булып чыкты да».

Икенче яктан, урысларның идарә итүендәге һәм икътисадтагы хаксызлыклары да башкортларның ачуын аз кабатмый. Башкортларның элекке идарә автономиясе көннән-көн кечерәя. 1754 елда башкорт жирендә тоз монополиясе урнаштыру үе туа, бу канун буенча башкортлар ясак түләүдән азат ителәчәк, тик тозны хөкүмәттән сатып алырга мәжбүр булчак, диелә. Әмма элек-электән алар тозны үз жирләрендә аз булмаган тозлы күлләрдән чыгарып кулланалар. Бу тоз монополиясе турындагы кануннан бик аптырап калган башкортлар, тозны урыс хәзинәсеннән түгел, Аллаһ хәзинәсеннән алачакларын игълан иткәннәр. Моннан тыш, урыс чиновникларының рипшөтчеләге, тиранлыгы, азгынлыгы, хөкүмәт эшләрендәге акрынлык — һөммәсә башкортларны ярсыткан. Бу турыда В. Витовский болай ди: «Башкорт фетнәләрен бастырган кешеләрнең вәхшиләкләрен дә боларга бәйләп карарга кирәк, башкортларга каршы Кирилловның үтә көчле чараларын, Сергеев, Хохлов, Аристов, Тәфкилев кебек кешеләрнең авызлыкларын хисапка алмаганда да, соңгырак чорда Соймонов һәм Урусовның әмерләре белән кардәшләренә, аталарының телләре, борыннары, аяк һәм куллары киселгәннән, тере килеш казыкка утыртылганның, төрмәләрдә ачлыктан үлгәннән башкортлар өле онытмаганныр иде».

1755 елның мäsендä башкортлар тагын баш күтәрә. Бу юлы баш күтәрүнен житәкчесе абыз Габдулла Гали углы (Батырша) була.

Замандашларының сөйләвенә караганда, 1755 елгы башкорт-татар баш күтәрүләренән житәкчесе Батырша, акыллы бер кеше, яхшы белем һәм тәрбия алган мулла һәм урысларның килешә алмаслык дошманы була. Фетнә башланудан күп элек ул башкорт өлкәсен аркылыга-буйга йөреп чыга, яшьләрне укуга-өйрәтә, олыларга үгет-нәсихәт бирә, халык арасындагы сүзләргә, зарларга колак сала, үзе сөйләүдән бигрәк башкаларны тыңлый. Ул матур һәм тәсирле итеп сөйләргә дә оста була. Батырша Казан татарлары белән дә, казакъ-кыргызлар белән дә бәйләнешкә керә. Аның вәкилләре Казан өлкәсендәге татар авылларында да, казакъ-кыргыз далаларында да йөри. Ул урыс хакимиятенә каршы башкортларны гына түгел, Аурупаның көньяк-көнчыгышында яшәгән бөтен төрки мәселманнарны күтәрәргә ният итә. Һәр тарафка кызыксыну уятырлык хатлар язып тарата, бер бик тәсирле һәм зур күләмле мөрәжәгать тә яза... Батырша бу мөрәжәгатьтә мәселманнарның урыс басып алуына кадәрге тормышларын сөйләп аңлатканнан соң, аларның урыс изүе астына элөкәннән соңгы аяныч хәлләрен аңлата. Чит-ятларның тәсире астында үзгәргән мәселман ижтимагый тормышын анализлап, мәселманнарның урыс хакимиятенә буйсынуларын, урыслар белән катышып-кайнашып хәтта диннән алыштыруларын

өзгөлөнә-өзгөлөнә бәян итә. Башкортларда бердәмлек булмаганга борчыла. «Үз эчендә анлашу һәм бердәмлек булмаган бер кавемдә кайдан килеп изгелек һәм унышлар булсын?» — дигән сорау куя. Урысларның дини басымнарын тасвир итү белән бергә, баскынчыларның икътисади изүләре һәм сәяси теләк-омтылышлары турында искәрткәргә дә онытмый.

Шулай ук тоз монополиясе турындагы канунның башкортларны талау өчен бер чара гына булуын; татарлар белән башкортларны буйсындырган урысларның казакь-кыргызларга да коллык мусенчагы кидерәчәкләрен; урысларның казакь-кыргыз далаларының чикләренә калалар төзүдәге максаты — Бохара, Ташкент һ. б. шәһәрләрдәгә мөселманның да кулга төшерү икәнлеген; ә төп максатлары — башкортлар белән казакьларның арасын бозып, бөтен мөселман илләрен басып алу икәнлеген аңлата.

Ул вакытларда Оренбург өлкәсе белән генерал И. Неплюев идарә итә. Батырша баш күтәрүен бастыру вазифасы да ана йөкләнә. Ул үз чиратында һәммә чараларны — гаскәр көче, хәйлә, ялган, сатып алу, рәхимсезлек — барысын да куллана һәм, Батырша алдан күргәнчә, башкортлар белән казакьларны бик оста гына ачыгышлы итә. Неплюев, Оренбург ахуны Ибраһим Габдрахман углы исемненн, башкорт иленә һәм казакь далаларына уйдурма мөрәжәгатьләр тарата, болардан Оренбург ахуны бөтенләй хәбәрдар булмый...

Батырша бу баш күтәрүне зур саклык һәм игътибар белән, яшертен хәзерли. Урысларга каршы көрәш фикере башкортлар арасында бик нык жәелгән булса да, ике якның көчләре арасында гаять зур аерма була. XVIII гасырның урталарында инде башкорт жиренә күп калалар төзелә һәм кораллы көчләр саклый торган корымалар булдырыла. Баш күтәрү кабынган вакытта Неплюев житәкчелегендә 24 357 кешелек гаскәр булып, шуның 13 полкы даими армиядән тора. Моннан тыш, ул тагын Жак һәм Дон казакларынан һәм Ставропольның мөртәт (чукуыган) калмыклардан да менәр — жәмгысы 3 мен кеше жыя. Моннан тыш 1755 елның 20 августында Сенатка мөрәжәгать итеп, берничә өстәмә полкны ярдәмгә сорый. Моңа җавап итеп Сенат Оренбургка 3 драгун полкын жиһазларга карар бирә. Бу инде өстәмә 2700 кораллы кеше дигән сүз. Шуңа рәвешле, Неплюевның башкортлар өстенә алып барган гаскәрләренен саны 30 меңнән дә ким булмый. Неплюевның үз сүзләренә караганда, ул башкортлар белән типтәрләрнең бер өлешен баш күтәрүчеләргә каршы алып баруга да ирешә.

Батырша татарларның да баш күтәрергә һәм казакь-кыргызлардан да ярдәм булачагына ышанган була. Әмма аның өметләре акланмый. Казан тирәсе урыс гаскәрләре белән тулганга, казанлылар баш күтәрергә жөрәт итми. Жакның арьягындагы казакьлар да башкортларга тиешле ярдәм күрсәтә алмый. Чөнки Кече жөзгә Неплюевка тугры халкы һәм аксакаллары мондый ярдәм якты булмыйлар. Неплюевның яхшы коралланган гаскәрләре башкорт өлкәсенә һәр яклап хәрәкәт итеп, ни эләксә шуның белән коралланган баш күтәрүчеләр төркемнәрен тар-мар итә башлыйлар. Электә башкортлар белән араларында кайбер икътисади мәсьәләләрдә низаглар булган, Неплюев тарафыннан төрле янаулар белән өркәтелгән мишәрләр һәм типтәрләрнең бер өлеше фетнәчеләргә эзләнү һәм эзәрлекләнүдә урыс гаскәрләренә ярдәм иткәннәр. Шушы сәбәпләр баш күтәрүчеләргә авыр хәлдә калдыра. Аларның бер өлеше, артык каршы тора алмаячакларын аңлагач, казакьларга сыену мөмкин булмасын янса, алардан ярдәм алып, урысларга каршы сугышны давам итүгә белән Жак елгасына таба чигенәләр. Әмма Неплюев, фетнәчеләрнең казакь далаларына чигенү ихтималын күз алдында тотып, аларның Жакның кичүләренә аркылы төшу чараларын да уйлап куя. Шуңа сәбәптән бик күп баш күтәрүче Жак кичүләрендә урыс казакьлар һәм калмыклар тарафыннан юк ителә. Балалардан тыш биш меңләп башкорт казакьларга килеп кушыла алса да, бу кардәш халык аларны кочак жәеп түгел, пычак тотып каршы ала.

Бу вакытта баш күтәрүен житәкчесе Батырша, кайбер иң якин дуслары белән бергә, урманнарда, тауларда яшеренеп ята. Сенат 1755 елның октябрендә чыгарган бер фарманында Батыршаны тотып китергән кешегә 500 сум бүләк вәгъдә итә. 1756 елның 6 августында чыккан башка бер фарманында исә бүләкне ике тапкыр арттыра. Шуңа ук елның 8 августында «Усу юлы»нда, Уфа шәһәрненн 150 чакрым ераклыкта Азик авылыннан 80 яшьлек мишәр старшина Сөләйман Дивай углы, Батырша абизны тотып, Оренбургка жиһаз. Аннан ватанпәрвәр абиз шуңа ук елның көзендә Петербургка «Яшерен канцелярия» карамагына жиһазла. Тик юлда чирләнгәндлектән, аны безаз вакыт Мәскәүдә тоталар, сорау алалар. Сорау алу вакытында императрицадан башка беркемгә бер сүз сөйләмә-ячәген белдерсә дә, аңа императрицаның кабул итмәячәген әйтәләр. «Серләрен»

императрицага язып жибәрергә киңәштәләр. Шул вакыт Батырша, ябыштырылган конвертның ачылмыйча императрицага тапшырылачагы турында Сенатның баш секретаре Хрущевтан вәгдә алганнан соң, теләгәннен язып бирә, аннары аны Мәскәүдән Петербургка жибәрәләр. 1757 елда, сорау алу тәмамлангач, ул Шлиссельбург крепостена ябыла, анда кулларына һәм аякларына богау салынган хәлдә сак астында тотыла. Батырша анда төгәл 5 ел утыра һәм 1762 елның 22 июлендә, имеш, качарга омтылганда тотыла һәм кыйналудан, яраланудан һәлак була. 1755 ел «фетнә»сә каһарманы язмышы өнә шулай төгәлләнә.

Батыршаның хатыны да кулга алынып, балалары белән бергә Уфа канцеляриясенен каты күзәтүе астында тотыла. 1765 елның мартында Батыршаның хатыны, аяк-куллары богауда хәлдә, ике кыз баласы белән бергә Мәскәүгә жибәрелә. Аларның язмышы анда ничек булганы билгеле түгел.

Казан шәһәре мәскәүлеләр тарафыннан 1552 елда алынган, Казан төбәге мөселманнарына карата урыслар ясаган дини һәм ижтимагый басым бары тик 1755 елдан соң гына берәз йомшый төшә. Бу ике вакыйга арасы төгәл ике гасырлык бер заман. Болай озакка сузылган жәбер һәм басымнар аркасында бик күп татарлар Кама елгасы арьягына, башкорт жирләренә качып китәргә мәжбүр булганнар. Н. Фирсов фикеренчә, башкорт фетнәләрен оештыручылар да казанлы качаклар булган. Ул болай ди: «Чынлыкта башкорт өлкәсе урыс хакимиятенә буйсынырга теләмәгән, элеккеге мөселман тәртипләре кире әйләнеп кайтачагынан өмет өзмәгән качак казанлыларның бер «колониясе» хәленә килә. Бу качаклар үзләре белән бергә монда урыска көчле дошманлык хисе дә китерәләр. Урманлы һәм таулы өлкәнең уңайлы географик шартларына таянып, көрәшнә даими яңартып торалар».

Бу урыс авторының фикеренчә, башкорт фетнәләре очраклы һәм чикләнгән вакыйга булмыйча, Каманың һәм бирге, һәм арғы ягында урнашкан урыс хакимиятеннән риза булмаган бөтен халык катнашкан зур вакыйга рәвешен ала. Бу турыда ул болай ди: «Башкорт жирендә яшәгән халыкның, Каманың бирге ягындагы мөселман һәм, гомумән, урыс булмаган белән бәйләнештә һәм элем-тәдә булуы хөкүмәтне аеруча борчый иде. Урыс хөкүмәте урнаштырырга теләгән яңа тәртипләрдән канәгать булмаган, чиновниклары жәбер-золымнарыннан ыңгырашкан бу халык Каманың арғы ягына яңа тәртипләрдән котылу өчен бер сыену жире итеп карый башлый. Гомумән, башкорт жирендәге урысларга каршы баш күтөрү омтылышы Каманың бирге тарафында яшәгән урыс булмаганнар һәм бигрәк тә татарлар тарафыннан дөрләтеп жибәрелә».

Шулай итеп, төркіләргә юк итү сәясәтенә төгәл ике гасыр буенча давам иттерелүен искә алсак, мондый миһнәтләргә дучар ителеп тә яшәшән саклап кала алган бу төрки халыкның ныклыгына хәйран калмау мөмкинме?

Дәвам бар.

БЕЗНЕҢ УРАМНАРНЫҢ БӘЙРӘМЕ...

Бу юлларны мин кара көз көне, зур урман уртасындагы кечкенә бер ағач өйдә язып утырам. Яқындагы ап-ак каснарның, юан-юан имәннәренң озын ботаклары минем тәрәзәмә үк иелгәннәр... Менә шушылай итеп алар гүя эчтә, тәрәзә янында язып утырган кешегә олы доньяның мәңгелек һәм табигый яшәеше турында искәртеләр, бакый тереклекнен иң көчле һәм иң тотрыклы ағышы хақында искә төшереләр... Әнә шул олы хакийкат хақында онытмаска кушалар гүя алар.

Әйе, безнең өй янындагы менә шушы сукмактан Сибгат ага Хәким урманга—мәңгелек белән серләшәргә, кинәшәргә чыгып китә иде...

Әйе, менә бу сукмакларда бүген Мөдәррис Әгъләм, Рифкат Закир, Равил Фәйзулла, Рәдиф Гаташ йори... Безнең бүгенге поэзиянең милләтебез йөрөгәнә, анын хәтеренә—киләчәккә илтгән торган юлы да менә шушындай матур, табигый, кешелекле сукмаклардан башланадыр төсле...

Көлдән гөлләр ярат,
кабат ярат,
сүнен калма йөрәксезлектән!..

Ә бу шигъри сүзләр исә Лена Шагыйрьжанның ялкынлы каләменнән өзәлеп төшкән. Киш көне дә балкып торган, ут-кызыл миләш тәлгәше кебек алар... Салкында да яндырыр, жылытыр шикелле... Синәң жанында, рухыңда монарчы кабызылмаган ниндидер бер сикри шәмне дертләтер, дөртләтер сыман ул шигъри!

Әйе, сою, мәхәббәт һәр чорда да шигъриятнең иң төп һәм мәһим темасы булып кала килгән. Хәзер дә бу шулай. Бүгенге татар поэзиясендәге иң күренекле казанышлар, минемчә, мәхәббәт тематикасы белән бәйләнгән.

Үземә иң ошаган шигъриләрне мин гәжитләрдән кисеп алам, жыйный барам. Ялгыз калган чакларымда аларны хисләп-хисләп укыйм, шигъриләр канатында күкнен һәм рухның жиденче

катларына күтәреләм. Алар—ул әсәрләр—бүтән кеше йөрөгәннән чыккан һәм бүтән кеше каләмә тарафыннан язылган булсалар да, һәрчак минем үземнең күнел көндәлегем сыман кабул ителәләр.

Жанга канат куячы әнә шундый әсәрләр арасында да Лена Шагыйрьжан шигъриләре аерылып тора.

Халкым теле—хак телем син,
йөрәк телем.
Киләчәгем өчен мәңгә
кирәк телем.

Шагыйрә әсәрләре нинди сыйфатлары белән күнелне жалеп итә соң?

Әлегә сорауга иң беренче җавап шулдыр: Лена Шагыйрьжан шигъриләре нәкъ менә синәң бәгырьдә кайнаган кичерешне өйтеп бирә. Һәм ул аны нәкъ менә үзәбезчә итеп—ихластан, турыдан, йөрөгән тулысынча ачып бетереп диярлек өйтеп бирә.

Кем ул синә, рәңжеп язмышыңа,
Үрелдердә канлы каләмгә?
Ник ачасың аңа йөрөгәнне?
Ник жырлайсың өтрәк-аләмгә?

Әрнү һәм эчке газап тулы мондый юллар нинди авыр чорда, кайсы кара елларда язылган икән соң, дисен. Әмма ни кызганыч—әсәр безнең көннәрдә иҗат ителгән. Лена Шагыйрьжанның бу шигъри «Шәһри Казан» газетасының 1994 елгы 18 август санында донья күрдә.

Тагын да кызганычрагы шул: шигъри татар халкының сөекле жырчысы Илһам Шакировка багышлана. Һәм ул бөек жырчыбызның бер әңгәмәдә «мин иң бәхетсез кеше» дип өйтүе уңаеннан азылган.

Шундый туклар, шундый жирәңгеләр,
Күзләрендә юк мон бер тамчы.
Мин бәхетсез димә син аларга,
Син бит Илһам, син бит илһамчы!

Бөек Рухият белән матди яшәү әнә шул рәвешле бәрелешә бүтән. Бу фәни донья рухылыкны төмәм жинәргә, төмәм таптарга

тели — шуңа яскына, шуңа ашкына. Бүгенге ижат кешеләренәң язмышы, аларның хәле әнә шул хакта сөйлә. Журналыбызда 1994 елда басылган (3 сан) әңгәмәдә аксакал әдипбегез Әмирхан ага Еники дә: «Гөнаһыга батып беткән бу заман кешеләре алдында ачылып бетү нигә кирәк?» — дигән иде... Атаклы жырчы сүзе һәм күренекле әдип фикере — болар сикәндергеч хәл ләбаса! Әгәр дә бүген безнең милләт шушындый хәл белән килешсә, ризалаша калса — бу бит милләтне ияртеп, рухландырып баручы, аны рухи өйдәүче кешеләренң аңлы рәвештә үзләренң иң төп миссияләреннәң: дәрәжә, хакыйкәтне, кеше күнеленң ихла-слыгын жырлау һәм язучыларның баш тартуы була! Әдип, шагыйрь, жырчы үз күнелендөгәнәй әйтмәсә, жырламаса нәрсә була?!

Әйе, нәрсә буласы бик тә билгеле. Бик тә ачык. Ул чагында дөнья бары тик сәясәтчеләр кулына кала. Алар бердәнбер идарәче булып кала. Ә инде сәясәтнең алдашуга һәм хәйләгә нигезләнгән пычрак эш икәнә күптән билгеле нәрсә. Димәк, безгә ижатының мекән хәле белән һич кенә дә килешергә ярамый. Ул һәрчак ихла-слык жырлы һәм яза алырга тиеш! Лена Шагыйрьжанның үзе шикелле. Ил-һам Шакировка батышланган шул ук әсәр-рендә тагын менә болай да дип әйтә бит әле ул:

Син бәхәтсез түгел, дустым, Илһам!
Ил бәхәтсез — анысы икенче...

Һәм тагын бер урында болай:

Аһ, милләтем, яраланган килеш
Ничә гасыр шушып барасың!...

Әйе, иң ачы хакыйкәт әнә шунда шул... Шагыйрә үз укучылары жанындагы ялкыннарны шигырьдә кыю үр-лэтә. Әсәр безнең замандашка бер ин-деш, рухи юлдаш була. Һәм алар — ул шигъри әсәрләр — бик еш кына очрак-ларда ялгызлыкның иләмсез кара төне-ндәгә бердәнбер утка да әверелеп китә: азымы жаны яралылар, бәхәтсезләр...

Кайсы бәхәтле соң бу жанһанда —
Зөһрәсеме, әллә — Ләйләсә?...

Менә мондый юллар, шушындый монлы аһан шагыйрәнәң ижатында еш кына яңгырап ала һәм бу хәл чор туды-рган трагик «симфония»гә бик тә аваз-даш ишетелә.

Лена Шагыйрьжанның Татарстан китап нәшриятында басылып чыккан «Иман әлифбасы» исемле яна китабын-да да шигъри сөючеләр күнелен жәлеп итәрдәй шигърьләр күп. Шагыйрә бу юлы китабын алты өлешкә бүлгән һәм аларга мондый башлар биргән: «Илем — Теләм — Иделәм», «Жирнең тансык-балалары», «Сират күперә аша», «Ши-гырь сулап яшәсән», «Көзгедәгә миз-гелләр», «Мәхәббәткә ничә яшь?» Күр-гәнәбезчә, исемнәр үзләре дә бик шигъ-

риләр һәм алар үзләренә ниндирәк әсә-рләр тупланганын әйтеп ук тора ди-ярлек.

Чәчләремә гөлләр кададым,
Ийнәремә шәлләр урадым.
Күрми калмас әле кешеләр
Байрамнәрен безнең урамның.

Булмасын дип өе караңгы
Төрәзмәннән кояш карады.
Төзәтергә ул да ярады
Күнел төбендәгә яраны...

Юк-юк, бу шигърьдә дә «яра» сү-зен күрәп укучының бер дә кәефе кыры-лмасын. Шагыйрә тормышка, дөньяга барыбер олы оптимист булып карый. Аның жанын еш кына романтик аш-кыну, ярсу алга һәм югарыга алгысыга һәм янадан да үзәкләргә өзә торган монлы көй — йөрәк яраларын белдерү-че скрипка тавышы ишетелә башлый.

Элеккеге елларда партия тарафын-нан куелган күп кенә түрәләр, әдәбият түрәләре шагыйрьләрдән якты, опти-мистик әсәрләр генә таләп ителә иде. Китапларга да, башка басмаларга да шундый рухтагы шигърьләргә генә үт-көрәләр иде. Ә башкалары янына алар тупас итеп «ну и что?» дип үз хужалары телендә, шулар стилендә тамга суга иделәр. Яисә инде «елак шигърьләр» дигән мөһер сала иделәр.

Ул заман килсә, бәлки, Лена Ша-гыйрьжан ижат иткән байтак кына әсә-рләр дә шундый кара исемлеккә эләр-иде. Чөнки ялгызлык, караңгылык, бә-хәтсезлек авазлары аның ижатында аз дип булмый. Анна Ахматова исеме дә юкка гына шигърьләрдә еш телгә алы-нмый. Бу ике шагыйрә ижаты шактый аваздаш. Хәтта әйтергә мөмкин: алар яшәгән чорлар да бер-берсенә байтак яктан охшаган шикелле. Дөньяның асты өскә килү, кыйблалар алышыну, намуслы адәмнәр күнеленә төшкән икеләнү-шөбһәләр, шәхси трагедияләр, чамасыз киеренкелек һәм рухи-әхла-кий югалтулар, югалтулар... Жанга таяныч, йөрәккә терәк булырдай нәр-сәләргә һаман азрак кала баруы... Утырган көймәненң торган саен көчле-рәк чайкала баруы. Жилкәннәренң ту-зып ертылуы, өзгеләнүе...

Һәр ике чорны менә шуна охшаш хәлләр тасвирлый — уртақ трагедия-ләр, уртақ язмышлар, уртақ рухлы кай-нар шигърьләр...

Безнең чорда инде мәхәббәт дип
үксеп елый белми беркем, үлми...

Чыгып китәм жилләр кочагына,
Ялкын кирәк, ялкын учагыма!

Ә шулай да бер сорау биреп кар-рыйк әле: «шагыйрьләребезнең кайгы,

бөхтөсүзлөк темасына еш мөрөжөгөтү итүе укучыга нәрсе бирэ соң? Болай да мулдан ташыган хәсрәт елгасын тагын да көчөйтү генә түгелме бу?»

Бүгөн безгә кешенәң чын хисләрен жырлау бик кирәк. Чөнки соңгы елларда хиссезлектә, бары тик салкын акылга, рационализмга гына корылган идеология нык кына көчәп китте. Рухи ярлылык бездә дә куркыныч дәрәжәдә үстә. Һәм әле шуна, житмәсә, Рәсәй төзи башлаган капитализмның «кеше кешегә — бүрә» дигән кыргый законы да килеп өстәлдә.

Шулай итеп чүп өстенә чүмәлә дигәндәй — Совет чоры динне төмән бөтәрә язган булса, әхлак нык түбәнәйсә һәм гомумән бөтөн ижтимагый система чересә, хәзәр өнә шул начар мираска рационализм һәм «бүрә законы» өстәлә. Рәсәй телевидениесе һәм кинолар һәр минут саен халыкта бүрә холкын тәрбияли. Мондый карашлар яшүсмерләрдә һәм акыл утыртмаган олырак яштәгә кешеләрдә дә тиз табыр жоя, алар Америка киноларында мәдхия жырланган «супермен»га мөкиббән була. Кансыз һәм рәхимсез яши башлый. Бу инде үтереш, талау, көчләү дигән сүз. Димәк, мәдәният чарасы дип саналган телевидение һәм кино бүгөн жинаатъчелекне үстерүгә турыдан-туры ярдәм итә.

Әсәрләрдә кешенәң йөрәк яралары хақында сүз алып бару исә киресенчә әдәбиятның гуманистик нигезен көчәйтә, укучыларны да кешелекләрәк итә. Мондый әсәрләр кешенәң күнел активлыгын арттыра, аның йөрәген сизгерәк итә. Димәк шөхес үзе дә робот сыман салкын акылга гына түгел, ә нечкә күнелгә һәм хислә йөрәккә дә ия була дигән сүз.

Безнең татар әдәбиятының һәм урысның үзенәң XIX йөздә зур биекләрәк яулаган классик әдәбиятының да төп юлы өнә шуңдый иде. Олы гуманистик әдәбият иде. Хәер, хәтта Совет чорында да әле безнең илдә әдәбият нигездә гуманизм юлынан үстә. Моңа дәлил итеп мендәгән әдәби әсәрләргә китерергә мөмкин.

Ә менә соңгы вакыттагы Көнбатыш җилләре әдәбиятка да начар үзгәрешләр китерде. Юк, матди яктан гына түгел. Яшь каләмнәр ижатында гуманистик юнәлештә булмаган язмалар артты — менә шунысы куркыта.

Әмма борынгыдан ук килгән ышанычлы юлы булган безнең шигърият шуңаңдый авыр чорда да матур гына уңышлар биреп килә. Хәер, тормыш һәм яшәү шартлары авыр чакта кеше хисләре куерыбрак, кайнарланыбрак

китә һәм шул сәбәплә шигърият өчен мөһим кичерешләр учагы да активлаша бит ул. Тукайлар чоры, сугыш чоры моңа мисал була ала... Үзбездән заман да — бик авыр замана. Ә менә шигъриятбезгә күз генә тимәсен! Берсеннән-берсе соклангычрак поэтик төлгәшләр ижат ителә һәм басыла тора.

Бүгөн бигрәк тә хатын-кызларыбыз ижаты көчәп китте. Ир-егетләребез акыл сүзен тыңлап яшәргә күнеккән булса һәм жанны корытучы рационализм авыруына тизрәк бирешсә, кызларыбыз исә үз тормышларында нигездә хискә таянулары нәтижәсендә поэзия юлынан уңышлы рәвештә атлый бирә. Чөнки йөрәк ялгышмый, ул юлларны нечкәләбрәк «капшы» — аның рухи-психологик «капшавычлары» көчләрәк чөнки.

Лена Шагыйрьжан ижаты үзе үк моңа бик матур бер мисал. Аның газета-журналларда басылып килгән шигъри төлгәшләре дә һәм без сүз алып бара торган китабы да бүгенге югары Рух жимеше дип саналырга тиеш. Ул шигъриятләр рухи океан дулкыннары булып безнең күнел ярларына бөрә.

Кума уйны, хәтер булып
уелсын ул,
Чәчмә җилгә, түкмә җиргә —
жылсын ул...
Мангаена ятсын тирән сырлар булып,
Жырларына аксын тирән
серләр булып...

Әйе, менә бу өзек үзе әйтеп тора — Шагыйрьжан саф лирик кына түгел. Дөнья һәм тормыш проблемалары аны бик еш борчый, актив рәвештә уйландыра. Аның ижатын еш кабыза. Әнә шул чагында шигъри вулкан янадан да ут чәчә, ялкын сибә башлый.

Их, кызганыч!...
Сандугачлы талдан мәхрүм
жир баласы...
Жир-анадан ятим калган
жир баласы...

Менә бусы бүгенге бәләбәз турында — манкортлык трагедиясе хақында. Әмма бу күренеше шагыйрә шулай ук тирәннән күрә: «Гасбегез түгел дә бит, жаным, нихәл итмәк — ил бәләсе...» — дип яза ул ачынып.

Ләкин шунысы да бар: публицистик дип аталган әсәрләрендә шагыйрә сүзгә берәз озынгарак җибәрә, үзе бер урында шаяртып өйткәнчә «нотык тога» башлый. Нәтижәдә, кайчакта аның үзенекә булмаган тавыш өстенлек итә. Ул вакытта без көткән, безне дулкын-

ландыра һәм үзенә әсир итә торган моңлы аһәң ишетелми кала. Беренче бүлектәге кайбер шигырьләре моңа мисал итеп китерергә мөмкин.

Аның каравы икенче бер урында кечкенә генә тослан бер күренеш шагыйрәне чын-чыннан тәсирләндерә һәм әйбәт шигырь языла. Бу китапка кермәгән, ләкин мин кисеп алган шигырьләр арасына эләккән «Кәгазь кадере»н шундый дип күрсәтергә мөмкин.

Саклаган халкым кәгазьне,
Күреп күз карасыдай.
Сыйдырган изге сүзләрен
Ике юл арасына.

Ә шагыйрь канлы сүзләрен
Учына язган качып...
«Моабит дәфтәре»н укыйм
Ничәнчә тапкыр ачып...

Ничә ел элек кенә илдә кәгазь житми дип безнең теңкәгә тияләр иде, ә бүген подъездларда никадәр кәгазь ауный, ачуны китерә. Аларың һәммәсендә басма сүз, күпме кеше көче, энергия тулланган бит. Намуслы зат моңа, әлбәттә, битараф кала алмый.

Шагыйрәнең тынгысыз һәм тирән рухи тормыш алып баруы һәр шигырендә диярлек чагылыш таба. Кешенә кан тамырларындагы кан йөреше пульс тибүе булып сизелгән шикелле, тынгысыз һәм намуслы йөрәк тибеше һәр әсәренә аһәңенән, рухыннан бөркелеп тора. Шагыйрьжан бик тә тиз тәсирләнә, кечкенә генә матурлык та аның иң изге тойгыларын канатландырып жибәрә һәм ул сөенечләрнен өр-яңа биескелләренә үз укучысы белән бергә оча, омтыла.

Их, бу күнел... һаман нидер көтә —
буранда да аның өмете бар.
Хыял томаннары уртасында
Адашыпмы калган егете бар?

Шулай — шагыйрә күнелендә мәхәббәт һәрчак тере, исән-сау. Бу китапта да кешелек дөньясының иң гүзәл хисенә багышланган бик күп әсәрләр бар. Аларның һәркайсы сине бәхетле итә, синең йөрәгине яшьлек һәм сою дәрәҗәсына илтә, яшьлекнең тугыз баллы давиллары белән янадан очраштыра. Әнә шундый соклангыч һәм тәсирләндергеч очрашулардан соң үзкүчеленчә, үз рухыңның баеп, көчәеп киткәнәң сизсәң. Канатың ныгыганың тоясын.

Ә кайчагында нечкә күнел менә мондый халәт кичерә:

Бүген мин сине сагындым
өзелеп-өзелеп...

Баш очымнан
торналар күк
тезелеп-тезелеп
үгте еллар...

Каш өстенә куеп кулым
карап торам.
Кайларда калдың өзелеп,
ялгыз торнам?...

Бер карауга саран гына, кырысрак кына сүзләр... Кыска-кыска гына шигыри юллар. Әмма тирән кичереш, үзенчәлекле халәт, һәм безнең күз алдына килеп баскан тирән мәгънәле матур да, моңлы да күренеш: торналар китеп бару... көз... ялгыз торнам... Укучыда әнә шундый дулкынлану, әнә шундый нечкә күнел халәте тудыра алу бүген ижат итүче шагыйрә өчен ижади уныш түгелме соң?! Мөгаен, шулайдыр!

Вақытлы матбугатта Лена Шагыйрьжан әсәрләре еш кына басылып тора дигән идек. «Казан утлары» журналының 1994 елгы 10 санында да аның яңа бер бәйләмне дөнья күрдә. Ул бәйләмне ачып жибәргән «Багышлану» шигырендәге менә бу юллар үзләре генә дә ни тора:

...Ул томаннар калган инде жанда,
таратсагыз, таратмасагыз да...
Мин сезнеке инде, и тутаннар,
яратсагыз, яратмасагыз да...

Шагыйрә язган иң яхшы әсәрләр һәм, гомумән, һәрбер чын ижат юлы шуны раслый: бүгенге кеше, безнең милләт жанындагы бар моң, һәммә хис-кичереш үзенә бөтен тулылыгы белән шигыри авазлар булып янгырарга тиеш. Күнел дигән киң дәрәҗә — Табигатьнен гажәп бүлгән — тыеп тору бер генә яктан караганда да дәрәс түгел! Безнең инде кемнән дә булса куркып, кыенсынып торыр көннәребез узды! Без үзбезне, әлегә сүздә генә булса да, ирекле итеп тойыйк, ирекле итеп саныйк. Чын ирек әнә шуннан башлансын! Безнең ирекле уйлардан, ирекле сүзләрдән!

Ә инде икенче яктан караганда, йөрәктә булганнар эзсез югалмыйча ижатка, шигырьгә күчә барса — ул чагында безнең шигырьләренә көчә дә, моңы да артыр. Кешелек тормышында тоткан әһәмиятләр дә артыр, гомерләре дә озаер аларның.

Кыскасы, үзбезнең йөрәкләребезне, күнелләребезне элеккеге еллар калдырган рухи «аран»нан чыгарып, аны куркудан, урынсыз оялудан азат итсәк, ирекле итсәк — безнең урамнарда да чын бәйрәм килер!

Мансур ВӘЛИ.

Абдулла Әхмәт

(1905—1976)

Пар канатлы әдип. Бу сүздәр Абдулла Әхмәткә бик туры килә. Ул проза һәм драматургия жанрларында бердәй уңышлы ижат итте. Фронтвик язучының нефтьчеләр тормышына багышланган «Кара алтын» (1947), «Яшәү көче» (1951) исемле очерк җыялмалары, «Серләр» (1948), «Егет сүзе» (1954) исемле драма әсәрләре үз заманында әдәби тәнкыйтьтә дә, укучылар тарафыннан да уңай бәяләнде. Пьесалары Татар дәүләт академия театры сәхнәсәндә куелып, берничә сезон зур уңыш белән барды. «Серләр» драмасы Уфа, Свердловск, Бөгелмә театрлары репертуарына да кертелгән иде.

А. Әхмәт балалар өчен дә күпләгән әсәрләр язды. Ул—ике дистәгә якын җыялмалар авторы. Мәктәпләр тормышы белән даими кызыксынып яшәве, нәни замандашларының холык-фигылен, хыял-омтылышларын нечкә сиземләве язучыга бу өлкәдә уңышлы гына әсәрләр ижат итәргә мөмкинлек бирде.

А. Әхмәт татар халык ижаты әсәрләрен туплау, әдәби эшкөртү һәм матбугатка әзерләп чыгару өлкәсәндә дә нәтижәле эшләде. Монын шулай икәннән дәлилләү өчен 1938 елда фольклорчы галим Хәмит Ярми белән бергә бастырып чыгарган «Халык ижаты» җыентыгын, үзе тарафыннан төзелгән һәм кат-кат басылган «Хужа Насретдин мәзәкләре», «Мәкальләр», «Табышмак әйтәм—табыгыз» дигән җыентыкларны күрсәтү дә җитә.

Абдулла Сафиулла улы Әхмәт 1905 елның 25 мартында хәзерге Күрган өлкәсәнен Звериноголовск авылында туган.

1922—23 елларда Чиләбе өлкәсәнен Олы Солтан авылы балалар йортында тәрбиячә, аннары—үз авылларында уку йорты мөдире. Шул вакытларда ул Уфада чыга торган «Социализм юлы» гәзитенә хәбәрләр яза башлый. 1925 елдан Свердловск шәһәрәндә татар телендә чыга торган «Сабан һәм чүкәч» гәзите редакциясәндә эшли. 1931 елда Мәскәүнән «Центриздат» нәшриятында «Кара баганалар» исемле җыялмасы басылып чыгу яшь язучыны канатландырып җибәрә.

1932 елда А. Әхмәт Казанга күчеп килә, биредә Казан дәүләт педагогия институтын тәмамлай, «Совет әдәбияты» (Хәзерге «Казан утлары») журналы редакциясәндә әдәби хезмәткәр, аннары Казан химия-технология техникумында һәм музыка мәктәбендә татар теле һәм әдәбияты укытучысы булып эшли.

Бөек Ватан сугышы башлангач, А. Әхмәт фронтка китә. Ике ел бие алгы сызыкта гади солдат булып фашистларга каршы сугыша. Яраланып, госпитальдә дәваланып чыккач, янадан алгы сызыкка кайта һәм сугыш беткәнчә «Алга, дошман өстенә!» исемле фронт гәзите редакциясәндә эшли. Фронттагы сугышчан хезмәтләр өчен А. Әхмәт Кызыл Йолдыз ордены һәм медальләр белән бүләкләнә.

1946 елда армиядән кайткач, А. Әхмәт Татарстан җыялмасы нәшриятында яшьләр—балалар әдәбияты редакциясә мөдире (1946—1951), аннары «Пионер» (хәзерге «Ялкын») журналының җаваплы редакторы булып эшли.

РЕСПУБЛИКАБЫЗ ЖУРНАЛИСТЛАРЫ КОРЫЛТАЕ

7 февральдә Казанда, Матбугат йортында Татарстан журналистларының XIV корылтае булып узды. Анда ике корылтай арасында ТР Журналистлар берлеге эшчәнлегенә жентекле анализ ясалды. «Молодежь Татарстана» газетасыннан Р. Ратникова, матбугат ветераннары Ш. Байгильдин, Р. Вәлиев, «Ватаным Татарстан», «Казанские вести» газеталарыннан И. Хәйруллина, А. Андронов, Л. Агеева, «Татарстан» журналыннан А. Хәсәнов, Татарстан радиосыннан Э. Кудрецкая, Казан дәүләт университетының журналистика факультетыннан С. Шәйхетдинова, язучы Ф. Баттал, Аксубай, Бөгелмә газеталарыннан Р. Хәбибуллина, В. Изергин һ. б. үз чыгышларында үзәккә үткән мөһим мәсьәләләргә күтәрделәр. Корылтайда жөмһүриятебезнең Мәгълүмат һәм матбугат министры И. Әхмәтжанов чыгыш ясап, журналистлар эшчәнлегенә киң тукталды, киләчәктә тагын да бердәмрәк, кыюрак эшләргә чакырды.

Корылтайда Татарстан журналистлары берлегенң яңа уставы кабул ителде, оештыру мәсьәләләре каралды. ТР Журналистлар берлеге рәисе итеп «Молодежь Татарстана» газетасының баш мөхәррире Римма Ратникова, ревизия комиссиясе рәисе итеп Гараф Шәрәфетдинов сайланды.

Корылтай эшендә ТР Югары Советы Рәисе вазифаларын башкаручы З. Вәлиева, Премьер-министр урынбасары И. Хәйруллин катнашты.

ФЕВРАЛЬ — ИЛҖАМ ШАКИРОВ АЕ

Татар халкының бөек жырчысы Илҗам Шакировка февраль аенда 60 яшь тулу жөмһүриятебез күләмендә асуча зурлап билгеләп үтелде. Ана «Ватаным Татарстан», «Шөһри Казан», «Татарстан хәбәрләре», «Татар иле» кебек газеталар үзләренң асырым саннарын багышладылар, «Казан утлары» журналы исә махсус сәхифә бирде. Татарстан китап нәшрияты «Илҗам» дигән махсус сувенир-китап (төзүчесе — язучы Разил Вәлиев) бастырып чыгарды.

2 февральдә Татарстан Республикасы Президенты М. Шәймиев халык жырчысы И. Шакировны Казан Кремлендә, үз резиденциясендә кабул итте. Чөй табыны янында давам иткөн дустанә, жылы әңгәмә барышында сәнгать һәм мәдәният мәсьәләләре хакында эзлекле һәм эчтөлекле сөйләшү булды.

28 февральдә исә М. Жәлид исемендәге Татар дәүләт опера һәм балет академия театры бинасында И. Шакировның олут

юбилесе багышланган тантаналы кичә үткөрелде. Атаклы жырчыбызны Татарстан Президенты, күп санлы дуслары, хезмәттәшләре, жыр сәнгатьн сәуәчеләр кайнар котлады, ана тере чәчәк бәйләмнәре, истәлекле бүләкләр тапшырылды.

Әлеге тантаналар барышында И. Шакиров, халык жырларын асуча зур осталык, кабатланмас табигый аһәң белән башкарып, милләтебезнең кадерле-газиз улы, искиткәч зур талант иясе икәнлеген тагын бер мәртәбә бар тамашачыларга танытты.

ТАТАРСТАН — ФРАНЦИЯ: ЭЛЕМТӘЛӘР НЫГЫЙ

Татарстан Фәннәр академиясе делегациясе (житәкчесе — академик Мансур Хәсәнов) Франциядә булып кайтты. Делегация әгъзалары бу илнең алдынгы фәнни уку йортлары белән якыннан таныштылар. Сарбонна университетында Академия Президенты Жандро-Массалу ханым һәм сәясәи фәннәрнең милли фонды Президенты Роне Фомон әфәнде белән очраштылар.

Татарстан Фәннәр академиясе академикы М. Хәсәнов һәм Р. Фомон әфәнде ике ил арасында бәйләнешләр булдыру турында килешүгә кул куйдылар.

ТАТАРСТАН ИЧКЕРИЯГӘ БИТАРАФ ТҮГЕЛ

Жөмһүриятебез Президенты М. Шәймиев Указы нигезендә, Татарстан Республикасының Ингуш Республикасында гуманитар мәсьәләләр буенча тулы вәкаләтле вәкиле билгеләнде. Монарчы Түбән Кама шәһәр һәм район хакимияте башлыгы урынбасары булып эшләгән Рәшит Мөхәммәт улы Булатов ул. Әлеге вәкиллек Чечен Республикасындагы (Ичкериядәге) сугыш хәрәкәтләре районнарында гуманитар эшчәнлекне гәмәлгә ашыру белән шөгыльләнәчәк.

Татарстанда яшәүчеләрнең Ичкериягә туганнарча ярдәмә довам итә. Әлмәттән 7 «КамАЗ» автомобиле чечен халкына азык-төлек, киём-салым, дару-препаратлар (барлығы 358 миллион сумлык әйберләр) илтте. Гуманитар ярдәмне «Татнефть» акционерлык жомгыяте (генераль директоры — Р. Галиев) оештырды.

ДӘҮЛӘТ БҮЛӘГЕНӘ ТӘКЪДИМ ИТЕЛДЕЛӘР

7 февральдә Татарстан Язучылар берлеге идарәсенн чираттагы киңәйтелгән уты-

рышында әдип Рәбит Батулла («Сөембика» романы өчен) һәм шагыйрь Ренат Харис («Көзгә мөхәббәт» һәм «Солнцеклонник» шигырь китаплары өчен) жәмһүриятебезнен Г. Тукай исемендәге Дәүләт бүләгенә (1995 ел өчен) төкдим ителделәр.

Татарстан китап нәшрияты коллективы шагыйрь Разил Вәлиевның «Бер алманы ишкә бүлсәң» жырлар китабын һәм «Кышкы учак» сайланма шигырьләр жыентыгын, Татарстан жәмһүриятенен Аксакаллар Шура-сы, халыкара «Мирас» журналы редакциясе, Татарстан «Мирас» китап нәшрияты, «Сабыйга» балалар журналы редакциясе һәм Татар «Мирас» фонды советы хезмәт коллективлары шагыйрь, прозаик һәм драматург Фәнис Яруллинның «Жан авазы» шигырьләр жыентыгын, «Чәчәкләр моңы», «Гамьдә дөнья» исемле китапларын шулай ук Тукай бүләгенә төкдим ителделәр.

Бүтәнтатар мәгариф берлеге Президиумы исә мәгърифәтче галим Рәшит Ягъфәровны, 1993—1994 елларда чыккан «Балалар фольклоры» һәм «Көжә-мәкәржә» фольклор тулланмалары һәм «Шәһри Казан» газетасында басылган «Күнел жәүһәрләре» дигән цикл язмалары өчен, Г. Тукай бүләгенә кандидатларның берсе итеп күрсәттә.

Г. ИСХАКЫЙ ПРЕМИЯСЕ— ИҢ ЛАЕКЛЫЛАРГА

Татарстан Язучылар берлеге һәм Халыкара коммерция берлеге идарәләре үткән елда дөнья күргән иң яхшы әсәрләрен билгеләделәр. Шулар арасынан Татарстан-ның халык язучысы Аяз Гыйләжевның «Йөгез, бер дога!» романы һәм Чаллы каласында яшәп ижат итүче Вахит Имамовның «Сәет батыр» китабы мөһүр әдибездә Гаяз Исхакый исемендәге бүләккә лаек дип табылды.

БУАДА—ӘДӘБИЯТ КӨННӘРЕ

8—9 февральдә Буа шәһәрində һәм районында әдәбият көннәре булып узды. Татарстан Язучылар берлеге идарәсе рәисе Р. Мөхәмәдиев, Татарстанның халык язучысы А. Гыйләжев, Тукай бүләге лауреаты Ш. Галиев, танылган прозаиклардан М. Маликова, В. Корчагин, шагыйрьләрдән Р. Харис, Ә. Рәшитов, Х. Әюпов, Э. Шәрифүллина, М. Галиев, Р. Зәйдүлла, М. Шинанов һ. б. район мәктәпләрендә, колхоз-совхозларда әдәбият соючелар белән очраштылар.

ЯЗУЧЫЛАР—БАЛЫК БИСТӘСЕНДӘ

Бер төркөм язучылар—«Казан утлары» журналының баш мөхәррире Р. Фәйзуллин, «Ялкын» журналынан М. Әгъләмөв, «Татарстан яшьләре» газетасынан Ф. Низамова (Гәдел Низам), 23—26 февраль көннәрендә Балык Бистәсе районының Котлы-Бөкөш, Балтач (Юлсузино), Биектау, Әшнәк, Корноухово кебек авылларында булып, әдәбият соючеларне үзләренен ижат үрнәкләре белән таныштырдылар.

ЯШЬ АВТОРНЫҢ ИЖАТ КИЧӘСЕ

Актаныштагы мәдәният сараенда яшь шагыйрь Илфак Ибраһимовның беренче китабын тәгъдир итү кичәсе булды. Анда Татарстан Язучылар берлегенен Р. Мингалеев, Р. Батулла һәм Р. Миңнуллин катнашып, яшь автор адресына үзләренен жылы сүзләрен айттылар, теләкләрен белдерделәр.

Казан кунаклары, мөмкинлектән файдаланып, Актаныштагы һөнәр мәктәбендә, үзек китапханәдә, гомуми белем бирү мәктәпләрендә дә чыгышлар ясадылар, районда эшләп килүче «Агыйдел дулкыннары» ижат берләшмәсенен чираттагы утырышында да катнаштылар.

БҮЛӘКЛӘР ТАПШЫРЫЛДЫ

Лениногорск районында танылган прозаик Ш. Бикчурин исемендәге премия ел саен иң яхшы тезмә һәм чәчмә әсәрләр, публицистик язмалар, мәдәният һәм сәнгать өлкәсендәге унышлар өчен бирелә килә. 1994 ел йомгаклары буенча быел әлеге бүләккә Мөзмин-Каратай мәктәбе директоры, шагыйрь Т. Шәмсуров, «Илчй васыятләре» газетасы мөхәррире урынбасары, публицист З. Тергулов һәм район мәдәният йорты баянчысы К. Мөхәммәтжанов лаек дип табылдылар.

Хакимият башлыгы И. Садриев яңа лауреатларга дипломнар һәм акчалата бүләкләр тапшырды.

ШӘХЗАДӘ БАБИЧКА БАГЫШЛАП

Февраль аенда мөһүр шагыйрьбез Шәхзадә Бабичның тууына 100 ел тулды. Шуңа уңайдан, Татарстан Фәннәр академиясе, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты, Казан дәүләт университеты һәм Татарстан Язучылар берлеге 20 февральдә фәнни конференция үткөрдә. Анда Россия гуманитар фәннәр академиясе академигы Т. Галиуллин, филология фәннәре докторлары В. Хаков, Р. Ганиева, филология фәннәре кандидаты М. Гайнетдинов һ. б. чыгыш ясады.

Шуңа ук көнне К. Тинчурин исемендәге татар дәүләт драма һәм комедия театрында яхшы талант иясе Ш. Бабичның олут юбилеена багышланган тантаналы кичә булды. Аны кереш сүз белән Татарстанның халык язучысы Г. Ахунов ачып жибәрде. Татарстан Язучылар берлеге идарәсе рәисе Р. Мөхәмәдиев һәм Татарстан китап нәшриятының бүлек мөдире, әдәбият галиме Г. Гыйльманов шагыйрьнен торышы, ижаты һәм фажигале язмышы турында сойләделәр.

Кичәдә Ш. Бабичның тутаннары да катнашты.

Соңынан әдәбият-сәнгать осталарының зур концерты булды.

КАМИЛ МУЛЛАШЕВНЫҢ «ГЕРНИКА»СЫ

Дөньяга фашизм килүнең куркынычлы символына әверелгән Пикассоның «Герника»сын хәтерләткән фажигале бу тукума кешелек өстенә төшкән зур афәт хакындагы трагик фреска, дога буларак кабул ителә. Бу картина урбанизмның кинаяле жимеше; хайванәт һәм кеше яшәгән мохитне камап алып, уннан-сулга, сулдан-унга тирә-юньне көйдереп, имгәтеп, бертуктаусыз жәлеп-көчәеп барган экологик һәлакәт турында ул «Арал фажигасе»... Биредә, әйтсәң дә, заманның ниндидер «залимлек капчыгы» ертылып, аның эченнән жир өстенә коелып төшкән адәм-әтрәк, гариб-горәбә һәм шундый төрлө эчпошыргыч һәм күнелсез монстрлар, гибрид-мутантлар сурәтләнгән. Мена карынында зәгыйфь яралгысы агуланып тункайган шомлы күзле гариб хатын гәүдәсе. Унда, астарак — йөзән туфракка орып, куллары белән жир тырнап, төңрегә ялварган, сыгылып төшкән бөндә. Һәр ике якта — жанлы һәм жансыз корбаннар, шәһитләр; күкләр көюгә тинтерәп, йөзләре зәп-зәңгәр үлек сыйфатына кәргән, канатлары кыйшаеп жәберләнгән, боегып калган моңлы кошлар; авызларынан канлы күбек чәчрәтеп торган, газаттан күзләре акайган кызыл башлы айгыр-атлар; авызларын зур итеп ачкан, сусызлыктан тәңкәләре коелып ялангачланган, төмам мәлжәрәгән балык-бакалар. Әсәриң алгы планындагы бу аяныч мәхлукларның шартлы панорамасы; алар, әйтсәң дә, кешенен миһырбансызлыгына, ходай яратканны чүлгә әйләндерүче, туздыручы түрәләриң вәхшиләгенә карата нәләт-бәддога булып янгырыйлар.

Инде әсәриң теле мәсәләсенә килгәндә, әлбәттә, XX гасыр урбанизм жәмгыяте трагедиясен сурәтләгәндә, рәссам К. Брюлловның «Помпейянең соңгы көне»ндәге кебек классицизм алымнарына, нәзакәтле натур тапларга, драпировкалар һәм махсус яктырту эффектларына мөрәжәгать итә алмый, әлбәттә. Шуңа күрә рәссам кыйтгасын образлы һәм күләмле итеп бирү өчен, һәлакәт үзе тудырган «зәгыйфь, бозык» шәкелдәргә, гадиләштерү, үткенләштерү чараларына, шартлылык ысулларына йөз тотта. «Шәһитләриң» сыннарын түгәрәкләп, кечерәйтеп, жепкә тезгәнсыман «бер хисапка» тезеп, гәүдәләриңнән ағзаларын, детальләриңнән төфсилләмичә, гомумиләштереп, орнаментлап — ягъни оваллаштырып сурәтләп бирә. Төп әһәмиятен бу манзараның утлы-зәңгәр, шомлы контурларын, куркынычлы асылын бирүгә юналта. Нәтижәдә, афәтнең шөүлә дәрәжәсендә ярымабстракт формуласы — сигналы пәйда була. Миф ярала.

Биредә озак еллар Казакъстанда яшәүче нәккаш Камил Муллашев ике милләтнең этник-антропологик, сәнгать уртаклыкларын һәм аерымыкларын оста файдалана. Казакъ сәнгәтенә, табигәтенә хас кайнар һава, сары-алтыну ком төсе (чүл төсләре) овал-түгәрәкләр (юрта төзелешеннән, казакъларның йөзләре үзгәлегеннән туган формалар) татар халкына хас «нюанслау», «контурлау», «теркәп бару» («каю»), «мәдехләү» принциплары белән керешеп, кабатланмас экологик һәм югары дәрәжәдә мәдәни келәм тудыруга этәрәләр. Шулай итеп, кыл-каләмен «үзирекләү» принциплары белән тибрәткән ыругдаш рәссам хисапсыз корбаннарға каршы янаулы аваз-карганулар индерелгән, жирле этник телләриң байлыгына таянган, гыйбрәтле гүзәл әсәр ижат иткән.

Розалина ШАҖИЕВА,
сәнгать белгече.

Тышлыкның беренче битендә: Камил Муллашевның «Арал фажигасе» картинасынан фоторепродукция (фрагмент).

Тышлыкның дүртенче битендә: бер төркем татар хатын-кыз язучылары. Беренче рәттә (сулдан — уңга): Илсәяр Иксанова, Кояш Тимбикова, Фәйрүзә Мөслимова, Сәйдо Зыялы; икенче рәттә: Нәжибә Сафина, Фирая Зыятдинова, Флера Гыйззәтуллина, Роза Мулламурова, Гөлшат Зәйнашева, Роза Кожевникова, Ләлә Сабирова.

ЯҢА КИТАПЛАР

Татар календаре — 1995. Наширы — Татарстан Диния нәзарәте. Казан. 1994. 385 бит. Тиражы — 100 мең данә.

Безнең халыкта календарьлар чыгару эше XIX гасыр ахырынан ук башланган. Гомер агышын белдерүдән бигрәк, тормышта тәрәккый итәр өчен милләт-тәшләребезгә көндәлек юлдаш, кинәшче, үзенә күрә бер юл күрсәткеч булган ул календарьлар. (Халыкта аны «численник» дип тә йөртәләр.) Өстәлгә куя торганы, әйләнмәсесе, дивар календаре.

Инкыйлабтан соңгы чорда чыккан календарьларда хак динез турында мәгълүматлар юк дәрәжәсәндә аз иде. Шөкер, менә инде икенче ел Казанда, башы ук «Бисмиллаһир-рахманир-рахим! Әссаламегаләйкүм вә рәхмәтуллаһи вә бәрәкәтүһ!» сүзләре белән ачыла торган дини юнәлештәге календарьлар чыга башлады.

Календарь — уртак тырышлык жимеше, ул бик күп укымышлы кешеләрен хезмәтләрен үз эченә ала. Үткән елгы календарьда тарихи язмалар күбрәк булса, 1995 ел өчен чыгарылганында заманыбызның халәтен чагылдырган борчу-сорауларга җавап бирердәй әхлак-этик мәсьәләләр күбрәк яктыртыла. Басмада «Коръән»нән Мөхәммәд пәйгамбәребезнең хадис-сөннәтләре шактый күп бирелгән. Ел һәм ай исемнәре һижри һәм милади исәп буенча билгеләнгән. Дини бәйрәмнәренң даталарын, коңаш чыгу һәм бату вакытлары күрсәтелгән, шулай ук илаһи бәйрәмнәренң үткөрү тәртипләре турында тәфсилләп азылган.

ШАМИЛ ШӘРИФУЛЛИН. Борынгы халык моңары. Фортепиано өчен пьесалар җыентыгы. Наширы — Казан дәүләт консерваториясе. Казан. 1994. 24 бит. Тиражы — 1 мең данә.

Китапның кереш сүзендә мондый юллар бар: «Халыкта шигырьне көйләп уку шулкадәр көчле була ки, борынгы шагыйрьләр үз әсәрләрен иҗат иткәндә, аларны ниндидер мәгълүм аһәңгә җыр рәвешендә күзаллаганнар. Теге яки бу кой, икенче сулышын алып, лирик җыр дәрәжәсенә күтәрелгән, һәм шул ук вакытта, үзенң беренче тарихи нигезен дә саклап калган». Бу китапка татарның борынгы, халкыбызга киң мәгълүм булган уңлап бәст-мөнәҗәте теркәлгән: «Мөхәммәдия», «Йосыф китабы көе», «Шәһри Болгар бәете», «Сак-Сок бәете», мөнәҗәтләр... Һәр әсәренң тексты белән бергә, нота язмасы да бирелгән. Шунсы да иҗтибарга ласк — китапка кергән бәст-мөнәҗәтләр татарлар ишле булып яшәгән төрле төбәкләрдән азып алынган. Яхшы когазьдә нәшер ителгән бу китапны танылган рәссам Фәрит Якупов бик зәвыкы итеп бизәгән. Китап профессионал осталар өчен дә, һавәскәр музыка-итлар өчен дә җыйбрәтле һәм кирәкле басма.

КАЗАН УТЛАРЫ
QAZAN UTLARI
ОГНИ КАЗАНИ

Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
[на татарском языке]

Журнал включен в центральный каталог